

Saurashtra University

Re – Accredited Grade 'B' by NAAC
(CGPA 2.93)

Vadhel, Laxman U., 2006, ભાવનગરના રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક વિકાસના ક્ષેત્રે ભાવનગરની નાગર જ્ઞાતિનું પ્રદાન (ઇ.સ. ૧૮૮૫ થી ૧૯૮૫), thesis PhD, Saurashtra University

<http://etheses.saurashtrauniversity.edu/id/eprint/181>

Copyright and moral rights for this thesis are retained by the author

A copy can be downloaded for personal non-commercial research or study, without prior permission or charge.

This thesis cannot be reproduced or quoted extensively from without first obtaining permission in writing from the Author.

The content must not be changed in any way or sold commercially in any format or medium without the formal permission of the Author

When referring to this work, full bibliographic details including the author, title, awarding institution and date of the thesis must be given.

Saurashtra University Theses Service
<http://etheses.saurashtrauniversity.edu>
repository@sauuni.ernet.in

ભાવનગરના રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક અને
સાંસ્કૃતિક વિકાસના ક્ષેત્રે ભાવનગરની
નાગર જ્ઞાતિનું પ્રદાન
(ઈ.સ. ૧૮૮૫ થી ઈ.સ. ૧૯૮૫)

**CONTRIBUTION OF THE NAGAR COMMUNITY OF
BHAVNAGAR IN THE FIELD OF POLITICAL,
SOCIAL, ECONOMIC AND CULTURAL
DEVELOPMENT OF BHAVNAGAR.
(A.D. 1885 TO 1985 A.D.)**

THESIS
Submitted for the degree of
Doctor of Philosophy
(HISTORY)
in the Faculty of Arts of the
Saurashtra University
RAJKOT

By
LAXMAN U. VADHEL
*Lecturer,
Samaldas Arts College,
Bhavnagar University,
Bhavnagar.*

Guide
Dr. A.M. KIKANI
*M.A; Ph.D.
Professor and Head
Department of History,
Saurashtra University,
Rajkot.*

December - 2006

પ્રમાણપત્ર

આથી પ્રમાણપત્ર આપવામાં આવે છે કે, શ્રી લક્ષ્મણભાઈ ઉગાભાઈ વાઢેળએ મારા માર્ગદર્શન હેઠળ અને સલાહ સૂચન પ્રમાણે "ભાવનગરના રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક વિકાસના ક્ષેત્રે ભાવનગરની નાગર જ્ઞાતિનું પ્રદાન (ઈ.સ. ૧૮૮૫ થી ઈ.સ. ૧૯૮૫)" શિર્ષકવાળો મહાશોધ નિબંધ ઇતિહાસ વિષયમાં પીએચ.ડી. ની પદવી માટે તૈયાર કર્યો છે.

આ શોધ નિબંધ કે તેનો અંશ પ્રકાશિત થયો નથી કે કોઈપણ પદવી માટે કોઈ યુનિવર્સિટીમાં રજૂ થયો નથી.

ક્ષેત્રિય માહિતી તેમજ અનુભવજન્ય માહિતી ઉપર આધારિત આ મૌલિક સંશોધન પહેલી જ વાર આ યુનિવર્સિટીમાં ઇતિહાસ વિષયમાં પીએચ.ડી. ની પદવી માટે રજૂ કરવામાં આવે છે.

રાજકોટ :

ડૉ. એ. એમ. કીકાણી
પીએચ.ડી.ના માર્ગદર્શક
નિવૃત્ત પ્રાધ્યાપક અને અધ્યક્ષ
ઇતિહાસ અનુસ્નાતક ભવન
સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી
રાજકોટ

CANDIDATE'S STATEMENT

I hereby declare that the work incorporated in the present Thesis is original and has not been submitted to any University / Institution for the award of a Degree. I further declare that the results presented in the Thesis Considerations made therein contribute in general to the particular to the "Contribution of the Nagar Community of Bhavnagar in the field of political, Social, Economic and cultural Development of Bhavnagar (A.D. 1885 to 1985 A.D.)"

Bhavnagar

LAXMAN U. VADHEL
Lecturer,
Samaldas Arts College
Bhavnagar University
Bhavnagar

નિવેદન

સાંપ્રત સમયમાં સ્થાનિક ઇતિહાસ અંગેના અધ્યયન અને અભ્યાસની પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રગતિ થઈ છે. કોઈપણ પ્રદેશના વિકાસમાં એ પ્રદેશની પ્રજાનો ફાળો રહેતો હોય છે. સૌરાષ્ટ્રમાં આઝાદી પહેલા રરર જેટલા દેશી રાજ્યો હતા. આ રાજ્યોમાં ભાવનગરનું રાજ્ય પ્રગતિશીલ ગણાતું હતું. ભાવનગર રાજ્યમાં ગોહિલકૂળના રાજવીઓશ્રી ભાવસિંહજી પહેલા, શ્રી તખ્તસિંહજી, શ્રી ભાવસિંહજી બીજા અને મહારાજાશ્રી કૃષ્ણકુમારસિંહજીના આદર્શો ઉચ્ચ ભાવનાઓથી યુક્ત હતા. પોતાના પ્રદેશના લોકોના ભલામાં પોતાનું ભલું જોતાં હતા. રાજ્યની પ્રજાનું ભલું ઈચ્છતા હતા. આ શાસકોની ઉદાર પ્રવૃત્તિઓના સંસ્મરણો પ્રજાના હૃદયમાં સચવાયા છે. ભાવનગરના શાસકો પ્રજાવત્સલ અને પ્રજાને આદર આપનારા હતા. આ શાસકોનાં વિચારો અને પ્રવૃત્તિઓને પ્રવૃત્ત કરવાનું કાર્ય દીવાનો દ્વારા થતું હતું. ભાવનગર રાજ્યના દીવાનો થોડાંક અપવાદ વગર મોટાભાગે નાગર જ્ઞાતિના હતા. મેં મારા આ શોધ કાર્યનો વિષય નાગરજ્ઞાતિની વિકાસ પ્રવૃત્તિઓ પસંદ કરી છે. જોકે ભારતમાં જ્ઞાતિ સંસ્થા ઘણી પ્રાચીન છે. જ્ઞાતિની ઉત્પત્તિ, તેના ગુણ-અવગુણ, ફાયદા-ગેરફાયદા, પ્રકારો-પેટા પ્રકારો વિશે થોડાં બંધ ઇતિહાસ લખાયો છે. પરંતુ ભારતમાં કેટલીક જ્ઞાતિઓએ વિકાસ પ્રવૃત્તિઓમાં વિશેષ ભૂમિકાઓ ભજવી છે. આ જ્ઞાતિઓમાં ભાવનગરની નાગર જ્ઞાતિનો પણ સમાવેશ થાય છે.

૧૯મી સદી દરમિયાન ગુજરાતમાં સામાજિક સુધારા માટેની ચળવળો શરૂ કરનાર નાગરો ગણાય છે. ગુજરાતમાં સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રમાં આ જ્ઞાતિનું અજોડ યોગદાન રહ્યું છે. સૌરાષ્ટ્રના દેશી રજવાડાઓમાં નાગર વહીવટકર્તાઓએ યોગ્ય ભૂમિકા પૂરી પાડી હતી. ભાવનગર રાજ્યમાં પણ દીવાન પરંપરા નાગરજ્ઞાતિએ જાળવી રાખી હતી. આ

દીવાનોની પ્રવૃત્તિ અંગેનો અભ્યાસ અને સંશોધન ડૉ. પી.જી. કોરાટે, દીવાનશ્રી ગૌરી શંકર ઓઝા (ગગા ઓઝા), ડૉ. પારુલબહેન સતાસિયાએ દીવાનશ્રી શામળદાસ મહેતા અને ડૉ. નરેન્દ્રભાઈ મકવાણા એ દિવાનશ્રી સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી વિશે મહાનિબંધ લખ્યા છે. આ દીવાનોના નેતૃત્વ ગુણોથી રાજ્યને વિકાસ પ્રવૃત્તિઓમાં ફાયદાઓ થયા હતા. ભાવનગરના વિકાસમાં નાગરજ્ઞાતિના દીવાનો ઉપરાંત સમગ્ર નાગર જ્ઞાતિનો ફાળો રહ્યો છે. આ પ્રદેશના વિકાસમાં જ્ઞાતિ સંસ્થા શું ભૂમિકા ભજવી શકે છે. સમુહ જીવનની પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા વિકાસ માટેના શું ઉપાયો—માર્ગો યોજવામાં આવે છે. તેનો પ્રદેશના રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક જીવન ઉપર શું પ્રભાવ પડે છે. તેનું અવલોકન, પૃથક્કરણ અને વર્ગીકરણ દ્વારા વિકાસ પ્રવૃત્તિના પરિબળોને શોધી કાઢવાનો હેતુ મારા આ અભ્યાસનો છે.

"ભાવનગરના રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક વિકાસના ક્ષેત્રે ભાવનગરની નાગર જ્ઞાતિનું પ્રદાન (ઈ.સ. ૧૮૮૫ થી ઈ.સ. ૧૯૮૫)" આ વિષયમાં મેં સો વરસનો સમયગાળો નક્કી કર્યો છે. આ સમય ગાળા દરમિયાન સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી વિશે શોધ કાર્ય થયું છે. પરંતુ ભાવનગરના વિવિધ પાસાંઓની વિકાસ પ્રવૃત્તિઓમાં બીજા નાગર સ્ત્રી પુરુષોએ નિષ્ઠાપૂર્વક રસ લીધો. મારો હેતુ આ જ્ઞાતિ સમુહની પ્રવૃત્તિઓનો સંશોધનાત્મક અભ્યાસ કરવાનો છે.

આ મહા શોધ નિબંધના લેખનમાં સરકારી દફતર ભંડાર કચેરીઓમાં સચવાયેલી હસ્તપ્રતો, સરકારી વહીવટી અહેવાલો, દરબારી ગેઝેટો, અભિલેખ સંગ્રહો, મહાશોધ નિબંધો, વિશ્વકોશો અને શબ્દકોશો, નિર્દેશિકાઓ અને પરિચય ગ્રંથો, સર્વસંગ્રહો, સમકાલિન વર્તમાન પત્રો, સમકાલિન સામયિકો, ડાયરીઓ, પત્રો, વિશેષાંકો અને સ્મરણાંકો ગ્રંથો, (હિન્દી, અંગ્રેજી, ગુજરાતી) રૂબરૂ સ્થળ અને વ્યક્તિઓની મુલાકાતોમાંથી મૌખિક ઐતિહાસિક હકીકતો શોધી તેનું પૃથક્કરણ, મૂલ્યાંકન કરી અને આધારભૂત ઇતિહાસ લખાય એવો પ્રયાસ સંશોધકે કર્યો છે.

ભાવનગરની આલ્ફ્રેડ હાઈસ્કૂલ અને શામળદાસસ કોલેજમાં મેં અભ્યાસ કર્યો હોવાથી ભાવનગરના શાસકો અને દીવાનો વિશેની ઘણી માહિતી મને મળી હતી. પછીથી શામળદાસ કોલેજમાં ઇતિહાસ વિષયના પ્રાધ્યાપક તરીકે મારી પસંદગી થતા ભાવનગરની નાગર જ્ઞાતિ વિશે વધુ અધ્યયન શરૂ કર્યું. ભાવનગર રાજ્યની પ્રગતિમાં આ નાગર જ્ઞાતિના યોગદાનના પ્રસંગો અને પ્રવૃત્તિઓ શોધવાનો ઉત્સાહ જાગ્યો. વળી ભારતની કેટલીક જ્ઞાતિઓમાં નાગર જ્ઞાતિ તેની વિશિષ્ટતાઓને લીધે અવ્વલ રહી હતી, તેના પરિબળો શોધવાની ઉત્કંઠાને હું રોકી શક્યો નહીં. આ પ્રકારનો અભ્યાસ ખૂબ રસપ્રદ બની રહે તેમ હોવાથી મેં મારા મહાશોધ નિબંધના વિષય તરીકે "ભાવનગરના રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક વિકાસના ક્ષેત્રે ભાવનગરની નાગર જ્ઞાતિનું પ્રદાન (ઈ.સ. ૧૮૮૫ થી ઈ.સ. ૧૯૮૫)" પસંદ કર્યો છે.

મને મારા આ સંશોધન કાર્યમાં અનેક વ્યક્તિઓ, સંસ્થાઓએ ઉપયોગી મદદ કરી છે. મને આ સંશોધનની પ્રેરણા આપનાર, શોધકાર્યમાં પડતી મુશ્કેલીઓના ઉપાયો બતાવનાર, કૌટુંબિક જવાબદારીઓમાં બેવડી ભૂમિકા નિભાવવા છતાંય મારા શોધકાર્યને અવિરત રાખી માર્ગદર્શન આપ્યું છે. મારા આ મહત્વના શોધકાર્યને પુરું કરાવનાર, આ મહાશોધ નિબંધના મારા માર્ગદર્શક અને સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના ઇતિહાસ અનુસ્નાતક ભવનના પ્રોફેસર અને અધ્યક્ષ (નિવૃત્ત) ડૉ. શ્રી અનિલભાઈ એમ. કીકાણી સાહેબનો આ ક્ષણે હું અંતઃકરણ પૂર્વક આભાર માનું છું.

મને મારા આ શોધકાર્યમાં કીકાણી સાહેબના ધર્મપત્ની સ્વ. હેમાક્ષીબહેન કીકાણીએ નાગર જ્ઞાતિની વિશિષ્ટતાઓ અંગે માહિતી આપી હતી હું તેમને હૃદયપૂર્વકની શ્રદ્ધાંજલિ પાઠવું છું, આભારી છું.

મારો ઇતિહાસ પ્રેમ અને ઇતિહાસ જ્ઞાનનું સતત સિંચન કર્યું છે. એવા મારા પરમ પૂજ્ય સ્વ. દેવેન્દ્રભાઈ વૃ. ભટ્ટનો હું અંતઃકરણપૂર્વક આભારી છું.

આ શોધકાર્યમાં સતત પુરુષાર્થનું રસાયણ સિંચનારા મારા ગુરુજી પૂજ્ય જીવરાજભાઈ સિંઘવસાહેબ અને પૂજ્ય શ્રીમતી પ્રતિમા બહેન સિંઘવ અને યશ સિંઘવનો હું ખૂબ ખૂબ આભારી છું.

હવે, જલ્દી શોધકાર્ય પૂરું કરો, એમ રૂબરૂ અને ફોન દ્વારા પણ કહેનાર, વિષય ઉપયોગી ગ્રંથોની માહિતી પૂરી પાડનાર ડૉ. પ્રફુલ્લાબહેન રાવલનો આભારી છું.

ઈતિહાસ અનુસ્નાતક ભવન સૌરાષ્ટ્ર યુનિ. રાજકોટના અધ્યાપકો અને વહીવટી સ્ટાફનો આભાર માનું છું.

ભાવનગર રાજ્ય વિશે ઊંડું શોધકાર્ય અને બીજા સંશોધકોને પ્રેરનાર મને મારા આ વિષય માટેની ઉપયોગી માહિતી અને સૂચનો આપનાર પૂજ્ય ડૉ. પી.જી. કોરાટ સાહેબનો હું ખૂબ ખૂબ આભારી છું.

મારા આ શોધકાર્યમાં હું જે કોલેજમાં સેવા આપું છું, એ શામળદાસ આર્ટ્સ કોલેજ, ભાવનગરના આચાર્યશ્રી ડૉ. એ.એ.શેખ સાહેબ અને કોલેજના મારા પ્રાધ્યાપક મિત્રોનો આભાર માનું છું.

મારા આ શોધ મહાનિબંધ માટેના મૂળ આધારો અંગેની માહિતી અને સુવિધા આપનાર શ્રી ગોવિંદભાઈ મકવાણા (અધિક્ષક, જિલ્લા દફતર કચેરી, ભાવનગર) તથા યાજ્ઞિકભાઈ, જાડેજાભાઈ, હાંડાભાઈ અને બીજા કર્મચારી બંધુઓનું હું આભારી છું.

મહાશોધ નિબંધ લેખનનું કાર્ય ખૂબ મહેનત અને સમય માંગી લે એવું છે. મારા આ સમગ્ર કાર્ય દરમિયાન મને સતત પ્રોત્સાહન, મારી સામાજિક અને કૌટુંબિક ભૂમિકાઓમાંથી મને મુક્ત રાખી, આ શોધકાર્ય માટે અનુકૂળતા આપનાર મારા ધર્મ પત્ની શ્રીમતિ રેખા વાઢેળ, મારી વ્હાલી દિકરીઓ કુ. કિંજલ અને કુ. સિંધુજાનો સહકાર મળવાને કારણે હું આ ભગીરથી કાર્ય કરી શક્યો છું.

ઈતિહાસ વિષયનું આ કાર્ય ખંત, ધીરજ, શ્રમ અને નિષ્ઠા જેવા ગુણો થકી થઈ શકે છે, આ માટેની સગવડતાઓ આપનાર અને મારી કૌટુંબિક જવાબદારીઓ પોતાના શિરે લઈ લેનાર મારાં પિતાશ્રી ઉગાભાઈ વાઢેળ, માતૃશ્રી ઉમાબહેન વાઢેળ, મારા સસરાશ્રી બાબુભાઈ બગડા, સાસુજી વર્ષાબહેન બગડાનો હું આભાર માનું છું.

મારા વ્હાલા ભાઈ—બહેનો, નાનજી, સ્વ. નાગજી, ભાણી, કમલા તેમજ મારા સગા સંબંધીઓ ચિંતન બગડા, રમણ વેગડા, રીટા વેગડા, ગીતા દેગડા, નરેશ દેગડા, પ્રીતિ, વંદના, પારસનો આભારી છું.

મારા આ સંશોધન કાર્યમાં ઉપયોગી માહિતી પૂરી પાડનાર પૂજ્ય સ્વ. ખોડીદાસભાઈ પરમાર, ધીરેનભાઈ વૈષ્ણવ, ડૉ. ઈશ્વરલાલ ઓઝા, ડૉ. રોહિતભાઈ પંડયા અને રમેશભાઈ પંડયા, ડૉ. પારૂલબહેન સતાશિયા, ડૉ. મુંજાલ ભીમડાદકર, ડૉ. કિરીટભાઈ ભટ્ટ, હર્ષ વીણાબહેન દેસાઈ, અક્ષયભાઈ ઓઝા, વિનાયકભાઈ ભટ્ટ, ભાર્ગવ જાની, નિખિલભાઈ મહેતા (અમદાવાદ) દીપાલીબહેન રાણા, ડૉ. જયકરભાઈ મહેતા, શ્રી પ્રસન્ન વદનભાઈ મહેતા, શ્રી હરકાન્તભાઈ દેસાઈ, શ્રી રક્ષેશભાઈ ઓઝા, શ્રીમતિ મહેશ્વરીબહેન મહેતા અને રૂબરૂ મુલાકાત દરમિયાન માહિતી આપનાર સૌનો આભાર માનું છું.

આ મહાશોધ નિબંધને માટે ઉપયોગી ગ્રંથો, દસ્તાવેજો, ફોટાઓ વગેરે અંગેની માહિતી અને આધારો શોધી આપવા માટે શામળદાસ આર્ટસ કોલેજ ગ્રંથાલય, ભાવનગર; બાર્ટન પુસ્તકાલય, ભાવનગર; ગાંધીજી સ્મૃતિ ગ્રંથાલય, ભાવનગર; ભાવનગર યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલય, ભાવનગર; ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય, અમદાવાદના ગ્રંથપાલો અને કર્મચારીઓ તેમજ મહેશભાઈ જયંતિલાલ મહેતાએ ભાવનગર સમાચારની ફાઈલો પૂરી પાડી છે, એ બદલ ખૂબ ખૂબ આભાર માનું છું.

આ મહાશોધ નિબંધનું સુંદર કોમ્પ્યુટર ટાઈપકામ કરવા બદલ કમલેશ કોમર્શિયલ સેન્ટર, જામનગરના તમામ સદસ્યોનો આભારી છું.

ભાવનગરના વિકાસ માટેની નાગરજ્ઞાતિની પ્રવૃત્તિઓ અને તેનો પ્રભાવ અંગેના અભ્યાસ માટે મારું સંશોધન કાર્ય ખૂબ જ ઉપયોગી થશે એવી આશા અને વિશ્વાસ રાખું છું.

મને આ શોધકાર્યમાં જે કોઈએ મદદ કરી છે, તેઓનો હું હૃદયપૂર્વક આભાર માનું છું.

ભાવનગર.

લક્ષ્મણ યુ. વાઢેળ

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ ક્રમાંક	વિગત	પૃષ્ઠ ક્રમાંક
૧	ભાવનગરની ભૌગોલિક સ્થિતિ અને તેનો પ્રભાવ	૦૦૧ – ૦૨૪
૨	નાગર જ્ઞાતિનો ઉદ્ભવ, પેટા શાખાઓ અને ભાવનગરમાં આગમન	૦૨૫ – ૦૫૪
૩	ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધ પહેલા ભાવનગરના વિકાસમાં નાગર જ્ઞાતિનું પ્રદાન	૦૫૫ – ૦૮૩
૪	ભાવનગરના રાજકીય વિકાસમાં નાગર જ્ઞાતિનું પ્રદાન	૦૮૪ – ૧૬૬
૫	ભાવનગરના સામાજિક વિકાસમાં નાગરજ્ઞાતિનું પ્રદાન	૧૬૭ – ૨૨૪
૬	ભાવનગરના આર્થિક વિકાસમાં નાગરજ્ઞાતિનું પ્રદાન	૨૨૫ – ૨૫૨
૭	ભાવનગરના સાંસ્કૃતિક વિકાસમાં નાગર જ્ઞાતિનું પ્રદાન.	૨૫૩ – ૩૦૨
૮	ભાવનગરના વિકાસમાં અન્ય (ભાવનગર બહારના) નાગરોનું પ્રદાન	૩૦૩ – ૩૨૦
૯	રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીયક્ષેત્રે ભાવનગરની નાગર પ્રતિભાઓ	૩૨૧ – ૩૩૭
૧૦	સમીક્ષાત્મક તારતમ્ય	૩૩૮ – ૩૫૯
પરિશિષ્ટો:		૩૬૦ – ૪૦૦
➤	ફોટા	—
➤	નકશા	૩૬૧
➤	વંશાવળી	૩૬૪
➤	પત્રો	૩૬૭
➤	નાગરોમાં ગવાતાં ગીતો	૩૭૦
➤	સંદર્ભ સૂચિ	૩૮૦
➤	રૂબરૂ મુલાકાત લીધેલ સ્થળો અને વ્યક્તિઓની યાદી	૪૦૦

પ્રકરણ - ૧
ભાવનગરની ભૌગોલિક સ્થિતિ
અને તેનો પ્રભાવ

૧. સૌરાષ્ટ્રની પ્રાચીનતા
૨. ગોહિલકુળના શાસકોનો પ્રદેશ 'ગોહિલવાડ'
૩. 'ભાવનગર' નામકરણ
૪. રાજધાની સ્થળાંતરના કારણો
૫. રાજધાનીની સ્થિરતાના પગલાંઓ
૬. ભાવનગરનું સ્થાન અને સીમા
  - ૬.૧ ભાવનગરની ભૌગોલિક લાક્ષણિકતાઓ અને પ્રભાવ
  - ૬.૨ ભાવનગરના પ્રાકૃતિક વિભાગો
  - ૬.૩ ભૂમિ, મેદાન અને ટેકરીવાળા પ્રદેશો
    ૧. ઉત્તર વિભાગ
    ૨. દક્ષિણ વિભાગ
    ૩. પૂર્વ વિભાગ
    ૪. પશ્ચિમ વિભાગ
  - ૬.૪ દરિયા કિનારો

- ૬.૫ ખાડીઓ
 ૬.૬ નદીઓ અને જળસંપત્તિ
 ૬.૭ સરોવરો અને તળાવો
 ૬.૮ બંદરો
 ૬.૯ પર્વતો
 ૬.૧૦ વરસાદ અને આબોહવા
 ૬.૧૧ ખનિજ સંપત્તિ
 ૬.૧૨ ઘરતીકંપ
 ૬.૧૩ વનરપતિ
 ૬.૧૪ પશુ-પક્ષીઓ
 ૬.૧૫ ખેતી અને પશુપાલન
 ૬.૧૬ ઉદ્યોગ-ધંધા
 ૬.૧૭ લોકો, ભાષા અને ધર્મ
 ૭. નિષ્કર્ષ

પ્રકરણ - ૧ ભાવનગરની ભૌગોલિક સ્થિતિ અને તેનો પ્રભાવ

૧. સૌરાષ્ટ્રની પ્રાચીનતા :

ભારત વર્ષના ઇતિહાસમાં સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશ તેની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિને કારણે જુદો પડતો પ્રદેશ છે. માનવ સંસ્કૃતિના ઇતિહાસનો આરંભ પ્રાગૈતિહાસિક યુગથી થાય છે. સૌરાષ્ટ્રમાં પુરાતત્વશાસ્ત્રીઓએ પુરાવશોધોના આધારે એવું અનુમાન કર્યું છે કે સૌરાષ્ટ્રનો પ્રદેશ એ કરોડો વરસ પ્રાચીન છે. આ પ્રદેશમાં હડપ્પન સંસ્કૃતિ પહેલાના અવશેષો પણ ઉપલબ્ધ થયા છે. એ અર્થમાં મોહેન્જોદ્ધો અને હડપ્પાથી પુરાણી સંસ્કૃતિ સૌરાષ્ટ્રમાં હતી.

સૌરાષ્ટ્રને એક દ્રીપકલ્પ તરીકે પુરાતત્વશાસ્ત્રીઓ એ ઓળખાવ્યો છે. તેની ચારે બાજુ પાણી હતું. કચ્છના નાના રણ અને ખંભાતના અખાત વચ્ચે ભાલ-નળકાંઠાની નીચી ભૂમિનો પ્રદેશ આવેલો છે. ત્યાં પહેલા સમુદ્રની ખાડી હતી.^૧ લુણી, બનાસ, સરસ્વતી, રૂપેણ, સાબરમતી વગેરેના સતત જમા થતા કાંપને લીધે છીછરી ખાડીનું પુરાણ થતાં ઉત્તર પૂર્વ સૌરાષ્ટ્ર ગુજરાતની મુખ્ય ભૂમિ સાથે જોડાઈ ગયું.^૨ આ દ્રીપકલ્પ લગભગ ૫૮,૩૬૫.૩૮ ચોરસ કી.મી. (૨૨.૮૨૧ ચો.માઈલ) જેટલો થાય છે.^૩ સૌરાષ્ટ્રએ પ્રાગૈતિહાસિક ભૂમિ હોવા ઉપરાંત ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના સૌરાષ્ટ્ર વિજયથી ઐતિહાસિક યુગનો આરંભ સૌરાષ્ટ્રમાં થયો હતો.^૪

૧. પરીખ, ર. છો, શાસ્ત્રી, હ.ગં. "ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ" ગ્રંથ-૧, પૃ. ૬.
૨. પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૬.
૩. પૂર્વોક્ત ગ્રંથ પૃ. ૬.
૪. પરીખ, રામલાલ (સંપા.) લેખક - સુબ્બારાવ બી. 'ગુજરાત એક પરિચય' પૃ. ૬૧.

ગુજરાતમાં સોલંકી શાસનકાળ પહેલાનો પશ્ચિમ ભાગ 'સુરાષ્ટ્ર' તરીકે જાણીતો હતો. અપભ્રંશ થઈને આજે સૌરાષ્ટ્ર તરીકે ઓળખાય છે. સૌરાષ્ટ્રમાં 'ગોહિલવાડ' એ ગોહિલકુળના પ્રતાપી રાજવીઓ અને ગોહિલોના વસવાટને કારણે જાણીતો છે. તેનો અમુક ભાગ સપાટ, થોડોક ભાગ ધારવાળો, ભાવનગર, પાલિતાણા, લાઠી વગેરેનો સમાવેશ ગોહિલવાડ માં થાય છે. પરંતુ તેમા ભાવનગરને વધારે પ્રતિષ્ઠા મળી હતી. જેવી રીતે મહાન અકબર તેની સભાના નવ રત્નો (વિદ્રજનો) ને લીધે પ્રતિષ્ઠા મેળવી શક્યો હતો, એમ ભાવનગરને 'પ્રગતિશીલ રાજ્ય' નું સન્માન મળ્યું હતું તેનું મુખ્ય કારણ ભાવનગરમાં નાગરોનો વસવાટ અને તેની પ્રવૃત્તિઓ હતી તેમ કહી શકાય.

જ્યારે કાઠીયાવાડના ઘણા રાજ્યો પડતીમાં આવી ગયા હતા, ત્યારે જૂનાગઢમાં ગોકુળજી ઝાલા અને ભાવનગરમાં ગગા ઓઝાના ડહાપણ અને બુદ્ધિબળથી પરદેશી સતા સામે આ રાજ્યોએ પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી.^૫ આ નાગરોની વહીવટી સૂઝ, મુત્સદીગીરી અને શૌર્યનો લાભ મોગલો અને બ્રિટીશરોએ પણ લીધો હતો. આ અનુભવનો લાભ ભાવનગર રાજ્યને પણ મળ્યો હતો.

૨. ગોહિલકુળના શાસકોનો પ્રદેશ 'ગોહિલવાડ' :

ગોહિલકુળની ઉત્પત્તિ ઘણી રસપ્રદ છે. અનેક કથાઓ અને ઉપકથાઓમાંથી સાચી હકીકત શોધવી મુશ્કેલ છે. છતાંય વિદ્વાન ઇતિહાસકારો અને લોકસાહિત્યમાં ગોહિલકુળની ઉત્પત્તિ અંગે જે અનુમાનનો સ્વીકાર થયો છે તે ગોહિલ સૂર્યવંશી અને શાલિવાહન કુળમાંથી હોવાનું માનવામાં આવે છે. આ ગોહિલકુળના મોહોદાસે મારવાડની લૂણી નદી કાંઠે ખેરગઢમાં સતા સ્થાપી હતી.

આ સમય દરમિયાન રાજસ્થાનમાં અનેક નાના મોટા રાજ્યો હતા. દિલ્હીમાં મુસ્લિમ સત્તાની સ્થાપના થતા, આ રાજ્યો ઉપર આક્રમણ કરી રાજપૂત શાસકો પાસેથી સતા આંચકી લીધી હતી. તો કેટલાક રાજપૂત શાસકોએ નવા પ્રદેશોમાં જઈને સતા

૫. પંડ્યા, કાંતિલાલ "શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ એમના જીવનની ટુંકી કથા અને તુલના"
પૃ. ૧.

સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. જેમકે જયચંદ્ર રાઠોડનો મુસ્લિમ સત્તા સામે પરાજય થતાં તેના પુત્ર હરિચંદ્રએ મુસ્લિમ સત્તાનું આધિપત્ય સ્વીકારી લીધું હતું. પરંતુ તેના અવસાન પછીથી સુલતાન શમ્સુદ્દીન અલ્તમશે આક્રમણ કર્યું હતું. તેના ભયથી હરિચંદ્રનાં પુત્રો રાવસીહાજી અને સેતરામે મહુઈ અને ખોરમાં કિલ્લો બાંધી રહ્યા હતા. કાલી નદીના કિનારે 'સીહરાવનો કિલ્લો' ખંડેર હાલતમાં આજે પણ જોવા મળે છે. આ કિલ્લા પર મુસ્લિમ સૈનિકોએ આક્રમણ કરતાં રાવસીહાજી મારવાડના ખેરગઢ તરફ આવ્યા હતા. ખેરગઢમાં ગોહિલ રાજવી સેજકજીને પરાજય આપી ખેરગઢ પર કબજો મેળવ્યો હતો. સેજકજી મારવાડની ભૂમિની મુશ્કેલીઓમાંથી માર્ગ શોધવા ગુજરાતમાં જૂનાગઢના ચુડાસમા વંશનો આશ્રય મેળવ્યો હતો. સેજકજીએ શાહપુર નજીક (જિ. સુરેન્દ્રનગર) સેજકપુર વસાવી ગોહિલકુળની સત્તા સૌરાષ્ટ્રમાં સ્થાપી હતી. સેજકજીના ત્રણ પુત્રોમાં રાણોજીના વંશજે ભાવનગર, શાહજીના વંશે પાલીતાણા, સારંગજીના વંશજે લાઠીમાં સત્તા સ્થાપી હતી. જો કે માંગરોળમાં પણ ગોહિલકુળનો વસવાટ હતો, પરંતુ આ અલગ શાખાના હોવાનું માનવામાં આવે છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં મરાઠા સરદારોના વારંવારના આક્રમણો દરમિયાન તેઓનો પ્રથમ સામનો કાઠીઓ અને ગોહિલોએ કર્યો હતો. મરાઠાઓના આક્રમણોને લીધે સૌરાષ્ટ્રના આ પ્રદેશને 'કાઠીયાવાડ' અને 'ગોહિલવાડ' એવી ઓળખ મળી હતી. ગોહિલવાડમાં ભાવનગર, પાલીતાણા, વળા, ગારીયાધાર અને લાઠીનો સમાવેશ થતો હતો.

૩. 'ભાવનગર' નામકરણ :

ઈ.સ. ૧૭૨૩ પહેલા ગોહિલકુળની રાજધાની શિહોરમાં હતી. સંવત ૧૭૭૮ ના વૈશાખ સુદ ત્રીજના દિવસે (ઈ.સ. ૧૭૨૩) ગોહિલવંશના રાજવી શ્રી ભાવસિંહજી પહેલાએ ભાવનગર વસાવ્યું.^૬ મૂળ ગામ 'વડવા' હતું. આ ગામને વિસ્તારી શ્રી

૬. ગુજરાત સરકાર, "ગુજરાત રાજ્ય જિલ્લા સર્વસંગ્રહ (ભાવનગર જિલ્લો)" પૃ.૧.

ભાવસિંહજી પહેલાએ રાજધાનીની સ્થાપના કરી અને પોતાના નામ પરથી 'ભાવનગર' નામ રાખ્યું હતું.

૪. રાજધાની સ્થળાંતરના કારણો :

ભારતમાં ઔરંગઝેબના અવસાન બાદ મોગલ સામ્રાજ્યનો પડતીનો કાળ વધુ વેગથી આગળ ધપી રહ્યો હતો. બીજી તરફ મોગલોના હરીફ એવા મરાઠાઓની ચઢાઈઓના ઘોડાપુર દેશનાં જુદા જુદાં પ્રદેશો ઉપર ફરી વળ્યા હતા. આ હુમલાઓનો ભોગ સૌરાષ્ટ્રમાં જુદાં જુદાં રાજ્યોની રાજધાનીના સ્થળો બન્યા હતા. આ સમયે (અઢારમી સદીના પૂર્વાર્ધ) ગોહિલવંશની રાજધાની શિહોરમાં હતી. મરાઠા સરદારોએ ચોથ અને સરદેશમુખી માટે શિહોર પર પણ હુમલાઓ કર્યા હતા. આમ મરાઠાઓ અને ભાવસિંહજી પહેલા વચ્ચે સંઘર્ષ થયો હતો. આ સંઘર્ષમાં ભાવસિંહજી પહેલાએ શૌર્ય અને સાહસ બતાવી મરાઠાઓનાં હુમલાને નિષ્ફળ બનાવ્યો હતો.

પ્રાચીન અને મધ્યકાળમાં ઘણા રાજાઓ અને બાદશાહો રાજધાનીના સ્થળો બદલતા રહ્યા હતા. એમ ભાવસિંહજી પહેલા પણ મરાઠાઓ સાથેના સંઘર્ષ પછી સતર્ક થઈ ગયા હતા. ભારતના ઇતિહાસમાં રાજાઓએ પોતાની સલામતિ માટે રાજધાનીનું સ્થળાંતર કર્યાના ઘણાં પ્રસંગો છે. પરંતુ પોતાની પ્રજાની પ્રગતિનો વિચાર પણ આ પ્રકારના સ્થળાંતરમાં રહેલો હોય, એવા દૃષ્ટાંતો ખૂબ જ ઓછા છે. ભાવસિંહજી પહેલાએ મરાઠાઓ સામે હારીને, ભાગીને રાજધાનીનું સ્થળાંતર નહોતું કર્યું. આ સમયે મરાઠાઓ શક્તિશાળી હતા, પરંતુ છત્રપતિ શિવાજીના ઉદ્દેશોથી વિમુખ થયા હતા. શિહોર પરના મરાઠાઓના હુમલામાં ભાવસિંહજીએ મરાઠાઓની શક્તિ અને પ્રતિષ્ઠાને નુકસાન કર્યું હતું.^૭ તેથી મરાઠાઓ ફરીથી શિહોર પર હલ્લાઓ કરે એવી આશંકા હતી. એમ પોતાના પ્રદેશની ભૌગોલિક સ્થિતિમાંથી ફાયદો લેવાની સમજણ પણ આ શાસકને હતી. પ્રજાની સલામતિ, શાંતિ અને પ્રગતિ માટે શિહોરથી ભાવનગર રાજધાનીનું સ્થળાંતર કરી, લોકોનું કલ્યાણ કર્યું.

૭. પંડ્યા, કાળીદાસ દેવશંકર, "ગુજરાતના દેશી રાજ્યો", પૃ. ૩૬૪.

આપણા પ્રાચીન સાહિત્યમાં રાજધાની માટે કેવા સ્થળની પસંદગી કરવી, આ અંગે શુકનીતિસારમાં વિસ્તૃત ચર્ચા કરવામાં આવી છે. તે અનુસાર રાજધાની માટે સુરમ્ય અને સપાટ ભૂમિવાળો પ્રદેશ પસંદ કરવો, એ ભૂમિમાં સારું અને પુષ્કળ પાણી હોવું જોઈએ, પંખીઓના કલરવથી ગૂંજતી વૃક્ષવેલીઓની ઘટાથી ભૂમિ આચ્છાદિત હોવી જોઈએ, ઘાસચારો અને લાકડાંની તંગી ન હોવી જોઈએ, સમુદ્રથી બહુ દુરનું સ્થળ ન હોવું જોઈએ તેની નજીક ગામડાંઓની વસાહતો હોવી જોઈએ, સુંદર વાવ, કૂવા અને જલચંત્રોથી રાજધાની સમૃદ્ધ હોવી જોઈએ, રાજધાનીના નગરમાં સારા માર્ગો, બાગ-બગીચા અને વિશ્રાંતિગૃહો અને રાજસભા હોવા જોઈએ.^૮ ભાવસિંહજી પહેલાએ ભાવનગરને રાજધાનીના સ્થળ તરીકે પસંદ કર્યું, આ અંગેનું 'રાજધાની વાસ્તુજ્ઞાન' તેમની પાસે જરૂર હશે. જ્યારે રાજધાનીનું સ્થળાંતર કરવામાં આવ્યું હતું ત્યારે વલ્લભજી દેસાઈ વહીવટકર્તા હતા.

આપણી પુરાતન રાજધાનીઓમાં પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય, માનવસુખ અને પાયાની આવશ્યકતાઓ પર પૂરતું ધ્યાન આપવામાં આવ્યું હતું. સમગ્ર રાજ્યના લોકજીવનની પ્રગતિને પ્રેરક અને પોષક હોય એવી રાજધાનીઓ સ્થાપવામાં આવી હતી. ગોહિલવંશના રાજાઓ આ વિચારથી પરિચિત હતા. એટલે જ શિહોરમાં પર્વતોની વચ્ચે સુરક્ષિત જગ્યાએ રાજધાની સ્થાપી હતી. રાજપૂત યુગમાં રાજા અને પ્રજાની સલામતિ માટે કિલ્લાઓ બાંધવાએ સંરક્ષણ માટેનું એક મહત્ત્વનું પગલું ગણાતું હતું. જ્યારે કિલ્લાનો દરવાજો તૂટતો ત્યારે સંઘર્ષમાં હાર જીતનો નિર્ણય થઈ જતો હતો. શિહોરના ગઢના ઘેરાને તોડીને કોઈ હુમલાખોર શહેરમાં પ્રવેશ કરે તો રાજાને બચવા માટેના રસ્તાઓ નહોતા. રાજધાની સ્થળાંતર માટે આ એક પરિબળ હતું. કારણ કે ટેકરીઓથી ઘેરાયેલા આ કિલ્લામાંથી છટકી શકાય એવા રસ્તાઓ નહીંવત હતા. જ્યારે ભાવનગર એ દરિયાની નજીકમાં હતું. સંકટના સમયમાં હોડીમાં બેસી સુરક્ષિત સ્થળે પહોંચી શકાય એમ હતું. આ યુગમાં એવા જ રાજાઓની સત્તા ટકી શકતી જે શાસકો પોતાની અને

૮. શુકનીતિસાર, અધ્યાય-૧, પંક્તિ ૨૧૩-૨૧૪.

પ્રજાની સલામતિ માટે ભવિષ્ય અંગે વિચારી શકતા. વળી મરાઠાઓ સાથે ભાવસિંહજી પહેલાનો સંઘર્ષ શરૂ જ રહે તો મરાઠા સૈનિકો પર્વતીય કિલ્લાઓને જીતવાના નિષ્ણાંત હતા. આમ છતાંય શિહોરનો કિલ્લો જીતવામાં તેઓ નિષ્ફળ રહ્યા હતા. એ જ ભાવસિંહજી પહેલાની મોટી સિદ્ધિ હતી. છતાંય મરાઠાઓના આક્રમણને નિષ્ફળ બનાવ્યું પછી પણ ભવિષ્યના હુમલાઓ સામે રક્ષણની વ્યવસ્થા તેમણે વિચારી લીધી હતી.

ભારતના ઘણા રાજાઓ યુદ્ધમાં વિજય પછીના ઉન્માદમાં એટલા બધા ઉત્સાહિત થતા કે, હવે પછીના આક્રમણ અંગે વિચારવાનું ભૂલી જતાં અને પરાજયનો ભોગ બનતા હતા. મહંમૂદ ગઝનવીના આક્રમણો અને તેની સફળતાઓ માટે આ કારણ હતું તે ભારતના રાજાઓની સંપત્તિ લૂંટતો રહ્યો, ભારતના રાજાઓની આળસ અને બિન આવડતની ઠેકડી ઊડાડતો રહ્યો. પરંતુ એવા પણ અપવાદરૂપ કેટલાક રાજાઓ હતા કે જે પોતાની પ્રજાના સલામતિ અને સુખીજીવન અંગે વિચારતા હતા. ભાવસિંહજી પહેલા આવા જ એક દીર્ઘદષ્ટિ વાળા શાસક હતા. તેથી તેમનું સ્થળાંતરનું પગલું બુદ્ધિપૂર્વકનું અને યોગ્ય સમયે હતું.

સ્થળાંતર માટેનું બીજું કારણ એ ગણી શકાય કે, પ્રદેશની આર્થિક સમૃદ્ધિ અને શાસકની સિદ્ધિઓમાં દરિયા કિનારાનો ફાળો ખૂબ જ મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. બ્રિટન, અમેરિકા, જાપાન, ઈટાલી, ફ્રાન્સ, જર્મની જેવા દેશો લાંબા દરિયા કિનારાને લીધે પ્રગતિ, પ્રતિષ્ઠા, પૈસા અને સત્તા મેળવી શક્યા. એમ સૌરાષ્ટ્રની પ્રગતિમાં અરબી સમુદ્રનો ફાળો પણ બહુ મુલ્ય રહ્યો છે. વલ્લભીની પ્રતિષ્ઠા તેના દરિયા કાંઠાના સ્થળને લીધે વધુ હતી. પુરાણોમાં ઉલ્લેખ છે એ મુજબ શ્રીકૃષ્ણએ પણ રાજધાની સૌરાષ્ટ્રના દ્વારકામાં સ્થાપી હતી. શિહોરના આ દૂરંદેશી અને પ્રતિભાશાળી ઠાકોર સહેજ પણ અજાણ નહીં હોય કે પોતાના અને પ્રજાના ભલામાં દરિયાકાંઠાનું બહુ મૂલ્ય યોગદાન હોય છે ! ભાવનગરના દરિયા થકી ખંભાત, ભરૂચ, સૂરત અને વિદેશ વ્યાપારની સારી સગવડતાઓ વિકસાવી શકાય એમ હતી. તેથી જ ભાવનગરને સૌરાષ્ટ્રના 'ગેટ વે ઓફ

બોમ્બે' કહેવામાં આવે તો અતિશયોક્તિ નહીં કહેવાય.^૮ આ અર્થમાં રાજધાનીના સ્થળાંતરમાં ઠાકોરશ્રી ભાવસિંહજીને માત્ર ભાવનગરની જ નહીં, પરંતુ સમગ્ર સૌરાષ્ટ્રના વિકાસની તક અને શક્યતાઓ અંગે વિચાર્યું હશે !

પ્રાકૃતિક અને માનવશ્રમના કલ્યાણકારી ઉપયોગ માટે બહુયામી પ્રતિભા અને પ્રયાસોની જરૂર હોય છે. નહીં તો એ જ સંપદા એના પતનનું કારણ પણ બની શકે છે. વળી આ યુગ તો આક્રમણનો યુગ હતો. જે શાસકની તલવારની લંબાઈ અને મજબૂતાઈ વધારે તે દેશ અને વિદેશમાંથી સંપત્તિ અને સૌંદર્ય ઝૂંટવી પોતાની રાજધાનીમાં ભોગવતા હતા. સત્તા અને પ્રતિષ્ઠા માટે અનેક પ્રકારના દાવપેચ ખેલાતા હતા. આ રમતમાં વિજય મેળવવા માટે પ્રતિભાશાળી નેતૃત્વ શક્તિ અનિવાર્ય હતી.

ભાવસિંહજી પહેલાએ ભાવનગરમાં રાજધાની સ્થાપી સ્થિરતા, સલામતિ અને આર્થિક વિકાસમાં સફળ થવાના ઉમદા પ્રયાસો કર્યા હતા.

પ. રાજધાનીની સ્થિરતાના પગલાંઓ :

ભાવસિંહજી પહેલાએ રાજધાનીનું સ્થળાંતર કર્યું, ત્યારે સૌરાષ્ટ્ર અનેક સંકટોથી ઘેરાયેલું હતું. પ્રથમ તો સૌરાષ્ટ્રના શાસકો એકબીજા સાથે ઈર્ષાભાવથી પીડાતા હતા. આ પીડાથી પાયમાલ પણ થતા જતા હતા. બીજી તરફ નાના જાગીરદારો પોતાની સ્વતંત્ર હકુમત સ્થાપવા માટે હવાતિયા મારતા હતા. રાજાઓ પોતાની સત્તાની સ્થિરતા માટે દૈવીયોગની રાહમાં તડપતા હતા. મુસ્લિમ સત્તાનો સૂરજ આથમી જવાની ક્ષણે હતો, છતાંય પોતાના વર્યસ્વની શોધમાં ભટકતા હતા. સૌરાષ્ટ્રમાં કાઠીઓની તાકાતમાં ઠીક ઠીક વધારો થયો હતો. આજ સમયે સૌરાષ્ટ્રમાં એક નવી જ શક્તિ રાજાઓની ઊંઘ હરામ કરી રહી હતી, આ શક્તિ મરાઠાઓની હતી. તેઓ પોતાના સામ્રાજ્યની સ્થાપના માટે ધન તૃષ્ણાને મહત્ત્વ આપતા હતા. તેથી સૌરાષ્ટ્રમાં વારંવાર ચઢાઈઓ કરતા હતા.

આમ અઢારમી સદીનો આરંભકાળએ સૌરાષ્ટ્રના શાસકો માટે દીર્ઘ દષ્ટિની અપેક્ષા આધારિત હતો. આ પ્રકારની પ્રતિભા ભાવસિંહજી પહેલા પાસે હતી. જો કે

૮. બક્ષી, ચંદ્રકાન્ત, "સંસ્કાર અને સાહિત્ય" પૃ. ૧૨૨.

ભાવસિંહજી પહેલા માટે રાજધાનીની સ્થાપના કરવાનું કાર્ય જેટલું સહેલું હતું, એટલું રાજધાનીને સ્થિરકરવાનું નહોતું. કારણ કે એક તરફ કાઠીઓ તેની સામે મુશ્કેલીઓ ઊભી કરી રહ્યા હતા. એમ ભાવનગરની નજીક ધોધાબંદરની જાગીર બાબીવંશને મળી હતી. સોરઠના ફોજદારની હકુમત ગોહિલવાડ ઉપર રહેતી હતી. આ ઉપરાંત અમદાવાદના સૂબા અને જૂનાગઢના સૂબા વચ્ચેનાં સંઘર્ષનો પ્રભાવ ભાવનગર સુધી રહેતો હતો.^{૧૦} આ સંકટમાંથી માર્ગ કાઢવાની ક્ષમતા ભાવસિંહજી પહેલાએ કેળવી લીધી હતી. તેણે સાહસ દૂરંદેશીયતા, કુનેહનીતિથી ભાવનગરને સ્થિરતા તરફ લઈ જવાના પ્રયાસો કર્યા હતા. તેનામાં રહેલી આશ્રય આપવાની ભાવના, સમાનુકૂલતા સાધવાના ગુણોને લીધે સફળતા મેળવી હતી. જેમકે રાજધાનીના સ્થળાંતર સમયે સૂરતથી ભાગી આવેલા સોહરાબખાનને આશ્રય આપ્યો હતો. આ જ સોહરાબખાન પછીથી સોરઠનો નાયબ ફોજદાર થયો હતો.^{૧૧} તેમજ ભાવસિંહજી પહેલાંએ મરાઠાઓને પરાજિત કર્યા હોવાથી તેની પ્રતિષ્ઠામાં પણ સારો એવો વધારો થયો હતો. ઉપરાંત સૂરતના કિલ્લેદાર સાથે સમજૂતિ કરી. ભાવનગરની આર્થિક પ્રગતિનું ઉત્તમ પગલું ભર્યું હતું.^{૧૨} આ સમયે ભાવસિંહજી પહેલાના રાજ્ય વહીવટનું કાર્ય રામજી દેશાઈના દીકરા વલ્લભજી દેશાઈની પાસે હતું, ત્યારબાદ તેના દીકરાએ આ કાર્ય સંભાળ્યું હતું.^{૧૩}

આમ મરાઠાઓના આક્રમણો, શિહોરના ગઢની સંકડામણ અને ભાવસિંહજી પહેલાના ઐશ્વર્ય તેમજ નાગર વહીવટકર્તાની સૂઝને કારણે એક 'સંસ્કારી નગર' ની સ્થાપના અને સ્થિરતાનો પાયો નંખાયો હતો.

૧૦. ભટ્ટ, દેવશંકર વૈકુંઠજી, "શિહોરની હકીકત" પૃ. ૫૭.

૧૧. દેસાઈ, શંભુપ્રસાદ હરપ્રસાદ, "સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ" પૃ. ૩૩૨.

૧૨. પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૩૩૧.

૧૩. પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૩૩૬.

૬. ભાવનગરનું સ્થાન અને સીમા :

ભાવનગર ગુજરાત રાજ્યના સૌરાષ્ટ્ર વિભાગના અગ્નિખૂણામાં આવેલ છે. તે ૨૧°-૧૮' થી ૨૨°-૧૮' ઉત્તર અક્ષાંશ અને ૭૧°-૧૫' થી ૭૨°-૧૮' પૂર્વ રેખાંશ વચ્ચે આવેલ છે.^{૧૪}

ભાવનગર રાજ્યની ઉત્તરે રાણપુર, અમદાવાદ, ઝાલાવાડ અને ખંભાત, પૂર્વે ખંભાતનો અખાત અને ધંધુકા, દક્ષિણે અરબી સમુદ્ર અને પશ્ચિમે સોરઠ, કાઠીયાવાડ (તળ) અને ગાયકવાડનો પ્રદેશ આવેલા હતા.^{૧૫}

ભાવનગર રાજ્યમાં કુલ ૬૬૬ ગામડાંઓ હતા. તેની સંભાળ અને યોગ્ય વહીવટ માટે દશ મહાલો હતા. ભાવનગર, મહુવા, કુંડલા, શિહોર, ઉમરાળા, ગઢડા, બોટાદ, લિલિયા, રાજુલા (વિકટર) અને તળાજા.^{૧૬}

૧લી જુલાઈ, ૧૯૫૯ માં 'ભાવનગર જિલ્લો' નામકરણ થતાં પૂર્વમાં ખંભાતનો અખાત, પશ્ચિમે રાજકોટ અને અમરેલી જિલ્લો, ઉત્તરે અમદાવાદ અને સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાઓ તથા દક્ષિણે અરબી સમુદ્ર અને અમરેલી જિલ્લો આવેલા છે.

૬.૧ ભાવનગરની ભૌગોલિક લાક્ષણિકતાઓ અને પ્રભાવ :

કોઈપણ સભ્યતા અને સંસ્કૃતિને સમજવા મૂલવવા માટે તે જ્યાં વિકસી છે, એ પ્રદેશનો પરિચય આવશ્યક ગણાય છે. કારણ કે પ્રજાના સામાજિક, આર્થિક ઘડતરમાં ઘરતી, પાણી, હવામાન, પશુ-પક્ષી, વનસ્પતિ, સમગ્ર પર્યાવરણનો ફાળો હોય છે. તેની જાણકારીથી તે પ્રદેશની સામાજિક લાક્ષણિકતાઓ જાણી શકાય છે.^{૧૭} ભાવનગર

૧૪. ગુજરાત સરકાર, 'ગુજરાત રાજ્ય જિલ્લા સર્વ સંગ્રહ (ભાવનગર જિલ્લો)' પૃ. ૧.

૧૫. કોરાટ, પી.જી. "ભાવનગર રાજ્યનો ઇતિહાસ" પૃ. ૪.

૧૬. પૂર્વોક્ત ગ્રંથ પૃ. ૪.

૧૭. જેમ્સ મેકમર્ડો ગાલા મણિલાલ (સંપાદન-ગુજરાતી), "પ્રારંભિક ક્ષિતિજો ૧૯મી સદી દરમિયાન કચ્છમાં જ્ઞાન સંશોધન" પૃ. ૧.

જિલ્લાના ૮૦૭ ગામો છે, તેમાં ૨૧૫ ગામોના સ્થળનામો ટેકરા, પાણીવાળી જગ્યા, વાવ, કુવા તળાવ પરથી છે, ૧૭૫ ગામ વનસ્પતિ સૂચક છે ૧૧ ગામ પ્રાણી સૂચક છે. ૭ ગામ પ્રકૃતિ સૂચક છે, ૪ ગામ પક્ષી સૂચક છે. ૬ ગામ સમય સૂચક છે. ૩ ગામ આકાર સૂચક છે બીજા ગામો વ્યક્તિ સૂચક, જાતિ સૂચક, વસવાટ સૂચક, ધાર્મિક સૂચક, પ્રવૃત્તિ સૂચક, સમુહ સૂચક, વર્ગસૂચક, ઘંઘા સૂચક, ઐતિહાસિક સૂચક અને અસ્પષ્ટ છે.^{૧૮} આ દષ્ટિએ કોઈપણ પ્રદેશનો ઇતિહાસ તેની ભૌગોલિક પૃષ્ઠભૂમિ ઉપર રચાય છે. વાતાવરણ કે આબોહવાના ઉપયોગથી કોઈપણ અંધકારમય સ્થાનને પણ ઉજ્જવલ બનાવી શકાય છે. પ્રદેશની ભૌગોલિકતા જ તેના ઇતિહાસને ઘડે છે અને બગાડે પણ છે. જેમકે ઈંગ્લેન્ડ અને જાપાનના પ્રગતિના ઇતિહાસમાં સમુદ્રનો મોટો ફાળો છે. એમ ભારતના ખૈબર ઘાટે અનેક આક્રમણકારીઓને ભારત પ્રવેશની સુવિધા આપી હતી.^{૧૯}

પ્રત્યેક સમુદાય પોતાના ભૌગોલિક વાતાવરણ સાથે અનુકૂળન સ્થાપી તે અનુસાર રિત-રિવાજ, આચાર-વિચાર, ધર્મ અને કાર્યનું અનુસરણ કરે છે. મનુષ્ય કોઈપણ વાતાવરણમાં રહે પણ તેની મૂળભૂત જરૂરિયાતો જેવી કે ભોજન, જળ, વસ્ત્ર, ઓજાર, વાહન-વ્યવહાર અને બીજા સાધનો તેની બુદ્ધિના વિકાસની સાથે વિકસાવે છે. કૌશલ્ય પ્રધાન પ્રવૃત્તિઓના વિકાસની સાથે શાસન, શિક્ષા, વિજ્ઞાન, ધર્મ, કલા અને સાહિત્યનો ઉત્કૃષ્ટ વિકાસ સાધી સભ્યતાના ઉચ્ચતમ બિરુદો મેળવે છે.^{૨૦} મનુષ્ય પોતાનાં પ્રાકૃતિક વાતાવરણના પરિપ્રેક્ષ્યમાં સમસ્ત કાર્યો કરે છે. એ રીતે ભૌગોલિક સ્થિતિ મનુષ્યને પોતાની ભૂમિકાનો અભિનય કરવા માટે રંગમંચ પૂરો પાડે છે.^{૨૧} તેથી જે તે પ્રદેશના પ્રાકૃતિક રંગમંચનું અવલોકન કરવું જરૂરી છે.^{૨૨} પ્રદેશનો ઇતિહાસ એ ભૌગોલિક

૧૮. ભીમડાદકર, મુંજાલ "સ્થળનામોના પરિપ્રેક્ષ્યમાં ભાવનગર જિલ્લાનો ઇતિહાસ" પૃ. ૧૫૪ થી ૧૫૮.

૧૯. મહેશ્વરશ્ચંદ્રસાદકશ્ચંદ્ર, "માનવ ભૂગોલ કે સિદ્ધાંત" પૃ. ૧૬.

૨૦. પૂર્વોક્ત ગ્રંથ પૃ. ૧૬.

૨૧. Ghate, V.D. "The Teaching of History" પૃ. ૧૩૮.

૨૨. પાળ્ડેય, શ્રીનેત્ર "શ્ચાચીન ભાષ્ટ્ર કા ઇતિહાસ ચંડ-૧" પૃ. ૨૫.

સ્થિતિની ઉપજ છે અને બન્ને વચ્ચે કાર્યકારણનો સંબંધ છે. ઇતિહાસ એ કાર્ય છે, તો ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ એ કારણ છે. પ્રદેશના માનવજીવન ઉપર ભૂમિ, રણ, મેદાન, પર્વત, નદી, સમુદ્ર, પાડોશીઓ આ બધા જ પ્રાકૃતિક અંગોનો રાજકીય, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે પ્રભાવ પડે છે.

બ્રિટીશરોના આગમન પહેલા ભૌગોલિક લાક્ષણિકતાના જ્ઞાનની ઉપેક્ષા થતી રહી છે. જો કે પ્રાચીન સમયના સાહિત્યમાં ભૌગોલિક સ્થિતિના લાભથી દેશના લોકો પરિચિત હતા. એવા ઉલ્લેખો છે. પ્રગતિશીલ પ્રજા માટે તો ભૌગોલિક જ્ઞાન અનિવાર્ય ગણવામાં આવ્યું છે. સૌરાષ્ટ્રની ભૌગોલિક લાક્ષણિકતાઓમાં તો ભાવનગરની ભૌગોલિક સ્થિતિને જીવંત નાના મગજ અને એક ઘબકતા હૃદય જેવું સ્થાન મળ્યું છે.^{૨૩}

૬.૨. ભાવનગરના પ્રાકૃતિક વિભાગો :

ભાવનગરની ભૂપૃષ્ઠ રચના મુખ્યત્વે બે વિભાગમાં વહેંચાયેલી છે. એક પૂર્વ વિભાગ અને બીજો પશ્ચિમ વિભાગ પશ્ચિમ ભાગ છૂટી છવાઈ ટેકરીઓવાળો છે. જે સાવરકુંડલા અને પાલિતાણામાંથી પસાર થાય છે. બીજો બોટાદ અને ગઢડા તાલુકાની પશ્ચિમ હદ પર પથરાયેલો છે. જ્યારે પૂર્વનો ભાલ પ્રદેશ અને સમુદ્રતટ વિસ્તારમાં આવેલો છે. જે સપાટ અને નીચાણવાળા વિસ્તારમાં પથરાયેલ છે. ભાવનગરની દરિયાઈ પટ્ટી બીજા પ્રદેશોની સરખામણીમાં સપાટ ઢોળાવની છે. શિહોર, સાવરકુંડલા, પાલિતાણા વિસ્તાર ડુંગરાળ અને સપાટ છે. ભાવનગરથી તળાજાનો વિસ્તાર 'ઘોઘાબારા' તરીકે ઓળખાય છે. તળાજાથી મહુવા સુધીનો કાંઠાનો પ્રદેશ વધારે વરસાદવાળો છે, તેથી ફળાઉ ઝાડ અને નાળિયેરીઓથી લીલોછમ છે. તો પાલિતાણા, ગઢડા, સાવરકુંડલા અને બોટાદનો પ્રદેશ ઓછા વરસાદવાળો ને સૂકો હોવાથી ઓછો લીલોછમ છે. વલ્લભીપુર એ ભાલ વિસ્તારનો એક ભાગ છે. અહીં ખારાશવાળી જમીન છે અને તેની અસર ખેતપેદાશો પર જોવા મળે છે.^{૨૪}

૨૩. બક્ષી, ચંદ્રકાન્ત, "સંસ્કાર અને સાહિત્ય" પૃ. ૧૧૮.

૨૪. ગુજરાત રાજ્ય જિલ્લા સર્વસંગ્રહ (ભાવનગર જિલ્લો) પૃ.૨.

આ પ્રદેશની પ્રાકૃતિક ભૂ-રચના ભૂખરા અગ્નિકૃત ખડકોવાળી છે. કિનારાની પટ્ટીવાળી જમીનનું સ્તર ઊંડું અને વધારે સપાટ છે.^{૨૫}

૬.૩ ભૂમિ, મેદાન અને ટેકરીવાળા પ્રદેશો :

ભાવનગરની ભૂમિના ચાર વિભાગો પાડવામાં આવે છે.

(૧) ઉત્તર વિભાગ :

આ વિભાગમાં બોટાદ, ગઢડા અને ઉમરાળા તાલુકા આવેલા છે. આ વિસ્તારની જમીન મધ્યકાળી અને સપાટ છે. અછતની પરિસ્થિતિ ઊભી થાય છે, પરંતુ નહેરની સગવડતા પૂરી થતાં સિંચાઈ દ્વારા ખેતી થઈ શકે છે. મગફળી, કપાસ અને બાજરી મુખ્ય પાકો છે.

(૨) દક્ષિણ વિભાગ :

આ વિભાગમાં તળાજા, મહુવા અને સાવરકુંડલાનો સમાવેશ થાય છે. તળાજા અને મહુવાએ દરિયાકાંઠાનો વિસ્તાર ધરાવે છે. આ વિસ્તારની જમીન મધ્યમકાળી છે. શેત્રુંજી ડેમને લીધે સિંચાઈ થઈ શકે છે. મગફળી, કપાસ, બાજરી મુખ્ય પાકો છે. ડુંગળીનો પાક પણ થાય છે. દરિયાપટ્ટીને લીધે પાણીના તળમાં ખારાશ આવી ગઈ છે.

(૩) પૂર્વ વિભાગ :

આ વિભાગમાં વલ્લભીપુર, ભાવનગર અને ઘોઘા આવેલા છે. આ વિસ્તારની જમીન મધ્યકાળી છે આ વિસ્તારના મુખ્ય પાકો બાજરી, મગફળી, જુવાર અને કપાસ છે. ભાલ વિસ્તારમાં ભાલીયા, ઘઉં, તલ, ચણાનો પાક થાય છે.

(૪) પશ્ચિમ વિભાગ :

આ વિભાગમાં શિહોર, પાલિતાણા અને ગારીયાધારનો સમાવેશ થાય છે. આ વિસ્તારની જમીન ખડકાળ અને ટેકરીઓ વાળી છે. તેના લીધે આ વિસ્તારમાં ખેતીનો

૨૫. પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ.૨

(૪) પશ્ચિમ વિભાગ :

આ વિભાગમાં શિહોર, પાલિતાણા અને ગારીયાધારનો સમાવેશ થાય છે. આ વિસ્તારની જમીન ખડકાળ અને ટેકરીઓ વાળી છે. તેના લીધે આ વિસ્તારમાં ખેતીનો સારા પ્રમાણમાં વિકાસ થયો નથી. મુખ્ય પાકો મગફળી, કપાસ અને બાજરી છે. સિંચાઈ મોટા ભાગે કુવાઓ દ્વારા કરવામાં આવે છે.^{૨૬}

૬.૪ દરિયા કિનારો :

ભાવનગરનો દરિયાકિનારો અંદાજે ૧૨૦ કિ.મી. વિસ્તારમાં છે.^{૨૭} ગોપનાથથી પશ્ચિમ તરફનો વિસ્તાર કરાડવાળો છે. ગોપનાથ અને ઘોઘા વચ્ચેનો કિનારો થોડો ઊંચો છે, ખંભાતનો કિનારો બધી બાજુએથી કાદવ-કીચડ અને છૂટા છવાયા રેતીના ઢૂવા તથા બેટથી ઘેરાયેલો છે. ઘોઘાથી ગોપનાથ આશરે ૬૦ કી.મી. દરિયાકિનારાના રેતાળ પટ અને પાણી ફરી વળે છે. ભાવનગર, મહુવા, ઘોઘા અને બીજા કેટલાક નાના નાના બંદર છે. પીરમ, માલબેન્ક, જેગરા, રોણિયા જેવા બેટ છે. હમણા અલંગના દરિયાકાંઠે જહાજ તોડવાનો ઉદ્યોગ વિકસ્યો છે.

૬.૫ ખાડીઓ :

ભાવનગરમાં કેટલીક ખાડીઓ છે જેવી કે, કાળુભાર અને ઘેલા નદી દ્વારા બનેલી ખાડી છે. તે ભાવનગર શહેર અને ખંભાતના અખાત વચ્ચે એક કેનાલ બનાવે છે. આ ખાડી ઉપર ભાવનગર નવું બંદર છે અને લોક ગેઈટ સિસ્ટમ ધરાવે છે. આ બંદર ભરતી ઓટના ઊંચા આરોહ અવરોહ તરીકે પ્રખ્યાત છે.

સોનરાઈ ખાડી ભાવનગરથી ઉતર તરફ આશરે ૧૩ કી.મી. દૂર અરબી સમુદ્રમાં મળતી આ ખાડી છે. ભવિષ્યમાં આ ખાડી વિકસાવી શકાય એમ છે.

૨૬. પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ.૨

૨૭. પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ.૪

મહુવા ખાડી માલણ નદીથી બની છે. જે મહુવાથી ૭ કી.મી. દૂર અરબી સમુદ્રમાં મળે છે. મોટા જુવાળ વખતે આ ખાડીમાં વહાણ લાવી શકાય છે.

૬.૬ નદીઓ અને જળસંપત્તિ :

સૌરાષ્ટ્રમાં ત્રિજયાકાર જળપ્રવાહ છે. આ પ્રદેશમાં નદીઓ મધ્યના ડુંગરાળ પ્રદેશમાંથી નીકળી પૈડાની આરાની માફક ચારે તરફ વહે છે. ભાવનગર એની અસર હેઠળ છે. ખાડા ટેકરીવાળી જમીનને લીધે નદીઓનો પ્રવાહ ઉતાવળો છે. તેથી શિયાળા, ઉનાળામાં કાંપ રહેતો નથી. તેમજ પૂરનો ભય પણ રહે છે. શેત્રુંજી, માલણ નદીઓમાં ચોમાસા સુધી પાણી સંગ્રહ થાય છે. ઘેલો, કાળુભાર, રંઘોળી, વેગડ, કાલ્બી, કેરી, ઉતાવળી અને બગડમાં ચારથી છ મહિના પાણી રહે છે.

સૌથી મોટી નદી શેત્રુંજી છે. તે લગભગ ૧૭૪ કી.મી. લાંબી છે. એના કાંઠા ઉપર ૧૨૩ ગામ વસેલા છે. માલણ, બગડ, કાળુભાર, ઘેલો, કેરી, ઘાતરવડી, ઝોલાપુરી, ભાદ્રોડી, માલેશ્રી, મણારી, ગોડી જેવી અન્ય નદીઓ છે.

૬.૭ સરોવરો અને તળાવો :

૧૯૪૮ પહેલા ભાવનગરમાં વળાવડ, આંબલા, રામધરી, શિહોર અને ખાડી પડવા સરોવરોનો સમાવેશ થાય છે. ત્યારબાદ વરતેજ, દોલતી, ખુંટવડા, ચોરવડલા, મુંજ્યાસર, ઉતાવળો, પીકઅપ, વીયર, જેસર, બગડાણી, નાલ, માલપુરા, ખારી, દુદા, ઘરાઈ, પાલિતાણાથી દક્ષિણ-પૂર્વમાં માટીના બંધ દ્વારા મોટું જળાશય બાંધવામાં આવ્યું. આ ઉપરાંત નાના-મોટા તળાવો બાંધવામાં આવ્યા છે. આ દ્વારા વરસાદના પાણીને રોકવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

૬.૮ બંદરો :

ભાવનગરને વિશાળ દરિયા કિનારો મળ્યો હોવાથી ભાવનગર, તળાજા, મહુવા, પીપાવાવ, કથીવદર, સુંદરાઈ, સુલતાનપુર, ઘોઘા જેવા બંદર છે. આયાત નિકાસ અને માછીમારી ઉદ્યોગનો વિકાસ પણ આ બંદરોમાં વિકસ્યો છે.

૬.૯ પર્વતો :

ભાવનગરમાં બહુ મોટા પર્વતો નથી નાની નાની ટેકરીઓ છે. શત્રુંજય ડુંગર સૌથી મોટો છે. ખોખરા, મોરધાર, ગેબર, થાપા, તળાજા, પાલિતાણાની ટેકરીઓ, માળનાથની ટેકરીઓ, શિહોર, વલ્લભીપુરની ટેકરીઓ છે.

૬.૧૦ વરસાદ અને આબોહવા :

ભાવનગરમાં વરસાદનું પ્રમાણ ઓછું છે. સરાસરી વરસાદ ૬૦૦ મિલિલીટર એટલે કે ૨૪ ઈંચ જેટલો પડે છે. જોકે દર વરસે આ પ્રમાણ જળવાતું નથી. ૧૯૧૮ માં ૬ ઈંચ વરસાદ થયો હતો. તો ૧૯૪૮ માં ૫૩ ઈંચ વરસાદ થયો હતો.^{૨૮}

આબોહવા એ માનવ પ્રવૃત્તિઓ ઉપર અસર કરે છે. ઉદ્યોગ, ધંધા, ખેતી, પશુપાલન, જંગલ વગેરે તેના પર આધારિત છે. ભાવનગરની આબોહવા ત્રણ વિભાગોમાં વહેંચાયેલી છે. શિયાળો, ઊનાળો અને ચોમાસુ બીજા વિસ્તારો કરતા અહીંયા ગરમી અને ઠંડીનું પ્રમાણ વધુ હોય છે. શિયાળામાં જાન્યુઆરી આસપાસ ઉષ્ણતામાન ૫ થી ૬ સેન્ટિગ્રેડ સુધી નીચે જાય છે. ઉનાળામાં તાપમાન વધી જાય છે. મે મહિનામાં ૪૨ થી ૪૩ સેન્ટિગ્રેડ તાપમાન પહોંચે છે. દક્ષિણમાં આવેલા મહુવા, ગોપનાથ, હાથબ, કોળિયાકમાં પ્રમાણમાં ગરમી ઓછી છે. દરિયા કિનારાના આ પ્રદેશોમાં દરિયાઈ લહેરોની અસર ગરમીને અંકુશમાં રાખે છે.^{૨૯}

૨૮. ત્રિવેદી, મહેન્દ્ર રે. 'આવો ઓળખીએ આપણો જિલ્લો ભાવનગર' પૃ. ૧૨-૧૩.

૨૯. પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૪

૬.૧૧ ખનિજ સંપત્તિ :

વલ્લભીપુર, શિહોર, રાજુલા, સરોડ, પીપરલા વગેરે સ્થળોએથી ચણતર માટેના પથ્થર મળે છે. ચિરોડી પણ મળે છે. ભાવનગરના દરિયામાં ખનિજતેલની શક્યતાઓ પણ છે. આ માટેના સંશોધન કાર્ય તરફ સરકાર ધ્યાન આપે તો સફળતા મળી શકે એમ છે. સમુદ્રના ખારા પાણીમાંથી મીઠાનો ઉદ્યોગ પણ વિકસ્યો છે.

ભાવનગરની ભૂ-રચના, સૌરાષ્ટ્રની ભૂ-રચનાને મળતી આવે છે. જિલ્લાની થોડી જમીનને બાદ કરતાં બાકીની જમીન લાવારસથી બનેલી છે. ભૂખરા અગ્નિકૃત ખડકોથી બનેલી છે.^{૩૦}

૬.૧૨ ધરતીકંપ :

સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છની ભૂમિના પડમાં જવાળામુખી રહેલો છે. એમ વિદ્વાનો માને છે.^{૩૧} સ્કંદપુરાણના નાગરખંડમાં આ અંગેના ઉલ્લેખો છે.^{૩૨} ભૂરચનાની દૃષ્ટિએ ભાવનગરના મેદાનો હિમાલયની તળેટીના મેદાની પ્રદેશોના જેવો અથવા સમકાલીન છે. ભાવનગર એ ધરતીકંપની પટ્ટીમાં છે. ધરતીકંપને લીધે જમીનની સપાટી ખૂબ ધીમી ક્રિયા દ્વારા ઊંચી નીચી થતી રહી છે. પરિણામે જળ હોય ત્યાં સ્થળ અને સ્થળને બદલે જળ એવું પણ થાય છે. ભાલ પ્રદેશ સમુદ્રના ગર્ભમાંથી ઉપર આવીને ખેડવા લાયક ભૂમિમાં ધરતીકંપના કારણે પલટાયો હશે એમ માનવામાં આવે છે.^{૩૩} ભાવનગરમાં એપ્રિલ, ૧૯૧૯ માં આંચકો આવ્યો હતો. ભાવનગર તથા સોનગઢ સુધી ૩૦ સેકન્ડ તેની અસર રહી હતી. જુલાઈ-ઓગસ્ટ, ૧૯૩૮ માં ધરતીકંપના આંચકાથી ભાવનગર અને પાણિયાદના કાચા મકાનો પડી ગયા હતા. ૧૯૬૮, ૧૯૭૦ માં ધરતીકંપના આંચકાઓ આવ્યા હતા.^{૩૪}

૩૦. 'ગુજરાત રાજ્ય જિલ્લા સર્વસંગ્રહ' (ભાવનગર જિલ્લો) પૃ. ૧૩-૧૪.

૩૧. જોટે, રત્નમણિરાવ ભીમરાવ, 'ખંભાતનો ઇતિહાસ' પૃ. ૧૮૨.

૩૨. પૂર્વોક્ત ગ્રંથ પૃ. ૧૮૨.

૩૩. 'ગુજરાત રાજ્ય જિલ્લા સર્વસંગ્રહ' (ભાવનગર જિલ્લો) પૃ. ૧૧.

૩૪. પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૫૦

૬.૧૩ વનસ્પતિ :

ભાવનગરમાં જમીન વિસ્તારના ૨% વન હેઠળ છે. તેથી વનસ્પતિની બાબતમાં ભાવનગર જિલ્લો પછાત છે. ભાવનગરમાં મોટાભાગે સૂકા કાંટાવાળા જંગલો છે. આ પ્રકારના જંગલોમાં વનસ્પતિમાં ઝાડી ઓછી અને ઉગાડ નાનો હોય છે. આવા જંગલોમાં મળી આવતી ઔષધી તથા વનસ્પતિની જાતોમાં કોળો ઘવ, ગોરડ, હરમો, સાલેડી, મોદડ, બોર, ગરમાળો મુખ્યત્વે છે. વનવિભાગ દ્વારા ઉછેર કરવામાં આવે છે. નીલગીરી, સુભાવળ, સાગ, સીસમ, સરુ, વાંસ, ગુલમહોર, કાશીદ, ગાંડો બાવળ વગેરે છે.^{૩૫} ભાવનગરની વચ્ચે 'વિક્ટોરીયા પાર્ક' નામનું નાનકડું જંગલ છે. એ શહેરની એક વિશેષતા ગણાવી શકાય.

૬.૧૪ પશુ-પક્ષીઓ :

ભાવનગરમાં પાલતું પ્રાણીઓ ઉપરાંત વન્યપશુઓ જેવા કે નાર, ઝરખ, છીંકારાં, દીપડો, કાળીયાર, નીલગાય, શાહુડી, શિયાળ, સિંહ, જંગલી બિલાડા, વગેરે જોવા મળે છે.

ભાવનગરમાં પક્ષીઓને બે વિભાગમાં વહેંચી શકાય એક સ્થાનિક અને બીજા સ્થળાંતરકારી પક્ષીઓ. આ પ્રકારના પક્ષીઓ દેશ અને પરદેશમાંથી શિયાળો ગાળવા ભાવનગરમાં આવે છે. આ જુદાં જુદાં પક્ષીઓની સારી એવી યાદી ભાવનગર જિલ્લા સર્વસંગ્રહમાં આપવામાં આવી છે. ભાવનગર શહેરમાં આવેલા મહિલા બાગમાં હજારો પોપટ, પક્ષીઓના કલરવથી બગીચાની સાંજ આહલાદક બને છે.

૬.૧૫ ખેતી અને પશુપાલન :

ભાવનગરમાં ખેતી અને પશુપાલન એ બે મુખ્ય વ્યવસાય તરીકે છે. આહિર, રાજપૂત, કણબી, ખરક, કોળી, પાલિવાળ, કાઠી વગેરે ખેતી તેમજ રબારી, ભરવાડ, પાલિવાળ પશુપાલનનો વ્યવસાય કરે છે.

૩૫. પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૨૯.

ભાવનગરમાં સામાજિક શૈક્ષણિક પછાત વર્ગના લોકો, અનુસૂચિત જાતિનો મોટો વર્ગ ખેત-મજૂર તથા શહેરોમાં મજૂર તરીકે કામ કરે છે.

ભાવનગરમાં બાજરી, જુવાર, ઘઉં, મગફળી, તલ, ડુંગળી એ મુખ્ય પાકો છે. ફળોમાં દાડમ, જમરૂખ, બોર, ચીકુ, કેરી, નાળિયેરી વધારે પ્રમાણમાં થાય છે. લીંબું, ઘાણા-જીરૂ જેવા પાકનું પ્રમાણ પણ ઠીક ઠીક છે. ગ્રામ્ય પ્રજા બાજરી અને જુવારનો ઉપયોગ વધારે કરે છે. શહેરીજનો ઘઉંનો ઉપયોગ વધારે કરે છે.

સમગ્ર દેશમાં લાલડુંગળીનું સૌથી વધુ વાવેતર ભાવનગરમાં થાય છે.^{૩૬} ભાવનગરની જમીન વધુ ફળદ્રુપ ગણાતી નથી. સિંચાઈથી ભાવનગરની ૧૩% જમીન ને જ લાભ મળે છે.^{૩૭} શેત્રુંજીથી વધારે ફાયદો થયો છે. ભીમડાદ, સૂરજવાડી, ઘેલો, કાળુભાર, રંધોળા ડેમ, ઉપરાંત કૂવાઓથી સિંચાઈ થાય છે. દુષ્કાળના સમયમાં સિંચાઈનું મહત્ત્વ રહે છે.

પશુધનની વસતિમાં ભાવનગરનો ગુજરાતમાં આઠમો ક્રમ છે. આ પશુઓમાં ગાય, ભેંસ, ઘેટા-બકરાં જેવા દુધાળા ઢોર ઉપરાંત બળદ, ઘોડા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. ભાવનગરમાં ૨૪૦ જેટલી દૂધ મંડળીઓ છે. દૂધ ડેરીની સ્થાપના પણ કરવામાં આવી.^{૩૮}

૬.૧૬ ઉદ્યોગ-ધંધા :

ભાવનગરમાં રાજકોટની જેમ ઉદ્યોગોનો વિકાસ થઈ શક્યો નથી. મોટા ઉદ્યોગો ૬૦ અને નાના ઉદ્યોગો ૨૫૦૦ જેટલા છે.^{૩૯} પ્લાસ્ટિક, રબ્બર, કાપડ, રોલિંગ મિલ,

૩૬. પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૩૦

૩૭. પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૩૧.

૩૮. પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૩૦.

૩૯. પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૩૦.

તાંબા-પિત્તળ, ત્રાજવા, તોલમાપ, તેલ મિલો, દવા, રસાયણ, ખનિજ આધારિત ઉદ્યોગો, એક્સેલ ઈન્ડસ્ટ્રીઝ, આલ્કોક એશડાઉન, સ્ટીલ કાસ્ટ, સમુદ્ર દ્રવ્યોના સંશોધન માટે સેન્ટ્રલ મરીન કેમિકલ્સ એન્ડ સોલ્ટ રિસર્ચ ઈન્સ્ટિટ્યુટ છે. મીઠાનો ઉદ્યોગ અને મંડળીઓ છે. સહકારી અને રાષ્ટ્રીયકૃત બેંકોએ ભાવનગર અને તાલુકા મથકોએ તેની શાખાઓ સ્થાપી છે. વણકર સહકારી મંડળીઓ, ઘર બાંધનારી સહકારી મંડળીઓ, ખેડૂત સહકારી મંડળીઓ તેમજ ચર્મ ઉદ્યોગ સહકારી મંડળીઓ વગેરે સ્થાપવામાં આવી છે. પરંતુ ઉત્તર ગુજરાત અને મધ્ય ગુજરાતમાં જે સહકારી સંસ્થાઓનો વિકાસ થયો છે, એવી પ્રવૃત્તિઓ અહીંયા વિકાસ પામી નથી. ધર્માદા પ્રવૃત્તિઓ તરફ લોકો વધારે ઉત્સુક રહે છે.

હીરા ઉદ્યોગ અને જહાજ ભાંગવાના ઉદ્યોગમાં ભાવનગરનું સ્થાન મોખરાનું છે.

૬.૧૭ લોકો, ભાષા અને ધર્મ :

વસતીની દૃષ્ટિએ ભાવનગરનો ક્રમ નવમો છે.^{૪૦} ઈ.સ. ૧૯૧૧ માં ૪૪૧૩૬૭ જેટલી વસ્તી હતી. ૧૯૩૧ માં ૫૦૦૨૭૪. ૧૯૮૧માં ૧૮૭૯૩૪૦.^{૪૧} સમગ્ર ગુજરાતની સરખામણીમાં ભાવનગરમાં વસ્તીની ગીચતા ઓછી રહી છે. આ દૃષ્ટિએ ભાવનગરનું ૧૨મું સ્થાન છે.^{૪૨} ૧૯૮૧ ની વસતી ગણતરી પ્રમાણે દર હજાર પુરુષોએ સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ ૯૫૮ રહ્યું.^{૪૩}

ભાવનગરમાં વસવાટ કરતી મુખ્ય જ્ઞાતિઓ જેવી કે નાગર (વડનગરા, પ્રશ્નોરા, વિસનગરા), બ્રાહ્મણ, વાણિયા, કણબી, રાજપૂત, આહિર, જૈન, કોળી, ચારણ, સોની, સુથાર, કંસારા, કડીયા, લુહાર, કુંભાર, દરજી, વાળંદ, ઘોબી, મોચી, ભરવાડ, રબારી, ખરક, કારડીયા, રજપૂત, કાઠી, વણકર, મારવાડી, ચમાર, વાલ્મીકી,

૪૦. પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૩૩.

૪૧. પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૩૩.

૪૨. પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૩૩.

૪૩. પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૩૪.

દેવીપુજક, બારોટ, ચારણ, મોલેસલામ, ખરેડીયા, આરબ, સિંધી, ફકીર, મેમણ, ઘાંચી, ખોજા, વોરા નો સમાવેશ થાય છે. નિર્વાસિતોના વસવાટો પણ ભાવનગરમાં સ્થપાયા છે.

ભાવનગરમાં ઔદિચ્ય, મોઢ, શ્રીમાળી, તપોધન, ખેડવાળ, મેવાડા શ્રી ગૌડ વગેરે બ્રાહ્મણોની વસતી છે.

ભાવનગરમાં નોંધનીય હકીકત એ રહી છે કે, નાગર જ્ઞાતિનું ભાવનગરમાં હંમેશા ઊંચું સ્થાન રહ્યું અને તેના કારણે એમ કહેવાતું કે 'ભાવનગરનું રાજ્ય રાજાનું અને શાસન નાગરોનું' તેમજ ભાવનગરની આ જ્ઞાતિને કારણે 'કાઠીયાવાડનાં મુત્સદીના પારણાં' તરીકેનું બહુમાન પ્રાપ્ત થયું હતું.

ગુજરાતી ભાષામાં અનેક બોલી છે. એટલે આપણે ત્યાં એક કહેવત પણ પ્રચલિત થઈ છે. 'બાર ગાઉએ બોલી બદલાય' ઉત્તર ગુજરાતની 'તપ ગુજરાતી', દક્ષિણ ગુજરાતની 'સૂરતી' એમ સૌરાષ્ટ્રની કાઠીયાવાડી બોલી જુદી છે. કાઠીયાવાડમાં બોલાતી બોલીઓમાં 'ગોહિલવાડી બોલી', 'હાલારી બોલી' કે 'ઝાલાવાડી બોલી' થી જુદી પડે છે.^{૪૪} ગુજરાતમાં બોલાતી ગુજરાતી ભાષામાં ભાવનગરની ભાષા 'સ્ટાન્ડર્ડ ગુજરાતી' ગણાય છે.^{૪૫}

ભાવનગરમાં શૈવ સંપ્રદાય, સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય, વૈષ્ણવ સંપ્રદાય, જૈન ધર્મ, ઈસ્લામ, ખ્રિસ્તી વગેરે ધર્મ સંપ્રદાય પાળવામાં આવે છે. આ સંપ્રદાયની આસ્થાને માટે સ્થાનકો બાંધવામાં આવ્યા છે. સાંપ્રદાયિક સંઘર્ષના અપવાદરૂપ કિસ્સાઓ નોંધાયા છે.

૭. નિષ્કર્ષ:

મનુષ્ય પોતાનું જીવન આસપાસની ભૌગોલિક સ્થિતિમાંથી ઘડે છે. આ ભૌગોલિક સ્થિતિ લોકોના વિચારો, ખાનપાન, કલા અને અન્ય બાબતો ઉપર અસર કર્યા વગર

૪૪. પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૩૫.

૪૫. પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૩૫.

રહેતી નથી. મનુષ્યના ઇતિહાસના ઘડતરમાં ભૌગોલિક સ્થિતિનો બહુ મોટો ફાળો હોય છે.^{૪૬} 'વડવા' ગામમાંથી ભાવનગર અને એક 'સંસ્કારી નગરી' તરીકે ભાવનગરની પ્રતિષ્ઠા પ્રસ્થાપિત થઈ છે. આ માટેના જે કેટલાક કારણો છે. એમાંનું એક ભાવનગરનું ભૌગોલિક વાતાવરણ પણ છે. ખાસ તો તેના દરિયા કિનારાનો પ્રભાવ વધારે મહત્ત્વનો ગણાય છે. કારણ કે કોઈપણ દેશના જીવન, વ્યાપાર—વાણિજ્ય અને હુન્નર ઉદ્યોગ પર તેના દરિયા કિનારાની અસર કે પ્રભાવ પડ્યા વગર રહેતો નથી. સૌરાષ્ટ્રમાં તો લોકોની આજીવિકાનું સાધન સમુદ્રને ગણવામાં આવે તો અતિશ્યોકિત ભર્યું લાગતું નથી.

ભાવનગરની ભૌગોલિક સ્થિતિએ તેના ઇતિહાસ, સંસ્કૃતિ કે સભ્યતાના ઘડતરમાં પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે શું ભાગ ભજવ્યો છે. તેની સમજણથી તેના વિકાસનો ઇતિહાસ આલેખી શકાય છે.

પ્રથમ તો ભાવનગરના સ્થાપક શ્રી ભાવસિંહજી પહેલાને જે સલામતિની મુશ્કેલી જણાતી રહી તે દરિયા કિનારા દ્વારા ઉકેલી શકાય એવી શક્યતા, શાંતિ, સમૃદ્ધિ અને આર્થિક પ્રશ્નોનો ઉકેલ પણ સાગર કિનારાને લીધે આવી શકશે એવી સભાનતા, પ્રગતિ માટેની આબોહવા, જમીનની ફળદ્રુપતા, પાણી, કુદરતી સંરક્ષણ, આજુબાજુ ગ્રામ્ય વસવાટો વગેરેએ ભાવનગરના ઘડતરમાં મહત્તમ ભાગ ભજવ્યો છે.

છતાંય એક બાબત અહીંયાએ પણ નોંધવી જોઈએ કે પ્રાકૃતિક વાતાવરણે સભ્યતાઓનું સર્જન અને વિકાસ કર્યો છે એમ મોટાભાગના કિસ્સાઓમાં પતન પણ થયું છે. જ્યારે ભૌતિક સાધન સંપત્તિ ખૂટી પડે છે. ત્યારે પ્રકૃતિએ વિકાસ ઘડતરમાં ઉપયોગી બનતું નથી. પરંતુ આ સમયે આર્થિક વિકાસનું સાધન કે કારણબળ મનુષ્યના મનમાંથી જન્મ પામે છે. એક જ સમયે, એક જ નહીં અનેક ક્ષેત્રે એકાએક હિંમત, પહેલવૃત્તિ, શોધ, સર્જનશીલ પ્રવૃત્તિઓનો ઉભાર આવે છે. તેનું જતન કયા સ્થળે અને તે કયાં પ્રબળ

૪૬. હોરેબિન, જે.એફ.અનુ. વિદ્વાંસ, ભાસ્કરરાવ, 'આર્થિક ભૂગોળ' પૃ. ૭.

બને છે એ મહત્વની બાબત છે.^{૪૭} વિશ્વના ભૌગોલિક પ્રદેશોની ભાળ ઘણી પ્રજાઓએ મેળવી હતી. પરંતુ યુરોપની એવી કેટલીક પ્રજાએ આ ભૌગોલિક પરિસ્થિતિનો ભરપૂર લાભ મેળવીને એ પ્રદેશની પ્રતિષ્ઠાને વધારી છે. જ્યારે પોતાના પ્રદેશની ભૌગોલિક સંપત્તિ ખૂટે છે, ત્યારે અન્ય પ્રદેશોમાં જઈને પણ પોતાના પ્રદેશની પ્રતિષ્ઠાને પ્રશંસા કે યશ અપાવે છે. એવી પ્રજા પણ પ્રશંસાને યોગ્ય છે.

ભાવનગરની ભૂમિને આવો યશ કે ગૌરવ અપાવનાર નાગર જ્ઞાતિ છે. આ ભૂમિમાં આ જ્ઞાતિએ સાંસ્કૃતિક ફાલનો ઘોઘ વહેવડાવ્યો છે તેથી જ ભાવનગરની યશ ભૂમિ એક પૂરો કાલખંડ ગણાય છે, સૌરાષ્ટ્રની સંસ્કારિતાનો મુંબઈ જેવા મહાનગરમાં પણ જ્યારે કોઈ બુદ્ધિશાળી કાઠીયાવાડી જોવા મળે તો એનું મૂળ ભાવનગરમાં નીકળતું જોવા મળે, આ કાઠીયાવાડી પણ નાગર મહોદય હોવાનો.^{૪૮}

આમ ભાવનગરની ભૌગોલિક સ્થિતિએ પણ આ પ્રદેશની રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક વિકાસ પ્રવૃત્તિઓનું યજ્ઞતર કર્યું છે.

૪૭. શૂયાકર, ઈ.એફ.અનુ.શંકર ગોહિલ, 'પાયાની વિચારણા' પૃ. ૯૪.

૪૮. બક્ષી, ચંદ્રકાન્ત, 'સંસ્કાર અને સાહિત્ય' પૃ. ૨૧૩.

પ્રકરણ - ૨
નાગર જ્ઞાતિનો ઉદ્ભવ, પેટા શાખાઓ
અને ભાવનગરમાં આગમન

૧. ભૂમિડા
૨. ભારતની જ્ઞાતિ સંસ્થા
૩. નાગર જ્ઞાતિની ઉત્પત્તિ
  - ૩.૧ નાગર જ્ઞાતિ વિદેશી હોવાનો મત
    - ૩.૧.૧ સર હર્બર્ટ રીઝલીનો મત
    - ૩.૧.૨ ડૉ. સમરસેટ પેઈનનો મત
    - ૩.૧.૩ વાઈસમેનનો મત
    - ૩.૧.૪ રિપ્લર અને બોઆઝનો મત
    - ૩.૧.૫ રાહુલ સાંકૃત્યાયનનો મત
    - ૩.૧.૬ દેવદત્ત ભાંડારકરનો મત
    - ૩.૧.૭ રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈનો મત
    - ૩.૧.૮ શંભુપ્રસાદ હરપ્રસાદ દેસાઈનો મત
    - ૩.૧.૯ ગૌરી શંકર જયશંકરનો મત
    - ૩.૧.૧૦ રમા પ્રસાદ ચંદ

૩.૨ નાગર ભારતીયકુળના હોવાનો મત

૩.૨.૧ રકંઠ પુરાણ (નાગર ખંડ) નો મત

૩.૨.૨ રખાલદાસ બંધોપાધ્યાયનો મત

૩.૨.૩ જૈનધર્મ શાસ્ત્રોનો મત

૩.૨.૪ રમણલાલ નાગરજી મહેતાનો મત

૩.૨.૫ માનશંકર પિતાંબરદાસનો મત

૩.૩ 'નગર' પરથી 'નાગર' નો ઉદ્ભવ

૩.૪ વહીવટી પદમાં 'નગર' ના ઉલ્લેખો

૩.૫ 'આર્ય' અને 'નાગર' સન્માન સૂચક અને
સંસ્કૃતિ બોધક શબ્દ

૩.૬ શિલાલેખો અને દાન પત્રોમાં 'નાગર' ઉલ્લેખો

૪. નાગરોની પેટા શાખાઓ.

૫. ભાવનગરમાં નાગરોનું આગમન.

૬. નિષ્કર્ષ

પ્રકરણ - ૨

નાગર જ્ઞાતિનો ઉદ્ભવ, પેટા શાખાઓ અને ભાવનગરમાં આગમન

૧. ભૂમિકા :

હિન્દુસ્તાનની જ્ઞાતિ સંસ્થાની ઉત્પત્તિ, તેના ગુણ-અવગુણ, ફાયદા-ગેરફાયદા, પ્રકારો-પેટા પ્રકારો અંગે થોકબંધ સંશોધનો થયા છે. અહીં આ જ્ઞાતિ સંસ્થાની રૂપરેખા આપવાનો ઉદ્દેશ્ય નથી. પરંતુ જ્ઞાતિ સંસ્થાએ વિકાસોન્મુખ થવા માટે કેટલું યોગદાન આપી શકે છે, એ વિશ્લેષણ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

ભૂતકાળમાં હિન્દુ સમાજમાં જ્ઞાતિએ સમાજનું એક અભિન્ન અંગ હતું. આજે પણ છે અને ભવિષ્યમાં પણ તે એક સામાજિક ઘટના તરીકે ઓળખાતી રહેશે. વર્તમાન ભારતમાં જ્ઞાતિ સંસ્થા અને તેના દૂષણો અંગે સૂગ છે. યુગ પ્રભાવથી એ માન્ય ગણાય છે. પરંતુ જ્ઞાતિને રાખવી કે દૂર કરવા કાર્યરત થતા પહેલા પણ એ જ્ઞાતિનો જન્મ, તેના પરિબળો, તેનું ઊંડાણ, તેની શક્તિ, તેનો વિસ્તાર, તેની ખામીઓ અને તેનો ઇતિહાસ જાણવો ખૂબ જ જરૂરી બને છે.

માનવીના નાના નાના સમૂહો કેવી રીતે રચાયા, તે સમૂહોનો જીવનનિર્વાહ કેવી રીતે થયો, જીવન સંરક્ષણ અને જીવન વિસ્તાર માટે કેવા કેવા ઉપાયો યોજાયા અને જીવનને આનંદમય બનાવવા સંગીત, નૃત્ય, સાહિત્ય, કલાઓનો કેવી રીતે વિકાસ થયો તેનું પૃથક્કરણ જરૂરી બને છે. અને તો જ સમાજ વિકાસના પરિબળોને સમજી શકાય છે.^૧

૧. દેસાઈ, રમણલાલ વસંતલાલ, "જીવન અને સાહિત્ય", ભાગ-૨, પૃ. ૫૦

હિન્દુસ્તાનને જુદી-જુદી 'જ્ઞાતિઓનું સંગ્રહાલય' કે 'જ્ઞાતિઓનું અજાયબ ઘર' ગણવામાં આવે તો અતિશયોકિત નહીં લાગે ! વળી જગતનો આ એકમાત્ર એવો દેશ છે કે વિવિધ જ્ઞાતિઓના અલગ અલગ લક્ષણો અને સ્વભાવ હોવા છતાંય સમાજનું માળખું ટકી રહ્યું છે. દેશની દરેક જ્ઞાતિએ પોતાના વ્યવસાયની શ્રેષ્ઠતા થકી દેશના વિકાસમાં સહકાર આપ્યો છે. પ્રત્યેક જ્ઞાતિએ સામુદાયિક ભાવનાના મહાન દૃષ્ટાંતો ઇતિહાસપટ પર કાયમી કર્યા છે. ઉત્તમ સાંસ્કૃતિક વારસાના નિર્માણમાં યોગદાન આપ્યું છે. આજે જ્ઞાતિને સંઘર્ષનો પર્યાય ગણી તેની આલોચના થાય છે, પરંતુ ભૂતકાળમાં આ જ્ઞાતિ સંસ્થાએ વિકાસની ઉમદા પ્રવૃત્તિઓ કરી હતી.

ભૂતકાળમાં અને વર્તમાનમાં જ્ઞાતિઓનું સશક્તિકરણ થવાથી હિતો સંબંધે સંઘર્ષ ટાળી શક્યા નથી. જોકે જગતના દેશોના ઇતિહાસમાંથી એ પણ શોધી શકાય છે કે, માત્ર બે સંપ્રદાય કે બે વર્ગ કે જાતિ હોવા છતાંય સંઘર્ષની સ્થિતિ ઘણી હિંસાત્મક આવેગોથી ભરપૂર રહી છે. પોતાને બુદ્ધિજીવી તરીકે ઓળખાવતા યુરોપના લોકોનો સ્વભાવ પણ ભયંકર હાનિકારક રહ્યો હતો.^૨

ભારતમાં જ્ઞાતિ સંસ્થાએ એક વિવિધતાસભર સમાજની રચના કરી ઉત્કર્ષ કર્યો છે. વિકાસની પ્રવૃત્તિમાં જ્ઞાતિ સંસ્થાનો મોટો ફાળો રહ્યો છે. ભારતીય સમાજને જ્ઞાતિવિહીન સમાજ તરીકે જોવાનું સ્વપ્ન અનેક સુધારકો, ચિંતકોને હતું, પરંતુ જ્ઞાતિ આજપર્યંત ટકી રહી છે.

ભારતમાં જ્ઞાતિ સંસ્થાની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ ખૂબ જ રોચક છે. વિવાદોથી ભરપૂર છે. કોઈ નવા મતની સ્થાપના સામે નવો વિવાદ પણ સ્થપાય છે. જ્ઞાતિની ઉત્પત્તિ અંગે યુરોપિયન અને ભારતીય વિદ્વાનો જુદા-જુદા મત ધરાવે છે. ભારતીય જ્ઞાતિઓની

૨. લેકી, ગુજરાતી અનુવાદ, રાવળ દુર્ગાશંકર પ્રાણજીવન, "યુરોપમાં બુદ્ધિ સ્વાતંત્ર્યનો ઇતિહાસ", પૃ. ૨૦૦

ઉત્પત્તિ કોઈ એક જ બળના આધારે થઈ છે, એમ માની લેવું ભૂલ ભરેલું છે. મોટા ભાગે જ્ઞાતિની ઉત્પત્તિ અંગેના દૃષ્ટિબિંદુમાં સામાજિક તથ્યને વધારે મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે. બીજા ઘણા પરિબળો જ્ઞાતિની ઉત્પત્તિ માટે જવાબદાર હોય શકે છે. ભારતીય વિચાર પ્રમાણે હિન્દુસ્તાનની દરેક જ્ઞાતિ કોઈને કોઈ પૌરાણિક વંશમાંથી ઉદ્ભવી છે. અને તેમાંથી પેટા શાખાઓ બંધાતી રહી. નાગર જ્ઞાતિ એ પણ આજ પ્રક્રિયાની ફળશ્રૂતિ ગણવામાં આવે છે.

૨. ભારતની જ્ઞાતિ સંસ્થા :

પ્રાચીન સમયથી ભારતમાં રાજ્ય અને જ્ઞાતિ સંસ્થા એ બન્ને એક સરખી રીતે સમાજ જીવનને પ્રભાવિત કરતા રહ્યા. જેમ રાજ્યનું નિયંત્રણ અને સત્તા લોક જીવનમાં ઓતપ્રોત રહ્યા હતા એમ જ્ઞાતિની પકડ અને માળખું મજબૂત રહ્યા. ઘણી વખત રાજ્ય એ પ્રજાજીવનના આંતરિક પ્રવાહોને આકર્ષિત કરવામાં નિષ્ફળ રહ્યું, ત્યારે જ્ઞાતિને તેમાં સફળતા મળી હતી. હિન્દુસ્તાનમાં જ્ઞાતિ સંસ્થાએ અજોડ રહી છે. જ્ઞાતિ એ સમાજની સ્વચ્છતા અને વ્યવસ્થા માટે ઉપયોગી રહી છે. ઘણી વખત એક સેતુ તરીકે રહી છે.^૩

ઐતિહાસિક યુગની શરૂઆતથી ભારતમાં જ્ઞાતિ એ સંસ્કાર ઘડતરનું કાર્ય કર્યું છે, તો રાજ્યતંત્રની આપખુદ સત્તામાંથી પ્રજાને બચાવવા માટે જ્ઞાતિની ઉપયોગિતા રહી હતી. દેશની હુન્નરકલાને સાચવવાનું ઉત્તમ ઘટક જ્ઞાતિ રહી છે, વિદેશી આક્રમણો સામે રાજ્યો વેર વિખેર થયા હતા. પરંતુ જ્ઞાતિનું કવચ મજબૂત બનતું રહ્યું હતું. દેશની સંસ્કૃતિને સાચવવામાં જ્ઞાતિએ મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવી હતી.^૪

૩. નાગરજ્ઞાતિની ઉત્પત્તિ :

નાગર જ્ઞાતિ એ વિદેશી તથા ભારતીયકૂળમાંથી ઉત્પન્ન થઈ હતી એવા બન્ને મત પ્રચલિત છે.

૩. શેરિંગ, "હિન્દુ ટ્રાઈબ્ઝ એન્ડ કાસ્ટ્સ", ખંડ-૩, પૃ. ૨૭૪

૪. એ.બે. દુબ્વા, "પીપલ ઓફ ઈન્ડિયા", ભાગ-૧, પૃ. ૮૨

અહીંયા આ બન્ને પ્રચલિત મતની ચર્ચા કરી છે.

૩.૧ નાગર વિદેશી હોવાનો મત :

કેટલાક દેશીય અને વિદેશી પુરાવાઓના આધારે ઇતિહાસકારો, પુરાતત્ત્વશાસ્ત્રીઓ, ભાષાશાસ્ત્રીઓએ નાગર એ વિદેશીકૂળના હોવાનું અનુમાન કર્યું છે. યુરોપીયન વિદ્વાનોની જેમ ભારતીય વિદ્વાનોએ પણ આ અંગેનો મત પ્રચલિત કર્યો છે.

૩.૧.૧ સરહર્બર્ટ રીઝલીનો મત :

સર હર્બર્ટ રીઝલીએ અમદાવાદમાં વસવાટ કરતા ૧૦૦ જેટલા નાગર પુરુષોના શરીરના જુદા-જુદા અંગોના માપ લઈને, તેના પરથી હિન્દુસ્તાનના જુદાં-જુદાં પ્રદેશોમાં વસતી સમગ્ર નાગર જ્ઞાતિને એક સંકર જાતિ તરીકે ઓળખાવી છે.^૫ નાગર જ્ઞાતિના પુરુષોના માથાના માપને આધારે નાગરને શક અને દ્રવિડ જાતિના મિશ્રણથી ઉત્પન્ન થયેલી જાતિ ગણાવે છે. પરંતુ આ વિકાસવાદના સિદ્ધાંત સાથે વિશ્વના વિદ્વાનો હજુ એકમત થઈ શક્યા નથી. વળી એકની એક જાતિના સ્થળાંતર નિવાસથી તેમજ આચાર વિચારના પરિવર્તનથી તેની ભવિષ્યની પ્રજાના શારીરિક અને માનસિક લક્ષણોમાં ફેરફાર થતો રહે છે. તેથી મોટા ભાગના વિદ્વાનો સરહર્બર્ટ રીઝલીના મત સાથે સહમત થતા નથી.^૬

૩.૧.૨ ડૉ. સમરસેટ પેઈનનો મત :

સમરસેટ પેઈન નિશંકપણે એમ માને છે કે, નાગરો તૂર્કી-સિરિયન વંશના છે. અને કદાચ લશ્કરમાં કામ કરતા ગુરૂઓના વંશજો જ છે.^૭ ભારતના વિદ્વાનો આ મતને શંકાથી તપાસે છે.

૫. Sir H. Resley, "The People of India", P. 33-34

૬. "નાગરોત્પત્તિ", છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, પૃ. ૭૫

૭. પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૭૨

૩.૧.૩ વાઈસમેનનો મત :

વાઈસમેન વ્યક્તિના બીજતત્વનો આધાર આપી કહે છે કે તે ઉત્તરોત્તર સંતતિમાં પૂર્વજોના લક્ષણો તરીકે ઉતરે છે. જે શારીરિક અને માનસિક લક્ષણ સ્વરૂપે હોય છે. આ સિદ્ધાંત તે નાગરોની ઉત્પત્તિ અંગે જોડે છે. પરંતુ આ મત સાથે વિદ્વાનો એકમત નથી.^૮

૩.૧.૪ સ્પિલર અને બોઆઝનો મત :

આ બન્ને વિદ્વાનો એવું અનુમાન કરે છે કે, વસવાટ, હવા, પાણી અને રહેણીકરણીથી પણ લોકોના શારીરિક, માનસિક લક્ષણોમાં ફેરફાર થઈ શકે છે. એટલે કે નૃવંશ અને વાતાવરણ બન્નેના સંયુક્ત પ્રભાવની અસર થાય છે. જે નાગરોમાં જોવા મળે છે.^૯ પરંતુ આ માટે વધુ પુરાવાઓ અને સંશોધનની જરૂર છે.

૩.૧.૫ રાહુલ સાંકૃત્યાયનનો મત :

નાગરો ગ્રીસ, મેસેડોનિયા, સીરીયા તરફના પ્રદેશમાંથી ભારતમાં આવ્યા હતા. આ સમયે ભારત સામે પરાજયનો સામનો કરવો પડ્યો હતો. તેના કેટલાક સૈનિકો ભારતમાં જ રહી ગયા અને ગુણકાર્ય મુજબ ભારતના બ્રાહ્મણવર્ણમાં ભળી ગયા હતા.^{૧૦} આ મત અંગે વધુ સંશોધન થાય તો જ સાચી હકીકત મેળવી શકાય એમ છે.

૩.૧.૬ દેવદત ભાંડારકરનો મત :

ભાંડારકર નાગરોને મૈત્રકોમાંથી ઉત્પન્ન થયાનું અનુમાન કરે છે. નાગરો સૌપ્રથમ કાશ્મીરમાં આવ્યા હતા. ત્યારબાદ રાજસ્થાન, પંજાબ, ઉત્તરપ્રદેશ, બંગાળ, માળવા અને ગુજરાતમાં ફેલાયા હતા.^{૧૧} આજે પણ કાશ્મીરમાં પંડિતો વસવાટ કરે છે.

૮ પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૭૨

૯ પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૭૪

૧૦ દેસાઈ શંભુપ્રસાદ હરપ્રસાદ, "સૌરાષ્ટ્રના નાગરો", પૃ. ૬

૧૧ બક્ષી કિરીટ યાદવેન્દ્ર, "નાગર નવલું નઝરાણું", પૃ. ૬

ઘણાં પોતાનો ઉદ્ભવ નાગર તરીકે થયાનું માને છે. પરંતુ નાગરોના મૈત્રિકો કે ગુર્જરો સાથેના સંબંધો અંગે વિશ્વસનીય પુરાવાઓ પ્રાપ્ત ન હોવાને લીધે વિદ્વાનો ભાંડારકરના મતને સમર્થન આપવા તૈયાર નથી.^{૧૨}

૩.૧.૭ રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈનો મત :

પ્રસિદ્ધ સાહિત્યકાર રમણલાલ દેસાઈ નાગરોને ઈરાનમાંથી આવ્યા હોવાનો મત પ્રગટ કરે છે.^{૧૩} પરંતુ આ મતને સમર્થન આપવા વિદ્વાનો તૈયાર નથી.

૩.૧.૮ શંભુપ્રસાદ હરપ્રસાદ દેસાઈનો મત :

નાગરો જોડન, ઈઝરાયલ પાસેના 'નાગર' નામના પ્રદેશમાં કે પછી ઈરાન અને અફઘાનિસ્તાનમાં પણ 'નાગર' કે 'નાગરવેલ' નામના ગામના છે. ખાસ તો અફઘાન જાતિમાં આ પ્રદેશના લોકો વધારે બુદ્ધિશાળી ગણવામાં આવે છે. અને ત્યાંના વહીવટી હોદ્દાઓમાં પણ તેઓનું ઊંચું સ્થાન હોય છે. જો આ પ્રદેશમાં જ નાગરોનો વસવાટ થયો હતો એમ સ્વીકારવામાં આવે તો નાગરો દક્ષિણ યુરોપ કે ઉત્તર એશિયામાંથી ભારતમાં પ્રવેશ્યા હતા. અને પછીથી કાશ્મીર, પંજાબ, સિંધ, માળવા અને ઉત્તર ભારતમાં વસવાટ કર્યો હતો.^{૧૪} નાગરોને ભારતીયકૂળના ગણાવતા વિદ્વાનો આ મત સ્વીકારતા નથી.

૩.૧.૯ ગૌરીશંકર જયશંકરનો મત :

બેક્ટ્રીયામાંથી નાગ લોકોનો એક સમૂહ ભારતમાં આવ્યો હતો. આ સમૂહનો એક ભાગ કાશ્મીરમાં રોકાયો હતો જે 'કાશ્મીર પંડિત' તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા અને બીજો ભાગ સિંધમાં અને ત્યાંથી વડનગરમાં પ્રવેશ્યો હતો.^{૧૫} પરંતુ આ મતની સ્પષ્ટતા માટે ઐતિહાસિક પ્રમાણ મળતું નથી.

૧૨ નાગરોત્પત્તિ, છ. ગુ. સા. પ., પૃ. ૮૧

૧૩ બક્ષી, કિરીટ યાદવેન્દ્ર, પૂર્વોક્તગ્રંથ, પૃ. ૮

૧૪ દેસાઈ, શંભુપ્રસાદ હરપ્રસાદ, "સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ", પૃ. ૪૨૯

૧૫ ગૌરીશંકર જયશંકર, 'ત્રિમાસિક', પુ.-૨, અંક-૩, પૃ. ૭૭

૩.૧.૧૦ રમાપ્રસાદ ચંદ :

ઈતિહાસના કાળવિભાજનમાં પ્રાચીનકાળ સૌથી વધારે સમયપટ ધરાવે છે. આ કાળની સ્પષ્ટતા માટેના અવશેષીય સાધનો શોધવા, તેનું અર્થઘટન કરવું ઘણું મુશ્કેલ છે. છતાંય આધુનિક યુગમાં પુરાતત્ત્વશાસ્ત્રમાં જે પદ્ધતિઓ વિકસી છે તેના આધારે ઈતિહાસ અને સંસ્કૃતિના પ્રવાહોને ઓળખી શકાય છે. રમાપ્રસાદ ચંદે પુરાતત્ત્વનો આધાર ટાંકીને નાગરને મધ્ય એશિયાના દેશોમાંથી આવેલી પ્રજા તરીકે ઓળખાવી છે.^{૧૬} જો કે પુરાવશેષીય સાધન એ ઈતિહાસના સત્યને જાણવા માટેનું પ્રથમ સાધન છે, પરંતુ આ સાધનના આધારે લોકોના મૂળ વસવાટનું અનુમાન કરવું મુશ્કેલ છે. પુરાતત્ત્વના આધારે વિશ્વની ઘણી સંસ્કૃતિ અને પરંપરામાં કેટલાક સમાન લક્ષણો જોવામાં આવ્યા છે.

૩.૨ ભારતીય કૂળના હોવાનો મત :

ભારતીય સાહિત્યમાં નાગરના ઉલ્લેખો મળે છે. આ આધારે કેટલાંક વિદ્વાનો નાગરને ભારતીયકૂળના હોવાનો મત ધરાવે છે.

૩.૨.૧ સ્કંદપુરાણ (નાગર ખંડ)નો મત :

સ્કંદપુરાણમાં 'નાગર' ઉત્પત્તિ અંગે 'નાગર ખંડ'ની રચના કરવામાં આવી છે. ખૂબ જ રોચક કથા ઉપજાવવામાં આવી છે. આ નાગરખંડ જે યુગમાં રચાયો હતો તે યુગમાં સાહિત્યને અનેક કથાઓથી સુશોભિત કરવામાં આવતું હતું. આ વિશેષતા નાગર ખંડની પણ છે. સ્કંદપુરાણના બાર જેટલા અધ્યાયોમાં રમૂજ થાય એવી વાર્તાઓ છે. નાગરની ઉત્પત્તિ અંગે ત્રિજાતની વાર્તા (બે પિતાનો પુત્ર), સુભદ્રાની વાર્તા વગેરે છે. આ વાર્તાઓ ખૂબ જ હાસ્યાસ્પદ લાગે છે. અને નાગરોની ઉત્પત્તિનો ઈતિહાસ આ વાર્તાઓમાંથી મળે છે એમ કહેવું એ પણ હાસ્યાસ્પદ લાગે છે. છતાંય કેટલાક વિદ્વાનોએ નાગર ખંડને નાગર જ્ઞાતિનો ઈતિહાસ માની સંતોષ માની લીધો છે. આ સ્કંદપુરાણની રચના ઈ.સ. ૪૫૫ની પહેલા થઈ હોવાનું માનવામાં આવે છે.^{૧૭}

૧૬ નાગરોત્પત્તિ, પૂર્વોક્તગ્રંથ, પૃ. ૮૦

૧૭ Smith Vencent, "Early History of India", P. 288

૩.૨.૨ રખાલદાસ બંદોપાધ્યાયનો મત :

રખાલદાસ બંદોપાધ્યાયે પ્રાચીન મુદ્રાઓના આધારે અનુમાન કર્યું છે કે, ઈ.સ. પહેલી સદીથી ચોથી સદી દરમિયાન જે સિક્કાઓ પ્રાપ્ત થયા છે. તેમાં મિત્ર, દત્ત જેવી અટકો જોવા મળે છે. અયોધ્યા, પ્રભોસા, મથુરા, બરેલી તેમજ રામનગર (અહિંચ્છત્ર) વિસ્તારમાંથી આ સિક્કાઓ મળ્યા છે. જે બ્રાહ્મીલિપિમાં છે. આ સિક્કાઓમાં નાગવેષ્ટિત શિવલિંગ પણ છે. તે આધારે આ લોકો શિવના ઉપાસકો હશે એમ માનવમાં આવે છે.^{૧૮}

૩.૨.૩ જૈન ધર્મ શાસ્ત્રોનો મત :

ભારતમાં ઐતિહાસિકકાળ મૌર્યયુગને ગણવામાં આવે છે. મૌર્યકાળ પહેલા મગધમાં નંદવંશના (શુદ્ર રાજાઓ) રાજાઓની સત્તા હતી. આ નંદવંશના છેલ્લા નંદ રાજાનો મંત્રી શકટાળ અને તેનો પુત્ર સ્થવિર સ્થલિભદ્ર જે જૈન ધર્મના વિદ્વાન આચાર્ય હતા. તે નાગરજ્ઞાતિના હતા.^{૧૯} આમ નાગરનો વસવાટ ભારતમાં બે હજાર વરસ પહેલા હતા એવું અનુમાન કરવામાં આવે છે.

૩.૨.૪ રમણલાલ નાગરજી મહેતાનો મત :

રમણલાલ મહેતાએ પુરાતત્ત્વ અવશેષોનો (સ્થળો)નો અભ્યાસ કરી એવું અનુમાન કર્યું છે કે, ઈ.સ.ની દશમી સદીમાં નાગરોની શાખાઓ અને પેટા શાખાઓ જોવા મળતી હતી. નર્મદા નદીના કાંઠે સાઠોદરા શાખાએ સાઠોદ ગામમાં વસવાટ કર્યો હતો. આ ગામમાં તેઓએ હાટકેશ્વરનું મંદિર પણ બંધાવ્યું હતું.^{૨૦}

૩.૨.૫ માનશંકર પિતાંબરદાસનો મત :

ભારતની પ્રાચીન જ્ઞાતિઓમાં નાગરોનો સમાવેશ થાય છે. પછી ભલે કોઈ આક્રમણ કે જીવનના અસ્તિત્વ માટે ભારતના કોઈ પ્રદેશમાંથી નાગરનું સ્થળાંતર થતું રહ્યું

૧૮ બંદોપાધ્યાય રખાલદાસ, "પ્રાચીન મુદ્રા", પૃ. ૧૦૪-૧૦૬

૧૯ નાગરોત્પત્તિ, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૦૮

૨૦ મહેતા રમણલાલ નાગરજી, "નાગરખંડ સમયાંકન", અંક-૨, પૃ. ૭

હોય. પરંતુ નાગર એ ભારતીયકૂળના સંતાનો હતા.^{૨૧} ઈ.સ. ચોથી સદીમાં આનંદપુરમાં 'નાગર' નામ પાડ્યું અને બીજા બ્રાહ્મણોના સંસર્ગથી દૂર રહી 'નાગર' નામ ધારણ કર્યું.^{૨૨}

૩.૩ 'નગર' પરથી 'નાગર'નો ઉદ્ભવ :

'નાગર' શબ્દ 'નગર' ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થયો છે. એમ માન્યતા છે. આજના વડનગરનું પ્રાચીન નામ 'નગર' હતું. કુમારપાળ પ્રશસ્તિના લેખમાં આ પ્રકારના ઉલ્લેખો છે.^{૨૩} પરંતુ પ્રાચીન વૈદિક સંહિતાઓમાં 'નગર' કે 'નાગર' શબ્દનો ઉલ્લેખ થયેલો જોવા મળતો નથી. ઘણી વખત 'નગરી' શબ્દ વિશેષણ તરીકે વાપરવામાં આવ્યો છે.^{૨૪} કદાચ 'નાગર' એ પણ વિશેષણ તરીકે વાપરવામાં આવ્યો હોય એમ માની શકાય. પાણિનિના વ્યાકરણ ગ્રંથમાં 'નગ' ને 'ર' પ્રત્યય લગાડી નગરની વ્યુત્પત્તિ કરી છે.^{૨૫} જ્યારે કાત્યાયન પર્વત ઉપર બંધાયેલા હોય એવા શહેરને 'નગર' તરીકે ઓળખાવે છે. આ દૃષ્ટિએ વૈદિક સાહિત્યના ઉલ્લેખોમાં અનાર્ય લોકોના શહેરો પર્વત ઉપર બંધાયેલા હતા. તે અનાર્યોના શહેરોને 'નગર' કહેવાની પ્રથા હતી. સાયણાચાર્ય અને પંતજલિ એ 'નગરી' અને 'નાગરી' જેવા શબ્દોનો ઉપયોગ કર્યો છે. પરંતુ 'નાગર' એ આર્યજાતિના હતા એવો મત સ્વીકૃત હોવાથી 'નગર' અને અનાર્ય બન્ને સાથે આર્ય કે નાગરનો મત બંધ બેસતો કરવો મુશ્કેલ છે.

૨૧ માનશંકર પિતાંબરદાસ, નાગરોત્પત્તિ, પૃ. ૭૫

૨૨ પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૭૬

૨૩ પ્રાચીન લેખમાળા, ભાગ-૧, પૃ. ૧૮૧, (ઐતરૈય બ્રાહ્મણ, અ-૪, ખંડ-૮)

૨૪ ઐતરૈય બ્રાહ્મણ, ૨૫-૫ તથા તૈતિરીય આરણ્ય ૧-૧૧-૩૮માં 'નાગર' શબ્દ છે અને તે શહેરના સંદર્ભમાં છે.

૨૫ અ.પ.પા.ર. સૂત્ર-૧૦૭

ઋગ્વેદમાં આર્યોને નગરના નિર્માતા કહેવામાં આવ્યા નથી. દસ્યુ લોકોએ નગરમાં વસવાટ કરનારા હતા. નાગરને આર્યકૂળના ગણવામાં આવે તો તે નગરમાં વસવાટ કરતા નહોતા. પરંતુ નગરનો વિનાશ કરનાર તરીકે ઓળખવામાં આવ્યા છે.^{૨૬}

બીજી તરફ નવમી સદી પહેલા ગુજરાતના બ્રાહ્મણોનું 'નાગર' નામ મળતુ નથી. સામાન્યપણે તો 'વડ-નગર' ઉપરથી 'નાગર' નામ પડ્યાની માન્યતા આવે છે. બીજી જ્ઞાતિઓની પેઠે ભૌગોલિક નામ ગણવામાં આવે છે, પરંતુ એમ માનવામાં પણ સ્પષ્ટતાઓની જરૂર છે. 'નાગર' નામ હિન્દુસ્તાનમાં દક્ષિણ તેમજ ઉત્તરમાં ઘણા છે. તો વડનગરના રહેવાસીઓ 'નાગર' કહેવાયા એ જરૂર વિચિત્ર લાગે છે. મૈસૂરમાં 'નાગર' નામના ગામ છે. તાલુકો પણ છે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો 'નગ' એટલે પર્વત જેવા મહેલો જ્યાં છે એ નગર. પહંતુ 'નગ' શબ્દનો અર્થ 'પર્વત' અને 'સર્પ' એમ થાય છે. વળી 'નાગ'નો અર્થ 'હાથી' અને 'સર્પ' એમ થાય છે. વૈદિક સાહિત્યમાં 'નાગ' શબ્દનો અર્થ 'પર્વત' કે 'નાગ' થાય છે, તો બ્રાહ્મણ સાહિત્યમાં હાથી છે. આ અર્થમાં તો 'નાગ' જાતિના વસવાટને 'નગર' કહેવામાં આવે એ વધારે બંધબેસતું જણાય છે.^{૨૭}

સિકંદરે ભારત ઉપર આક્રમણ કર્યું હતું. તે સમયે સિંધુ અને સાગરના સંગમ સ્થાને પાતાલ નામનું નગર હતું. આ નગર સાથે 'નાગ' કે 'નાગર' કોઈ સંબંધ હશે એમ પણ વિચારી શકાય.^{૨૮}

૨૬ ઝા, દ્વિજેન્દ્રનારાયણ, પ્રાચીન ભારત કા ઇતિહાસ, સામાજિક, આર્થિક, સાંસ્કૃતિક વિકાસ કી પડતાલ" પૃ. ૪૬

૨૭ જોટે, રત્નમણિરાવ, ભીમરાવ, "ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ", ખંડ-૧, પૃ. ૨૧૭-૨૧૮

૨૮ નાગરોત્પત્તિ, છ.ગુ.સા.પ., પૃ. ૧૧૩

એક આખ્યાનમાં એવો ઉલ્લેખ મળે છે કે, ગુજરાતમાં ચંદ્રાવતી નામની નગરી હતી. ત્યાંના રાજાને તક્ષકરાયે હરાવ્યો હતો. કનકસેન અને બ્રાહ્મણો આ નગરીનું નામ તક્ષકપુર પાડવા માંગતા હતા. પરંતુ તક્ષકની વિનંતી પોતાના પ્રતાપી પિતાના નામ પરથી વૃદ્ધનગર અને અપભ્રંશ થતા વડનગર થયું.

તક્ષકની સાથે આવેલા બ્રાહ્મણો નગરકોટમાં રહેતા, તેથી નાગર બ્રાહ્મણ કહેવાતા. તેઓએ હાટકેશ્વરનું મંદિર બંધાવ્યું હતું. મંદિરનો મહિમા વધતા કેટલાક પૂજારી થયા, કેટલાક જોષી થયા, અને કેટલાક વેદાભ્યાસી થયા. આ કર્મો જે કરવા લાગ્યા તેમણે આયુધ છોડી દીધા, તેઓ ભિક્ષાવૃત્તિમાં પડ્યા તે પરથી ભીક્ષુક કહેવાયા. જે વેદ ભણતા તેઓ વેદિયા, જે રાજસેવામાં રહ્યા તે રાજેશ્રી ગૃહસ્થને નામે ઓળખાયા.^{૨૯}

પ્રથમ નાગર 'અહિચ્છત્રા' તરીકે ઓળખાતા, પ્રાચીન સમયમાં ઉત્તર પાંચાલની રાજધાની અહિચ્છત્ર હતી. આ પાંચાલનું બીજું નામ અહિચ્છત્ર હતું. નાગરની એક શાખા પ્રશ્નોરા પોતાને દ્રોણકૂળના માનતા હતા. પરંતુ આ મત સ્વીકાર્ય નથી. જાંગલ દેશનું અહિચ્છત્ર હાલનું નાગૌર (જોધપુર પાસે) માનવામાં આવે છે.^{૩૦}

જે કેટલાક નગરો હતા અને તેની સાથે 'નાગર' સંબંધ વિચારવામાં આવે છે. તેમા ચિતોડથી ૧૧ માઈલ દૂર 'નાગરી' નામનું ગામ છે. પતંજલિ પ્રમાણે આ ગામનું નામ માધ્યમિકા નગરી હતું.^{૩૧} જયપુર પાસે 'નાગર' નામનું પ્રાચીન શહેર હતું. કાર્લાઈલ પ્રમાણે ઈ.સ. પૂ. ૨-જા સૈકાથી ઈ.સ. ચોથા સૈકા સુધી અસ્તિત્વ હતું.^{૩૨}

૨૯ મહીપતરામ રૂપરામ, "વનરાજ ચાવડો", પૃ. ૩૬

૩૦ નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા, ભાગ-૨, અંક-૩, પૃ. ૩૨૮

૩૧ Vincent Smith, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૨૦૪

૩૨ નાગરોત્પત્તિ, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૨૦

એમ કાંગડાનું અસલ નામ નગરકોટ (પંજાબ)ના નગર પર મહંમદ ગઝનવીએ આક્રમણ કર્યું હતું. હયુએન સાન્ગે (સાતમી સદી) આ નગરનું વર્ણન કર્યું છે. તેનું મૂળ નામ સુશર્મા નામના રાજાના નામ પરથી સુશર્માપુર પડ્યું હતું.^{૩૩} સ્કંદપુરાણ અનુસાર ચંડશર્માને જ્ઞાતિથી બહિષ્કૃત કરી તેના વંશજો અહમદનગર જઈ વસ્યા હતા. તે નગરનું મૂળ નામ 'નગર' રાખ્યું હતું. અને ત્યાં હાટકેશ્વરનું મંદિર બંધાવ્યું હતું.^{૩૪}

ગ્રીસમાં એથેન્સ અને સ્પાર્ટા નામના બે નગર રાજ્યો હતા. આ બન્ને નગરના લોકો વચ્ચે પ્રતિષ્ઠા માટેનો સંઘર્ષ ચાલતો હતો. એથેન્સના નગરજનો લડાયક, યુદ્ધપ્રેમી, વીર હતા. આ નગરોનું પતન થતા લોકો જુદા-જુદા વિસ્તારોમાં સ્થળાંતર કરવા લાગ્યા હતા, તેમાંનો એક સમૂહ અફઘાનિસ્તાનમાંથી ભારતના જુદા-જુદા પ્રદેશોમાં પ્રસરી ગયો હતો. એથેન્સ અને સ્પાર્ટાના વિલાસી અને અશાંતિના જીવનમાંથી મુકિત મેળવી સ્વધર્મના રક્ષણ માટે બૃહદ ભારતમાંથી આર્યાવર્તમાં આ લોકોનો પ્રવેશ થયો એવું અનુમાન થાય છે. આ લોકો નગર રાજ્યના રહેવાસી હોવાથી 'નાગર' તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા.^{૩૫} નાગરોમાં બુદ્ધિ, ખંત અને પદ્ધતિસરનો વહીવટ અને કૂશળતા, સંસ્કાર સિંચન જેવા ગુણો એથેન્સ અને સ્પાર્ટાના લોકોની વિશેષતાઓ સાથે મળતા આવતા હોવાથી વિદ્વાનો આ અનુમાન કરે છે. જો કે ભારતમાં બૌદ્ધધર્મનું સંગઠન મજબૂત થતાં વૈદિકધર્મ પાળતા રાજાઓ નબળા પડ્યા હતા. આ તકનો લાભ મેળવી ગ્રીક અને અન્ય વિદેશી જાતિઓના ટોળાઓ ભારતમાં પ્રવેશવા લાગ્યા હતા. આ ટોળાઓમાં ગ્રીકો (સંભવિત નાગર) એ પંજાબ, મથુરા, ગુજરાત, માળવા અને કાઠીયાવાડ સુધી પહોંચ્યા હતા. આ લોકોએ વૈદિક ધર્મનો સ્વીકાર કરી લીધો હતો. ભારતમાં પ્રાપ્ય સિક્કાઓમાં અને શિલાલેખોમાં તે સચવાયેલા રહ્યા. જ્યારે ગ્રીકોએ ભારત પ્રવેશ કર્યો ત્યારે તેઓ પુરોહિત

૩૩ બાબુસાધુ પ્રસાદ, 'ભારત ભ્રમણ', ખંડ-૨, પૃ. ૪૭૯

૩૪ નાગરોત્પત્તિ, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૨૦

૩૫ ડૉ. કીકાણ અનિલ એમ. ની રૂબરૂ મુલાકાતના આધારે, ૨૦૦૪

અને યજમાન એમ બે વિભાગમાં રહ્યા હતા. તેઓ અફઘાનિસ્તાન અને કંદહારને મારગે થઈ ભારતમાં દાખલ થયા હતા. તેમના પ્રવેશ સમયે ભારતમાં અનેક અનાર્ય જાતિઓ વસતી હતી. આ ગ્રીકો (આર્યો)એ તેઓને પંજાબ, સંયુક્ત પ્રાંત, રાજપુતાનાનો ઉત્તરભાગ, અયોધ્યાની આસપાસનો પ્રદેશ અને મિથિલા સુધીના પ્રદેશમાંથી હાંકી કાઢ્યા હતા.^{૩૬} આ સમયના નાગરોની ૧૫૫ જેટલી અટકો હતી. જેમાં ચંદ્રેયા, ગુલેયા જેવી હતી.

સિકંદરે ભારત ઉપર આક્રમણ કર્યું હતું ત્યારે સિકંદર અને પોરસ વચ્ચે મધ્યસ્થી માટે દસ વિદ્વાન બ્રાહ્મણો હતા.^{૩૭} સંભવ છે કે સિકંદરની ભાષા સમજી શકનાર આ બ્રાહ્મણો નાગર હશે !

ઉપરોક્ત મતની સાથે ભારતીય નગર અંગે પણ વિચારવું જરૂરી છે. ઋગ્વેદમાં 'નગર'નો પરિચય મળે છે. હડપ્પા સભ્યતાના નગરો હડપ્પા, રંગપુર, લોથલ, કાલીબંગા, ધોળાવીરા વગેરેમાં હવનકુંડ, અગ્નિશાળા, યજ્ઞવેદીના પુરાવાઓ મળે છે. આ નગર ગ્રામીણ જીવનમાંથી રૂપાંતર પામ્યા હશે.^{૩૮} કાલીબંગામાંથી હવનકુંડના પુરાવાના આધારે કહી શકાય કે હડપ્પાના લોકો યજ્ઞક્રિયાઓથી પરિચિત થયા હતા. અને અગ્નિના ઉપાસક હતા. આ આધારે તો સિંધુ સંસ્કૃતિ એ વૈદિક સંસ્કૃતિ હોવાનું અનુમાન થઈ શકે.^{૩૯} એમ પણ બને કે આર્ય અને દસ્યુ સત્તા સંઘર્ષની અવધારણા કાલ્પનિક હોય અને આર્યો નગર રહેવાસી હોય ! ઋગ્વેદમાં વિષાણયુક્ત દેવનો ઉલ્લેખ મળે છે. એના બે શ્લોકમાં શિશ્નદેવ સાથે સંબંધિત લિંગોપાસનાનો ઉલ્લેખ છે.^{૪૦}

૩૬ નાગરોત્પત્તિ, છ.ગુ.સા.પ. પૃ. ૧૦૬-૧૦૭

૩૭ પ્લુટાર્ક "કથાવૃતાંતો", સંપા. બક્ષી ચંદ્રકાન્ત, 'શિક્ષણ', પૃ. ૬

૩૮ ઘોષ, અમલાનંદ, "ધી ઈન્ડસ સિવિલાઈઝેશન ઈટ્સ ઓરિજિન્સ આથર્સ એક્સટેન્ટ, ઈન્ડિયન પ્રી. હિસ્ટ્રી, સિરિઝ નં. ૨, ૩૨,

૩૯ પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૩૨

૪૦ પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૩૨

આમ નાગર એ ગ્રીક નગર કે ભારતીય નગરના રહેવાસી હતા એ અનુમાનથી મત રજૂ કરવો મુશ્કેલ છે. એમ તો સિંધુતટ પર 'પાટકપ્રસ્થ' નામનું નગર હતું સ્પર્ટાની જેમ આ નગરમાં બે વંશના શાસકો શાસન કરતા હતા.^{૪૧}

રોમન સામ્રાજ્યનું પતન ઈ.સ. ૪૭૬માં થયું હતું. ત્યારથી ગ્રીકો જુદા-જુદા પ્રદેશોમાં ફેલાયા હશે. પરંતુ ભારતમાં જાતિ વ્યવસ્થા સાતમી સદીથી વિશેષ પ્રચલિત થઈ હતી. વળી નાગર પ્રથમ પંજાબમાંથી આવ્યા હોય તો પંજાબમાં જાતિ પ્રથા બહુ જોવા મળતી નહોતી. જો કે આ સમયમાં પંજાબમાંથી મળતાં સિક્કાઓમાં નગરોની સમૃદ્ધિઓનાં ઉલ્લેખો છે. વિદેશો સાથે સંબંધો પણ હતા. તેથી નાગરોને નગર સાથે જોડવામાં વિદેશીનગરને બદલે ભારતીય નગર સાથેના સંબંધોનો બૃહદ અભ્યાસ સંશોધન થાય એ ખૂબ જરૂરી છે.

૩.૪ વહીવટી પદમાં 'નગર'ના ઉલ્લેખો :

આજ પર્યંત નાગરને 'નગર' સાથે જોડી તેના મૂળ નામની પ્રતિષ્ઠા થતી રહી છે. પરંતુ પ્રાચીન ભારતમાં કેટલાક વહીવટી પદમાં પણ 'નગર' પ્રયોગ થતો હતો. જેમકે ઘૌલી શિલાલેખમાં તક્ષશિલાના લોકોના કલ્યાણ માટે સમ્રાટ અશોકે 'નગર વ્યવહારક' નામના મહામાત્રોની નિમણૂંક કરી હતી. અને લોકોને કહ્યું હતું કે, આ અધિકારી પોતાના પુત્ર સમાન છે. અને તે તમારા ઐહિક અને પારલૌકિક હિતની પૂર્ણ વ્યવસ્થા કરશે. આ અધિકારી ધાર્મિક અને વહીવટી જ્ઞાનથી સંપન્ન હશે.^{૪૨} વળી ઈન્ડો-બેક્ટ્રીયન શાસકોના સમયમાં પણ આ નગરમાં ગ્રીક સિક્કાઓ પ્રમાણેના સિક્કાઓ પાડવામાં આવ્યા, અને એથેન્સના સિક્કાઓના માપ જેટલું માપ રાખવામાં આવ્યું હતું.^{૪૩}

૪૧ જયસ્વાલ, હિન્દુ પોલિટી, પૃ. ૧૦૬

૪૨ ઉદયનારાયણ રાય, "પ્રાચીન ભારતમાં નગર તથા નગરજીવન", પૃ. ૭૦

૪૩ પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૭૧

પ્રાચીન ભારતમાં 'નગરશાસન' રાજ્ય તરફથી નિયુક્ત પદાધિકારીઓ તથા સ્થાનીય સભાઓ, સમિતિઓ અને સમૂદાયો દ્વારા થતું હતું. નગરના મુખ્ય અધિકારીઓને કૌટિલ્યએ 'નાગરક' કહ્યા છે. તેનું મુખ્ય કાર્ય નગરના કાર્યો પર ધ્યાન રાખવાનું હતું. સરોવર, રાજમાર્ગો, ગુપ્ત રસ્તાઓ તથા પરિખાનું વગેરેનું પ્રતિદિન નિરીક્ષણ કરવું પડતું હતું. પોતાની આ ફરજમાં તેઓ સતર્ક રહેતા હતા.^{૪૪} અશોકના સમયમાં 'નગલક' નામનો અધિકારી હતો જે નગર પ્રમુખ કહેવાતો હતો. અને આ પરંપરા ભારતવર્ષમાં મૌર્યકાળ ઉપરાંતથી વિદ્યમાન હતી.^{૪૫} જાતકોમાં 'પુર'ના પ્રમુખ રાજપુરુષને 'નગરગુપ્તિક' કહેવામાં આવતો. તેનું મુખ્ય કાર્ય નગરનું રક્ષણ કરવાનું હતું.^{૪૬} મનુસ્મૃતિમાં 'નગર સર્વાર્થ ચિન્તક' એટલે કે નગરમાં થતી દરેક ઘટનાઓની દેખરેખ રાખનાર અધિકારી રહેતો હતો.^{૪૭} પાટલી પુત્રમાં બે પ્રકારના મહામાત્રોની નિમણૂંક કરવામાં આવતી હતી. એક 'નગલક' અને 'નગલ વિયોહલક' આ બન્ને મહામાત્ર નગરનું ન્યાયાસન સંભાળતા હતા. તેમાં ઈર્ષ્યા, ક્રોધ, ક્ષિપ્રતા, અનભ્યાસ, આળસ, ક્લાન્તિ જેવા દુર્ગુણો હોવા જોઈએ નહીં.^{૪૮} પ્રાચીન નગરજીવન બે વિભાગમાં વહેંચાયેલું હતું. ઉચ્ચવર્ગમાં રાજકૂળ, અધિકારીઓ, વેપારીઓ, ધનિકોનો સમાવેશ થતો હતો. આ વર્ગનું જીવન નગરના સાંસ્કૃતિક જીવનના સાચા પ્રતિનિધિ ગણાતા હતા. આ વર્ગના લોકો સુશિક્ષિત, ધનિક હોવાને લીધે સભ્ય હતા. તેને ધ્યાનમાં રાખીને વાત્સ્યાયને નાગરિક જીવન (નાગરકવૃત્ત)નું વર્ણન કર્યું છે. અન્નપાન, વેશભૂષા, અલંકારો, પ્રસાધનો, લલિતકલા, મનોવિનોદ, ઉત્સવ, સ્વયંવર વગેરેની ચર્ચા કરવામાં આવતી.^{૪૯}

૪૪ કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર, પ્રકરણ-૧૬

૪૫ ઉદયનારાયણ, પૂર્વોક્તગ્રંથ, ૧૬૦

૪૬ પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૨૮૬

૪૭ મનુસ્મૃતિ, અધ્યાય-૭, પૃ. ૨૪૧

૪૮ ઉદયનારાયણ, પૂર્વોક્તગ્રંથ, પૃ. ૧૬૩

૪૯ પૂર્વોક્તગ્રંથ, પૃ. ૩૧૫

આ રીતે નાગરને 'નગર'ના વસવાટથી નામકરણ થયાનું અનુમાન થાય છે. એમ 'પદ' થકી નામકરણ પણ સંભવી શકે, પરંતુ આ ઊંડા સંશોધનનો વિષય છે.

૩.૫ 'આર્ય' અને 'નાગર' સન્માનસૂચક અને સંસ્કૃતિ

બોધક શબ્દ :

આર્ય જાતિનો સિદ્ધાંત યુરોપિયનોના પૂર્વગ્રહો અને પૂર્વધારણાઓમાંથી ઉત્પન્ન થયો હતો. અંગ્રેજોએ ભારતના પ્રાચીન ઇતિહાસનું વસાહતવાદી અર્થઘટન કર્યું અને એ માટે આર્યજાતિના સિદ્ધાંતનો ઉપયોગ કર્યો.^{૫૦} 'આર્યન' શબ્દનો જાતિના અર્થમાં સૌથી પહેલા પ્રયોગ જર્મન પ્રાચ્યવિદ્ લાસને (ઈ.સ. ૧૮૦૦-૧૮૭૬) પોતાના ગ્રંથ 'હિસ્ટ્રી ઓફ ઈન્સયન્ટ ઈન્ડિયા" (૧૮૪૭)માં કર્યો. મેક્સમૂલરે આ શબ્દને પ્રચલિત કર્યો. પછીથી ભારતમાં રાષ્ટ્રવાદી ઇતિહાસકારોએ પણ આર્ય જાતિના સિદ્ધાંતમાં રસ લીધો. કારણ કે, આ ઇતિહાસકારો પણ ઊંચી જાતિમાંથી હતા અને શ્રેષ્ઠતાની લાગણી સંતોષવામાં તેમને પણ રસ હતો.

'આર્ય' શબ્દ જાતિ સાથે જોડવાની કલ્પના જ ખોટી છે. 'આર્ય' એ સંસ્કૃતિ બોધક શબ્દ છે, સન્માનસૂચક શબ્દ છે. પ્રાચીનગ્રંથોમાં આદરણીય, સન્માનનીય, નિયમ અને ધર્મ પ્રત્યે નિષ્ઠાવાન, ગુણપાન, ચરિત્રવાન, સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આર્ય, આર્યે, આર્યપુત્ર, શ્રેષ્ઠજન માટે વપરાતા હતા. આમ જાતિબોધક રૂપમાં 'આર્ય' શબ્દનો પ્રયોગ એક મિથક છે, વાસ્તવિકતા નથી. આ 'આર્ય' શબ્દનો જાતિબોધક સિદ્ધાંત બ્રિટીશ અને યુરોપિયન વિદ્વાનો દ્વારા સામ્રાજ્યવાદી નીતિના સમર્થનમાં અનુપ્રેરિત કરવામાં આવ્યો.^{૫૧}

આમ, 'નાગર' શબ્દ એ પણ સન્માનસૂચક અને સંસ્કૃતિનો બોધક ગણાવી શકાય એમ છે. શિષ્ટ સંસ્કારો અને ચતુરાઈના ગુણો ધરાવતા લોકો માટે 'નાગર' શબ્દ પ્રયોજાયા હોય એવા દૃષ્ટાંત ભારતીય પ્રાચીન સાહિત્યમાં મળે છે.

૫૦ થાપર, રોમીલા, "વીચ ઓફ અસ આર આર્યન્સ ?" સેમીનાર, અંક-૩૬૪

૫૧ ગુપ્ત, સ્વરાજ પ્રકાશ, "આર્ય એ મિથ ઓર રિએલટી", પૃ. ૧૯

સામાજિક ક્ષેત્રમાં જ્ઞાતિની ઉત્પત્તિ અને તે અંગેની કાલ્પનિક વ્યાખ્યાઓ થાય છે. જે ઇતિહાસના પુનરુદ્ધાર માટે ખૂબજ જરૂરી છે. સૌથી પહેલા મિથકોનો પ્રચાર—પ્રસાર મૌખિકરૂપે હોય છે. જ્યારે સમાજમાં વિષમતા આવે છે. અને અનેક સ્તર રચાય છે ત્યારે મિથક અંગે પ્રશ્ન થવા લાગે છે. અને તેની વ્યાખ્યા માટેના પ્રયાસો થાય છે. કેટલાક મિથકોનું સ્થાન બીજા મિથકો લઈ લે છે. અથવા તો એના નવા સંસ્કરણોનું નિર્માણ થાય છે. નવા મિથક જોડવામાં આવે છે. જૂના મિથકોને નવાથી સર્જવામાં આવે છે. ત્યાં સુધી કે મૂળ મિથક જ ન દેખાય. મિથક એ સમાજનું દર્પણ છે. પરંતુ તેનું આ એક માત્ર કાર્ય નથી. છતાંય આપણે માટે તેનું કાર્ય મહત્ત્વનું ગણાય છે. ઉદ્ભવ અંગેનું મિથક સામાન્ય રીતે જુદા-જુદા સમૂહોને એક જ વ્યક્તિથી ઉત્પન્ન થયેલા બતાવી તેને એકતાબદ્ધ કરે છે. પ્રતિસ્પર્ધી સમૂહોમાં મિથકનો ઉપયોગ એકનો બીજા સાથે ભેદ બતાવવાની પ્રક્રિયારૂપે થાય છે.^{૫૨} ગુપ્તકાળ બાદ અનેક રૂપોવાળા રાજ્યોનું નિર્માણ થયું હતું. નવા રાજવંશોનો ઉદય થયો. તેઓએ પ્રાચીન રાજવંશો સાથે સંબંધ જોડવાનો પ્રયત્ન કર્યો. અને નકલી વંશાવલીઓનું નિર્માણ થયું. ભૂમિદાન, અભિલેખોમાં આ બધું સાવચેતીપૂર્વક દર્શાવવામાં આવ્યું.^{૫૩} આ વંશાવલીઓ મોટી મોટી દક્ષિણાઓ આપીને બનાવી દેવામાં આવતી હતી.^{૫૪} તેમા સન્માન સૂચક શબ્દ જાતિ સૂચક બની જતો. મહાકવિ કાલિદાસે શાકુન્તલમાં 'નાગરક', 'વિક્રમોર્વશીર્ય', 'વિનય વિવેકી શિષ્ટજન' જેવા શબ્દો વાપર્યા છે. શિષ્ટ, વિનય, વિવેકી, રસિકવર તે 'નાગર'ના.^{૫૫} તુલસીદાસે રામચરિતમાનસમાં, મીરાબાઈ વગેરેએ 'નાગર' શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે. આમ નાગર એ સંસ્કાર—સંસ્કૃતિ વાચક શબ્દ પણ છે.

૫૨ થાપર, રોમીલા, "આદિકાલિન ભારત કી વ્યાખ્યા", પૃ. ૧૨૮

૫૩ થાપર, રોમીલા, પૂર્વોક્તગ્રંથ, પૃ. ૧૩૮

૫૪ કૌસંબી, 'દામોદર ધર્માનંદ', પ્રાચીન ભારત કી સંસ્કૃતિ ઔર સભ્યતા', અનુ. ગુણાકાર મૂલે, પૃ. ૧૪૮

૫૫ વૈદ્ય વિજયકલ્યાણ રાય, 'સૌરાષ્ટ્રનો મંત્રીશ્વર ગૌરીશંકર ઉદયશંકર ઓઝા', પૃ. ૧૨-૧૩

૩.૬ શિલાલેખો અને દાનપત્રોમાં 'નાગર' ઉલ્લેખ :

શિલાલેખો અને દાનપત્રોમાં નાગર જ્ઞાતિ અંગેના ઉલ્લેખો છે.

- (૧) ક્ષત્રપરાજા નહપાનના જમાઈ ઉષવદાતે બ્રાહ્મણોને ૧૬ ગામ દાન આપ્યાનો લેખ. તેમાં નાગર બ્રાહ્મણોને આ ગામો દાનમાં મળ્યા હતા એવો ઉલ્લેખ છે.^{૫૬}
- (૨) ઈ.સ. ૫૨૭નું તામ્રપત્રમાં હસ્તવપ્ર (હાથબ) આહારમાં આવેલા કુકટ (કુકડ) ગામમાં મહારાજશ્રી ધ્રુવસેન પહેલાએ અથર્વગોત્રના સચિતિ શર્મા નામના બ્રાહ્મણને ૧૦૦ પાદાવર્ત જમીન કૂવા સહિત દાનમાં આપ્યાનું તામ્રપત્ર.^{૫૭} આમ, ભાવનગરમાં છઠ્ઠી સદીના પ્રારંભે બ્રાહ્મણો આ પ્રદેશમાં વસવાટ કરતા હતા.
- (૩) ઈ.સ. ૫૪૧માં ધ્રુવસેન-પહેલાએ આનંદપુરમાં સ્કંદત્રાત અને ગુહત્રાતને શમીહંબર ગામ દાનમાં આપ્યાનું તામ્રપત્ર છે.^{૫૮}
- (૪) ઈ.સ. ૫૭૨માં મહારાજશ્રી ધરસેને આનંદપુરના રૂદ્રધોષના પુત્ર રૂદ્રગોળને અંબરેશુ પરગણામાં ઈષ્ટિકાનક ગામ દાનમાં આપ્યાનું તામ્રપત્ર છે.^{૫૯}
- (૫) ઈ.સ. ૫૮૦માં શ્રી ધરસેન બીજાએ આનંદપુરમાં વિષ્ણુમિનને ખેટક (ખેડા)ના અશિલાપલ્લિકા ગામ દાનમાં આપ્યાનું તામ્રપત્ર છે.^{૬૦}
- (૬) ઈ.સ. ૬૦૭માં શ્રીધરસેન ત્રીજાએ આનંદપુરમાં વલભીમાં રહેવા આવેલા બ્રાહ્મણ ભટ્ટારકના પુત્ર ભટ્ટિને કાલાનક ગામમાં ૧૬ પાદાવર્ત જમીન વાવ સહિત આપ્યાનું તામ્રપત્ર છે.^{૬૧}

56 Ipigraphia India, Vol. VIII, P. 78-85

57 Indian Antiquary, P. 204-206

૫૮ ત્રિમાસિક, પુ.-૪, અં-૧, પૃ. ૧૯

૫૯ ત્રિમાસિક, પુ.-૪, અં-૧, પૃ. ૧૯

૬૦ Indian Antiquary, Vol. VII, P. 71-3

૬૧ Andian Antiquary, Vol. VII, P. 73-4

- (૭) ઈ.સ. ૬૫૦માં શ્રી ઘરસેન ચોથાએ આનંદપુરથી કાસાર ગામમાં રહેવા આવનાર બ્રાહ્મણ કેશવમિત્રના નારાયણમિત્રો ખેટક (ખેડા) જિલ્લામાં ક્ષિતિજ ગામ દાનમાં આપ્યાનું તામ્રપત્ર છે.
- (૮) ઈ.સ. ૬૫૭માં આનંદપુરથી નીકળીને ખેટક (ખેડા)માં રહેવા આવનાર કેશવપુત્ર નારાયણને શિવભાગપુર પ્રાંતમાં પંગુલપલ્લિકા નામનું ગામ દાનમાં આપ્યાનું તામ્રપત્ર છે.^{૬૨}
- (૯) ઈ.સ. ૬૭૨માં શિલાદિત્ય ત્રીજાએ આનંદપુરના વલભીમાં આવેલા કિકકના પુત્ર મગોપદત્તને લુષા (મહુવા પાસે લુસડી) ગામમાં ખેતર દાનમાં આપ્યાનું તામ્રપત્ર છે.^{૬૩}
- (૧૦) ઈ.સ. ૭૪૬માં વનરાજ ચાવડાએ તામ્રતત્ર લખ્યું તેમાં નાગરનો ઉલ્લેખ છે.^{૬૪}
- (૧૧) ઈ.સ. ૭૬૭માં વલભીના શિલાદિત્ય ચોથાએ આનંદપુરના ખેટક (ખેડા)માં ગયેલા બ્રાહ્મણ વિષ્ણુભટ્ટના પુત્ર અખંડલ મિત્રને ખેટકના મહિલાબલિ ગામ દાનમાં આપ્યાનું તામ્રતત્ર છે.^{૬૫}
- (૧૨) ઈ.સ. ૧૧૫૨નો વડનગર પ્રશસ્તિલેખમાં વડનગર તોરણના બાંધકામ દરમિયાન દરવાજા પર કુમારપાળે ચાલુક્ય રાજાઓની ધર્મક્રિયાઓ કરનાર નાગરોના રક્ષણ માટે કિલ્લો બંધાવ્યો. આ પ્રશસ્તિ શ્રીપાળ નામના ચક્રવર્તી કવિએ અને નાગર પંડિત બાલગણે લખી હતી. બીજા લેખમાં અર્જુનબારી પાસે મુસલમાન સરદારે આ તોરણના દરવાજાનું સમારકામ કરાવ્યું. ઈ.સ. ૧૬૩૨માં નાગર બ્રાહ્મણ જોશી વેણીના પુત્ર વિષ્ણુજીએ પ્રશસ્તિ લખી છે.^{૬૬}

૬૨ Andian Antiquary, Vol. VII, 45-42

૬૩ Bhavnagar Inscriptions, P. 45-42

૬૪ બુદ્ધિપ્રકાશ, નવેમ્બર-૧૮૮૧, પૃ. ૨૮૪

૬૫ બુદ્ધિપ્રકાશ, નવેમ્બર-૧૮૮૧, પૃ. ૩૦૪

૬૬ પ્રાચીન લેખમાળા, ભાગ-૧, પૃ. ૧૮૧

(૧૩) ઈ.સ. ૧૨૧૬નો પ્રભાસ પાટણનો શિલાલેખ તેમાં વડનગરનું નામ 'નગર' કહ્યું છે. નગરના રહેવાસી વસ્ત્રાકુલ અટકવાળા નાગર બ્રાહ્મણ દેવયુની વંશાવલી તથા ગુજરાતના રાજા મૂળરાજથી ભીમદેવ સુધીનો સંબંધ વર્ણવ્યો છે. તેમા શ્રીધર પ્રભાસનો સૂબેદાર હોવાનો ઉલ્લેખ છે.^{૬૭}

૪. નાગરોની પેટા શાખાઓ :

ભારતની જ્ઞાતિ સંસ્થામાં હજારો શાખાઓ અને પેટા શાખાઓ છે. નાગર જ્ઞાતિમાં પણ પેટા શાખાઓ છે. આ શાખાઓ કેવી રીતે પ્રચલિત થઈ હતી એ અંગેની માન્યતાઓ પણ છે. જેમ કે નાગરોના વૈદિક ધર્મના રક્ષણ માટે જે લોકોએ ક્ષત્રિય (રક્ષણ) વર્ગનું કાર્ય કર્યું તેઓ 'ગૃહસ્થ' તરીકે ઓળખાયા. જે લોકોએ પોતાના અગ્નિહોત્રાદિક કર્મને જાળવી રાખ્યું તે ભિક્ષુક કહેવાયા.^{૬૮} 'ગૃહસ્થ' નાગર પોતાને બ્રાહ્મણ તરીકે ઓળખ આપવાને બદલે નાગર તરીકે ઓળખાવે છે. એક કથા અનુસાર અણહિલપુર પાટણના રાજાઓએ 'નાગરો'ને દાન આપવાનો વિચાર પ્રગટ કર્યો, પરંતુ નાગરોએ આ દાન લેવાની ના પાડી દીધી હતી. પરંતુ વિશળદેવના પ્રયત્નોથી ચિટ્ટીઓ દ્વારા ગામોને દાનમાં લેવાનું નક્કી થયું હતું. આ ચિટ્ટીમાં જે ગૃહસ્થને વિસનગર મળ્યું તે વિસનગરા કહેવાયા, સોઠોદ મળ્યું તે સાઠોદરા, ચિત્રોડના ચિત્રોડા, કૃષ્ણોરના કૃષ્ણોરા અને હંમેશા પ્રશ્નો પૂછનાર પ્રશ્નોરા કહેવાયા હતા.^{૬૯}

આ નાગર જ્ઞાતિના છ વિભાગ છે. વડનગરા, વિસનગરા, સાઠોદરા, ચિત્રોડા, પ્રશ્નોરા અને કૃષ્ણોરા. આ દરેકના ગામોની વહેંચણીના ઉલ્લેખો મળે છે. વડનગરા નાગરના બત્રીસ સ્થાન ગણવામાં આવ્યા હતા. ૧૨ ગામ કાઠીયાવાડમાં, ૧૨ ગામ ગુજરાતમાં, છ પોળ અને બે ઝાંપા. જે આ પ્રમાણે હતા.

૬૭ Bhavnagar Inscriptions, P. 195

૬૮ કવિશ્રી, નર્મદ "મારી હકીકત", પૃ. ૬

૬૯ રાજગોર, શિવપ્રસાદ "બ્રાહ્મણોનો ઇતિહાસ", પૃ. ૨૮૧

ગુજરાતમાં અમદાવાદ, પેટલાદ, નડિઆદ, વડોદરા, ખંભાત, સોજીતરા, કરનાળી, ચીનોર, ઘોળકા, વિરમગામ, મુમઘા, આસી. કાઠીયાવાડમાં જૂનાગઢ માંગરોળ, પોરબંદર, ભૂજ, ઉના, દેલવાડા, પ્રભાસપાટણ, મહુવા, વાસાવાડ, ઘોઘા, અમરેલી. પોળ વિસ્તારના ગામ જેવા કે સૂરત, ડુંગરપુર, પાટણ, મથુરા, બરાનપોટ અને વાંસાવાડ.^{૭૦}

નાગરોના આ જુદા-જુદા ગામોમાં વસવાટ અંગેના સ્થળાંતર માટે મલેચ્છ આક્રમણ થયાનું માનવામાં આવે છે. વડનગર પર ત્રણ વખત આક્રમણો થયા હતા. સંવત ૬૪૫માં મલેચ્છ આક્રમણ થયું હતું. તેથી ઘણા નાગરો પાટણમાં જતા રહ્યા હતા.^{૭૧} બીજું આક્રમણ સંવત ૧૨૭૨માં શહાબુદ્દિન ધોરીએ કર્યું હતું.^{૭૨} ત્યારે વડનગરના તમામ નાગરો ઈડર, વાંસાવાડ, ડુંગર કાશી, મથુરા જઈને વસવાટ કર્યો હતો.^{૭૩} ઈ.સ. દસમી સદીથી બારમી સદીનો કાળ એ નાગરો માટે મહત્ત્વનો હતો. આ કાળ દમમિયાન તેઓ ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રનો રાજ્યકારભાર ચલાવવામાં અને જરૂર પડ્યે રણમેદાનમાં તલવારની તાકાતનો પરચો બતાવવા તત્પર રહેતા હતા. ભીમદેવ પહેલાના લશ્કરમાં નાગર હતા. ઈ.સ. ૧૩૪૭માં મહંમદશાહ તુઘલકે કાઠીયાવાડ પર આક્રમણ કર્યું ત્યારે વડનગરના નાગર હરિશંકર કે જે ભાવનગરના દેસાઈ કુટુંબના પૂર્વજ હતા તે મહંમદ સાથે રહ્યા હતા. અને પીરમના બાદશાહ ગણાતા શ્રી મોખડાજી ગોહિલને હરાવવામાં હરિશંકરની મહત્ત્વની ભૂમિકા રહી હતી. તેથી મહંમદ તુઘલકે હરિશંકર દેસાઈને ઘોઘામાં દેસાઈગિરિ જાગીર તથા ગુંદી બંદરનો હકક ઈનામમાં આપ્યો હતો.^{૭૪}

૭૦ કવિશ્રી, નર્મદ, પૂર્વોક્તગ્રંથ, પૃ. ૫

૭૧ પૂર્વોક્તગ્રંથ, પૃ. ૫

૭૨ પૂર્વોક્તગ્રંથ, પૃ. ૬

૭૩ પૂર્વોક્તગ્રંથ, પૃ. ૬

૭૪ મહેતા ધનસુખરાય "સર લલ્લુભાઈ શામળદાસ મહેતા", પૃ. ૨૦

૫. ભાવનગરમાં નાગરોનું આગમન :

નાગરો ગુજરાતમાં જ વસવાટ કરતા હતા કે પછી ગુજરાત બહારના પ્રદેશોમાંથી આવ્યા હતા ? આ અંગે સ્પષ્ટતા થઈ શકતી નથી. જે કંઈ પુરાવાઓ મળે છે તે મુજબ નાગર જ્ઞાતિનો વાસ્તવિક ઇતિહાસ ઈ.સ.ના બીજા સૈકાથી ગણવામાં આવે છે. નાગરો ગુજરાતમાં ક્ષત્રપ નહપાનના સમયમાં પ્રવેશ્યા હતા.^{૭૫} એક મત એવો પણ છે કે વિક્રમના પ્રથમ સૈકામાં કનકસેન નામના રાજા સાથે ગુજરાતમાં પ્રવેશ્યા હતા.^{૭૬} ઈ.સ. ૩૭૫ થી ઈ.સ. ૩૭૦ દરમિયાન ગુપ્તો સાથે રહ્યા હશે^{૭૭} અને ઈ.સ. ૩૮૫માં ગુજરાતમાં આવી વસી ગયા હશે.^{૭૮} એમ ઈ.સ.ના પાંચમાં સૈકામાં ગુર્જરો સાથે દક્ષિણ ગુજરાતમાં રહ્યા હતા.^{૭૯} અને છઠ્ઠી સદીમાં વલ્ભીના રાજાઓના દરબારમાં સન્માનથી રહ્યા હતા.^{૮૦} ૮મી અને ૯મી સદીમાં ગુજરાતના રાષ્ટ્રકૂટોનો આશ્રય મળ્યો હતો.^{૮૧} ઈ.સ. ૯૬૧ થી ઈ.સ. ૧૨૪૨ દરમિયાન સોલંકીઓ અને ઈ.સ. ૧૩૦૦ સુધી વાઘેલાવંશના રાજાઓના શાસનમાં ઉચ્ચ હોદ્દાઓ પર પણ રહ્યા હતા.^{૮૨}

નાગરોની એક શાખા પ્રશ્નોરા છે. ગુજરાતના સોલંકી રાજા ભીમદેવનું સંવત ૯૩નું એક તામ્રપત્ર છે. તેમાં આ નાગરને પ્રસન્નપુરના ગણવામાં આવ્યા છે. પરંતુ પ્રશ્નોરા પોતાના વસવાટને અહિચ્છત્ર સાથે જોડે છે.^{૮૩} તેઓ સેજકજી ગોહિલ નામના

૭૫ નાગરોત્પત્તિ, છ.ગુ.સા.પ., પૃ. ૧૫૧

૭૬ પૂર્વોક્તગ્રંથ, પૃ. ૧૫૧

૭૭ પૂર્વોક્તગ્રંથ, પૃ. ૧૫૧

૭૮ પૂર્વોક્તગ્રંથ, પૃ. ૧૫૨

૭૯ પૂર્વોક્તગ્રંથ, પૃ. ૧૫૩

૮૦ પૂર્વોક્તગ્રંથ, પૃ. ૧૫૩

૮૧ પૂર્વોક્તગ્રંથ, પૃ. ૧૫૩

૮૨ પૂર્વોક્તગ્રંથ, પૃ. ૧૫૩

૮૩ શાસ્ત્રી દુર્ગાશંકર કેશવરામ, "આપણી સંસ્કૃતિના કેટલાક વહેણો", પ. ૩૮૦

ઠાકોર સાથે ઈ.સ. ૧૨૬૦માં ગુજરાતના પશ્ચિમ કાંઠે આવેલા સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રવેશ્યા હતા. તે સુભટો કે ભટ્ટ તરીકે ઓળખાતા હતા અને સૈનિક તથા સુશ્રુષાનું કાર્ય કરતા હતા. પ્રથમ વલભી પાસેના 'પશ્ચિમ ગામ' (પ્રાચીન નામ) જે 'પચ્છેગામ' તરીકે ઓળખાય છે ત્યાં વસવાટ કર્યો અને વૈદક શાસ્ત્રમાં પ્રખ્યાત થયા હતા.^{૮૪} પરંતુ આ પહેલા પણ હસ્તવપ્ર (હાથબ)માં બ્રાહ્મણોનો વસવાટ હતો. નાગરોના વલભીમાં વસવાટ અંગેના દાનપત્રોમાં ઉલ્લેખો મળે છે. તેઓને વલભીના આજુબાજુના ગામો દાનમાં આપવામાં આવ્યા હતા. એક મત એવો પણ છે કે, નાગરો સૂરત થઈને હસ્તવપ્ર (હાથબ) અને તેની બાજુમાં કૂડામાં વસવાટ કર્યો હતો. હાથબ અને કૂડા આ સમયના મહત્વના બંદર હતા. નાગરોએ હસ્તવપ્ર (હાથબ)માં નીલકંઠ મહાદેવની સ્થાપના પણ કરી હતી. પરંતુ હસ્તવપ્રમાં મુશ્કેલીઓ થતાં પ્રથમ ગુંદી, કોળીયાક અને પછીથી ઘોઘામાં વસવાટ કર્યો હતો. અને ઘોઘામાં શ્રી હાટકેશ્વર મહાદેવની સ્થાપના કરી હતી.^{૮૫}

એક મત એ છે કે ઈ.સ. ૧૨૧૬માં નાગરોએ કાઠીયાવાડમાં પ્રવેશ કર્યો હતો.^{૮૬} પછી ઊના, દેલવાડાના વાજા રાજપૂતોના મંત્રી થયા હતા. તેઓની કીર્તિથી પ્રભાવિત થઈ ઊંઝાના નાગરો દેલવાડા આવ્યા હતા. તેઓ 'ઓઝા' તરીકે ઓળખાયા. દેલવાડામાં વાજા રાજપૂતોની સત્તાનો અંત થતાં, શ્રીરંગ ઓઝાના ચાર પુત્રો નારાયણ, વત્સરાજ, શ્યામજી, મૂળથાન બીજા પ્રદેશોમાં વસવાટ કર્યો હતો. વત્સરાજ જૂનાગઢ, માંગરોળ અને વાંસાવાડ, શ્યામજી રાજકોટ અને મૂળ થાનનો વંશ ઘોઘામાં વિસ્તાર પામ્યો હતો. મોખડાજી ગોહિલના સમયમાં તેઓનો વંશ ઘોઘામાં હતો.^{૮૭} જો કે શિહોરમાં ગોહિલકૂળના રાજવીઓના લશ્કરમાં નાગરો હતા.^{૮૮}

૮૪ પારાશર્ય પિયુષ, "અહિચ્છત્ર", જૂન-૨૦૦૨, પૃ. ૧૪

૮૫ નાગરોત્પત્તિ, છુ.ગુ.સા.પ., પૃ. ૧૫૪

૮૬ વલ્લભકવિએ નરસિંહ મહેતાના પુત્ર શામળદાસનો વિવાહ ગ્રંથની રચના કરી છે. તેમાં ઈ.સ. ૧૨૧૬ ઉલ્લેખ છે.

૮૭ મહેતા, ધનસુખરામ, "સર લલ્લુભાઈ શામળદાસ મહેતા", પૃ. ૪૦

૮૮ ભટ્ટ, દેવશંકર, વૈકુંઠજી, "સિહોરની હકીકત", પૃ. ૭૨, વ્યાખ્યા, પૃ. ૧૩૯

ઈ.સ. ૧૭૨૩માં ગોહિલકૂળના ઠાકોરશ્રી ભાવસિંહજી પહેલાએ શિહોરથી ભાવનગર (જૂનું નામ 'વડવા')માં રાજધાનીની સ્થાપના કરી ત્યારે હાથબ અને ઘોઘામાંથી નાગરોને વસાવ્યા હતા. પચ્છેગામમાંથી પ્રશ્નોરા અને ઘોઘામાંથી વડનગરાએ ભાવનગરમાં આવી રાજધાની અને તેના પ્રદેશોમાં પોતાના ગુણો અને પ્રવૃત્તિઓનો પ્રભાવ પાડ્યો. બીજા પ્રદેશોમાંથી પણ વડનગરા, પ્રશ્નોરા અને બીજી શાખાઓએ પણ નાગર જ્ઞાતિના વારસાને દેદીપ્યમાન બનાવવાના પ્રયત્નો કર્યા.

૬. નિષ્કર્ષ :

ભારતની જ્ઞાતિઓનો ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ ખૂબ રસપ્રદ અને રોમાંચક રહ્યો છે. નાગર જ્ઞાતિની ઉત્પત્તિ અંગેનું રહસ્ય પણ અણઉકેલ છે. છતાંય ઘણા વિદ્વાનોએ તેની ઉત્પત્તિ અંગેના મત પ્રગટ કર્યા છે. નાગરોના જન્મ સ્થાન અને વંશ અંગે ગ્રીક મેસિડોનિયન ઈરાની મત અંગે વધુ ઉત્સાહ જોવા મળે છે. 'નાગર' એ ગ્રીક—ભારતીય હોવાની શક્યતાઓ ઊંડી તપાસ માંગે છે. આ અંગે જેમ્સ પ્રિન્સેપ, ક્રિશ્ચિયન લાસન, હોરેસ હેમૈન, વિલ્સન, એલેક્ઝાન્ડર કનિંધમ, પર્સીગાર્ડનર, આલ્ફ્રેડ વાન સાલે, હ્યુ જયોર્જ રોલિન્સન, ચાર્લ્સ જે. રોજર્સ, એડવર્ડ જેમ્સ રેપ્સન, જયોર્જ મેકડોનલ્ડ, જોન માર્શલ, રિચાર્ડ બર્ટ્રમ વ્હાઈટ હેડ, જોન એલન જેવા વિદ્વાનોએ ગ્રીક—ભારતીય લોકો અંગે ઉપયોગી સંશોધન અને અધ્યયન કર્યું છે.

એલેક્ઝાન્ડરની સેનાની સાથે આવેલા ગ્રીક—મેસિડોનિયન લોકોએ, એલેક્ઝાન્ડરના ઉત્તરાધિકારી સિલ્યુકસવંશીઓને આધિન રહેવાને બદલે બેકિટ્રયામાં એક સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપિત કર્યું હતું. અને ક્રમશઃ દક્ષિણ અને દક્ષિણ પૂર્વની તરફ આજના અફઘાનિસ્તાન અને પાકિસ્તાનના ભૌગોલિક ક્ષેત્ર પર અધિકાર મેળવી લીધો હતો. ગંગા—યમુનાના પ્રદેશોમાં ચાલીસ જેટલા શાસકોએ ૨૦૦ વરસ સુધી શાસન કર્યું હતું. આ પ્રદેશની માટીમાં પણ ભળી ગયા અને ભારતીય ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિના અંગ બની ગયા હતા. ભારતીય સંસ્કૃતિ અને પશ્ચિમી સંસ્કૃતિની વચ્ચે આદાન—પ્રદાનમાં તેઓનું મહત્ત્વપૂર્ણ યોગદાન રહ્યું હતું.

ભારતીય વિદ્વાનોમાં પાણીની આ ગ્રીક-ભારતીય લોકોના વસવાટ અંગે પરિચિત હતા. તેઓએ લોકોને કંબોજના રહેવાસી ગણાવ્યા હતા.^{૮૮} આ લોકોમાં માત્ર બે જ સામાજિક વર્ગો હતો. જો કે ગ્રીક સાહિત્ય પ્રમાણે ભારતના ઉત્તર પશ્ચિમમાં એલેક્ઝાન્ડર પહેલા પછી ગ્રીક-ભારતીય લોકોના વસવાટો હતા.^{૮૯} 'નીસા' નામના નગરમાં આ લોકોના વસવાટો હતા. શિસ્ત અને સંસ્કારી નાગરિકો તરીકે રહેતા હતા.^{૯૦} આ નગરનું શાસન સામંતોના હાથમાં હતું. આ નીસાવાસી લોકો તેના મૂળ પુરૂષ દિયોનિસસની સાથે ભારતમાં આવ્યા હતા.^{૯૧} સિકંદરના ભારત આક્રમણના પ્રસંગે નીસા નગરનું વર્ણન મળે છે. પરંતુ આ અંગેના આધાર તરીકે સિક્કાઓ જ મળે છે. તેના આધારે 'નાગર'નું ગ્રીક-ભારતીય મૂળ શોધવું ઘણું મુશ્કેલ છે.

એ સંભવ છે કે, નીસા નગરમાં ગ્રીકોના પ્રધાનનું નામ અકુર્કિસ હતું. તેઓ ઈરાની નામ ધારણ કરતા હતા. આ તથ્યને રૂદ્રદામનના જૂનાગઢ પ્રશસ્તિ લેખનો આધાર મળે છે. ઈ.સ. પૂ. ત્રીજી સદીમાં સમ્રાટ અશોક દ્વારા નિયુક્ત પ્રધાન જૂનાગઢમાં હતો અને તેનું નામ 'તુષારફ' હતું. જે ઈરાની નામ છે. આ ગ્રીક-ભારતીય લોકો ભારતીય ધર્મ અને વિચારધારાથી ખૂબ પ્રભાવિત હતા. તેઓએ ભારતીય ધર્મ અને સંસ્કારો અપનાવી લીધા હતા.^{૯૨} મહાભારતમાં 'દત્તમિત્ર'નો ઉલ્લેખ છે. સંભવતઃ તે દીમીત્રિયાસ પ્રથમ ગણી શકાય અને તેનો સંબંધ બેક્ટ્રિયા સાથે હતો.^{૯૩} પરંતુ આ દત્તમિત્ર કોઈ ઋષિ હતા એમ પણ માનવામાં આવે છે. તો કેટલાક તેનો સંબંધ 'નગર' સાથે જોડે છે.^{૯૪}

૮૮ નારાયણ, અવધ કિશોર, અનુ. નારાયણ ઉષા, 'ગ્રીક ભારતીય અથવા યવન',

પૃ. ૨

૮૯ પૂર્વોક્તગ્રંથ, પૃ. ૨

૯૦ પૂર્વોક્તગ્રંથ, પૃ. ૨

૯૧ પૂર્વોક્તગ્રંથ, પૃ. ૨

૯૨ એપિગ્રાફિકા ઈન્ડિકા ૮, પૃ. ૩૬

૯૩ નારાયણ, અવધ કિશોર, પૂર્વોક્તગ્રંથ, પૃ. ૮

૯૪ પૂર્વોક્તગ્રંથ, પૃ. ૩૫

ઈ.સ. પૂ. ૧૩૦ સુધી ગ્રીક-ભારતીય રાજ્ય સાત ક્ષેત્રોમાં વિભાજિત હતું. હિન્દુ કુશ-બદકશાં, ગજની. સિંધુનો પશ્ચિમ ભાગ, પેશાવર-પશ્ચિમી ગંધાર (પુષ્કલાવતી) સ્વાતખીણ, સિંધુનો પૂર્વ ભાગ- તક્ષશિલા, એલમનો પૂર્વભાગ જમ્મૂ-સિયાલકોટ.^{૮૬} આ પ્રદેશોના શાસકો અને તેના વંશજો ભારતની જુદી-જુદી જાતિઓમાં ભળી ગયા હતા. તેઓ ગ્રીક-ભારતીય પ્રજા તરીકે ઓળખાયા નાગરોના શારીરિક, સંસ્કારો અને બુદ્ધિ-પ્રગતિના આધારે તેમજ પ્રાચીન અને મધ્યકાલિન ભારતીય અને ગ્રીક-રોમન અને ઈરાનીયન સાહિત્યમાંથી ઉલ્લેખો મળે છે^{૮૭} તે મુજબ નાગર એ ગ્રીક-ભારતીય હોય શકે !

જો કે ભારતીય જ્ઞાતિઓનું અધ્યયન ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિના અભ્યાસ માટે જરૂરી છે. આ જ્ઞાતિઓની પ્રાચીનતા અને તેના ઉદ્ભવ અંગે કલ્પના મિશ્રિત વ્યાખ્યાઓ થતી રહી છે. તેની સાથે બીજી અનેક કાલ્પનિક વ્યાખ્યાઓ જોડાતી જાય છે. અને નવી શાખાઓના સંદર્ભમાં તેને જોવામાં આવે છે. ઘણી વખત તો મૂળ વ્યાખ્યા જ ભૂલાઈ જાય એવું પણ બને છે. આમ છતાંય આ મૌખિક કલ્પનાઓ પણ તત્કાલિન અને પછીના સમાજ માટે દર્પણ બને છે. સમૂહ વચ્ચે એકતા સાધવા કે પછી સમૂહ વચ્ચેના ભેદ નક્કી કરવા માટે આ પ્રક્રિયા થાય છે.

ગુપ્તકાળ પછી આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ ખૂબ મોટા પ્રમાણે થઈ, જ્ઞાતિઓની નક્કી વંશાવળીઓ પણ તૈયાર કરવામાં આવી હતી. ખાસ તો ભૂમિદાન અંગેના તામ્રપત્રો કે અભિલેખોમાં આ બધું ખૂબ ચીવટપૂર્વક થયું હતું.^{૮૮} આ પ્રકારની પ્રક્રિયામાંથી જ્ઞાતિઓની ઉત્પત્તિ કે તેની શાખાઓના ઉદ્ભવ અંગેનો સાચો ઇતિહાસ શોધવો ખૂબ મુશ્કેલ છે.^{૮૯} આમ છતાંય આ પ્રકારના સાધનોમાંથી પણ ઇતિહાસનું પુનરલેખન થાય એ ખૂબ જરૂરી છે.

૮૬ પૂર્વોક્તગ્રંથ, પૃ. ૧૦૭

૮૭ પૂર્વોક્તગ્રંથ, પૃ. ૧૨૭

૮૮ પૂર્વોક્તગ્રંથ, પૃ. ૧૮૮

૮૯ થાપર, રોમિલા "આદિકાલીન ભારત કી વ્યાખ્યા", પૃ. ૧૩૯

એક વાત તો નક્કી છે કે, જગતની કેટલીક સંસ્કારી પ્રજાઓએ પોતાના પ્રદેશ, દેશ અને વિશ્વના સમાજને માટે બહુમૂલ્ય વિચારો, આચારો, પ્રવૃત્તિઓનો સુંદર અને પ્રગતિશીલ વારસો આપ્યો છે. આ પ્રજામાં નાગરજ્ઞાતિનો પણ સમાવેશ થઈ શકે એમ છે. ભાવનગરના પ્રદેશમાં તેનો વસવાટ એ ભાવનગરના ઇતિહાસનું એક ઉજ્જવળ પાસું રહ્યું છે.

પ્રકરણ - ૩

**ઓગણીસમી સદી પહેલા ભાવનગર રાજ્યના
વિકાસમાં નાગરજ્ઞાતિનું પ્રધાન
(ઈ.સ. ૧૭૨૩ થી ઈ.સ. ૧૮૬૪ સુધી)**

- ૧. ભૂમિડા**
- ૨. રાષ્ટ્ર વિકાસમાં નાગરોની ભૂમિકાનું
વિહંગાવલોકન**
- ૩. ઓગણીસમી સદી પહેલા ભાવનગર
રાજ્યના વિકાસમાં નાગર જ્ઞાતિનું પ્રધાન**
- ૪. નિષ્કર્ષ**

પ્રકરણ - ૩
ઓગણીસમી સદી પહેલા ભાવનગર રાજ્યના
વિકાસમાં નાગરજ્ઞાતિનું પ્રદાન
(ઈ.સ. ૧૭૨૩ થી ઈ.સ. ૧૮૮૪ સુધી)

૧. ભૂમિકા :

અંગ્રેજોના આગમન પહેલા સમગ્ર ભારતમાં અનેક નાના મોટા રાજવીઓની સત્તા હતી. આ શાસકો પોતાને પ્રજાના રાજા કે મહારાજા ગણાવતા હતા. આ સમયના સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશની સ્થિતિ ઈ.સ. ૧૭૦૭ પછી એટલે કે મોગલ સત્તાના પતનથી સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ એક સદી સુધી મુશ્કેલીઓથી ભરપૂર રહ્યો હતો. એક તરફ નાના નાના રાજાઓ પ્રદેશ, પ્રતિષ્ઠા અને સ્વાભિમાનના નામે ઝઘડતા હતા, બીજી તરફ મુસ્લિમ સત્તા પોતાના અસ્તિત્વની ફરી શોધ માટે ભટકતી હતી. મરાઠાઓ પ્રતિષ્ઠા અને સંપત્તિ માટે સૌરાષ્ટ્રના રાજાઓને પરેશાન કરી રહ્યા હતા.

સૌરાષ્ટ્રના રજવાડાઓમાં સ્થિરતાનો અભાવ જોવા મળતો હતો. રાજાઓમાં એક ભય એવો રહેતો હતો કે પોતાનું 'પદ અને પરિવાર' ને સલામત કેવી રીતે રાખી શકાય. આ બધું રાજાઓના વસવાટોના બાંધકામો ઉપરથી વધુ સ્પષ્ટ થઈ શકે છે.^૧

આ સમયના સૌરાષ્ટ્રમાં કાઠીઓ અને મરાઠાઓએ તો સૌરાષ્ટ્રના રાજાઓની ઊંઘ હરામ કરી નાખી હતી. આમ રાજાઓને પોતાના સ્વરક્ષણની ચિંતા વધારે રહેતી, એવા સમયે પ્રજાની શાંતિ, સુખાકારી અને સલામતિની વ્યવસ્થા કરવી રાજાઓ માટે મુશ્કેલ હતું. જોકે પોતાનું બલિદાન આપીને પ્રજાને સંરક્ષણ પુરું પાડતા વિરલ દૃષ્ટાંત સૌરાષ્ટ્રના

૧. શિહોરના ઠાકોરનો દરબારગઢ. સ્થળ મુલાકાતના આધારે

ઈતિહાસમાં નોંધાયા હતા. એમ મુશ્કેલીઓમાં માર્ગ શોધી રાજકીય નેતૃત્વ અને મૃત્સદીગુણો ધરાવતાં ઐતિહાસિક પાત્રો પણ ઘણાં હતા. પરંતુ આવા એક – બે ઉદાર ચરિત્રોથી સમગ્ર પ્રદેશનું કલ્યાણ થઈ શકતું નહોતું.

આ યુગમાં અંગ્રેજોનો ભારત પ્રવેશ બ્રિટીશ સામ્રાજ્યના અને બ્રિટનનું ભલું કરવા માટે થયો હતો. બ્રિટીશ સત્તા અને બ્રિટીશ વ્યાપારીઓના સ્વાર્થને લીધે ભારતના દુર્ભાગ્યનો આરંભ થયો હતો, એ નિર્વિવાદ ગણાય છે. પરંતુ અંગ્રેજો પોતાની સાથે નવા વિચારો અને નવી પ્રવૃત્તિઓ પણ લાવ્યા હતા. તેઓએ પોતાના હિતોની સ્થાપના અને વિસ્તરણના લોભે ભારતના લોકોનું ભલું થાય એવી પ્રવૃત્તિઓ કરી હતી. વાસ્તવમાં તેઓ ભારતના લોકોનું આર્થિક, ધાર્મિક, રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક શોષણ ઈચ્છતા હતા. પરંતુ કેટલાક દેશી રજવાડાંઓના કુશળ અને પ્રતિભાશાળી શાસકો અને તેના અધિકારીઓએ (દીવાનો) અંગ્રેજોની નીતિઓ અને પ્રવૃત્તિઓમાંથી ફાયદો શોધી લીધો હતો અને પોતાના પ્રદેશના લોકોનું કલ્યાણ અને વિકાસની પ્રવૃત્તિઓ કરી હતી.

ઈ.સ. ૧૮૦૭માં બ્રિટીશ સત્તા અને સૌરાષ્ટ્રના દેશી રાજ્યો વચ્ચે સમજૂતી થઈ હતી. જે 'વોકર કરાર'ના નામે ઓળખવામાં આવે છે. આ સમજૂતિને લીધે સૌરાષ્ટ્રના દેશી રજવાડાઓના સ્વાભિમાન અને કુસંપોની દ્વેષ ભાવના પર નિયંત્રણ આવ્યું હતું. દેશી રાજ્યો માટે શાંતિની દિશાઓ ખુલ્લી હતી. તેમજ પ્રગતિ માટેની પ્રવૃત્તિઓનો આરંભ થયો હતો.^૨

રજવાડાઓમાં વહીવટના ક્ષેત્રે કાયદાના શાસનનો આરંભ થયો અને વહીવટીતંત્રને યોગ્ય રીતે વિકસાવવાનો પ્રયત્ન થયો હતો.^૩ તેના પ્રતાપે સામાજિક,

૨. Commissariat, M.S. "History of Gujarat," Vol. 3, Ahmedabad. pg.894.

૩. બૂચ, એમ.એ. "ધ ડેવલપમેન્ટ ઓફ કન્ટેમ્પરરી ઈન્ડિયન પોલિટિકલ થોટ ભાગ-૧, પૃ. ૩૭.

આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે પ્રગતિને મોકળાશ મળી હતી. દેશી રજવાડાઓનું હિત, પ્રજાનું હિત અને અંગ્રેજોનું હિત સાચવવાની આવડતએ આ યુગની માંગ હતી. આ વિચાર ગુંથનમાં જે રાજ્ય સફળ થઈ શકે એ માટે કુશળ નેતૃત્વની જરૂર હતી. ભારતમાં આ પ્રકારના નેતૃત્વ ગુણો ધરાવતી કેટલીક જ્ઞાતિઓ હતી કે જે યુગ પારખવાની આંખો અને બુદ્ધિ બંને ધરાવતી હતી, આવી જ્ઞાતિ ભાવનગરમાં નાગર જ્ઞાતિ હતી.

૨. રાષ્ટ્રીય વિકાસમાં નાગરોની ભૂમિકાનું વિહંગાવલોકન :

આપણા દેશમાં અઢારમી અને ઓગણીસમી સદીમાં જે લોકોએ રાષ્ટ્રીય જીવનને પ્રભાવિત કર્યું છે. એમની એક પ્રભાવશાળી જ્ઞાતિ નાગર ગણાય છે. આ જ્ઞાતિએ દેશના ઇતિહાસપટ ઉપર ઘણાં લાંબા સમયથી પોતાના વિચારો, ગુણો અને પ્રવૃત્તિઓની અમિટ છાપ પાડી હતી. વિચાર અને આચરણ ક્ષેત્રે તો આ જ્ઞાતિની સ્પર્ધા કરી શકે એવી જૂજ જ્ઞાતિઓ હતી. આ નાગરજ્ઞાતિએ સામુહિક જીવનમાં રાજનીતિ અને મુત્સદીગીરીમાં ગૌરવ પ્રદ નેતૃત્વ પુરું પાડ્યું છે. વહીવટી કુશળતા, કાર્યદક્ષતા અને નિષ્ઠા જેવા ઉત્તમ સંસ્કાર ગુણોનો પ્રસાર કર્યો છે. કેળવણી અધ્યાત્મ સાહિત્ય કલા, ચિત્ર, નૃત્ય, ગાયન-વાદન, નાટક, સ્થાપત્ય, પુરાતત્ત્વ, રમતગમત, સંરક્ષણ, પત્રકારિત્વ, આરોગ્ય, વિજ્ઞાન, જ્યોતિષ, આયુર્વેદ અને આર્થિક ક્ષેત્રમાં અજોડ પ્રદાન આપ્યું છે.

ભાવનગર રાજ્યની વિકાસ પ્રવૃત્તિઓમાં નાગરોના ફાળાનું મૂલ્યાંકન કરતા પહેલા સમગ્ર દેશમાં નાગરોની વિકાસ પ્રવૃત્તિઓનું વિહંગાવલોકન કરવું જરૂરી છે.

આપણા દેશના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં ડોકિયું કરીએ તો આ જ્ઞાતિના પૂર્વજોએ સમાજનું સુંદર ઘડતર કર્યું હતું. ભારત વર્ષમાં માનવતાનું ગૌરવ જાળવ્યું હતું સ્મૃતિઓ અને પુરાણોમાં રાજધર્મના જે પરંપરાગત નિયમો બતાવવામાં આવ્યા હોય તેનું પાલન રાજાઓ પાસે કરાવ્યું હતું. તેઓ પરાક્રમી યોદ્ધાઓ અને રાજકાજના દાવપેચમાં કુશળ મુત્સદીઓ તરીકે વિખ્યાત હતા.^૪

૪. મુનશી, કનૈયાલાલ માણેકલાલ, "ચક્રવર્તી ગુર્જરો", મુનશી ગ્રંથાવલી-૧૪, ગુર્જર પ્રકાશન, અમદાવાદ-૫૪. ૬૪.

ભારતની રાજકીય ઉપરાંત સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓના તેજના પ્રકાશધ્વજ ચોમેરે ફેલાવવાનું કાર્ય આ જ્ઞાતિ દ્વારા થતું રહ્યું, તેઓ ભારતીય સમાજ અને સાહિત્યના ઘડતરમાં અને સર્જનમાં ઓત પ્રોત રહ્યા હતા. એમ રક્ષક તરીકે પણ તેમનો ફાળો અમૂલ્ય રહ્યો.

ભારતીય ધર્મ અને સંસ્કૃતિના રક્ષક તરીકે આ જ્ઞાતિએ નિષ્ઠાપૂર્વક કાર્ય કર્યું હતું તેનો જોટો જગતના ઇતિહાસમાં મળવો મુશ્કેલ છે.^૫

રાજકીય ક્ષેત્રમાં છેક પ્રાચીન સમયથી નાગરો હતા. પશ્ચિમ ગાંધારની રાજધાની પુષ્કલાવતી ઉપર સિકંદરે આક્રમણ કર્યું હતું. આ સમયે ત્યાં આર્ય લોકોનો વસવાટ હતો. અને શાસક તરીકે આંભિ હતો તેણે તક્ષશિલામાં વિદ્વાનોને વસવાટ અને સન્માન આપ્યા હતા. આ વિદ્વાનો સંભવ છે કે નાગર હશે.^૬ તક્ષશિલાની સત્તા ગ્રીક શાસક એન્ટિયાલકિડોસે મેળવી લીધી હતી. આ શાસકને વહીવટમાં સ્થાનિક લોકોની જરૂર હશે, તેથી વહીવટમાં સ્થાનિક આચાર્યોને ગ્રીક ભાષાનું જ્ઞાન આપી સ્થાન આપવામાં આવ્યું હશે.

આ યુગ દરમિયાન આ પ્રદેશના લોકોને ગ્રીક ભાષાનું જ્ઞાન હતું.^૭ આ આચાર્યોએ સંભવ છે કે નાગર લોકોને શિક્ષણ આપ્યું હશે.

આમ ભારતમાં ઈ.સ. પૂ. ચોથી સદીથી નાગરોએ પોતાની પ્રતિભાનો આરંભ કર્યો હોવાનું અનુમાન થઈ શકે એમ છે. મૌર્યવંશ, ગુપ્તવંશ, મૈત્રક, ક્ષત્રપ, ચાલુક્ય, રાષ્ટ્રકૂટ, સલ્તનતકાળ, મોગલકાળમાં નાગરોએ કલમ અને તલવાર ધારણ કરીને બુદ્ધિ

૫. મુનશી, પૂર્વોક્ત પૃ. ૬૨.

૬. એ.એસ. આલ્તેકર, "એજયુકેશન ઈન એશિયન્ટ ઈન્ડિયા" નંદકિશોર બ્રધર્સ, ત્રીજી આવૃત્તિ, ૧૯૪૮, બનારસ પૃ. ૧૦૮.

૭. આલ્તેકર, પૂર્વોક્ત, પૃ. ૧૦૮

ચાતુર્ય અને શૌર્યના પ્રસંગોથી દેશના ઇતિહાસને ગૌરવ અપાવ્યું હતું. ગુજરાતમાં સોલંકી અને વાઘેલા વંશના શાસકોના મંત્રી 'નાગર' હતા. મુસ્લિમ શાસનમાં દેસાઈગીરી, મજમુદારી અને જાગીરદારીનો ભોગવટો નાગરોએ મેળવ્યો હતો. ભારતવર્ષમાં જે પ્રતિભાવંત રાજાઓની પ્રતિષ્ઠા ઇતિહાસમાં છે, તેના યશના ભાગીદાર આ જ્ઞાતિના લોકો હતા.

આ જ્ઞાતિએ જનસાધારણને પોતાની તરફ આકર્ષિત કર્યું હતું. પોતાના વિચારોનો પ્રભાવ ગુજરાતના લોકો ઉપર પાડ્યો. વાણીની સુંદરતા અને લેખનની પરિપક્વતા દ્વારા ગુજરાતની જનતાને જાગૃત કરવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવી હતી. તેઓએ લોક – સેવાના વ્રતને સાચા અર્થમાં નિભાવ્યું હતું. શાસકો અને લોકોના માર્ગદર્શક અને હિતેચ્છુ બની રહ્યા હતા. આ પ્રતિભાશાળી ખીલવણીમાં સહાય કરી હતી. ગુજરાત ભરના શાસકોના ઘડતરનું કામ આ નાગર અધિકારીઓ દ્વારા થતું હતું. જેમ કે રાજ્યનો શાસક સગીરવયનો હોય અને તે ગાદીએ બેસે ત્યારે તેનો અધિકારીવર્ગ આ બાળ રાજ્યકર્તાને ઘડવાનું, સંસ્કાર સિંચનનું કાર્ય કરતા હતા. (તખ્તસિંહજી અને ગૌરીશંકર ઓઝા).^૮ આમ નાગરજ્ઞાતિએ પોતાનો સેવકધર્મ યોગ્ય રીતે નિભાવ્યો હતો.

આ નાગરો ઈ.સ. બીજી સદીમાં ગુજરાતમાં ક્ષત્રપરાજા નહપાનના શાસનકાળથી સેવામાં હતા. ઈ.સ.ના પાંચમી સદીમાં દક્ષિણ ગુજરાતના ગુર્જર રાજ્યમાં ઈ.સ. છઠ્ઠીથી આઠમી સદી સુધીમાં વલ્ભી રાજાઓના દરબારમાં ઈ.સ. આઠમી અને નવમી સદીમાં ગુજરાતના રાષ્ટ્રકૂટો, ઈ.સ. દસમી અને બારમી સદીમાં ચાલુક્ય રાજા, ૧૨ મી અને ૧૩મી સદીમાં વાઘેલા વંશના શાસકોનો રાજ્ય-ભાર નાગર ગૃહસ્થોએ સંભાળ્યો હતો.^૯

મૂળરાજ સોલંકીના શાસનકાળમાં ગુજરાતમાં ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો હતો. પ્રજા કરવેરાઓ ભરી શકે એમ નહોતી. આ અસહ્ય સ્થિતિમાં લોકોનું જીવન દુઃખદ બન્યું હતું.

૮. મહેતા, મનસુખલાલ રવજીભાઈ, "દેશી રાજ્યોનો પ્રશ્ન" ૧૯૨૦, પૃ. ૮૩.

૯. છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-અમદાવાદ ૧૯૨૦, પૃ. ૧૫૦ થી ૧૫૩.

શોલશર્મા નામના નાગરે મૂળરાજને સમજાવી લોકો ઉપરના કરવેરાઓ માફ કરાવ્યા હતા.^{૧૦}

મહમૂદ ગઝનવીએ ઈ.સ. ૧૦૨૫માં સોમનાથ મંદિર ઉપર આક્રમણ કર્યું હતું ત્યારે નાગરોએ ભીમ દેવની સેનામાં રહી શૌર્ય બતાવ્યું હતું.^{૧૧}

જૂનાગઢના ચુડાસમા વંશના રાજાઓના (રા. ખેંગાર) મંત્રી માલન મહેતા અને મહીધર હતા.^{૧૨}

સિદ્ધપુર પાટણના રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહ અને કુમાર પાળના મંત્રી શોભ અને વલ્લ હતા.^{૧૩} ઈ.સ. ૧૩ મા સૈકામાં વંથલી, પોરબંદર, વઢવાણ અને બીજા નાના રાજ્યોમાં પણ નાગરોનો પ્રભાવ હતો.^{૧૪} ચૌદમી સદીથી ગુજરાતમાં મુસ્લિમ સત્તાની સ્થાપના થઈ, ત્યારે પણ ગુજરાતના સુબેદારોએ વહીવટના ઊંચા હોદ્દાઓ નાગરોને આપ્યા હતા. ઈ.સ. ૧૩૪૭માં મહંમદ તુઘલકે સૌરાષ્ટ્ર ઉપર આક્રમણ કર્યું હતું. આ સમયે પીરમબેટમાં મોખડાજી ગોહિલની સત્તા હતી. મહંમદ તુઘલકે મોખડાજી ગોહિલને હરાવવા માટે નાગર ગૃહસ્થ હરિશંકર ઈશ્વરની સહાય લીધી હતી. હરિશંકરના પરાક્રમને લીધે મોખડાજીનો પરાજય થયો હતો તેથી મહંમદ તુઘલકે હરિશંકરને ઘોઘાની દેસાઈગીરી અને જાગીર તેમજ ગુંદી બંદરનો હક ઈનામરૂપે આપ્યા હતા.^{૧૫}

૧૦. છટ્ટી ગુજરાતી પૃ. ૧૫૩

૧૧. છટ્ટી ગુજરાતી, પૃ. ૧૫૪.

૧૨. કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહ પૃ. ૪૦૦

૧૩. ભાવનગર ઈન્સ્ટીટ્યુશન્સ પૃ. ૧૮૫૦

૧૪. ભાવનગર ઈન્સ્ટીટ્યુશન્સ પૃ. ૮૪

૧૫. બુદ્ધિપ્રકાશ, અંક ૧૫ પૃ. ૩૫૧

ઈ.સ. ૧૩૮૪માં કોડીનાર-ઊનામાં વાજાવંશનું રાજ્ય હતું તેના મંત્રી માધવ અને ઘાંધ નાગર હતા.^{૧૬}

ગુજરાતના સુલતાન અહમદશાહનો મુખ્ય અધિકારી મદન મહેતા (નરસિંહ મહેતાના વેવાઈ) હતા.^{૧૭}

ઈ.સ. ૧૫૨૬માં જૂનાગઢના મુસ્લિમ સુબેદારના નાગરમંત્રી કૃષ્ણદાસ અને સોમનાથ હતા.^{૧૮}

ઈ.સ. ૧૫૪૪માં રાજપીપળાના ગોહિલ વંશના રાજા પૃથુરાજના મંત્રી વચ્છત્રવાડી હતા. ઈ.સ. ૧૫૭૨-૭૩માં મોગલ બાદશાહ અકબરે ગુજરાત પર આક્રમણ કર્યું હતું ત્યારે ઘોઘાના નાગર ગૃહસ્થ શિવદાસના પુત્ર સોમજી દેસાઈએ શિહોરના ગોહિલ વંશના રાજા અને અકબર વચ્ચે સમાધાન કરાવી ઘોઘાબંદર અકબરને અપાવ્યું હતું, અકબરે સોમજી દેસાઈની દેસાઈગીરી વધારી કેટલાક ગામો ઈનામમાં આપ્યા હતા.^{૧૯}

ઈ.સ. ૧૬૨૭માં શ્રીરામ નામનો નાગર સુરતમાં નવાબનો મંત્રી હતો.^{૨૦} ઔરંગઝેબના શાસનકાળ દરમિયાન ઈશ્વરદાસ નામના નાગર જોધપુર પરગણાનો મુલકી અધિકારી હતો. તેણે ઔરંગઝેબ અને દુર્ગાદાસ રાઠોડ (જોધપુરના શાસક) વચ્ચે સમાધાન કરાવ્યું હતું. ઈશ્વરદાસની કુનેહથી પ્રભાવિત થઈ ઔરંગઝેબે તેને ૨૫૦ ઘોડે સ્વારનો મનસબદાર બનાવ્યો હતો. તેણે ઔરંગ ઝેબની સિદ્ધિઓનું વર્ણન કરતો ફારસી ભાષામાં ગ્રંથ લખ્યો હતો.^{૨૧}

૧૬. છઠ્ઠી ગુજરાતી પૂર્વોક્ત પૃ. ૧૫૭

૧૭. છઠ્ઠી ગુજરાતી પૃ. ૧૫૮

૧૮. મોટા તળાવનો શિલાલેખ, ઊના.

૧૯. છઠ્ઠી ગુજરાતી પૃ. ૧૫૮

૨૦. છઠ્ઠી ગુજરાતી પૃ. ૧૫૯.

૨૧. છઠ્ઠી ગુજરાતી પૃ. ૧૫૯

ઈ.સ. ૧૭૧૪માં ફરુખશીયરે કાશીના નાગર ભવાની શંકરને આગ્રાના ફોજદાર તરીકે નિયુક્ત કર્યો હતો. પછીથી બાદશાહના અંગત અધિકારી મીર ઈસ્માઈલના ખાનગી કારભારી તરીકે સેવા આપી હતી. પિલાજી ગાયકવાડે ભવાની શંકરને મંત્રી અને સેનાપતિનું પદ આપી મરાઠી સત્તામાં સ્થાન આપ્યું હતું. ભવાનીશંકરે ગુજરાતમાં મુસલમાન સુબાઓ અને કાઠિયાવાડના રાજાઓ સામે મુત્સદીગીરી અને શૌર્ય બતાવી ગાયકવાડની સત્તાનો વિસ્તાર કર્યો હતો.^{૨૨} તેના આ કાર્યથી પ્રભાવિત થઈ મહારાજાશ્રી ગાયકવાડે ભવાનીશંકરને કાઠિયાવાડની વતનદારીનો હક આપ્યો હતો. માંગરોળના નાગર છબીલારામ, ગિરધર બહાદૂર, દયાળ બહાદૂર અઢારમી સદીના નામાંકિત નાગરો હતા. ઈ.સ. ૧૭૧૦-૧૧માં દયાળ બહાદૂર દિલ્હીના બાદશાહના અમીર અઝીમ ખુરાશાનનો મુલ્કી અધિકારી હતો. તો છબીલારામે ફરુખશીયરને ગાદી મેળવવામાં મદદ કરી હોવાથી પાંચ હજારી સેનાનો મનસબદાર બનાવી, આગ્રા અને અયોધ્યાની સુબાગીરી આપી હતી. મહંમદશાહની ગાદી બચાવવાનું યશસ્વી કાર્ય છબીલારામે કર્યું હતું. તેથી મહંમદશાહે તેને રાજા બહાદૂરનો ઈલ્કાબ આપ્યો હતો. અને હિન્દુઓ પરનો ઝઝીયા કર દૂર કરી દીધો હતો. ગિરિધર બહાદૂરને માળવાનો સૂબો બનાવવામાં આવ્યો હતો. તેણે ચિમનાજી અને ઉદાજી જેવા મરાઠા સરદારોને હરાવ્યા હતા. તેમજ દયાળબહાદૂર પણ બાજીરાવ અને હોલ્કર સામે શૌર્ય બતાવી સ્પાર્ટના લીયોનિડાસની જેમ શૂરવીરતા બતાવી આહુતિ આપી હતી.^{૨૩} સુરતના નવાબ રૂસ્તમ અલીના સેનાપતિ કૃપાશંકરે કૂંતાજી નામના મરાઠા સરદારને પરાજિત કર્યો હતો. વડોદરાના ગાયકવાડે નાગરોની શક્તિ અને બુદ્ધિને પામી જઈ વહીવટમાં ઊંચા પદ ઉપર નિમણૂંકો આપી હતી. જૂનાગઢના નાગર ભાણજીભાઈ દામાજી ગાયકવાડના મંત્રી અને સલાહકાર મંત્રી રહ્યા હતા. ગાયકવાડ અને અંગ્રેજો વચ્ચે સમાધાનની ભૂમિકા બાંધવામાં રણછોડદાસની અગત્યની ભૂમિકા રહી હતી.^{૨૪}

૨૨. છઠ્ઠી ગુજરાતી પૃ. ૧૫૯

૨૩. છઠ્ઠી ગુજરાતી પૃ. ૧૬૦

૨૪. છઠ્ઠી ગુજરાતી. પૃ. ૧૬૧

જૂનાગઢના નવાબના દીવાનપદે જગન્નાથ ઝાલાએ ઉત્તમ સેવા કરી નવાબ પાસે ઈનામ રૂપે ગામ મેળવ્યું હતું અમરજી દીવાન, રણછોડજી દીવાન પણ જૂનાગઢના રાજકીય કુનેહ ધરાવતા દીવાનો હતા, તેઓએ બાબીઓની સત્તાનો કાઠિયાવાડમાં વિસ્તાર કર્યો હતો. ભાવનગર રાજ્યમાં રૂપજી દેસાઈ અને સોમજી દેસાઈએ ઠાકોર વખતસિંહજીએ તેના રાજ્યનો વિસ્તાર વધાર્યો હતો. ખંભાતના નવાબ મોમીનખાનના દીવાન અને સેનાપતિ શંભુરામે મરાઠાઓ, મુસ્લિમ સરદારો, કોળીઓના બંડ અને ભીલોના ઉપદ્રવમાંથી મોમીનખાનની રાજ્યની પ્રજાને શાંતિ અને સલામતિ પૂરા પાડ્યા હતા. મરાઠાઓ શંભુરામની નિષ્ઠા અને શૌર્યથી ખૂબ પ્રભાવિત થયા હતા. તેથી પેશવાની સેનાના અધિપતિ તરીકેનું પદ આપી નિઝામ સામે મોકલ્યા હતા. શંભુરામે નિઝામ પાસેથી અનેક પ્રદેશો જીતી મરાઠા સામ્રાજ્યમાં ભેળવી દીધા હતા. શંભુરામના પુત્ર નભુલાલે પણ ગાયકવાડના સેનાપતિ તરીકે સિદ્ધિઓ મેળવી હતી.^{૨૫}

નાગરો આ સમય દરમિયાન જયપુર અને અંબરમાં પણ સેવક તરીકે રહ્યા હતા.^{૨૬}

૧૯મી સદીમાં બ્રિટીશ સત્તાનો વિસ્તાર અને હિતો સર્વત્ર સ્થપાઈ ગયા હતા. દેશી રજવાડાઓને પોતાની સત્તા ઝૂંટવાઈ જવાનો ભય હતો, એવા સમયે બન્ને પક્ષોના હિતો સાચવવાની કુનેહ નાગર મુત્સદીઓએ બતાવી નાના રાજ્યોના હિતોનું રક્ષણ કર્યું હતું.

જેમકે કચ્છના રાજા અને બ્રિટીશ સરકાર વચ્ચે મૈત્રી ભાવના સ્થાપવામાં દીવાન લક્ષ્મીદાસ, જૂનાગઢના અનંતજી દીવાન અને ગોકુળજી ઝાલા, જામનગરના લાલાજી બુચ, મોતીજી બુચ, ગોંડળ અને વઢવાણના દુર્લભજી મૂળશંકર, ગાયકવાડ સરકારમાં રાજ્યહિતને પ્રતિષ્ઠા અપાવનાર દીવાન મણિભાઈ જશભાઈ.^{૨૭} રાજ્યના કારભારીઓ

૨૫. છટ્ટી ગુજરાતી પૃ. ૧૬૨

૨૬. ત્રિમાસિક અંક-૩ પૃ. ૮૩

૨૭. ત્રિમાસિક, અંક-૨, પૃ. ૪૦

તરીકે સફળતાઓ મેળવી હતી. આ ઉપરાંત યુનીલાલ સારાભાઈ, નર્મદા શંકર મહેતા, વિનાયક નંદશંકર, સારાભાઈ વ્હાલાભાઈ, હરસિદ્ધ દિવેરીયારાય, રાયસાહેબ ગિરધરલાલ, ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર, રાજા મુનશી માધોલાલ, સર રમણભાઈ, સીતારામ દીક્ષિત, મુનશી નંદલાલ, મોહનનાથ દિક્ષીત જેવા નાગર ગૃહસ્થોએ ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર, કાઠિયાવાડ અને ભારતના બીજા રાજ્યોમાં બ્રિટીશ સામ્રાજ્યની સાથે મુત્સદ્દીગીરી બતાવી દેશી રાજ્યોમાં વહીવટના ક્ષેત્રમાં ઊંચા સ્થાન મેળવી લીધા હતા. એટલું જ નહીં આ યુગના ઘણા દેશી રાજ્યો તો પડતી તરફ જઈ રહ્યા હતા, એવા કપરા પતનના કાળમાં પણ આ નાગર કારભારીઓએ પોતાના બુદ્ધિધનના બળ પર રાજ્યોની સ્થિતિમાં સુધારો કરવામાં અગત્યની ભૂમિકા ભજવી હતી.^{૨૮}

ભારતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં નાગરોએ ઈ.સ. પૂ. ચોથી સદીથી સ્થાન મેળવી લીધાનું અનુમાન થઈ શકે એમ છે. ગ્રીક સમ્રાટ સિકંદરની સેનામાં પુરોહિત અને સૈનિક પ્રવૃત્તિઓમાં ભારતના નાગરોએ ભાગ લીધાનું માનવામાં આવે છે. એટલું જ નહીં ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યને નંદ વંશના સમ્રાટો પાસેથી સત્તા હસ્તગત કરવા માટેના ઉપાયો બતાવ્યા હતા.

રાજકીય કાવા દાવાઓનો યુક્તિબાજ અને 'અર્થશાસ્ત્ર' નો કર્તા ચાણક્ય પણ નાગર હશે. કારણ કે નાગરોની એક વિશેષતા તેની કર્મઠતા ગણાતી, જે ચાણક્યના ચરિત્રમાં છલોછલ હતી. એક બ્રાહ્મણને શોભે એવું આચરણ અને યજ્ઞ માટે તત્પર રહેતા હતા. તેમજ મહાન મૌર્ય સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરી તપોવનનો માર્ગ ગ્રહણ કરી લીધો હતો.^{૨૯} આ પરંપરા નાગરદીવાનોએ ચાલુ રાખી હતી.

૨૮. પંડ્યા, કાન્તિલાલ છગનલાલ "શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ એમના જીવનની ટૂંકી કથા અને તુલના" મુંબઈ ૧૯૧૦, પૃ. ૬૭.

૨૯. પં. વિદ્યાલંકાર સત્યકામ અને ત્રિપાઠી શાંતિ સ્વરૂપ "ચાણક્ય જીવની એવમ વિચાર", દિલ્હી-૧૯૮૮, પૃ. ૧૨

બૌદ્ધગ્રંથોમાં યાજ્ઞક્યને તક્ષશિલાના રહેવાસી ગણવામાં આવ્યા હતા.^{૩૦} આ યુગ દરમિયાન તક્ષશિલામાં ઘણા નાગર વિદ્વાનો રહેતા હતા. આ પ્રદેશના શાસકોએ તેઓને આશ્રય આપ્યાના ઉલ્લેખો મળે છે.

સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રમાં નાગરોનું યશસ્વી પ્રદાન રહ્યું હતું. ઈ.સ. ત્રીજી સદીમાં ભતૃયજ્ઞ એ કાત્યાયન કલ્પસુત્ર, પારસ્કરે ગુહ્યસૂત્ર ઉપર ટીકાઓ લખી હતી. પાંચમી સદીમાં દેવશર્માએ દેવનાગરી લિપિની શોધ કરી હોવાનું માનવામાં આવે છે.^{૩૧}

અગિયારમી સદીમાં ઉવ્વરે વેદ, વેદાંગ, વાંજનેસ સંહિતા ઉપર ભાષ્ય લખ્યું. યશોધરે રસ રત્નાકર, રસપ્રકાશ સુધાકર, દ્વા દ્વિવેદીએ ઋગ્વેદ વાર્તિક, નીતિ મંજરી, મલ્લદેવે વેદ, વેદાંગ ઉપર ભાષ્યો, લક્ષ્મીધરે સાહિત્ય ગ્રંથો, માધવ ભટ્ટે જયોતિષ શાસ્ત્રના ગ્રંથો, નાનાક સર્વશાસ્ત્રોના જ્ઞાતા ચંદુપંડિતે નૈષઘ કાવ્ય પર ટીકા લખી હતી.^{૩૨}

ઈ.સ. તેરમી સદીમાં વૃંદ માધવે યોગ સિદ્ધિ નામના વૈદકગ્રંથ પર ટીકા લખી હતી.^{૩૩}

ઈ.સ. પંદરમી સદીમાં પરબત મહેતાએ પરબત પચ્ચીસી, પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો માર્ગસ્તંભ નરસિંહ મહેતાએ અનેક સુંદર ભક્તિરસના પદો અને આખ્યાનરૂપ સાહિત્ય આપ્યું.^{૩૪} પાણિનિ શિક્ષા, અનંત કામશાસ્ત્ર, શ્રીકંઠે યોગસિદ્ધિ, જનાર્દન

૩૦. પં. વિદ્યાલકાર, ડૉ. ત્રિપાઠી, પૂર્વોક્ત પૃ. ૧૨

૩૧. દેસાઈ, શંભુપ્રસાદ હરપ્રસાદ, "સૌરાષ્ટ્રના નાગરો", ૧૯૯૦, પૃ. ૪૯.

૩૨. દેસાઈ શં.હ. પૂર્વો. ૪૯.

૩૩. છટ્ટી ગુજરાતી પૃ. ૧૨૧

૩૪. સુરત સંગ્રામ, હારમાળા, કૃષ્ણ જનવધાઈ, શ્રીકૃષ્ણ વિહાર, દ્વાદશ માસ, રાસ સહસ્ત્રપદ, સમાના પદ, જ્ઞાન વૈરાગ્યનાં પદ, રાસ સહસ્ત્ર પદી, ચાતુરી છત્રીસી, ગોવિંદગમન, શામળશાનો વિવાહ, ચાતુરીષોડશી, બાળ લીલા, દાણલીલા, રાસ લીલા, વસંત વિલાસ, શૃંગાર પદ, ભક્તિપદ, હિડોળો, નૃસિંહ વિલાસ, સુદામાચરિત્ર, બાળ લીલા, દાણલીલા ચાતુરી, શૃંગારમાળા, દ્વૈપદીની પ્રાર્થના, મામેરું, બે જાતના દ્વાદશ માસ, સત્ય ભાભાનું રૂસણું, અંતરધાન સમાનાપદ, માનલીલા, રુકિમણી વિવાહ, પ્રેમભક્તિ પદ સંગ્રહ, સહસ્ત્રપદી રાસ, શામળશાનો મોટો વિવાહ. (દેસાઈ, રમણિક, શ્રીપતરાય, પ્રાચીન કવિઓ અને તેમની કૃતિઓ, પૃ. ૧૪૯-૧૫૧.

ત્રવાડીએ ઉષાહરણ આખ્યાન, દેવ યાજ્ઞિકે કાત્યાયન કલ્પસુત્ર, શ્રોત સ્માર્ત કર્મ, અચળ દ્વિવેદીએ નિર્ણય દીપક, મહારૂદ્ર વિધાન આન્હિક પર ટીકા, ગદાધર દીક્ષિતે ભાષ્ય ચતુષ્ટય, રામચંદ્ર યાજ્ઞિકે કાત્યાયન કલ્પસુત્ર પર ટીકા, નારાયણે શાંખાયન ગુહ્યસુત્ર પર ટીકા, કલ્યાણે આયુર્વેદના ગ્રંથો, દેવદત્ત પાઠકે શ્રોત સ્માર્ત, સુબોધિનિ પર ટીકા, વેદાંત (સંસ્કૃત), શ્રીધરે રાવણ મંદોદરી સંવાદ. આ સદી દરમિયાનના કવિઓએ મોટાભાગે ધર્મગ્રંથોના ભાષ્યો અને ટીકાઓ લખી. ધર્મ અને અધ્યાત્મ ચિંતન ઉપર ગ્રંથોની રચના કરી હતી. પદનાભે કાન્હડદેવ પ્રબંધની રચના કરી.

સતરમી સદીમાં ગંગાધર શામળે શતચંડી વિધાન, શિવદાસે, દ્વૌપદી સ્વયંવર, એકાદશી માહાત્મ્ય, જાલંધર આખ્યાન, પરશુરામ આખ્યાન, ડીંગળાખ્યાન, શિવવિવાહ, બાલ ચરિત્ર, મૌશલપર્વ, નરકાસુરાખ્યાન, સ્વસ્તિ પાઠ, શિવાનંદે આરતિ અને પદ લખ્યા.^{૩૫}

અઢારમી સદીમાં કાલિદાસે પ્રહ્લાદાખ્યાન, ધૃવાખ્યાન, સીતાસ્વયંવર, ઈશ્વર વિવાહ, ચંડિકા ત્રિભંગી છંડ, કૃષ્ણાબાઈએ સીતા વિરહ, રુકમણીહરણ, સીતાજીની કાંચળી, શ્રીકૃષ્ણના હાલરડા અને છૂટક પદો, ગૌરીબાઈ એ વૈરાગ્ય પદ, નીતિપદ, બ્રહ્મજ્ઞાન પદ, ઉપદેશ પદ આમ ૬૫૨ પદો લખ્યા.^{૩૬} ત્રિકમદાસે નરસિંહ મહેતાના

૩૫. શિવજીની આરતિ, હિડોળા પદ, વસંત પૂજા પદ, મહાપૂજન ગ્રંથ, ગણમતિ સ્તવન, શિવવૃષભ સ્તવન, શિવપંચ ધુન્ય, ગિરિજા કીર્તન, ભોજન સમયના પદ, દ્વાદશ આરતિ, દશાવતાર આરતિ, હરિહર આરતિ, શિવસ્તુતિ પદ. દે.ર.શ્રી પૂર્વો. ૩૪૯.

૩૬. ગૌરીબાઈના પાંચ વર્ષની ઉંમરે લગ્ન થયા હતા અને લગ્નના આઠમે દિવસે તેમના પતિનું મૃત્યું થતા વિધવા થયા. તેણે વૈરાગ્ય અપનાવી ભક્તિમય જીવન અપનાવી લીધું. તેમની ભક્તિથી પ્રભાવિત થઈ ડુંગરપુરના મહારાજાશ્રી શિવસિંહજીએ ગૌરીબાઈના આરાધ્ય દેવ ઠાકોરજીનું એક સુંદર મંદિર, વાવ બંધાવી આપ્યા હતા. યમુના તીરે તેમની સમાધિ છે. દે.ર.શ્રી. પૂર્વો. પૃ. ૫૫.

ચોરાની પ્રથમ શોધ કરી હતી, રુકમણી વિવાહ (હિન્દી) અને પરબત પચીસીની રચના કરી હતી. મંગળીબાઈએ પણ અનેક પદો રચ્યા હતાં.

મહાનંદજી મૂળજી મહેતાએ 'મહાનંદકાવ્ય' મુકુંદે 'રામલીલા', મોતીરામ કડુજીએ ચાતુરી ભાવલીલા, રાસલીલા, વિરહના દ્વાદશ માસ, ઓધવજીનો ગરબો, પાણીની ગરબીઓ, જાતિના છપ્પાઓ, શ્રીનાથજીના દ્વાદશ માસ, થાળના પદ રચ્યા હતા. આ સદીના પ્રભાવી લેખક રણછોડજી દીવાન હતા. તેણે 'તવારીખે સોરઠ' અને ધાર્મિક સાહિત્યની રચના કરી હતી.^{૩૭} કેવળરામે બાબી વિલાસ લખ્યું હતું.

ઓગણીસમી સદીમાં અલખ બુલાખીએ કીર્તન પદ, ગરબી અને ઘોળ, અવિનાશાનંદે અવિનાશાનંદ કાવ્ય, છોટમે બોધ ચિંતામણિ^{૩૮} દલપતે દલપત વિલાસ, નભુભાઈએ નભુવાણી (મણિલાલ દ્વિવેદીના પિતા), ભાણશંકરે ઉપદેશ કાવ્ય, રેવાશંકરે બાળ લીલા, દશમસ્કંધ, ચંદ્રાવળા, ડાકોર લીલા, નાગદમન લીલા, રાસલીલા, શ્રી દ્વારિકા લીલા, રંગીલદાસ ત્રિકમલાલે મહાભારત સ્તુતિ, મણિશંકર કીકાણી સંસ્કૃત-ફારસીના વિદ્વાન હતા. ગોવિંદજી નરભેરામે ગોવિંદકૃતિ, દુર્ગા સપ્તશતી રચ્યું હતું. આ યુગના તેજસ્વી સાહિત્યકાર દયારામને ગણવામાં આવે છે. ઈ.સ. ૧૮૫૨માં તેમનું અવસાન થયું હતું. એ પછીના કાળને ગુજરાતી સાહિત્યના ઈતિહાસમાં આધુનિક

૩૭. રૂકાતે ગુનાગુન, શિવ રહસ્ય, કાલખંજ આખ્યાન, શંખચૂડ આખ્યાન, કુવલયાનંદ, દક્ષયજ્ઞ ભંગ, શિવરાત્રિ માહાત્મ્ય, ઈશ્વર વિવાહ, જાલંધર આખ્યાન, અંધકારસુર આખ્યાન, શિવ સાગર કીર્તન, ભસ્માગદ આખ્યાન, મોહિની છલ, કામદહન આખ્યાન, શિવગીતાની ટીકા, દ્રવ્ય શુદ્ધિ, શ્રાધ્ધ નિર્ણય, વિહારી શતસાઈ, ઉત્સવ માલિકા, નાગર વિવાહ, સૂતક નિર્ણય, સોમવાર માહાત્મ્ય, બ્રાહ્મણની ચોરાશી નાત, ચંડી પાઠના ગરબા, પૂર્વો. ૨૭૭-૭૮.

૩૮. પ્રશ્નોત્તરમાળા, ધર્મભક્તિ આખ્યાન, આચરિય ચરિત, ધર્મબ્રહ્મ પ્રકાશ, સાંખ્યસાર, યોગસાર, હંસ ઉપરનિષદસાર, ષડરૂપી પ્રશ્ન, વાદ વિચાર, દેવબોધી આચારિય ચરિત, આર્યધર્મધન, ધર્મ, ઉદ્યમ, ધર્મબંધુસાર કથા, પ્રહલાદ કથા, પુરુષોત્તમ યોગી આખ્યાન, બુદ્ધિધન આખ્યાન. છોટમવાણી.

કાળનો આરંભ થયો એમ માનવામાં આવે છે. દયારામે પોતાના સાહિત્ય સર્જન દ્વારા સમગ્ર સદીના સાહિત્યકારોમાં અગ્રહરોળમાં સ્થાન મેળવી લીધું.^{૩૯}

૩૯. (૧) અકળકલા, (૨) અકળ ચરિત્ર (૩) ચંદ્રિકા (૪) અજામીલ, (૫) અનન્યાશ્રય (૬) અન્યાય મર્દન (૭) અપરાધ ક્ષમા સ્તોત્ર (૮) અષ્ટ પદરાણી વિવાહ (૯) આશરવાદ (૧૦) ઈશ્વરતા પ્રતિપાદિક (૧૧) ઈશ્વર નિરીક્ષણ (૧૨) એકાગ્રતા (૧૩) ઓખાહરણ (૧૪) કમળલીલા (૧૫) કાત્યાયનીનો ગરબો (૧૬) કાશી વિશ્વેશ્વરની લાવણી (૧૭) કાળ જ્ઞાનસાર (૧૮) કુંવરબાઈનું મોળાળું (૧૯) કૂટકા વ્યાદિનાનૂમૂના (૨૦) કૃષ્ણ અષ્ટોતર શતનામ (૨૧) કૃષ્ણ અષ્ટોતર શતનામ ચિંતામણિ (૨૨) કૃષ્ણ ઉપવીત (૨૩) કૃષ્ણકીડા (૨૪) કૃષ્ણજન્મ ખંડ (૨૫) કૃષ્ણ ધ્યાન ધોળ (૨૬) કૃષ્ણનામ ચિંતામણ (૨૭) કૃષ્ણયજ્ઞોતર શતનામ (૨૮) કૃષ્ણ સ્તુતિ (૨૯) કૌતક રત્નાવલિ (૩૦) કલેશ કોઠાર (૩૧) ક્ષમા પરાધષોડશી (૩૨) ગરબી (૩૩) પદ (૩૪) ગુરુ ઉપદેશ (૩૫) ગુરુપૂવાર્ધ (૩૬) ચાતુરચિત (૩૭) વિલાસ (૩૮) ચિતશુદ્ધિ (૩૯) ચિંતા મૂર્ણિકા (૪૦) ચિંતામણિ (૪૧) ચોવીસ અવતારનું ધ્યેય (૪૨) ચોરાશી વૈષ્ણવ (૪૩) દશમ અનુક્રમણિકા (૪૪) દશમલીલા અનુક્રમણિકા (૪૫) ઘણ ચાતુરી (૪૬) દીનતા સ્વરૂપ દૃષ્ટકૂટ (૪૭) દીનના – આશ્રય – વિનતિનાં પદ (૪૮) દૃષ્ટાંતિક દોહરા (૪૯) દિલીલામૃત ગરબો (૫૦) નાગ્નજીતી વિવાહ (૫૧) નામ પ્રભાવ બત્રીસી (૫૨) નીતિ ભક્તિ ધોળ (૫૩) નીતિવૈરાગ્ય (૫૪) નૃસિંહ મહેતાની હૂંડી (૫૫) પત્રલીલા (૫૬) કવિતા (૫૭) પંદર તિથિ (૫૮) પરચૂરણ પદ (૫૯) પરચૂરણ શ્લોક (૬૦) પરીક્ષા પ્રદીપ (૬૧) પારણું (૬૨) પિંગળસાર (૬૩) પુરુષોત્તમ અષ્ટોતર શતનામ (૬૪) પુષ્ટિ ભક્તરૂપ માલિકા (૬૫) પુષ્ટિપથ રહસ્ય (૬૬) પુષ્ટિ પથ સારમણિ દામ (૬૭) પ્રબંધ પ્રબોધબાવની (૬૮) પ્રમેય પંચાવ (૬૯) પ્રશ્નોત્તર માલિકા (૭૦) પ્રસ્તાવ ચંદ્રિકા (૭૧) પ્રસ્તવિક પીયૂષ (૭૨) પ્રેમ પરીક્ષા (૭૩) પ્રેમ પ્રશંસા (૭૪) પ્રેમ મંજરી (૭૫) પ્રેમ રસગીતા (૭૬) બરુશિષ્ય ઉત્તરાર્ધ (૭૭) બારાધારી અંતર નિષ્ઠ સંવાદ (૭૮) બાળ લીલા (૭૯) બૃજ વિલાસામૃત (૮૦) બ્રાહ્મણ ભક્ત વિવાદ (૮૧) ભક્તવેલ (૮૨) ભક્તિ (૮૩) ભક્તિ દૃઢત્વ (૮૪) ભક્તિ પોષણ (૮૫) ભક્તિવિધાન (૮૬) ભગવત ઈચ્છોત્કર્ષતા (૮૭) ભગવદ્ ગીતા (૮૮) ભગવદ્ ભક્તોત્કર્ષતા (૮૯) બ્રાંતિ ભંજન (૯૦) મંગળાનંદમાળા (૯૧) મન પ્રબોધ (૯૨)

મનમતી સંવાદ (૯૩) માનચરિતનો ગરબો (૯૪) માયા ત્યાગ (૯૫) માયામત ખંડન (૯૬) મીરાંચરિત્ર (૯૭) મુરલીલીલા (૯૮) મૂર્ખ લક્ષણાવલિ (૯૯) મોહની સ્વરૂપ (૧૦૦) મોહમર્દન (૧૦૧) યમુનાજી સ્તુતિ (૧૦૨) રસિક રંજન (૧૦૩) રસિક વલ્લભ (૧૦૪) રસિયાજીના (૧૦૫) રાધા અષ્ટોતર શતનામ (૧૦૬) રાધાજીનો વેવાખેલ (૧૦૭) રાધિકાના વખાણ (૧૦૮) રાધિકાનું સ્વપ્ન (૧૦૯) રુકમણી વિવાહ (૧૧૦) રાસપંચાધ્યાયી (૧૧૧) રાસ લીલા (૧૧૨) રુકમણી વિવાહ (૧૧૩) રુકમણી સીમંત (૧૧૪) રુકમણી હરણ (૧૧૫) રૂપલીલા (૧૧૬) વલ્લભ અષ્ટોતર શતનામ (૧૧૭) વલ્લભનો પરિવાર (૧૧૮) વસ્તુવૃંદદીપીકા (૧૧૯) વહાલાજીના મહિના (૧૨૦) વિજ્ઞાપ્તિ વિલાસ (૧૨૧) વિઠ્ઠલ અષ્ટોતર શતનામ (૧૨૨) વિનય બત્રીસી (૧૨૩) વિશ્વાસાગતગ્રંથ (૧૨૪) વિશ્વાસામૃત (૧૨૫) વૃત્રાસુરાખ્યાન (૧૨૬) વૃંદાવન વિલાસ (૧૨૭) વ્રજભક્ત અષ્ટોતર શતનામ નામહીરાવલિ (૧૨૮) વ્રજમહિમા (૧૨૯) વ્રજવાસિનો ગરબો (૧૩૦) વ્રેહ વિલાસ (૧૩૧) શિક્ષા (૧૩૨) શુદ્ધાદ્રૈત પ્રતિપાદન (૧૩૩) શૃંગાર (૧૩૪) શ્રીકૃષ્ણનામ ચંદ્રકળા (૧૩૫) શ્રીકૃષ્ણનામ ચંદ્રિકા (૧૩૬) શ્રી કૃષ્ણનામ માહાત્મ્ય (૧૩૭) શ્રીકૃષ્ણનામ માહાત્મ્ય મંજરી (૧૩૮) શ્રીકૃષ્ણનામ માહાત્મ્ય (૧૩૯) શ્રીકૃષ્ણ નામ માહાત્મ્ય માર્તંડ (૧૪૦) શ્રીકૃષ્ણ નામ રત્નમાલિકા (૧૪૧) શ્રીકૃષ્ણ સ્તવન ચંદ્રિકા (૧૪૨) શ્રીકૃષ્ણ સ્તવન મંજરી (૧૪૩) શ્રીકૃષ્ણ સ્તવના મૃત (૧૪૪) શ્રીકૃષ્ણનામા મૃતધારા ધ્વનુલઘુ (૧૪૫) શ્રીકૃષ્ણ નામાવલિ (૧૪૬) શ્રી ગુરુદેવ ચંદ્રિકા (૧૪૭) શ્રી નાથજી વર્ણન (૧૪૮) શ્રી પુરુષોત્તમ પંચાંગ (૧૪૯) શ્રી ભાગવત અનુક્રમણિકા (૧૫૦) શ્રી ભાગવત માહાત્મ્ય (૧૫૧) શ્રી શેષશાઈનું ઘોળ (૧૫૨) શ્રી હરિભક્ત ચંદ્રિકા (૧૫૩) શ્રી હરિભક્તાશ્રી હરિસ્વપ્ન સત્યતા (૧૫૪) ષડઋતુ વર્ણન (૧૫૫) ષડરિયુ (૧૫૬) સંશય છેદક (૧૫૭) સતસયા (૧૫૮) સત્યભામા વિવાહ (૧૫૯) સંતતિ વિરાગ (૧૬૦) સંપ્રદાયસાર (૧૬૧) સાતવાર (૧૬૨) સારાવલિ (૧૬૩) સિદ્ધાંતસાર સ્તવન પીયૂષ (૧૬૪) સ્તવન માધૂરી (૧૬૫) સ્વરૂપતારતમ્ય (૧૬૬) સ્વભ્યાપાર પ્રભાવ (૧૬૭) હનુમાન ગરુડ સંવાદ (૧૬૮) હરિદાસ મણિમાળ (૧૬૯) હરિનામ માળા (૧૭૦) હરિનામ વેલી (૧૭૧) હરિભક્ત રત્નમાળા (૧૭૨) હરિસ્વપ્ન સત્યતા (૧૭૩) હીરાવલિ. (પૂર્વોક્ત પૃ. ૮૫ થી ૧૧૮).

પ્રાચીન સમયથી દેશને નાગર સાહિત્ય રત્નોની ભેટ મળતી રહી. આ સદી દરમિયાન કવિ અને ગદ્ય લેખક તરીકે નર્મદે ઉચ્ચ સ્થાન મેળવ્યું હતું. એક સમર્થ વિવેચક નવલરામ, સામાજિક નવલકથાના આદ્યલેખક મહીપતરામ, ઐતિહાસિક નવલકથાના આદ્યલેખક નંદશંકર, ભાષાંતરકાર ઝવેરીલાલ યાજ્ઞિક, તત્ત્વચિંતક મનસુખરામ વિશુદ્ધ હૃદયી ભક્તકવિ ભોળાનાથ સારાભાઈ, મહાનવલ કથાકાર અને ગુજરાતી સાહિત્યને વિશ્વ સાહિત્યની હરોળમાં મૂકનાર ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, શ્રી નૃસિંહાચાર્ય જેવા પંથ સ્થાપક, ભગવાનલાલ ઈન્દ્રજી જેવા પુરાતત્ત્વવિદ, વૃજલાલ કાળીદાસ જેવા ભાષા શાસ્ત્રી, ઇતિહાસવિદ, રત્નમણિરાવ જોડે એ આ યુગમા સાહિત્યને દેદીપ્યમાન કર્યું હતું.

નવી કવિતા શૈલીના આદ્યગુરુ નરસિંહ રાવ, આ યુગના સાહિત્યમાં ચિંતનનો પ્રકાશ પાથનારા મણિલાલ નભુભાઈ દિવેદી, બાલાશંકર, કાન્ત, રમણલાલ, દોલતરામ પંડ્યા, ભીમરાવ દિવેદીયા, કૃષ્ણરાવ દિવેદીયા, સુમતિ, ભોગીન્દ્રરાવ, દીપકલા દેસાઈ જેવા એ નવા યુગના સાહિત્ય સંસ્કાર સમૃદ્ધિમાં વધારો કર્યો હતો. નાગરોએ વિદ્રતાભર્યા સંસ્કૃત ગ્રંથો, ટીકાઓ, વિવેચનો અને દીપિકાઓ લખી હતી. શીનોર, કરનાળી, સૂરત, કાશીમાં નાગરોની સંસ્કૃત ભાષામાં નિપૂણતા હતી.

નાગરો પ્રાચીન કાળથી જ કલાપ્રેમી રહ્યા હતા. દીપક રાગ ગાઈને દાઝેલા સૂર સમ્રાટ તાનસેનની બળતરાને મલ્હાર રાગ ગાઈને તાના—રીરીએ બૂઝાવી હતી. સૌરાષ્ટ્રની હાંસુ—હંસા અને જસુ નામની નાગર કન્યાઓ સંગીતવિદ્યામાં નામના મેળવી હતી.^{૪૦} નાગર સ્ત્રીઓમાં સંગીત, ગીત, નૃત્યનો શોખ હતો.

સુગમ ગીતોના સુંદર સૂર નાગરના કંઠમાંથી નીકળતા રહ્યા. ભારતના પ્રખ્યાત ગાયક બૈજુ બાવરાએ ચાંપાનેરના નાગર હતા. સંગીત ક્ષેત્રમાં નાગરજ્ઞાતિનું પ્રદાન બહુમૂલ્ય રહ્યું હતું. સ્થાપત્યના ક્ષેત્રમાં નાગરની કલા ભાવનાના ઉત્તમ દૃષ્ટાંતો જોવા

૪૦. છઠી ગુજરાતી પૂર્વોક્ત ગ્રંથ

મળતા હતા. સ્થાપત્યમાં આઠમી સદીથી બારમી સદી સુધી નાગર શૈલી જાણીતી હતી. 'નાગર શૈલી' અને 'મથુરા શૈલી'ના અનેક શિલ્પ-સ્થાપત્યોનું સર્જન થયું હતું. ઉત્તર ભારત અને દક્ષિણ ભારતના મંદિરો નાગર શૈલી પ્રમાણે બાંધવામાં આવ્યા હતા.

ચિત્રકલાના ક્ષેત્રમાં નાગરોની સર્જનશક્તિ અદ્ભૂત પ્રકારની રહી હતી. પ્રાચીન સમયમાં અજંતાની ગુફામાં જે ચિત્રો જોવા મળે છે. તે ચિત્રો 'નાગર શૈલી'ના માનવામાં આવે છે. દેશની એક લિપિ 'નાગરી લિપિ' તરીકે ઓળખાય છે. બંગાળના પ્રાચ્યવિદ્યાના નિષ્ણાંત શ્રી નગેન્દ્રનાથ વસુએ નાગરીલિપિની શોધ અને પ્રચાર વડનગરના નાગરોએ કર્યું હતું એમ અનેક પુરાવાઓના આધારે કહ્યું છે.^{૪૧} દક્ષિણ ભારતના નાગરો પોતાના શાસ્ત્રો આજે પણ નાગરી લિપિમાં જ લખે છે.^{૪૨} આ લિપિ પાંચમી સદીથી ભારતમાં પ્રચલિત હતી એમ માનવામાં આવે છે. પછીથી સમગ્ર ઉત્તર ભારત, મહારાષ્ટ્ર અને નેપાલમાં પણ આ દેવનાગરી લિપિનો ઉપયોગ થાય છે. ઘણા વિદ્વાનો આ લિપિનો પ્રયોગ નગરથી શરૂ થયો હોવાથી નાગરી લિપિ તરીકે ઓળખવાનો મત ધરાવે છે.^{૪૩} જોકે 'નાગર' એ 'શિષ્ટ'નું રૂપ પણ ગણવામાં આવે છે. આ લિપિને નાગર જ્ઞાતિ સાથે જોડવાનું મુખ્ય કારણ નાગરોના તેજસ્વી સંસ્કારો અને કાશીમાં નાગર આચાર્યો દ્વારા તેનો ઉપયોગ થયો હોવાથી દેવનાગરી કે નાગરી લિપિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. યાજ્ઞક્ય એ પોતાના અર્થશાસ્ત્ર નામના ગ્રંથમાં 'નાગર' ને સંસ્કારમૂર્તિ તરીકે ઓળખાવ્યા હતા.^{૪૪} નાગરોના આચરણો અને સંસ્કાર-પવિત્રતાને લીધે ભારતના વૈષ્ણવ મંદિરોમાં આજે પણ 'નાગરી પ્રસાદ' આપવામાં આવે છે.^{૪૫}

૪૧. જર્નલ ઓફ એશિયાટિક સોસાયટી.

૪૨. Indian Antiquary, 1874, p. 230

૪૩. મૂલે ગુણાકર, "અક્ષર કથા" સૂચના અને પ્રચારણ વિભાગ, ભારત સરકાર, ૧૯૭૨, પૃ. ૨૧૬.

૪૪. દેસાઈ, રમણલાલ વસંતલાલ, જીવન અને સાહિત્ય ભાગ-૨ પૃ. ૧૮૮.

૪૫. દેસાઈ ર.વ. પૂર્વો. પૃ. ૧૮૮.

ભારતના ઈ.સ. પૂ. પાંચમી સદીથી માંડીને ઓગણીસમી સદી સુધીના ભારતના ઇતિહાસમાં સંઘર્ષ, પ્રગતિના કાળમાં આ નાગર જ્ઞાતિએ પોતાના તેજસ્વી ગુણો અને આચારો વડે ભારતને સંસ્કારવાનું અને સંસ્કૃતિના સંરક્ષણની પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગીદારી કરી હતી.

ઓગણીસમી સદીનો યુગ જગત અને ભારતને માટે પણ વિચાર અને આચાર પરિવર્તનનો યુગ હતો. ગુજરાતની નાગર જ્ઞાતિએ સમાજના રૂઢિ ચુસ્તપણાની દિવાલોને ભેદીને નિર્ભયતાથી સમાજ સુધારાની પ્રવૃત્તિઓમાં યોગદાન આપ્યું હતું. મણિશંકર જટાશંકર કીકાણી, હરપ્રસાદ ઉદયશંકર દેસાઈ, ત્રિકમરાય ઉદયશંકર માંકડ, પ્રતાપરાય, વસંતરાય સૌરાષ્ટ્રકર, ત્ર્યંબકલાલ ત્રિકમદાસ મજમુદાર, રવિશંકર અંજારીયા, બાપુભાઈ જાદવરાય મજમુદાર, ડૉ. નરોત્તમ ઈન્દ્રજી, લાભશંકર લક્ષ્મીદાસ વૈષ્ણવ, રૂદ્રજી સુંદરજી રાણા, આણંદરાય વૃજદાસ વસાવડા વગેરે સુધારાયુગના મુખ્ય નેતાઓ હતા.^{૪૬}

આ સદી દરમિયાન લોકોના વિચારો, આચારો અને પ્રવૃત્તિઓ યુગપલટાનો આસ્વાદ લઈ શકે એ માટેનું એક માધ્યમ પત્રકારિત્વનું હતું. આ પ્રચાર માધ્યમમાં શિક્ષિત અને દેશ કલ્યાણની ભાવનાથી ઓતપ્રોત લોકો સફળ થઈ શકે એમ હતા. આ કાર્યમાં ઉત્તમ ભૂમિકા નાગર ગૃહસ્થોએ નિભાવી હતી જેવા કે, વલ્લભજી હરિદત આચાર્યએ સૌરાષ્ટ્ર દર્પણ, મણિશંકર જટાશંકર કીકાણીએ સૌરાષ્ટ્ર દર્પણ, રૂદ્રજી સુંદરજી રાણાએ સૌરાષ્ટ્ર દર્પણ, મણિલાલ નભુભાઈ દ્રિવેદીએ પ્રિયવંદા, મથુરાદાસ અમૃતલાલ વસાવડાએ વેદાર્થ પ્રકાશ, ત્રિકમરાય ઉદયશંકર માંકડે ન્યાય પ્રકાશ છગનલાલ લક્ષ્મીદાસે મનરંજન મણિયાળ, કવિ નર્મદનો 'ડાંડિયો' સમાજ સુધારા માટે ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિઓને વેગ આપ્યો હતો.^{૪૭}

૪૬. દે.શં.હ.પૂર્વો. પૃ. ૮૫.

૪૭. રાજગોર શિવપ્રસાદ, ગુજરાત એકદર્શન, પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર, વડોદરા ૧૯૬૯, પૃ. ૫૧૬

અધ્યાત્મ ક્ષેત્રમાં ભક્તિ અને જ્ઞાનનો સમન્વય કરી સમાજના આધ્યાત્મિક ઉદ્ધારમાં આ જ્ઞાતિના ગૃહસ્થોએ સંન્યસ્ત ધારણ કરી ભાગ ભજવ્યો હતો. ત્ર્યંબકલાલ મુગટરાય ઉર્ફે સ્વામી અદ્વૈતાનંદ, કચરાજી પંડ્યા ઉર્ફે સ્વામી અધોક્ષાજી, ભાનુશંકર રણછોડજી શુક્લ ઉર્ફે સ્વામી ભાસ્કરાનંદજી, બળવંતરાય પોટા ઉર્ફે સ્વામી બાલાનંદ સરસ્વતી, દયારામ બજીભાઈ ત્રિપાઠી, ઉર્ફે સ્વામી દયાનંદજી, જયસુખલાલ કલ્યાણરાય હાથી ઉર્ફે રાધેશ્યામજી, પુંડરિકરાય શાંતિલાલ વૈષ્ણવ ઉર્ફે જ્ઞાનનિષ્ઠાનંદ સરસ્વતીએ ગુજરાતના ધાર્મિક જીવનમાં જાતિ આચારો અને ધર્મના મુલ્યોનો લોકોને સાક્ષાત્કાર થાય એવા પ્રયાસોનો આરંભ પોતાના સંન્યસ્ત ધર્મ દ્વારા કર્યો હતો.^{૪૮}

૩. ઓગણીસમી સદી પહેલા ભાવનગર રાજ્યના વિકાસમાં નાગર જ્ઞાતિનું પ્રદાન (ઈ.સ.૧૭૨૩ થી ઈ.સ. ૧૮૮૪ સુધી)

આમ ઓગણીસમી સદીના આરંભે ભારતમાં કેટલાક પરિવર્તનના માર્ગસ્તંભોની સ્થાપના થઈ હતી. જેમકે ભારતમાં રેલ્વેનો પ્રારંભ થયો હતો, છાપખાનું અસ્તિત્વમાં આવ્યું હતું. કલકત્તામાં પહેલું દેશી વર્તમાન પત્ર 'સમાચાર દર્પણ' શરૂ થયું હતું બે વરસ બાદ ગુજરાતી શાળાની સ્થાપના થઈ હતી. ૧૮૨૪માં સુરતમાં પુસ્તકાલય શરૂ થયું હતું. ઈ.સ. ૧૮૨૮માં લોર્ડ વિલિયમ બેન્ટિક ભારતના ગવર્નર જનરલ થયા હતા. ઈ.સ. ૧૮૨૮માં બ્રહ્મોસમાજની સ્થાપના થઈ હતી. ઈ.સ. ૧૮૨૯માં સતી પ્રથા નાબુદીનો કાયદો થયો હતો. ઈ.સ. ૧૮૪૪માં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની સ્થાપના થઈ હતી. ઈ.સ. ૧૮૫૪માં હિન્દની કેળવણી અંગેનો સર ચાર્લ્સવૂડનો ખરીતો બહાર પડ્યો હતો. ઈ.સ. ૧૮૫૫માં કેળવણી ખાતું અસ્તિત્વમાં આવ્યું હતું. દેશના અને ગુજરાતના દેશી રાજ્યોના રાજાઓ, રાજકારભારીઓ અને લોકો માટે ઓગણીસમી સદીનો આરંભએ પરિવર્તનના પ્રવાહમાં ચાલવાનો હતો.

૪૮. દે.શં.હ. પૂર્વો. પૃ. ૮૧.

ગુજરાતમાં બ્રિટીશ સત્તાના પ્રવેશથી ગુજરાતના જનજીવન પર તેના આચારો, વિચારો, સંસ્કારોનો પ્રભાવ પડવા લાગ્યો હતો. અજ્ઞાનના અંધકારને દૂર કરવા માટે જ્ઞાનદીપનો પ્રકાશ મેળવવા પ્રયત્નો શરૂ થયા હતા. સમાજના કેન્દ્રરૂપ કુટુંબ જીવન, લગ્ન જીવન પર આપણા આ યુગના ચિંતકોએ સુધારા લક્ષી દૃષ્ટિ માંડી હતી, જેમકે 'લલિતા દુઃખ દર્શક' જેવી કૃતિઓ લખવામાં આવી હતી. આ પ્રભાવથી ગુજરાતની પ્રજાવૃક્ષમાં નવી કંપળો ફુટવા લાગી હતી. યુનિવર્સિટી કક્ષાના શિક્ષણને લીધે ગુજરાતના લોકોમાં સારાસારને ઓળખવાની દૃષ્ટિ આવી હતી. વિચાર—સ્વાતંત્ર્યના ગૌરવ અને મહિમાની કિંમત સમજવા લાગ્યા હતા. લોકોમાં નૂતન જીવન દૃષ્ટિનો ઉદય થવા લાગ્યો હતો. રેનેસાં (નવજાગૃતિ) નો પ્રભાવ 'કુસુમમાળા' અને 'સરસ્વતી ચંદ્ર' જેવી સાહિત્યકૃતિઓમાં પડ્યો હતો. આ પ્રભાવથી લોકો અંધકારને ભૂલી નવા યુગના પ્રશંસક અને પ્રશંસા ઈચ્છવા લાગ્યા હતા. આ યુગ પ્રભાવ ભાવનગર રાજ્યમાં પણ પડ્યો હતો. આ પ્રભાવની પારખું અને તેના લાભો ઈચ્છતી પ્રજાનો વસવાટ પણ ભાવનગરમાં હતો. આ પ્રજાનું નેતૃત્વ નાગર જ્ઞાતિ પાસે આવે એ સ્વાભાવિક હતું. પરંતુ પ્રગતિએ કોઈ એકલ દોકલ વ્યક્તિઓથી મળે એવું ખૂબ ઓછું બનતું હોય છે. રાજકીય, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક કે આર્થિક વિકાસનું કાર્ય કોઈપણ વ્યક્તિ એકલે હાથ કરી શકે એવું જવલ્લે જ બને છે. જ્ઞાન વ્યવસ્થા થકી આ ક્ષેત્રોમાં સફળતા મળે છે. પછી વ્યક્તિ ગમે તે હોય ભલે મહાન હોય તો પણ તેણે ઓછી વતી શક્તિ ધરાવતા માનવીઓના સમુહ—પ્રયાસોને લીધે જ સફળતા મેળવે છે.

પ્રસ્તુત સંશોધન — અભ્યાસમાં પણ કેટલાકનું આ ક્ષેત્રમાં વધારે મોટું સામર્થ્ય રહ્યું છે, તો કેટલાકનું ઓછું, પરંતુ અહીંયા એક બીજાની પ્રવૃત્તિઓના માપ કાઢવાને બદલે નાગર જ્ઞાતિના સામુહિક યોગદાનને લીધે ભાવનગરનો રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક વિકાસ કેમ થઈ શક્યો એ તપાસવાનો છે.

નાગર જ્ઞાતિની વ્યવહાર કુશળતા એ માત્ર ભાવનગરમાં જ નહીં પરંતુ રાષ્ટ્ર ઘડતરમાં પણ યોગદાન આપ્યું હતું. આ જ્ઞાતિએ ઘર સંસારને ઉજાળી સમાજની

પ્રગતિમાં પણ રસ લીધો હતો. આ પ્રગતિ રાજસત્તા થકી શક્ય છે. એવી સમજણ નાગરોમાં વંશ પરંપરાથી હતી. એટલે જ્યાં જ્યાં રાજસત્તાના થાણાઓ સ્થપાયા ત્યાં ત્યાં નાગર પહોંચી ગયા હતા. આ જ્ઞાતિની કાર્યકુશળતા અને શ્રેષ્ઠતા એ કોઈપણ રાજસત્તાના પાયામાં રહ્યા હતા. તેઓનો આ દાવો માત્ર અભિમાન કે આડંબર માટે નહોતો, પરંતુ તેની શક્તિ અને નિષ્કામ સેવા ઉપર રચાયેલી શ્રદ્ધા દ્વારા જ ઉત્તમ પ્રભાવ તેઓ પાડી શક્યા હતા.

આ જ્ઞાતિ દ્વારા વિકાસની જે પ્રવૃત્તિઓ થતી હતી તેની વિશિષ્ટતાઓ એ હતી કે તેઓ પાસે પદ્ધતિસરનું શિક્ષણ હતું. વહીવટીતંત્રનો અનુભવનો લાંબો વારસો હતો. શિક્ષક અને ન્યાયાધીશની ભૂમિકામાં રહ્યા હતા. નાગર મુત્સદ્દીઓએ ભાવનગર અને બીજા પ્રદેશોમાં પણ પોતાની સૂઝ અને કુશળતા દ્વારા વિકાસનો રાહ બતાવ્યો હતો. આ મુત્સદ્દી અધિકારીઓની ધ્યાન ખેંચે એવી ખાસિયત એ રહી હતી કે રાજા પોતે પ્રગતિના વિચારથી વિમુખ હોય કે સુધારા માટે તૈયાર ન હોય તો પણ સંઘર્ષ વગર સુધારાઓ આપવાની હિંમત અને સૂઝ ધરાવતા હતા.

આ સદી દરમિયાન મોટા ભાગના નાગરોનો વસવાટ શહેરોમાં વધુ હતો. તેથી અમલદારો, વ્યાપારીઓ અને બ્રિટીશરોનો સંપર્ક રહેતો હતો તેઓ બૌદ્ધિક જગતનો વધારે વિકાસ કરી શકતા હતા. તેઓની દૃષ્ટિ બુદ્ધિવાદને પામી શકતી હતી. તેઓ માન્યતાઓ, રૂઢિઓને અનિષ્ટ તરીકે જોઈ શકતા હતા. તપાસી શકતા હતા. ગુજરાતમાં ટી.સી. હોપ, એ.કે. ફાર્બસ, પ્રો. ગ્રીન સાથેનો પ્રથમ પરિચય અને મિત્રતા નાગરોએ કરી હતી.

આ ઉપરાંત સ્વદેશ પ્રેમ, સ્વધર્મ ભક્તિ, સ્વાભિમાન અને કલ્યાણભાવના જેવા ગુણોને લીધે 'ભાવનગર રાજ્ય' ને એક 'પ્રગતિશીલ રાજ્ય' તરીકેનો ઉચ્ચતમ દરજ્જો મળ્યો હતો. ભાવનગર રાજ્યમાં 'નાગર જ્ઞાતિ' એ પ્રગતિના તત્ત્વો જેવા કે પરિશ્રમ, ત્યાગ, બલિદાન, પ્રેમ, સેવા, અજ્ઞાન વિનાશ, જ્ઞાનવૃદ્ધિ, જ્ઞાન પ્રચાર, વ્યસન વિનાશ,

શક્તિ સંગઠન, ટુંકમાં જીવન શુદ્ધિ, જીવન સિદ્ધિ અને જીવન સમૃદ્ધિ ને વધારે નજીકથી સમજ્યા અને આચરણમાં લાવ્યા હતા. તેના ફાયદાઓમાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા મૂકી હતી. તેનો લાભ પોતાને, પોતાના પ્રદેશના શાસકો અને પ્રજાને મળ્યો હતો.

ગોહિલકૂળના રાજવીઓએ શિહોરમાં રાજધાનીની સ્થાપના કરી પોતાની રાજકીય કારકિર્દીને ઉજ્જવળ બનાવવાના પ્રયત્નો કર્યા હતા. જો કે આ સમયે ઘોઘાનું સૌરાષ્ટ્ર જ નહીં પરંતુ ભારતના રાજકીય જીવનમાં સારું એવું પ્રભુત્વ હતું. ઓગણીસમી સદી પહેલા પણ જ્યારે મહંમદ તુઘલકે સૌરાષ્ટ્રમાં આક્રમણ કર્યું હતું ત્યારે ઘોઘામાં નાગર ગૃહસ્થ હરિશંકર ઈશ્વરજી હતા જેવી રીતે હાથબ (હસ્તવપ્ર)માં નાગરોએ બંદરીય શહેરની જાહોજહાલી જોઈ હતી, એમ ઘોઘાનું વ્યાપારી મહત્ત્વ પણ હતું. આ સમયે પીરમબેટ પર મોખડાજી ગોહિલની સત્તા હતી. સૌરાષ્ટ્રમાં ઘોઘા બંદરનું પણ મહત્ત્વ હતું. તેથી ઘોઘા સુધી મોખડાજી જેવા શૌર્યવાન શાસકની નજર પડે એ સ્વાભાવિક હતું. હરિશંકરે સમય પારખીને દેશના શક્તિશાળી મહંમદ તુઘલકના લશ્કરનો સાથ લીધો, મોખડાજી મદનગીથી આ લડાઈમાં લડ્યા હતા. પરંતુ હરિશંકરના માર્ગદર્શન અને કુનેહને કારણે મહંમદ તુઘલકનો વિજય થયો હતો. હરિશંકરના આ પરાક્રમથી પ્રભાવિત થઈને મહંમદ તુઘલકે હરિશંકરને દેસાઈગીરી, જાગીર અને ગુંદી બંદરના કેટલાક અધિકારો આપ્યા હતા. એટલું જ નહીં મહંમદ તુઘલકે શિહોર પાસેથી લશ્કરી કૂચ કરી હતી. આ સમયે શિહોરમાં બ્રાહ્મણોનો વસવાટ હતો અને ઘણા શિવમંદિરોમાં સવાર-બપોર-સાંજ આરતિઓ થતી હતી. મૂર્તિ પૂજાના વિરોધના ઈરાદાઓ ધરાવતા આ શાસકે શિહોરમાં રંજાડ કર્યો નહીં, ભારતીય ઇતિહાસના મૂર્તિ ભંજકના પ્રકરણોમાં આ એક મહત્ત્વનું પરિવર્તન હતું. મહંમદ તુઘલકના ઈરાદાઓમાં નરમ ઈરાદાઓને જન્મ આપવાનો વિચાર સંભવ છે કે હરિશંકરનો હોય શકે ! શાહજહાંના સૂબેદાર આઝમખાને કોળીઓ અને કાઠીઓના બંડના દમનમાં ઉપયોગી સહાય આપવા માટે સોમજી દેસાઈએ

કેટલાક ગામ બક્ષિસમાં આપ્યા હતા. એમ મરાઠી સત્તા દરમિયાન રાજારામ દેસાઈ ઈ.સ. ૧૭૬૧માં પાણીપતના યુદ્ધમાં મરાઠાઓના પક્ષમાં રહી લડ્યા હતા.^{૪૮}

ઘોઘામાં મંગળજી મહેતાએ સલાબતબાબીના પ્રતિનિધિ તરીકે ઘોઘાના કોટવાલનો હોદ્દો ધરાવતા હતા. ફતેસિંહ નામના એક ફોજદારે સલાબત બાબી પાસેથી ઘોઘાને ઝૂંટવી લેવા માટે હુમલો કર્યો હતો. આ વિકટ સ્થિતિમાં ઘોઘાના રક્ષણ માટે સૈનિકોની સંખ્યા ખૂબ જ ઓછી હતી. તેના અધિકારી તરીકે મંગળજી મહેતા હતા તેણે બુદ્ધિ અને સાહસ દ્વારા ફતેસિંહ ને ભયભીત કરવા માટે તોપ ફોડીને સફળતા મેળવી લીધી હતી. આ શૌર્ય અને સાહસિક — બુદ્ધિના ગુણોની જાણ સલાબત બાબીને થતા તેણે અમદાવાદ અને જૂનાગઢના હૈદરકુલીખાનને કરી વફાદારી, ફરજ નિષ્ઠા અને બલિદાનની કદરૂપે કૂડાની જાગીર દિલ્હીના બાદશાહ દ્વારા મંગળજી મહેતાને આપવામાં આવી હતી. જો કે ફતેસિંહ અને મંગળજી મહેતા વચ્ચેના આ સંઘર્ષમાં મંગળજી મહેતા મરાયા હતા.^{૪૦}

આ મહેતા કુટુંબમાં શવદાસ નામના ગૃહસ્થ હતા તેના સોમજી અને સૂરજી વારસદારો હતા. આ બન્ને મોગલ લશ્કરમાં અધિકારી હતા. બન્નેએ શૌર્ય અને નિષ્ઠાને લીધે સારી કીર્તિ મેળવી હતી. આ સૂરજીને ત્રણ પુત્રો હતા, તેમાંથી સૌથી નાના કાનજીની પાંચમી પેઢીએ ત્રબલદાસ થયા અને ત્રબલદાસને પાંચ પુત્રો હતા તેમાં રણછોડદાસ મહેતાની ખ્યાતિ વધારે હતી.^{૪૧}

જ્યારે આ પ્રતિભાવાન રણછોડદાસનો જન્મ થયો એ જ વરસે ભાવનગરના રાજવી ભાવસિંહજી પહેલાએ શિહોરથી વડવા ગામે રાજધાનીનું સ્થળાંતર કરી વડવાનું 'ભાવનગર' નામકરણ કર્યું હતું. આ ભાવનગર ઘોઘાના પ્રતિભાવંત નાગરોની સેવાથી સમૃદ્ધ થવાનું હતું.

૪૮. મહેતા, ઉષાકાન્ત, "નાગર જ્ઞાતિ : ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ ક્ષેત્રે પ્રદાન" પૃ. ૪૫

૪૦. મહેતા, શિશિર, "મારુ જીવ્યું થયું અભિરામ" પૃ. ૧૧૩.

૪૧. મહેતા ધનસુખલાલ, "સર લલ્લુભાઈ શામળદાસ" પૃ. ૬

ઠાકોર વખત સિંહજીના સમયથી નાગરોની સાહસ અને કુનેહથી ગોહિલકુળના રાજવીઓ પરિચિત હતા. ચિતલના યુદ્ધ વખતે રૂપજી દેસાઈ અને વાઘજી દેસાઈએ સેનાપતિ તરીકે સફળ કામગીરી કરી હતી. તેના પુરાવાઓ શિહોરના દરબારગઢમાં ભીંતચિત્રોમાં દર્શાવેલા જોવા મળે છે.

ભાવનગર રાજ્યની સ્થાપના થતા ઉચ્ચ હોદ્દાઓ સુધી નાગર જ્ઞાતિને બુદ્ધિ અને પરાક્રમ ને કારણે તક મળી હતી. ભાવનગરના રાજા વિજયસિંહજીના સમયમાં મહુવાના નાગર ગૃહસ્થ જીભાઈ રાઘવજીએ ઉચ્ચ હોદ્દો મેળવ્યો હતો.^{૫૨} એ પછીથી સેવકરામ રાજારામ દેસાઈ ઈ.સ. ૧૮૨૮ સુધી ભાવનગર રાજ્યના દીવાન રહ્યા હતા. ઈ.સ. ૧૮૨૮ થી ૧૮૪૭ સધી પરમાણંદદાસ મહેતા દીવાન રહ્યા હતા. તેઓ યુવાવસ્થાથી જ કુશળ વેપારી અને દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા હતા. તેના આ ગુણને લીધે ભાવનગરની આર્થિક સ્થિતિમાં સુધારો થયો હતો. ઈ.સ. ૧૮૧૭માં તેઓ નાણા વિભાગમાં અધિકારી તરીકે જોડાયા હતા. આ સમયે રાજ્યમાં અનેક નાણાં વિષયક મુશ્કેલીઓ હતી. બીજી તરફ ખસિયા, ખુમાણો, ખાયરો સાથે ભાવનગરને સંઘર્ષરત રહેવું પડતું હતું. આ મુશ્કેલીઓમાં તેણે પ્રશંસનીય કાર્ય કરી રાજ્યને ઉગાર્યું હતું. જેમ કે ખુમાણો પાસેથી ગામો મેળવી લીધા હતા. બહાવટિયાઓની પ્રવૃત્તિઓનો જે ખેડૂતો ભોગ બન્યા હતા. તેમને 'ભાગબટાઈ' સ્વરૂપની જમાબંધી દાખલ કરી ખેડૂતોને મુશ્કેલીઓમાં રાહત આપી હતી. આ ઉપરાંત ભાવનગર બંદરના વિકાસ માટેના પ્રયત્નો કર્યા હતા.^{૫૩}

વેણીલાલ ઓઝા, છગનલાલ સંતોકરામ દેસાઈએ પણ ભાવનગરના રાજસેવકો તરીકે ઉમદા કાર્યો કર્યા હતા. ભાવનગર રાજ્યની કાયા પલટ અને સમગ્ર ભારતમાં દેશી રાજ્યોમાં ભાવનગરને 'પ્રગતિશીલ રાજ્ય'ની પ્રતિષ્ઠા મળી હતી. તેમાં સૌથી મોટું યોગદાન શ્રી ગૌરીશંકર ઉદયશંકર ઓઝાનું રહ્યું હતું. તેમની પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા ભાવનગરને

૫૨. Bhavnagar Inscription, pp. 170, ત્રિમાસિક અંક-૪, પૃ. ૧૫૬

૫૩. મહેતા, ધનસુખલાલ પૂર્વો. પૃ. ૧૧.

એટલું પ્રતિષ્ઠિત કર્યું હતું કે 'ગગા ઓઝાના ભાવનગર'ની ઓળખ ઊભી થઈ હતી. વિદેશી મુત્સદીઓ અને વિદ્વાનોએ ગગા ઓઝાને 'મહાન વૃદ્ધાત્મા' તરીકેનું બિરુદ આપ્યું હતું.^{૫૪} ગગા ઓઝાએ ભાવનગરના વિકાસ માટે ભાવનગરના રાજાને અનેક ઉપયોગી સુધારાઓ આપવા માટે પ્રેરિત કર્યા હતા. તેમણે ભાવનગરે ગુમાવેલા ૧૧૬ ગામો અને તેની હકુમત મુત્સદીનીતિ દ્વારા પરત મેળવી હતી.

આ ભાવનગર રાજ્ય માટે મોટી સિદ્ધિ હતી. ભાવનગરના રાજાને 'મહારાજા' પદ અપાવ્યું હતું. સરકારી અદાલતોમાં હાજરી આપવામાંથી મુક્તિ અપાવી હતી. ભાવનગર બંદરનો વિકાસ, શિક્ષણ, કન્યા કેળવણી, રેલ્વે, વહીવટીતંત્ર અને વેપાર ઉદ્યોગના ક્ષેત્રે થયેલી પ્રગતિએ ગગા ઓઝાની કુનેહ અને રાજ્યની પ્રગતિના માટેના ઉત્સાહને આભારી હતી.^{૫૫} મહારાજાશ્રી જસવંત સિંહજીના સમયમાં ગૌરીશંકર ઓઝાએ કાઉન્સિલ ગવર્નમેન્ટ જેવી જ પદ્ધતિથી વહીવટ કર્યો હતો. તેમના આ કાર્યોથી પ્રભાવિત થયેલા મુંબઈના ગવર્નરે ગૌરીશંકર ઉદયશંકર ઓઝા અને પર્સિવલ ને ભાવનગરના મહારાજાશ્રી તખ્તસિંહજીના નામથી ભાવનગર રાજ્યનો વહીવટ સંયુક્ત રીતે કરવા માટે નિમણૂક આપવામાં આવી હતી. આમ દેશી રાજ્યોમાં ભાવનગર એક માત્ર એવું રાજ્ય હતું, કે તેમાં જોઈન્ટ એડમીનીસ્ટ્રેટરોને પોલિટીકલ એજન્ટની દબલગીરી વિનાની સંપૂર્ણ સત્તા સોંપવામાં આવી હતી. ભાવનગરમાં જોઈન્ટ એડમીનીસ્ટ્રેશન જુલાઈ ૧૮૭૦ થી એપ્રિલ ૧૮૭૮ સુધી રહ્યું હતું. ગૌરીશંકર ઓઝાના મદદનીશ તરીકે સામળદાસ મહેતાએ સેવા આપી હતી.^{૫૬} આ નાગર વહીવટદારોએ ભાવનગરને એક સુવ્યવસ્થિત, બંધારણીય અને પ્રગતિશીલ રાજ્ય તરીકે નામાંકિત કર્યું હતું. આ નાગર અધિકારીઓ બ્રિટીશ

૫૪. છઠ્ઠી ગુજરાતી પૃ. ૨૦

૫૫. ડૉ. પી.જી. કોરાટ અને બીજા. ભાવનગર રાજ્યનો ઇતિહાસ, પૃ. ૨૧૬

૫૬. મહેતા ગોરધનદાસ નાગરદાસ, "સૌરાષ્ટ્ર ઇતિહાસ દર્શન — ભાવનગર રાજ્યના સામાજિક અને આર્થિક પરિચય સહિત" પાલિતાણા, પૃ. ૮૫.

સત્તાના બાહોશ અધિકારીઓની નીતિઓ અને વિચારો જાણી શકતા અને રાજ્યના સમર્થનમાં ખુશ કરી શકતા હતા. બ્રિટીશ સરકાર અને ભાવનગર રાજ્યના મૈત્રી સંબંધોમાં આ નાગર મુત્સદી પુરુષોની મુખ્ય ભૂમિકા રહી હતી. બ્રિટીશ હકુમતને ખૂબ જ ચીવટ પૂર્વક એક તરફ રાખી વહીવટના સારા તત્ત્વો ભાવનગર રાજ્યમાં દાખલ કર્યા હતા. તેઓએ માત્ર રાજાઓનું કલ્યાણ થાય એવી પ્રવૃત્તિઓની સાથે પ્રજામાં પણ સંસ્કાર સિંચન માટે સંસ્કૃત પાઠશાળાની સ્થાપના કરી હતી. સાધુ-સંતોનો સત્કાર થાય એવી વ્યવસ્થા કરી હતી. તેઓએ સમુહમાં પુરુષાર્થી તરીકે કાર્ય કરી ભાવનગરના વિકાસ કાર્યોમાં સફળતા મેળવી હતી. અને સમગ્ર ગુજરાતમાં વહીવટદારો તરીકે મુત્સદ્દી પુરુષ તરીકેનું સ્થાન મેળવી લીધું હતું.^{૫૭} ઈ.સ. ૧૮૭૮માં ભાવનગર રાજ્યના દીવાન તરીકે સામળદાસ મહેતા રહ્યા હતા. તેમણે ન્યાયતંત્ર, વહીવટના ક્ષેત્રમાં, ખૂબ જ અગત્યના સુધારાઓ આપ્યા હતા. પુસ્તકાલય, સંગ્રહાલય, રેલ્વે, વિક્ટર બંદરનો વિકાસ તેમજ દેશી રાજ્યો અને બ્રિટીશ રાજ્યો સાથે સમજૂતી કરારો કરી ભાવનગરને પ્રગતિશીલ રાજ્ય તરીકે ગૌરવ અપાવ્યું હતું.^{૫૮}

ગૌરીશંકર ઓઝાના વહીવટકાળ દરમિયાન ભાવનગરની ન્યાય વ્યવસ્થા, પોલિસ, કેળવણી, આરોગ્ય, મ્યુનિસિપાલિટી, પબ્લીક વર્ક્સ ડીપાર્ટમેન્ટ જેવા ખાતાઓ વ્યવસ્થિત રચવામાં આવ્યા હતા. સમગ્ર રાજ્યની વહીવટી સરળતા માટે નાના નાના પરગણાઓને ભેગા કરી દશ મહાલો અને તેના પેટા વિભાગ, બેથી સાત સુધી મહાલના વિસ્તાર ઉપર ટપ્પા ગોઠવવામાં આવ્યા હતા. મહાલોમાં વહીવટદાર અને ટપ્પાઓમાં થાણેદારોની નિમણૂક કરવામાં આવી હતી. મહેસૂલી પદ્ધતિમાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો. ભાગ બટાઈને બદલે વીઘોટી દાખલ કરવામાં આવી હતી. ખેડૂતો ઉપરના મુશ્કેલ કરવેરાઓ જેવા કે માણા, માપ, કાંપલી, ખોબલી વગેરે માફ કરવામાં આવ્યા હતા. તેથી ખેડૂત વર્ગ સમૃદ્ધ

૫૭. મહેતા ગોરધનદાસ પૃ. ૮૬

૫૮. સતાશિયા, પારૂલ, "શામળદાસ મહેતાનું જીવન અને તેનો સમય", પૃ. ૯૦

થયો હતો. આ રીતે ગૌરીશંકર ઓઝાએ માત્ર ભાવનગરને જ નહીં બીજા રાજ્યને પણ વિકાસની દિશા બતાવી હતી.^{૫૯}

શામળદાસ મહેતાની બુદ્ધિ ચાતુર્યનો એક પ્રસંગ નોંધવો જરૂરી છે. ભાવનગરના રાજા તખ્તસિંહજીની સગીરવય ઈ.સ.દ ૧૮૭૮માં પૂરી થતી હતી. પરંતુ સામળદાસ મહેતાએ એ સમયના બ્રિટીશ અધિકારી મેજર વોટસનને એમ સમજાવ્યું કે હિન્દુ શાસ્ત્ર અનુસાર બાળકની ઉંમર તેની માતાના ગર્ભધારણથી જ ગણવામાં આવે છે. આમ મહારાજાશ્રી તખ્તસિંહજીને ૧૮૭૮ ને બદલે ઈ.સ. ૧૮૭૮માં સત્તા સોંપવામાં આવી હતી. ગગા ઓઝા, સામળદાસ મહેતા અને બીજા નાગરોએ વહીવટના ક્ષેત્રમાં એટલી સારી પ્રગતિ અને પ્રતિષ્ઠા મેળવ્યા હતા કે દેશી રાજ્યોમાં સારા વહીવટદારની જરૂર હોય ત્યારે વહેલી સવારે દીવાનપરા રોડ પર જઈ રૂવાપરી માતાના મંદિર તરફ આવતા કોઈપણ નાગરને વહીવટનો ઉચ્ચ હોદ્દો આપી દેવાથી રાજ્યનો વિકાસ થઈ શકે એવો મહિમા આ દીવાનપરા રોડનો સ્થપાયો હતો.^{૬૦} આ દીવાનપરા પર નાગરગૃહસ્થોના રહેઠાણ હતા. આજે પણ તેઓના આ ભવ્ય વારસાનો ઈતિહાસ કહેતા સુંદર નકશીકામમાં કંડારેલા મકાનો શહેરની શોભામાં વધારો કરી રહ્યા છે.

શામળદાસ મહેતા દીવાનપદ ઉપર રહ્યા તે સમય દરમિયાન પણ ભાવનગરની ઘણી સારી પ્રગતિ થઈ હતી. આલ્બર્ટ વિક્ટર બંદર, રેલ્વે સિસ્ટમનો વિકાસ, મીઠા સંબંધી કરારો, જેવા વિકટ પ્રશ્નોનો ઉકેલ સામળદાસ મહેતાની કુનેહ ભરી નીતિથી આવ્યો હતો. તેનાથી પ્રભાવિત ભાવનગરના મહારાજા તખ્તસિંહજીએ સામળદાસ મહેતાને પગાસ હજાર રૂપિયા અને જલાલપુર ગામ ઈનામમાં આવ્યા હતા.^{૬૧}

૫૯. વૈદ્ય વિજયરાય કલ્યાણરાજ, "સૌરાષ્ટ્રનો મંત્રીશ્વર ગૌરીશંકર ઉદયશંકર ઓઝા, પ્રસ્તાવનામાંથી.

૬૦. રક્ષેશ ઓઝા અને ઉષાકાન્ત મહેતાની રૂબરૂ મુલાકાતના આધારે.

૬૧. મહેતા, ગોરધનદાસ, પૂર્વોક્ત ૧૨૩.

ભાવનગર રાજ્યમાં દેસાઈ, મહેતા, ઓઝા કુટુંબે પોતાના પ્રભાવથી ભાવનગરના રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક જીવનને પ્રભાવિત કર્યું હતું. તેઓની રહેણીકરણી, ભાષા અને સંસ્કારની અસર શહેરના પ્રજાજીવન પર પડેલી છે. કાઠીયાવાડ અને સૌરાષ્ટ્રમાં ભાવનગર, 'ભાવેણા'ના સંસ્કાર નામથી ખ્યાતિ મેળવી ચૂક્યું છે. તેમાં નાગર જ્ઞાતિનો ફાળો રહ્યો હતો.^{૫૨}

વહીવટીતંત્રમાં રાજાઓનો વિશ્વાસ કેમ સંપાદિત કરવો એ ગુણ નાગરજ્ઞાતિમાં શ્રેષ્ઠ રીતે સંગ્રહિત થયા હતા. તેઓ પોતાનું ભલું કરતા રાજા અને પ્રજાનું ભલું થાય એ પણ વિચારતા હતા. જો કે આ સમયના રાજાઓ કેળવાયેલા કરતા લડાયક વધારે હતા. સંરક્ષણ, રાજ્યની સીમાઓ વધારવામાં તેઓ વધારે ઉત્સુક રહેતા.^{૫૩} પરંતુ રાજ્યનો કારભાર યોગ્ય વહીવટકર્તા પાસે ન હોય તો રાજ્યને પતનના દરવાજા સુધી પહોંચતા વાર લાગતી નહીં બ્રિટીશરો આ પતનને જોવા ઉત્સુક રહેતા હતા. પરંતુ ભાવનગર રાજ્ય નસીબદાર હતું કે તેનો કારભાર મુત્સદીવર્ગ એવા નાગરો પાસે રહેતો હતો.

ભાવનગરની નાગરજ્ઞાતિએ પોતાની રાજભક્તિ, કળા, શૌર્ય, વિચાર, પરોપકાર, ચારિત્ર્ય વગેરેને લીધે પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી. તે જે રાજ્યમાં વસવાટ કરતા હતા. તે રાજ્યના સંસ્કાર ઘડતરનું ઉત્તમ કાર્ય પણ તેમણે કર્યું. ભાવનગર આજે 'સંસ્કારી નગરી' તરીકેનું ગૌરવ અનુભવે છે. તેમાં ઓગણીસમી સદી અને તે પહેલાની આ જ્ઞાતિની પ્રવૃત્તિઓ રહી હતી. એક આદર્શ જ્ઞાતિએ બીજી જ્ઞાતિઓને પણ પ્રભાવિત કરી હતી.

૫૨. કોરાટ, પી.જી., "ભાવનગર રાજ્યના ઘડતરમાં શ્રી ગૌરીશંકર ઉદયશંકર ઓઝાનું પ્રદાન, પૃ. ૩૫૩.

૫૩. મહેતા, જયંતિલાલ મોરારજી, "નામદાર મહારાજાશ્રી કૃષ્ણકુમારસિંહજીનો રાજ્યાભિષેક અને લગ્ન", પૃ. ૧૪.

૪. ઉપસંહાર :

ઓગણીસમી સદી પહેલા પણ નાગરો, ભારત, ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્રમાં રાજ્યતંત્રમાં રાજપુરુષો તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા હતા. રાજપૂત રાજ્યોમાં તેઓનું સન્માન જનક સ્થાન રહ્યું હતું. મુસ્લિમ શાસકોના સમયમાં હિન્દુઓ પ્રત્યેના અણગમતા વ્યવહારો છતાં પણ નાગરોએ વહીવટ અને રાજ્યના બીજા વિભાગોમાં ઊંચા સ્થાન મેળવ્યા હતા. પેશવાના સમયમાં મુલ્કી, હિસાબી, સેનાપતિ, રહસ્યમંત્રીઓ તરીકે સફળતા મેળવી હતી. સૌરાષ્ટ્રના રાજ્યોમાં તાલુકદારો, જાગીરદારો, કારભારીઓ, મોટા ભાગે નાગરો હતા. આમ 'થવા' પાછળનું મુખ્ય પરિબળ નાગરો શાસક અને પ્રજા પ્રત્યે વફાદાર રહેતા, બુદ્ધિપૂર્વક અને નિષ્ઠાભાવે કામગીરી કરતા હતા. તેઓના ત્રણ પ્રતિકો કલમ, કડછી અને બરછીના ઉપયોગ અંગે પૂરતા સભાન અને જાણકાર હતા. ધીરવીર, સંસ્કાર મૂર્તિ, રાજસેવક, સત્તાને શોભે એ પ્રકારની આવડત, જૂનાનો ત્યાગ કરવામાં આનાકાની નહીં અને નિર્ભય પણે નવું અપનાવવાનું સાહસ, રાજ્ય વિધાતા અને લોકોના સહાયક, ઈશ્વર ભક્તિમાં શ્રદ્ધાભાવ અને સમાજમાં ગૌરવથી જીવન જીવવાની ઘગશ ને કારણે તેઓ નેતૃત્વ મેળવવામાં સફળ થયા હતા.

પ્રકરણ-૪
ભાવનગરના રાજકીય વિકાસમાં
નાગર જ્ઞાતિનું પ્રદાન
(ઈ.સ. ૧૮૮૫ થી ઈ.સ. ૧૯૮૫)

૧. ભૂમિકા

૨. બ્રિટીશ રાજસત્તાનો પ્રભાવ અને ભાવનગર રાજ્યમાં પ્રગતિ

૨.૧ ઈ.સ. ૧૮૮૫ એક સીમાચિન્હ વર્ષ

૨.૨ દેશી રાજ્યોમાં બ્રિટીશ સરકારના અધિકારીઓની કાર્ય પદ્ધતિઓ પ્રભાવ

૩. ભાવનગરના રાજ્ય વહીવટી તંત્રના વિકાસમાં નાગર અધિકારીઓની ભૂમિકા

૩.૧ નાગર દીવાનો

૩.૧.૧ વહીવટી સુધારાઓ : વહીવટી વિભાગો અને કર્મચારીઓની ભરતી-બઢતીના સુધારા

૩.૧.૨ ન્યાયતંત્રનો વિકાસ

૩.૧.૩ મહેસૂલ ખાતાનો વિકાસ

૩.૧.૪ રાજ્ય ખર્ચ ખાતાની વ્યવસ્થા

૩.૧.૫ રાજ્યનું કેળવણી ખાતું

૩.૧.૬ આરોગ્ય વિષયક સેવાઓ

૩.૧.૭ પુરાતત્ત્વ વિભાગની સ્થાપના અને વિકાસ

૩.૧.૮ રાજપ્રકરણી દફતર ખાતું

૩.૧.૯ જાહેર બાંધકામ ખાતાની પ્રવૃત્તિઓ

૩.૧.૧૦ નગર પાલિકા ખાતું

૩.૨ ભાવનગર રાજ્યમાં પ્રજા પ્રતિનિધિત્વ : ઉદ્ભવ
અને વિકાસ

૩.૨.૧ ભાવનગર રાજ્ય પ્રજા પ્રતિનિધિ સભા

૩.૨.૨ ભાવનગર પ્રજાહિતવર્ધક મંડળ
—ભાવનગર પ્રજામંડળ

૩.૨.૩ ભાવનગર રાજ્યદ પ્રજા પરિષદ

૩.૨.૪ ભાવનગર રાજ્ય ધારાસભા

૪. સ્વાતંત્ર્ય આંદોલનો અને નાગર જ્ઞાતિ

૪.૧ ગાંધીજીના નેતૃત્વ ગુણોનો નાગર નેતાઓ પર પ્રભાવ

૪.૨ ભાવનગર રાજ્યમાં રાજકીય જાગૃતિ

૪.૨.૧ અસહકાર આંદોલન

૪.૨.૨ સવિનય કાનૂન ભંગ — મીઠા સત્યાગ્રહ —
૧૯૩૦—૩૨

૪.૨.૩ હિન્દ છોડો આંદોલનો — ૧૯૪૨

૫. ભાવનગર જિલ્લામાં રાજકીય વિકાસ પ્રવૃત્તિઓ અને નાગરજ્ઞાતિ (ઈ.સ. ૧૯૪૭ થી ઈ.સ. ૧૯૮૫)

૫.૧ દેશી રાજ્યોનું એકીકરણ

૫.૨ ગિરાસદારી નાબુદી

૫.૩ સૌરાષ્ટ્ર રાજ્ય ધારાસભામાં પ્રતિનિધિત્વ

૫.૪ ભાવનગરમાં સાર્વજનિક વિકાસ કાર્યો

૫.૪.૧ બાંધકામ

૫.૪.૨ નગર પાલિકાઓ દ્વારા વિકાસ કાર્યો

૫.૫ ધારાસભ્ય અને લોકસભામાં પ્રતિનિધિત્વ અને
ભાવનગરનો વિકાસ

૬. નિષ્કર્ષ

પ્રકરણ-૪
ભાવનગરના રાજકીય વિકાસમાં નાગર જ્ઞાતિનું પ્રદાન
(ઈ.સ. ૧૮૪૫ થી ઈ.સ. ૧૯૪૫)

૧. પ્રાસ્તાવિક :

અઢારમી સદી દરમિયાન ભારતમાં દેશી રજવાડાંઓની રાજ્યવ્યવસ્થા પરંપરાવાદી હતી. અનેક નાના રાજ્યો હતા અને આ રાજ્યોમાં રાજ્ય વ્યવસ્થાનું સ્વરૂપ રાજાશાહી ઢબનું હતું. રાજસતા વારસાગત હતી. વહીવટીતંત્રમાં ઠાકોરો, ગરાસિયા, અમીરો, દેસાઈઓનો મોટો હિસ્સો રહેતો હતો. વહીવટીતંત્રમાં કાયદો અને તેનો અમલ, ન્યાય અને સજાનું સ્પષ્ટીકરણ ન હતું. વહીવટીતંત્રમાં જે કર્મચારીઓ રહેતા તેમની ભરતી, બઢતી, તાલીમ, નિવૃત્તિ, રજા અંગેના નક્કી કરેલા નિયમો ન હતા. રાજાનું સાર્વભૌમત્વ અને સત્તા ઈશ્વર પ્રેરિત ગણાતા હતા. કાનૂનને બદલે રાજાની ઈચ્છા પ્રમાણે નિર્ણયો થતા હતા. કાયદાની સમાનતા ન હતી, પુરોહિતો, પંડિતો, મૌલવીઓ કાયદાનો અર્થ કરતા હતા. વહીવટમાં ચૈયતનો કોઈ સંબંધ નહીં, દરેક સમુહ પોતાના સમુહના રિવાજો પ્રમાણે વર્તતતા હતા. એમ રાજ્ય વ્યવસ્થાનો પણ પ્રજાના અધિકારો આપવાનો ઈરાદો નહોતો.^૧ આ યુગની વહીવટી વ્યવસ્થામાં બે અનિષ્ટો મુખ્ય હતા (૧) રાજ્ય વહીવટમાં પ્રજાકીય અંકુશનો અભાવ હતો (૨) અને રાજ્ય વહીવટમાં રાજાની સત્તા એક હથ્થુ હતી.^૨

૧. દેસાઈ, અક્ષયકુમાર રમણલાલ, ગુજરાત સંશોધન મંડળનું ત્રૈમાસિક, "ગુજરાતી સમાજ આધુનિકતાને મારગે : કેટલીક સમસ્યાઓ" પૃ. ૧૨૫.
૨. એમ. રામચંદ્ર રાવ, "ધ ડેવલપમેન્ટ ઓફ ઈન્ડિયન પોલિટી", ગુજરાતી અનુવાદ, ગાંધી મોહનલાલ વિઠ્ઠલદાસ, પૃ. ૬૬.

સૌરાષ્ટ્રના દેશી રજવાડાંઓમાં ભાવનગર રાજ્યની રાજ્ય વ્યવસ્થામાં પરંપરાગત અનિષ્ટોને બદલે પ્રગતિશીલ વહીવટી આદર્શોનો પ્રવાહ જોવા મળતો હતો. આ યશના હક્કદાર મહારાજા જસવંતસિંહજી, મહારાજાશ્રી તખ્તસિંહજી મહારાજા શ્રી ભાવસિંહજી બીજા અને નાગર દીવાનો શ્રી ગૌરીશંકર ઉદયશંકર ઓઝા, શ્રી સામળદાસ પરમાણંદાસ મહેતા હતા. તેઓએ જે પરિપાટી તૈયાર કરી હતી તેનો ફાયદો તેઓની પછીના શાસકો, દીવાનો, અધિકારીઓ અને પ્રજાને થયો હતો.

ભાવનગર રાજ્યની વિકાસ યાત્રાનો ઇતિહાસ ઘણો રોચક છે. એટલી જ રસપ્રદ આ યુગના પ્રભાવ પાડનારા પરિબળો પણ છે.

૨. બ્રિટીશ રાજસત્તાનો પ્રભાવ અને ભાવનગર રાજ્યમાં પ્રગતિ :

ભારતમાં બ્રિટીશ અમલ પહેલાનો ઇતિહાસ એ ભૂતકાળમાં થયેલા વિદ્રોહો, કાવતરાઓ, યુદ્ધો, કિલ્લાઓ બાંધવા અને આ કિલ્લાઓમાં સંગ્રહાયેલી સંપત્તિ લૂંટવા બળજબરીથી પ્રવેશ કરવો, એવી ઘટનાઓ આધારિત હતો. પરંતુ ભારતમાં બ્રિટીશ અમલનો ઇતિહાસ થોડાંક અપવાદોને બાદ કરતા ભૂતકાળમાં થયેલા સુધારાઓનો ઇતિહાસ ગણાય. આ સુધારાઓનું પગેરું ઈંગ્લેન્ડમાં હતું. ઈંગ્લેન્ડમાં ઉદાર પક્ષે ઈ.સ. ૧૮૩૨ માં અગ્રવર્ગ પાસેથી છતાં મેળવી મધ્યમવર્ગને સોંપી દીધી હતી. ઈ.સ. ૧૮૬૭ માં કારીગર અને મજૂરવર્ગના લોકોને વહીવટમાં સ્થાન આપ્યું હતું. ભારતમાં આ સુધારાઓનો ઉત્સાહ લઈને લોર્ડ રિપન આવ્યા હતા. રિપન ઈ.સ. ૧૮૮૪ માં ભારતમાંથી નિવૃત્ત થયો હતો. આ જ વરસે શામળદાસ મહેતાનું કાર્ય અને જીવન પણ પૂરું થયું હતું. રિપનના વહીવટમાં લોક ભાગીદારીના સુધારાઓનો પ્રભાવ દેશી રાજ્યોના કેટલાક બુદ્ધિશાળી અને પ્રજા હિતેચ્છુ દીવાનો સુધી પહોંચ્યો હતો. વળી ભારતના દેશી રજવાડાંઓમાં જે રાજ સેવકો હતા તે કેળવાયેલા અને કુશળ પણ હતા. તેઓ પોતાના

સ્વાર્થ માટે પણ બ્રિટીશ સત્તાના રાજભક્ત હતા.^૩ તેથી રાજા અને પ્રજા વચ્ચેની કડી સમાન બની રહેવા પ્રયત્નશીલ હતા. બ્રિટીશ સત્તાએ અમલમાં મૂકેલા સુધારા દેશી રાજ્યોમાં પણ પ્રવેશે એવો આગ્રહ રહેતો હતો.

લોર્ડ ઈશલીંગટનના શાસન દરમિયાન ભારતમાં ૧/૩ જેટલા દેશી રાજ્યો હતા. તેના રાજ્યકર્તાઓ બ્રિટીશ સત્તાનું સાર્વભૌમત્વ સ્વીકારતા હતા. તેઓ પોતાના રાજ્યમાં સત્તાનો અધિકાર ભોગવતા હતા. બ્રિટીશ સરકારની યોજનાઓમાં દેશી રાજ્યોનું અગત્યનું સ્થાન રહેતું હતું. આ રાજ્યોમાં બ્રિટીશ સરકારની સીધી અસર રહેતી હતી. બ્રિટીશ સરકારે વહીવટી સરળતા માટે પ્રાંતની રચના કરી હતી તેમાં મુંબઈ પ્રાંતમાં ૩૫૪ રાજ્યોનો સમાવેશ થતો હતો.^૪ તેમાં સૌરાષ્ટ્રના દેશી રાજ્યોનો પણ સમાવેશ થતો હતો. આ દેશી રાજ્યોના કેટલાક અલગ હકોનો સ્વીકાર મુંબઈ સરકાર કરતી હતી. પરંતુ બદલામાં આ રાજ્યોએ કેટલીક ફરજોનું પાલન કરવું પડતું હતું જેવી કે (૧) સામ્રાજ્યના બચાવને લગતી (૨) રાજ્યના બાહ્ય રાજકીય, આર્થિક સંબંધોને લગતી (૩) રાજ્યમાં આંતરિક સંબંધને લગતી (૪) બ્રિટીશ સરકાર પ્રત્યે વફાદારીને લગતી (૫) ન્યાય ખાતાના કરારોને લગતી.^૫ આ દેશી રાજ્યો જરૂર પુરતું જ લશ્કર રાખી શકતા, હથિયારો અંગે પણ બંધનો હતા. લડાઈ સમયે બ્રિટીશ સામ્રાજ્યને મદદ કરવી પડતી હતી. દેશી રાજ્યોમાં રેલ્વે વ્યવસ્થા માટે બ્રિટીશ સરકારની મંજૂરી લેવી પડતી હતી. દેશી રાજ્યોમાં રેલ્વે દ્વારા જે માલ આવતો તેના પર જકાત માફ કરવી પડતી હતી. બીજા રાજ્યો સાથે સંબંધો માટે બ્રિટીશ સરકારની મંજૂરી લેવી પડતી હતી. રાજ્યમાં વેપારી એજન્ટો માટે પણ મંજૂરી લેવી. પરદેશી રાજ્યો પાસેથી ઈલ્કાબો લેવા નહીં. દેશી રાજ્યોના ગુનેગારોને

૩. દત્ત, રોમેશચંદ્ર, "ઈંગ્લેન્ડ અને ભારત" ગુજરાતી અનુવાદ, દીવેટિયા સત્યેન્દ્ર ભીમરાવ, પૃ. ૧૩૨.

૪. એમ. રામચંદ્ર રાવ, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૮૦.

૫. એમ. રામચંદ્ર રાવ, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૮૦.

બ્રિટીશ સરકાર સજા કરી શકતી પરંતુ યુરોપિયનો અંગે દેશી રાજ્યોએ મંજૂરી લેવાની રહેતી હતી. આ રીતે દેશી રાજ્યોએ પોતાના ઘણા રાજકીય હકોને ગુમાવવા પડ્યા હતા. રાજાના વારસદાર નક્કી કરવાનો, રાજ્યની છિન્નભિન્ન રાજકીય સ્થિતિને અટકાવવાનો, કુદરતી કાયદા વિરુદ્ધના, ધાર્મિક સમભાવ પ્રાપ્ત કરવાનો, દુષ્કાળ અને પ્લેગમાં મદદરૂપ થવાનો હક બ્રિટીશ સરકારને મળતો હતો. ઈ.સ. ૧૮૮૧ માં બ્રિટીશ સરકારે ભારતના ગેઝેટમાં એક જાહેરાત પ્રસિદ્ધ કરી હતી. તેમા એમ જણાવ્યું હતું કે, અંગ્રેજ સરકારની પ્રતિનિધિરૂપ વડી સરકાર અને તેના તાબા હેઠળના દેશી રાજ્યો વચ્ચે પ્રજાના કાયદાના સિદ્ધાંતોને કાંઈ લાગતું વળગતું નથી. પહેલાના સર્વોપરિણપણામાં જ બીજાનું તાબેદારીપણું આવી જાય છે.^૬ આમ જોતાં તો દેશી રાજ્યોએ અર્ધ-સ્વતંત્ર રાજ્ય પદ્ધતિના નમૂનારૂપ હતા. આ સમયે દેશીરાજ્યોના અધિકારીઓ નું એ કર્તવ્ય બનતું હતું કે નિર્ભય, નિષ્ઠા, દીર્ઘ દ્રષ્ટિ અને વિશાળવૃત્તિથી પ્રેરાઈ પ્રજાની પ્રગતિ માટેના કાર્યો કરવા. આ સદ્કાર્યમાં ભાવનગરના નાગર અધિકારીઓ ઓત પ્રોત થઈ ગયા હતા.

૨.૧ ઈ.સ. ૧૮૮૫ એક સીમાચિન્હ વર્ષ

ઈ.સ. ૧૭૮૫ માં વોરન હેસ્ટિંગ્સે ભારત છોડ્યું. રોબર્ટ ક્લાઈવ જે કાર્ય ભારતમાં ન કરી શક્યો તે હેસ્ટિંગ્સે પૂરું કર્યું હતું પરંતુ તે ઈંગ્લેન્ડમાં પ્રવેશ્યો ત્યારે તેના સન્માનની સાથે અદાલતમાં માનવીય અધિકારોના અપમાનનો આરોપ પણ દાખલ થયો હતો. આ આરોપ મૂકનાર એડમન્ડ બર્ક હતો. અદાલતમાં વોરન હેસ્ટિંગ્સ નિર્દોષ સાબિત થયો હતો. પરંતુ એડમન્ડ બર્કનો જે આરોપ હતો તે ખૂબ મહત્વનો હતો. તેમા એમ કહેવામાં આવ્યું હતું કે બ્રિટીશ સંસ્થાન ભારતમાં યુરોપિયનોની કેટલીક ફરજો હોય છે, તો હિન્દુસ્તાનીઓને હક્ક પણ હોય છે ! સત્ય અને ન્યાય માટે આ માનવતા પ્રેમીએ અથાક પ્રયત્નો કર્યા હોવા છતાંય નિષ્ફળતા મળી હતી. પરંતુ નિરાશ થયા વગર સત્ય

૬. પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૩૨૯.

અને ન્યાયનો માર્ગ જ સાચો છે એવી આત્મશ્રદ્ધા જાળવી હતી. આ અંગ્રેજોને એક સો વરસ પછી સમજાયું હશે કે એડમન્ડ બર્કનો આરોપ સાચો હતો કે, શોષિતો પણ પોતાની જરૂરિયાતો અને લાગણીઓ અંગે માંગણી કરી શકે એવો અધિકાર આપવો. ઈ.સ. ૧૮૮૫ માં રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસની સ્થાપના થઈ એ એડમન્ડ બર્કની સિદ્ધિ હતી.

ઈ.સ. ૧૮૮૫ થી દેશના લોકોની રાજકીય ક્ષેત્રની માંગણીઓ વધવા લાગી હતી. રાજ્યતંત્રની વિશાળતા, તેમા લોકોની ભાગીદારી, જવાબદારીવાળું રાજ્યતંત્ર અને સુધારા પ્રવૃત્તિઓ થવા લાગ્યા હતા. ઈ.સ. ૧૮૮૫ થી ભારતના લોકોને માટે એક રાજકીય વારસાનો આરંભ થયો હતો.

બુદ્ધિશાળી પ્રજા તરીકેનો દાવો કરતી અંગ્રેજ પ્રજાની પણ સિદ્ધિ હતી. તેના દ્વારા પોતાના રાજકીય વિચારોના પ્રચારની તક મળી હતી. ભારતના દેશી રાજ્યોમાં પણ તેના વિચારો અને પ્રવૃત્તિઓ ફેલાઈ હતી. તેના પ્રભાવથી ભારતના લોકોના મન અને આત્મા ઉપર અસર થઈ હતી.^૭ બ્રિટીશ સરકાર માટે તો આ સંસ્થા સુધારાઓ માટેની નિસરણી સમાન પુરવાર થઈ હતી. દેશી રાજ્યોમાં રાજકીય જાગૃતિનો આરંભ થયો હતો, લોકો પ્રગતિ પોષક સુધારાઓનું સમર્થન કરવા લાગ્યા હતા.

૨.૨ દેશી રાજ્યોમાં બ્રિટીશ સરકારના અધિકારીઓની કાર્ય પદ્ધતિઓનો પ્રભાવ

કાઠીયાવાડમાં બ્રિટીશ સત્તાનો અંકુશ આવતા દેશી રાજ્યોના રાજ્યકર્તાઓને પ્રત્યક્ષ ફાયદાઓ થયા હતા. રાજ્યમાં જે આંતરિક હસ્તક્ષેપ રહેતો તે દૂર થયો હતો. ગાદીની સલામતિની ચિંતા દૂર થઈ હતી. પ્રજા સાથેના સંઘર્ષ અને ઉપાય, ગિરાસદાર કે જાગીરદાર સાથે તકરાર થાય ત્યારે બ્રિટીશ સરકાર તેનો ઉકેલ આપતી હતી. રાજ્ય

૭. પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૪૨.

વ્યવસ્થાના સિદ્ધાંતો અને માળખું બ્રિટીશ સામ્રાજ્યમાંથી મળી શકતા હતા. રાજ્યમાં બ્રિટીશ અધિકારીઓ વહીવટની વ્યવસ્થા, સિદ્ધાંતો અને લોક ઉપયોગી કાર્યો, કાયદાઓની સમાનતા અને અમલ આ જવાબદારીઓ વહન કરતા હતા. ભાવનગર રાજ્યમાં મિ. એડવર્ડ હોપ પર્સિવલ સંયુક્ત વહીવટદાર તરીકે રહ્યા હતા.^૮ ઈ.સ. ૧૮૮૭ માં 'ઈન્ડિયા લિસ્ટ' નામનાં પુસ્તકમાં હિન્દના પાંચ પ્રાંતોમાં બિન લશ્કરી ખાતાઓમાં અંગ્રેજ અધિકારીઓ અને દેશી અધિકારીઓની નિમણૂક અંગેના આંકડાઓ દર્શાવવામાં આવ્યા હતા. સૌરાષ્ટ્રના દેશી રજવાડાંઓ મુંબઈ પ્રાંતને જવાબદાર હતા. આ મુંબઈ પ્રાંતમાં જે અધિકારીઓ હતા તેમાં અંગ્રેજ અધિકારીઓ અને દેશી અધિકારીઓની વિગતો કોષ્ટકમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે હતી.^૯

મુંબઈ પ્રાંત સરકાર હેઠળ

ક્રમ	વહીવટી જગ્યાનું નામ	અંગ્રેજ અધિકારી	દેશી અધિકારી
૧.	વરિષ્ઠ ન્યાયાધીશ અને મુખ્ય ન્યાયાલયોના ન્યાયાધીશ	૪	૨
૨.	ડિસ્ટ્રીક્ટ અને સેશન્સ તથા પ્રાંતના ન્યાયાધીશ	૧૫	૧
૩.	બોર્ડના સભાસદો અને કમીશનરો	૩	૦
૪.	ડીસ્ટ્રીક્ટ ન્યાયાધીશો અને કલેક્ટરો તથા ડેપ્યુટી કમિશનરો	૨૩	૦
૫.	મુખ્ય ઈજનેરો, દેખરેખ રાખનાર ઈજનેરો, એક્ઝીક્યુટિવ ઈજનેરો	૪૦	૮
૬.	ઉંચા દરજ્જાના કેળવણી ખાતાના અધિકારીઓ	૨૦	૭
૭.	ઊંચા દરજ્જાના પોલીસ ખાતાના અધિકારીઓ	૨૮	૦
૮.	બિન લશ્કરી વૈદ્યકીય અધિકારીઓ	૪૧	૪
૯.	તુરંગના ખાસ અધિકારીઓ	૪	૦
૧૦.	જંગલ ખાતાના અધિકારીઓ	૨૬	૧

૮. Foreign Department Political Preceding, Aug.-Nov. 1810, File 292-295, p. 163.

૯. દત્ત, રોમેશચંદ્ર, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૭૧-૧૭૨.

આ રીતે વહીવટમાં અંગ્રેજ અધિકારીઓ ૨૦૪ હતા. જ્યારે દેશી અધિકારીઓ ૨૪ હતા. તેમા પારસી અધિકારીઓ પણ હતા. તેઓને અંગ્રેજી કેળવણીનો સારો પરિચય હતો. અંગ્રેજ અધિકારીઓની કાર્યપદ્ધતિમાંથી ઘણું મૌલિક કાર્ય કરી શકે એવા મુત્સદી નાગરો હતા, ભાવનગરમાં વિશેષ હતા. શ્રી ગોરીશંકર ઉદયશંકર ઓઝાએ પોતાની સુઝ અને વ્યવહારુપણાથી અંગ્રેજ અધિકારીઓને પણ પ્રભાવિત કર્યા હતા.^{૧૦}

દેશી રાજ્યોમા બ્રિટીશ અંકુશની સ્થાપના થતા. વહીવટી અને રાજકીય મુશ્કેલીઓ દૂર થઈ હતી. જેમકે દેશી રાજ્યએ પોતાના અસ્તિત્વની ચિંતા દૂર થઈ હતી. નવા રાજ્યતંત્રની સ્થાપનાનો પ્રશ્ન દૂર થયો હતો. શક્તિશાળી દુશ્મનોનો સામનો કરવાનો ન હતો. રાજ્ય માટે લશ્કર ઉભું કરવાનો ખર્ચ ન હતો.^{૧૧} આ યુગના રાજાઓ અને દીવાનોએ જે કાર્યો કરવાના હતા તે ખેતીના વિકાસ માટે પ્રયત્નો કરવા, રાજ્યની આવક ઉપર રાજ્યનો હિસ્સો નક્કી કરવો, સિંચાઈને ઉત્તેજન આપવું, આરોગ્ય સેવાઓ આપવી, શાળાઓ સ્થાપી તેનો વિકાસ કરવો, જાહેર બાંધકામો કરવા, રસ્તાઓ બાંધવા, લાયક માણસોને વહીવટમાં તાલીમ આપવી, જાગીરદારો અને ગરાસિયાના શિક્ષણની વ્યવસ્થા કરવી, રેલ્વે, તાર, ટપાલની સુવિધા આપવી, ન્યાય અને અમલ કરવો.^{૧૨} આ કાર્યમાં ભાવનગર રાજ્યના નાગર અધિકારીઓએ સફળતા મેળવી હતી. નાગર અધિકારીઓ પોતાની વહીવટીકુશળતા બતાવવા તત્પર હતા. આ માટે બ્રિટીશ અધિકારીઓની કાર્યપદ્ધતિમાંથી પ્રેરણા પણ મેળવી લેતા હતા. દેશી રાજ્યોમાં બ્રિટીશ અધિકારીઓ કરતા દેશી અધિકારીઓની સફળતાનો આંક ઊંચો રહેતો. આ દેશી અધિકારીઓ રાજ્યના લોકો પ્રત્યે સહાનુભૂતિવાળુ વર્તન રાખતા હતા. બ્રિટીશ અધિકારીઓ એમ કરી શક્યા નહીં. દેશી અધિકારીઓ લોકોની જરૂરિયાતો અને

૧૦. સંપા. ડૉ. પી.જી. કોરાટ અને અન્ય, "ભાવનગર રાજ્યનો ઇતિહાસ", પૃ. ૮૩.

૧૧. કામદાર, કેશવલાલ હિંમતરામ, "સ્વાધ્યાય" બીજો ખંડ, પૃ. ૩૪૦.

૧૨. કામદાર, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૩૪૩.

લાગણીના જાણકાર હતા, સ્થાનિક વિષયોનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન હતું. વહીવટમાં શાણપણ બતાવતા હતા. સામાન્ય અધિકારી પણ લોકોની નસ પારખતા હતા.

જ્યારે બ્રિટીશ અધિકારીઓ લોકોની જરૂરિયાતોથી અજ્ઞાન હતા, સ્થાનિક વિષયોનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન ન હતું. ડહાપણ ભરેલો વહીવટ કરવા જતાં ભૂલ કરતા અને તેનું પરિણામ ભયંકર પણ આવી શકતું ઈ.સ. ૧૮૮૫માં કોંગ્રેસની સ્થાપના સુધીમાં બ્રિટીશ સરકારને તેની ભૂલો સમજાવા લાગી હતી તેથી સરકારમાં દેશી અધિકારીઓને સ્થાન આપતા થયા હતા. અંગ્રેજો પાસે બુદ્ધિ વારસો હતો તેઓએ પણ જાણતા હશે કે રોમન પ્રજાએ ગોલ પ્રદેશના લોકો ઉપર વિજય મેળવી પોતાની રાજ્યસભામાં ગોલ નેતાઓને રાખ્યા હતા. ભારતના નાગરો સંસ્કૃતિ અને સભ્યતામાં રોમ જેટલા જ ચઢિયાતા હતા. ગુજરાતમાં સુધારા યુગએ નાગર જ્ઞાતિના ખભા પર બેસી આવ્યો હતો. ભાવનગર રાજ્ય અને જૂનાગઢ રાજ્યમાં પ્રગતિશીલ જેવું જે કંઈ દેખાય તે નાગરોના વિચારો અને પ્રવૃત્તિઓની ફળશ્રુતિ હતી.

કાઠીયાવાડના દેશી રાજ્યો અંગે એમ માનવામાં આવતું હતું કે, ભાવનગર અને જૂનાગઢમાં રાજ નાગરોનું હતું. રાજાઓ વહીવટમાં હસ્તક્ષેપ કરતા ન હતા, અને વહીવટ અંગે સમજતા પણ નહીં.^{૧૩} એક કહેવત પણ પ્રચલિત હતી શ્રી ગંગા ઓઝાનું ભાવનગર.^{૧૪}

સૌરાષ્ટ્રના દેશી રાજ્યોમાં બ્રિટીશ સરકારના પોલિટીકલ એજન્ટની દેખરેખ અને માર્ગદર્શનને લીધે દીવાનોએ અને શાસકોએ અરાજકતાને નાબુદ કરવાના પ્રયાસો કર્યા હતા. વહીવટીતંત્રમાં આધુનિક વિચારોને સ્વીકારવામાં આવ્યા હતા.^{૧૫}

૧૩. પારાશર્ય, મુકુન્દરાય, "પ્રભાશંકર પટ્ટણી વ્યક્તિત્વ દર્શન" પૃ. ૮૫.

૧૪. સંપા. પરીખ, રામલાલ, ગુજરાત એક પરિચય, લેખ. ઈશ્વરલાલ દવે, "ભાવનગરનું ઇતિહાસ ગૌરવ" પૃ. ૧૪.

૧૫. Gazatteer of the Bombay Presidency, Vol. VIII, પૃ. ૩૦૬.

૩. ભાવનગર રાજ્યના વહીવટીતંત્રના વિકાસમાં નાગર અધિકારીઓની ભૂમિકા :

સૌરાષ્ટ્રના દેશી રાજ્યોમાં ભાવનગર રાજ્યનું વહીવટીતંત્ર તેની આગવી વહીવટી પદ્ધતિને લીધે 'પ્રગતિશીલ રાજ્ય' તરીકેની પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી.

ભાવનગર રાજ્યના વહીવટીતંત્રમાં જુદા જુદાં વિભાગોમાં નાગર, રજપૂત, સિપાઈ, પારસી, લુહાણા, વણિક અધિકારીઓ અને કર્મચારીઓ હતા. પરંતુ વહીવટીતંત્રમાં બે વર્ગ અલગ જોવા મળતા, જેમ કે મુત્સદીવર્ગમાં નાગર જ્ઞાતિનો સમાવેશ થતો હતો. જ્યારે સીબંદીવર્ગમાં રજપૂત, સિપાઈ વગેરે હતા.^{૧૬} મુત્સદી વર્ગના દીવાનો ગગા ઓઝા, શામળદાસ મહેતા અને પ્રભાશંકર પટ્ટણીએ બ્રિટીશ વહીવટીતંત્રમાંથી આધુનિક વહીવટી તત્ત્વો ગ્રહણ કરી, રાજ્યના કર્મચારીઓને વ્યવસ્થાતંત્રનું માર્ગદર્શન આપ્યું હતું. તેમજ ભાવનગર રાજ્યના નાગર દીવાનોએ પોતાના ઉમદા અને પ્રજાલક્ષી કાર્યો દ્વારા એ પુરવાર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો કે સૌરાષ્ટ્રના રાજ્યોમાં પ્રજાકલ્યાણના જે કોઈ કાર્યો થાય, એ ભાવનગર રાજ્યમાંથી થાય અને તેનો યશ ભાવનગરના રાજા અને દીવાનોને પ્રાપ્ત થાય. તેથી ઘણાં પ્રગતિશીલ સુધારાઓમાં ભાવનગર રાજ્યએ પહેલ કરી હતી.^{૧૭} આ નાગર દીવાનોએ ઍંગ્લો-ઈન્ડિયન મુત્સદીગીરી બતાવી પોતાના રાજ્યમાં ઉત્તમ વહીવટી વ્યવસ્થા અને વિકાસના વિચારોની નિપૂણતા પુરવાર કરી શક્યા હતા.^{૧૮}

૧૬. અભિલેખા ગાર-ભાવનગર, સંસ્થાન ભાવનગર રાજ્યના વસુલાત ખાતાને લગતા સરકયુલરો તથા હુકમોનો સંગ્રહ, પૃ. ૨૨૧.

૧૭. મકવાણા, નરેન્દ્ર, "ભાવનગર રાજ્યની લોકતાંત્રિકરણ પ્રક્રિયાના વિકાસમાં સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીનું યોગદાન" પૃ. ૩૫૬.

૧૮. Malabari, Behramji M. "Gujarat and the Gujaratis", પૃ. ૬૯

બ્રિટીશ વહીવટીતંત્રના આધુનિક તત્ત્વોના દેશી રાજ્યોમાં અમલ કરવામાં નાગર અધિકારીઓએ જે ઉત્સાહ બતાવ્યો હતો. એવો જ ઉત્સાહ વહીવટીમાં ચીવટપૂર્વક કામ કરવામાં પણ બતાવ્યો હતો. આ ચીવટનો ઘણો ખરો બોધ બ્રિટીશ અધિકારીઓ પાસેથી પણ મળ્યો હશે. જેમકે ભાવનગર સંસ્થાનમાં રાજ્યની કાઉન્સિલ ઓફ એડમીનીસ્ટ્રેશન ના વાઈસ પ્રેસીડેન્ટ આર.સી. બર્ક હતા. તેઓ અધિકારીઓને એવી સૂચના આપતા હતા કે, અધિકારીઓએ વહીવટના ક્ષેત્રમાં તમામ અરજીઓ પોતાના હાથથી જ લેવાનો આગ્રહ રાખવો, કોઈપણ અરજી ટપાલથી આવે તો તે પોતાના હાથથી જ ખોલવી, અરજીમાં ખરાબ લાગે એવા ગંદા શબ્દોનો પ્રયોગ થયો હોય એવી અપવાદરૂપ અરજીઓ રદ કરવી. બીજી અરજીઓમાં પોતાની નોંધ લખવી, જ્યારે કોઈપણ અરજી અંગે કોઈ કાર્ય કર્યું ન હોય ત્યારે તે અંગેના કારણોની સ્પષ્ટતા પણ કરવી. એક બાબતનું ખાસ ધ્યાન રાખવું કે જ્યારે રાજ્યના નોકરો સામે જુલમ કે બળજબરીથી નાણાં પડાવવા અંગેની ફરિયાદ હોય ત્યારે તમામ કામ એક તરફ રાખી, આ ફરિયાદ ઉપર ધ્યાન આપવું. ખોટી ફરિયાદ કરનાર લોકો પ્રત્યે કડક થવું તેમજ રાજ્ય પ્રત્યે પ્રજાના કેટલાક કર્તવ્યોનું અનિવાર્ય પણે પાલન કરાવવું, અને નોકરોએ પણ પ્રજા પ્રત્યેની ફરજો અદા કરવા તત્પર રહેવું આ અધિકારીઓએ રાજ્યનું વહીવટીતંત્ર સાચા અર્થમાં કર્મયોગી બને એવા પ્રયાસો અને આચરણો કરતા હતા. તેનો પ્રભાવ દેશી અધિકારીઓ ઉપર પણ પડતો હતો.^{૧૯}

૩.૧ નાગર દીવાનો :

સલ્તનત કાલીન શાસનતંત્રમાં દીવાન એ મુખ્ય અમાત્ય, મુખ્ય પ્રધાન^{૨૦} કે જેનું પદ વજીર કરતા ઉતરતી કક્ષાનું હતું. વજીરનું કાર્યાલય એ દીવાન-એ-વિજારત હતું તેના હસ્તક દીવાન-એ-ઈન્શા (શાહી પત્ર વ્યવહાર), દીવાન-એ-રસાલત (વિદેશી

૧૯. ભાવનગર સમાચાર ૨૬-૩-૧૯૬૬ પૃ. ૨.

૨૦. સંપાદન બોમ્બેવાલા મોહિયુદીન અને કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી, "ઉર્દૂ - ગુજરાતી શબ્દકોશ" પૃ. ૫૮૦.

મંત્રી), દીવાન-એ-વકૂફ (ખર્ચની દેખરેખ), દીવાનઅએ-મુસ્તાખરાજ (વધારાના કરવેરોનો અલગ હિસાબ), દીવાન-એ-અમીરકોહી (જે ભૂમિમાં ખેતી લાયક જમીન ન હોય ત્યાં જમીન ખેતી લાયક બનાવવી)^{૨૧} આ જુદાં જુદાં ખાતાઓમાં દીવાન એ પદસૂચક અર્થમાં વપરાતો હતો. વહીવટી તંત્રમાં દીવાનનું કાર્ય મહેસૂલ અને નાણાતંત્ર ની દેખરેખ અને સંચાલનનું હતું.^{૨૨} સમય જતાં હિન્દુ રાજ્યોમાં પણ દીવાન પદનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હતો. જેવી રીતે સલ્તનતમાં વહીવટીતંત્રમાં વજીરનું સ્થાન હતું, એવું જ સ્થાન હિન્દુ રાજ્યોના વહીવટીતંત્રમાં દીવાનનું ગણાવા લાગ્યું હતું. આ દીવાન એ પ્રજા અને રાજાની વચ્ચે કડી સમાન હતો. તે રાજાના સ્વભાવનો જાણકાર હતો એમ પ્રજાની જરૂરિયાતોથી પણ વાકેફ રહેતો હતો. તેને રાજા અને પ્રજા બન્નેનાં વિશ્વાસપાત્ર રહેવું પડતું હતું.

ભાવનગર રાજ્યના વહીવટીતંત્રમાં દીવાનનું સ્થાન રાજા પછીનું હતું તે રાજાના મુખ્ય સલાહકાર હતા તે રાજ્ય વહીવટની તમામ જવાબદારીઓ સંભાળતા હતા. મહાલ, તપ્પા અને ગામ સુધીના અધિકારીઓ ઉપર દેખરેખ રાખતા હતા. રાજ્યના આદેશોનું પાલન કરાવતા હતા. તેને મદદ કરવા માટે નાયબ દીવાનનું પદ પણ રહેતું હતું.

ભાવનગર રાજ્યના વહીવટીતંત્રમાં નાગર દીવાનોની પરંપરા રહી હતી. શ્રી રણછોડદાસ મહેતા (ઈ.સ. ૧૭૭૮-૮૦), શ્રી રૂપજી દેસાઈ (ઈ.સ. ૧૮૦૬ થી ૧૮૧૭) શ્રી સેવકરામ રાજારામ દેસાઈ (ઈ.સ. ૧૮૧૭ થી ઈ.સ. ૧૮૨૮), શ્રી પરમાણંદાસ રણછોડદાસ મહેતા (ઈ.સ. ૧૮૨૮ થી ઈ.સ. ૧૮૪૭), શ્રી ગૌરીશંકર ઉદયશંકર ઓઝા (ઈ.સ. ૧૮૪૭ થી ઈ.સ. ૧૮૭૮), શ્રી શામળદાસ પરમાણંદદાસ મહેતા (ઈ.સ. ૧૮૭૮ થી ઈ.સ. ૧૮૮૪), શ્રી વિઠ્ઠલદાસ શામળદાસ મહેતા (ઈ.સ.

૨૧. Habibullah, A.B.M.4 "The Foundation of Muslim Rule in India",

પૃ. ૧૧૦

૨૨. ડૉ. કીકાણી, અનિલ એમ. "જૂનાગઢ રાજ્યનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ", શોધ મહાનિબંધ, પૃ. ૨૪૬

૧૮૮૪ થી ઈ.સ. ૧૮૯૯), શ્રી વિજયશંકર ગૌરીશંકર ઓઝા (ઈ.સ. ૧૮૯૯ થી ઈ.સ. ૧૯૦૨), શ્રી પ્રભાશંકર પટ્ટણી (૧૯૦૨) શ્રી અનંતરાય પટ્ટણી એ ભાવનગરના રાજાઓ અને પ્રજા વચ્ચેના સંબંધોમાં મીઠાશના બીજ વાવ્યા હતા. રાજાઓ પણ પોતાના દીવાનોના કાર્યોનું ગૌરવ લેતા હતા.

૩.૧.૧ વહીવટી સુધારાઓ : વહીવટી વિભાગો અને કર્મચારીઓની ભરતી—

બઢતીના સુધારા :

નાગર દીવાનોએ ભાવનગરના વહીવટીતંત્રમાં બ્રિટીશ વહીવટીતંત્રના ઉત્તમ અને પ્રગતિશીલ તત્ત્વોનો સ્વીકાર રાજ્યતંત્ર પ્રજાભિમુખ બની શકે એવા પ્રયત્નો કર્યા હતા. બ્રિટીશ તંત્રમાં પ્રગતિના જે માપદંડો હતા જેવા કે રેલ્વે, તાર-ટપાલ, રસ્તાઓ, શાળાઓ, દવાખાનો, વાચનાલયો, ઉદ્યોગોને વિકસાવવામાં ઉમદા પ્રયાસો કર્યા હતા.

ભારતમાં બ્રિટીશરોએ વહીવટીતંત્રને પોતાના સામ્રાજ્યના સમર્થન અને વ્યાપારી લાભ માટે વિકસાવ્યું હતું. સામ્રાજ્યને જુદાં-જુદાં પ્રાંતમાં વહેંચી નાખી ઘગશવાળા અને નિષ્ઠાવાન અધિકારીઓની નિમણૂક કરી હતી. આ અધિકારીઓ દ્વારા વહીવટીતંત્રના અલગ અલગ વિભાગો કર્યા હતા. જેવા કે ૧. કર આકારણી ૨. દીવાની કામો ૩. કાયદાની કચેરીઓ, ૪. જકાત ૫. કેળવણી ૬. જંગલો ૭. નહેરકામ ૮. જમીન મહેસૂલ ૯. નૌકાખાતું ૧૦. દવાખાનું ૧૧. મ્યુનિસિપાલિટી ૧૨. પોલિસ ૧૩. કેદખાના ૧૪. પ્રાંતમાં દેશી રાજ્યો સાથેના સંબંધો ૧૫. રજીસ્ટર ખાતું ૧૬. વાયુશાસ્ત્ર ખાતું, (ખનિજ, રસાયણ વગેરે) ૧૭. સ્ટેશનરી અને છાપખાના ૧૮. અને પ્રાંતિક નોકરીઓ ઉપર દેખરેખ અંગેના ખાતાઓ હતા.^{૨૩} આ વહીવટી વિભાગોના અધિકારીઓ અને કર્મચારીઓની ભરતી, બઢતી માટેના નિયમો અને લાયકાત નક્કી કરવામાં આવ્યા હતા. ચોથા વર્ગથી બીજા વર્ગના કર્મચારીઓ માટે લાયકાત અને પરીક્ષા મહત્ત્વના હતા.

૨૩. દત્ત, રોમેશચંદ્ર, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૩૮.

નીચલી શ્રેણી માટે ઍંગ્લો વર્નક્યુલરનો શાળામાં અભ્યાસ કર્યો હોય એવા કર્મચારી માટે અંગ્રેજી ભાષાના દફતર માટે ધોરણ પાંચમું (પ્રથમ વર્ગ) પાસ, દેશી ભાષાના દફતરોમાં ધોરણ છઠું (બીજો વર્ગ) પાસ, મેટ્રિક પાસને પરીક્ષા આપવી પડતી ન હતી. સર્જોડિનેટ મેજિસ્ટ્રેટ માટે પીનલ અને ક્રિમિનલ કોડની પરીક્ષા પાસ. મેજિસ્ટ્રેટ માટે ખાતાની પરીક્ષા પાસ. વિશ્વ વિદ્યાલયના સ્નાતક મામલતદારની પરીક્ષા આપી શકતા. વકીલોએ પણ ખાતાની પરીક્ષા આપવી પડતી હતી.^{૨૪} આ પ્રાંતીય સરકારની જેમ દેશી રાજ્યોના દીવાનોએ રાજ્યતંત્રને નાના સમુહમાં કાર્યદક્ષ અધિકારીઓના હસ્તક મૂક્યા હતા. ભાવનગર રાજ્યના દીવાનશ્રી ગંગા ઓઝા સમગ્ર વહીવટીતંત્રને રાજ્ય, મહાલ, તપ્પા અને ગામમાં વહેંચી દીધું હતું.^{૨૫}

મહાલ, તપ્પા અને ગામની વહેંચણી કોષ્ટકમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે હતી.

	મહાલ	તપ્પા	ગામ
૧.	દસકોઈ મહાલ	ભાવનગર ભુંભલી ભંડારિયા ભાલ	૧૭ ૧૪ ૦૯ ૨૨
૨.	સિહોર મહાલ	સિહોર ટાણા કુંભણ	૨૦ ૨૦ ૧૫
૩.	ઉમરાળા મહાલ	ઉમરાળા સણોસરા નોંધણવદર ઢસા	૧૨ ૧૪ ૧૪ ૧૪

૨૪. મુંબઈ સરકારના રેકૉર્ડ, ૧૮૬૫, પૃ. ૨૧૧.

૨૫. મહેતા, ગોરધનદાસ નાગરદાસ, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૩૯ થી ૧૪૨.

૪.	ગઢડા મહાલ	ગઢડા નીંગાળા	૨૪ ૧૫
૫.	બોટાદ મહાલ	બોટાદ લાઠીદઠ પાટણા	૧૮ ૧૧ ૧૨
૬.	લીલીયા	સલડી આંબા પાંચ તળાવડા	૧૨ ૧૨ ૧૨
૭.	કુંડલા મહાલ	કુંડલા જીરા કાંકરા વંડા જેસર વીજપડી થોરડી	૧૧ ૦૯ ૧૩ ૨૨ ૧૨ ૧૮ ૨૦
૮.	વિકટર મહાલ	ડુંગર રાજુલા	૨૮ ૨૩
૯.	મહુવા મહાલ	મહુવા ખુંડવડા ભાદ્રોડ માળવાવ બગદાણા	૨૬ ૩૩ ૧૯ ૨૨ ૨૮
૧૦.	તળાજા મહાલ	તળાજા ત્રાપજ ઉંચડી દિહોર	૨૯ ૨૪ ૨૨ ૨૦

જેવી રીતે બ્રિટીશ પ્રાંતના કર્મચારીઓની ભરતી અને બઢતી માટેના નિયમો હતા. એમ ભાવનગર રાજ્યમાં પણ ભરતી અને બઢતી માટેના નિયમો નક્કી કરવામાં આવ્યા હતા. પરીક્ષા દ્વારા પસંદગી થતી હતી.^{૨૬} નોકરી માટે ગુજરાતી પાંચ ધોરણથી

૨૬. ભાવનગર દરબારી ગેઝેટ, પુ. ૫૫, અંક-૭, તા. ૧-૫-૧૯૧૯, પૃ. ૩૧૩.

યુનિવર્સિટીનું શિક્ષણ હતું. ધોરણ પ્રમાણે નોકરીનું પદ મળતું હતું. નોકરી માટે ૧૮ થી ૨૫ વર્ષની ઉંમર હતી. જે ઉમેદવારના અક્ષર સુંદર હોય તેની જ પસંદગી થતી હતી. સ્વઅક્ષરમાં અરજી લખવી પડતી હતી. લાયકાત હોવા છતાંય અક્ષર સારા ન હોય તો નોકરી આપવામાં આવતી ન હતી.^{૨૭}

નોકરીમાં બઢતી માટેના નિયમો હતા. આ પરીક્ષા બે વર્ગમાં થતી, નીચલા ધોરણની પરીક્ષા અને ઉપલા ધોરણની પરીક્ષા, નીચલા ધોરણની પરીક્ષા લેવાતી, જ્યાં સુધી પરીક્ષા પાસ ન કરે ત્યાં સુધી નોકરી અજમાયશી ગણાતી. જો નાપાસ થાય તો નોકરીમાંથી રૂખસદ આપવામાં આવતી હતી. બે થી વધારે પરીક્ષા આપી શકતા નહીં. જોકે અપવાદરૂપ કિસ્સાઓમાં મહારાજાશ્રીની મંજૂરીથી પરીક્ષા આપી શકતા. વળી ધ્યાન ખેંચે એવો નિયમ એ હતો કે પાસ કિસ્સામાં મહારાજાશ્રીએ પરીક્ષા માટે વધુ તક આપી હોવા છતાંય, જે કર્મચારીએ પહેલા પરીક્ષા પાસ કરી હોય તે જુનિયર હોવા છતાંય સિનિયર ગણવામાં આવતા હતા. બીજો ધ્યાનાકર્ષક નિયમ એ હતો કે મહેતાજીઓ, અને રાજ્યની નોકરીમાં ન હોય એવા ઉમેદવારો પણ આ પરીક્ષા આપી શકતા હતા.^{૨૮} મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય તો વહીવટીતંત્રમાં નિપુણ કર્મચારીઓને નિમણૂંક આપવાનો હતો. આ પરીક્ષામાં એક પસંદગી સમિતિ રહેતી હતી, તેના ચેરમેન તરીકે મદદનીશ રેવન્યુ કમિશનર રહેતા વસુલાતી અધિકારી, વહીવટદાર અને ન્યાયાધીશ સભ્ય તરીકે બેસતા હતા.^{૨૯}

નીચલા ધોરણની પરીક્ષાની જેમ ઉપલા ધોરણની પરીક્ષા અંગેના નિયમો હતા. પાંત્રીસ રૂપિયાથી વધારે પગાર મેળવનાર કર્મચારી આ પરીક્ષા આપી શકતો હતો. આ પરીક્ષામાં ત્રણ તક આપવામાં આવતી હતી. આ પરીક્ષા શરૂઆતમાં વર્ષમાં જાન્યુઆરી

૨૭. ભાવનગર દરબારી ગેઝેટ, અંક-૧, પૃ. ૫૬, ૧૯૧૯.

૨૮. ભાવનગર દરબારી ગેઝેટ, પુ. ૫૫, અંક-૧૭, ૧૮-૯-૧૯૨૧ પૃ. ૪૬૯.

૨૯. ભાવનગર દરબારી ગેઝેટ, પૂર્વોક્ત, પૃ. ૪૬૯.

અને સપ્ટેમ્બર મહિનામાં લેવાતી, પછીથી વર્ષમાં એક વખત લેવામાં આવતી હતી. આ પરીક્ષા આપવા ઈચ્છતા કર્મચારીઓ પહેલી જુલાઈ સુધીમાં મહારાજાશ્રી પાસે હાજર રહેવું પડતું હતું.^{૩૦}

નીચલા ધોરણ અને ઉપલા ધોરણની પરીક્ષાના વિષયો નક્કી કરવામાં આવ્યા હતા. જેમ કે, હિસાબમાં (અ) રાજ્યનો હિસાબીધારો, હૂકમો, સરકયુલરો, ઉપજ ખર્ચના વિભાગ, પેટા વિભાગ સંબંધી સામાન્ય માહિતી (બ) રજાના નિયમો, મુસાફરી ભથ્થાના નિયમો, પેન્શનના નિયમો (ક) વસુલાતી ખાતા માટે, થાણા અને મહાલના હિસાબો, ગામડાંનો બેઠા ખાતાનો ચોપડો લખવો, થાણા અને મહાલના રોજમેળ અને ખાતાવહી, માસિક અને વાર્ષિક હિસાબના પત્રકો તૈયાર કરવા, વાર્ષિક વહીવટનો ચોપડો, માહિતી આપનાર બધા જ પ્રકારના પત્રકો (ડ) ઓફિસનો હિસાબ રોજમેળ અને ખાતાવહી લખવા, માસિક અને વાર્ષિક પત્રકો, ખાતાને લગતા માહિતી આપનાર પત્રકો તૈયાર કરવા.^{૩૧} આમ રાજ્યના વહીવટી વિભાગમાં જે ઉમેદવાર પોતાની આવડત અને શ્રેષ્ઠતા બતાવી શકે એવી વ્યક્તિને તક આપવામાં આવતી હતી. આ તક નાગર કર્મચારીને વધારે મળતી હતી. કારણ કે નાગરોને આ પ્રકારનો વહીવટી વારસો પણ મળ્યો હતો. કાઠીયાવાડના દેશી રાજ્યોમાં ભાવનગર રાજ્યએ ઘણાં કાર્યોમાં પહેલ કરી હતી તેમાં આ વહીવટીતંત્ર ઉપર નાગર દીવાનોની દેખરેખ અને વ્યવસ્થાના અમલને કારણે હતી. ભાવનગર રાજ્યના વહીવટી પગલાંઓની બ્રિટીશ અધિકારીઓ પણ પ્રશંસા કરતા હતા.

ભાવનગર રાજ્યમાં ન્યાયતંત્ર એ ઈ.સ. ૧૮૮૬ થી વહીવટી તંત્રથી સ્વતંત્ર હતું. દેશી રાજ્યો અને ભારતના ઇતિહાસમાં આ પ્રગતિ ઘણી નોંધવા લાયક ગણાય.^{૩૨}

૩૦. ભાવનગર દરબારી ગેઝેટ, પૂર્વોક્ત, પૃ. ૪૬૯.

૩૧. ભાવનગર દરબારી ગેઝેટ, પૂર્વોક્ત, પૃ. ૪૭૦.

૩૨. ભાવનગર સમાચાર, ચિતરંજન, "ભાવનગરની કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ"

ભાવનગર રાજ્યના વહીવટીક્ષેત્રના વિકાસમાં વિઠ્ઠલદાસ મહેતા, વિજયશંકર ઓઝા, પ્રભાશંકર પટ્ટણી અને અનંતરાય પટ્ટણી જેવા દીવાનોનો ફાળો મહત્વનો હતો. એમ નાયબ દીવાનોની ભૂમિકા પણ અગ્રગામી હતી. શ્રી હરિલાલ સવાઈલાલ તેઓ બ્રિટીશ પોલિટીકલ ખાતાના અભ્યાસુ અને અનુભવ પણ ધરાવતા હતા.^{૩૩} તેથી રાજકોટ બ્રિટીશ એજન્સીમાં ભાવનગર રાજ્યના એજન્ટ રહી ભાવનગર રાજ્યના વહીવટીતંત્રની પ્રગતિમાં માર્ગદર્શન આપ્યું હતું.^{૩૪} ભટ્ટ રવિશંકર સંતોષરામે નાયબ દીવાન તરીકે સેવા આપી હતી.^{૩૫} ઉપરાંત ભાસ્કરરાવ વિઠ્ઠલદાસ મહેતાએ કાઉન્સિલ ઓફ એડમીનીસ્ટ્રેશનના સેક્રેટરી તરીકે કાર્ય કર્યું હતું.^{૩૬} જુદાં જુદાં મહાલોના વહીવટદાર અને નાયબ વહીવટદાર તરીકે નાગર અધિકારીઓએ મહાલની વહીવટી જવાબદારીઓ સંભાળી હતી. મહુવાના વહીવટદાર તરીકે વિઠ્ઠલરાય ભગવતરાય હતા.^{૩૭} નાયબ વહીવટદાર માર્કન્ડરાય ગુલાબરાય હતા.^{૩૮}

વહીવટમાં કાયદક્ષતા, સરળતા અને વિકાસ માટે મહત્વનો સુધારો ઈ.સ. ૧૮૮૮ માં દીવાનશ્રી વિઠ્ઠલદાસ મહેતાના સમયમાં થયો હતો. તેમણે વહીવટીતંત્રને મુખ્ય ચાર વિભાગમાં વહેંચી સ્ટેટ કાઉન્સિલની રચના કરી હતી. આ સ્ટેટ કાઉન્સિલના વડા દીવાન પોતે જ હતા.^{૩૯} ચાર વિભાગો જેવા કે ૧. રાજકીય અને મહેસૂલ. આ વિભાગ દીવાન હસ્તક હતો ૨. પોલીસ અને ન્યાય ૩. નાણાં વિભાગ ૪. જાહેર બાંધકામ આ વિભાગના વડા તરીકે ખાતાના અનુભવી અને નિપુણ અધિકારીઓની નિમણૂક કરી

૩૩. મકવાણા, નરેન્દ્ર, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૮૭.

૩૪. સુગંધી, કિશનદાસ જી. "નાગરો અને નાગર વણિકોનો ઇતિહાસ" પૃ. ૧૧.

૩૫. સંપાદક, કિરીટ ભટ્ટ અને બીજા, "શાશ્વતી" પૃ. ૧૩૦.

૩૬. ભાવનગર દરબારી ગેઝેટ, ૨૬-૨-૧૯૨૦, પૃ. ૧૪૬.

૩૭. ભાવનગર દરબારી ગેઝેટ, ૮-૧૧-૧૯૧૮ પૃ. ૨૫.

૩૮. ભાવનગર દરબારી ગેઝેટ, ૧૩-૩-૧૯૧૮.

૩૯. જોષી, ઉમિયાશંકર ખુશાલરાય, "બ્રિટીશ રાજ્યની બલિહારી" પૃ.

હતી. વીસમી સદીની શરૂઆતમાં ભાવનગર રાજ્યના વહીવટીતંત્રને પ્રગતિના તત્ત્વોથી શણગારવાનું કાર્ય કસોટી રૂપ હોવા છતાંય વિઠ્ઠલદાસ મહેતાએ સફળતા મેળવી હતી.

કાયદાના પ્રચાર-પ્રસાર અને દરબારી ગેઝેટ અને વહીવટમાં કાર્યદક્ષતા માટે કર્મચારીઓ અંગે સેવાના નિયમો નક્કી કરવામાં આવ્યા હતા. તાલુકદારી કાયદા (ઈ.સ. ૧૮૮૮) વહીવટી પગલાંઓ લીધા હતા.^{૪૦}

ઈ.સ. ૧૮૮૮ માં ભાવનગર રાજ્યના દીવાન તરીકે વિજયશંકર ઓઝાની નિમણૂક થઈ હતી.^{૪૧} તેમણે મુંબઈ રાજ્યના વહીવટી અહેવાલના નમૂનારૂપે ઉપયોગ કરી, ભાવનગર રાજ્યનો વહીવટી અહેવાલ તૈયાર કરાવ્યો હતો. વિજયશંકરને વહીવટી તાલીમ ભાવનગર રાજ્યના બિસ્માર્ક તરીકે પ્રશંસા મેળવેલ શ્રી ગોરીશંકર ઓઝા દ્વારા મળી હતી.^{૪૨} રેવન્યુ કમિશનર તરીકે હતા ત્યારે 'રેવન્યુ કોડ' અંગેનો અંગ્રેજીમાં ગ્રંથ લખ્યો હતો. બ્રિટીશ સરકારે આ ગ્રંથનું પ્રકાશન કરાવ્યું હતું. મહેસૂલી ક્ષેત્રમાં 'ભાગ બટાઈ'^{૪૩} (મહેસૂલ તરીકે ખેતીની ઉપજનો ભાગ) ને બદલે ખાતા બંધી^{૪૪} મહેસૂલી પદ્ધતિ (અમુક પ્રકારની જમીનનું નક્કી કરેલું મહેસૂલ અને ભરવાની રકમ) દાખલ કરી હતી.^{૪૫} ભાગબટાઈને^{૪૬} બદલે ખાતાબંધીનો^{૪૭} ખેતીના ક્ષેત્રમાં થયેલા સુધારાએ ભાવનગર

૪૦. Report of the Administration of the Bhavnagar State, 1902-1903, પૃ. ૩૨

૪૧. મહેતા, જયંતિલાલ મો. પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૨૪.

૪૨. Mehta, S.S. "A Biographical Sketch of Vijayshakar Gaorishankar Oza", પૃ. ૮.

૪૩. જૂઓ, ભગવદ્દો મંડલ, ભાગ-૩, પૃ. ૬૬૪૫.

૪૪. જૂઓ, ભગવદ્દો મંડલ ભાગ-૩, પૃ. ૨૬૧૨.

૪૫. Mehta S.S. પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૦.

૪૬. દેશપાંડે, પાદુરંગ ગણેશ "ગુજરાતી અંગ્રેજી શબ્દકોશ" પૃ. ૬૫૮.

૪૭. દેશપાંડે, પાદુરંગ ગણેશ, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૨૬૨.

રાજ્યના ઇતિહાસમાં એક ખૂબ જ મોટા પરિવર્તનની ઘટના હતી. વિજયશંકર ઓઝા રેવન્યુ કમિશનર તરીકે હતા ત્યારે ખેતીની દશા સમગ્ર ભારત ભરમાં પ્રમાણમાં સારી હતી. ઈ.સ. ૧૮૮૨ પછી ખેતીની દૃષ્ટિએ એક પછી એક વર્ષ ઉતરોતર સંતોષ જનક હતા.^{૪૮} છેક ઈ.સ. ૧૯૦૦ માં પડેલા દુષ્કાળ સુધી ખેડૂતો દુઃખી ન હતા. એ સમય દરમિયાન ભાવનગર રાજ્યમાં ખાતાબંધી કર વ્યવસ્થા દાખલ કરવામાં આવી હતી. બ્રિટીશ ભારતમાં સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર અને વિકાસ, તેમજ ઈંગ્લેન્ડના ઉદ્યોગોના વિકાસમાં આ ખાતાબંધી કર વ્યવસ્થા દૂઝતી ગાય જેવી સાબિત થઈ હતી. આ મહેસૂલી પ્રથાનું મૂળ અને સ્વરૂપ અઢારમી સદીમાં જોવા મળતું હતું. 'સિયકનામા' અને હિદાયત-ઉલ-કવાયદ નામના બે તત્કાલિન ગ્રંથો અનુસાર ઔરંગઝેબના સમયમાં જમીનને બે વિભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવી હતી. તેમાં નિયમિત કર ભરનારાનો એક વિભાગ હતો જે રૈયત^{૪૯} તરીકે ઓળખાતો હતો. જે કર નહીં ભરવા માટે વારંવાર વિદ્રોહ કરનારા હતા તેઓ 'જોર તલબ' તરીકે હતા. બાદશાહની આવકનો મુખ્ય સ્ત્રોત આ રૈયત (ખેડૂતોનો વર્ગ) હતા. બ્રિટીશરો પણ આ પ્રથા દ્વારા ભારતમાંથી આર્થિક લાભ મેળવવા માંગતા હતા. પરંતુ દેશી રજવાડાઓના માથા પર આ ભાર મૂકી સફળતા મેળવવા ઈચ્છતા હતા. ઈંગ્લેન્ડના અર્થશાસ્ત્રીઓએ મહેસૂલ ઉઘરાવવું એ રાજ્યનો કાયદેસરનો હક છે (અર્થ શાસ્ત્રી જે. એસ. મિલ), એમ કહી બ્રિટીશ સરકારના અધિકારીઓને પ્રભાવિત કર્યા હતા. સૌથી પહેલા આ ખાતાબંધી પદ્ધતિ કર્નલ રીડ નામના અધિકારીએ ઈ.સ. ૧૭૯૨ માં મદ્રાસ પ્રાંતના બારામહલ જિલ્લામાં લાગુ પાડી હતી. ધીમે ધીમે સમગ્ર સામ્રાજ્યમાં આ મહેસૂલી પ્રથા ફેલાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. આ પ્રથાએ ઈંગ્લેન્ડની ઔદ્યોગિક ક્રાંતિને સમૃદ્ધ કરવામાં મદદ કરી હતી. પરંતુ ભારતના ખેડૂતો ઉપર કરભારણ

૪૮. જુઓ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના સંપૂર્ણ અક્ષર દેહ, ગ્રંથ-૧૨, "રૂપિયાની સમસ્યા" પૃ. ૧૩૬.

૪૯. રૈયાત પરથી રૈયતવારી પદ્ધતિ જે બ્રિટીશકાળ દરમિયાન ખાતા બંધી તરીકે ઓળખાતી હતી.

વધતું જતું હતું અને ખેડૂતો દુઃખી થતા હતા. ખેડૂતોની ખરીદ શક્તિ ઘટી હતી, અનાજની કિંમત ઘટી હતી, ખેડૂતોએ જીવન નિર્વાહ માટે દેવું કરવું પડ્યું હતું. શરૂઆતમાં અંગ્રેજ અધિકારીઓ પાસે એવી કોઈ ક્ષમતા કે અનુભવો નહોતા કે જે ભારતમાંથી વધુમાં વધુ મહેસૂલ ઉઘરાવી શકે. આ માટે દેશી રાજ્યોના વહીવટી અધિકારીઓની મદદ લેવી પડતી હતી. શાસનનો ઉપયોગ પણ પરંપરાગત પ્રભાવને અનુરૂપ કરવો પડતો હતો. બ્રિટીશરો માટે શરૂઆતમાં આ પદ્ધતિ ફાયદાકારક હતી, પરંતુ ધીમે ધીમે તેની ખામીઓ દેખાવા લાગી હતી. કર ઉઘરાવવાની પદ્ધતિ ખર્ચાળ બની ગઈ હતી. જ્યારે દેશી રાજ્યોના સંદર્ભમાં આ પ્રથાનો પ્રભાવ જુદી રીતે પડી શકે એમ હતો. જેમકે આ પદ્ધતિમાં ખેડૂતો વધારે સ્વતંત્ર રહેતા હતા. પોતાની જમીનના લાભો વધારેમાં વધારે વ્યક્તિઓને વહેંચી શકતા હતા. પોતાના શ્રમની કિંમત મળતી હતી. રાજા અને રૈયત વચ્ચે સીધા સંબંધો સ્થપાતા બન્ને વચ્ચે વિશ્વાસનો સેતુ બંધાતો હતો. લોકો વહીવટીતંત્ર અને ન્યાયતંત્ર ઉપર વિશ્વાસ રાખતા હતા. આ લાભોની સમજ વિજયશંકર ઓઝાને હશે ! એટલે જ આ ખાતાબંધી કરપ્રથાનો સ્વીકાર કર્યો હતો.

જમીનની ઉત્પાદકતામાં વધારો થયો હતો. બ્રિટીશરો માટે પાછળથી આ પ્રથા નુકસાનરૂપ દેખાવા લાગી હતી એ કરપ્રથા દેશી રાજ્યો માટે આર્થિકવાદરૂપ પુરવાર થઈ શકે એમ હતી. કારણ કે ભારતના દેશી રાજ્યોમાં તેના દીવાનો અને અધિકારીઓની સૂઝને કારણે પ્રજા પાસેથી લેવામાં આવતો કર એ સૂર્ય દ્વારા ભૂમિ પાસેથી પાણી લેવા જેવો હતો. વળી આ પાણી વરસાદરૂપે વરસી જમીનને ફળદ્રુપ બનાવતું હતું. પરંતુ અંગ્રેજો દ્વારા લેવામાં આવતો આ કર એ ભારતની ભૂમિને બદલે ઈંગ્લેન્ડની ભૂમિ પર જઈ વરસતો હતો.^{૫૦} ખાતાબંધી કર વ્યવસ્થા દ્વારા અંગ્રેજોએ ભારતના ખેડૂતોનું શોષણ કર્યું હતું. જ્યારે કેટલાક દેશી રાજ્યોમાં રાજાઓ અને દીવાનો આ કર પ્રથા દ્વારા ખેડૂતોના જીવનદાતા બની ગયા હતા. શ્રી વિજયશંકર ઓઝાના આ વહીવટી સુધારાનું ભાવનગર રાજ્યના વિકાસના ઇતિહાસમાં બહુમૂલ્ય યોગદાન ગણાવી શકાય.

૫૦. Dutt, R.C. "Economic History of India", પૃ. ૧૩૦.

દેશના ઘણા દેશી રાજ્યોમાં સુધારાઓને બદલે રાજાઓ, દીવાનો અને અધિકારીઓની આળસુવૃત્તિ, બિન આવડત, વિલાસીતા, સ્વાર્થવૃત્તિને લીધે રજવાડાના લોકો દુઃખી હતા. પરંતુ ભાવનગરમાં નાગરોની કુશળ દીવાન પરંપરાએ લોક કલ્યાણની પ્રવૃત્તિઓને વહીવટીતંત્રના આદર્શ તરીકે સ્વીકારી હતી. ૧૮મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૦૨ માં શ્રી પ્રભાશંકર પટ્ટણી ભાવનગર રાજ્યના દીવાન થયા હતા.^{૫૧} તેમની પાસે પ્રશ્નોરા નાગરનો ભવ્ય સાંસ્કૃતિક વારસો હતો. તેના થકી વહીવટીતંત્રના ક્ષેત્રમાં નોંધનીય સફળતાઓ મેળવી હતી.

શ્રી પ્રભાશંકર પટ્ટણીના વહીવટીકાળ દરમિયાન ૧૮૦૦ માં છપ્પનિયો દુષ્કાળ, ઈ.સ. ૧૮૧૨ માં દુષ્કાળ અને ૧૮૨૮ ની વિશ્વ મહામંદીએ ભાવનગરની પ્રજા પર સંકટનો ભય પેદા કર્યો હતો. પ્રજાના દુઃખોનો સામનો કરવા માટે તેમણે વિવિધ વહીવટી પગલાંઓ લીધા હતા. જેવા કે ખેડૂતોના કરજ માફ કરાવ્યા, દુષ્કાળમાંથી બચવા રાહતો આપી, જુદાં જુદાં ખાતાઓની પુનર્વ્યવસ્થા કરી ખર્ચનો ભાર ઓછો કરવાનો પ્રયાસ કર્યો, 'ભાવનગર દરબાર બેન્ક' શરૂ કરવામાં આવી લગ્ન અંગેના 'સારદા એકટ' નો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હતો.^{૫૨}

ઈ.સ. ૧૮૩૭ માં શ્રી પ્રભાશંકર પટ્ટણીના પુત્ર ભાવનગર રાજ્યના દીવાન થયા હતા.^{૫૩} પોતાના પિતાના કાર્યકાળ દરમિયાન જે વહીવટી સુધારાઓ થયા હતા તેનો યોગ્ય અમલ થાય એવા પ્રયત્નો કર્યા હતા. ભાવનગરના મહારાજાશ્રી કૃષ્ણકુમારસિંહજી એ વહીવટમાં પ્રજાને પણ સ્થાન મળે એ હેતુસર ધારાસભાની સ્થાપના કરી હતી. નગર પાલિકામાં પણ પ્રજાની ભાગીદારી વધારવાનો ઉદ્દેશ્ય હતો. આ ઉદ્દેશ્યની સફળતા માટે

૫૧. સંપા. ડૉ. કોરાટ. પી.જી. અને અન્ય પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૨૩૫.

૫૨. ડૉ. કોરાટ, પી.જી. અને અન્ય, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૨૪૨.

૫૩. પારાશર્ય, મુકુન્દરાય, "ગરવા રાજસેવક" કુમાર, અંક-૧, જાન્યુ. ૧૯૮૧, પૃ.

શ્રી અનંતરાય પટ્ટણીનું માર્ગદર્શન પણ મહત્વનું હતું. શ્રી પ્રભાશંકર પટ્ટણીએ ખેડૂતોના કલ્યાણ માટે કરજ નિવારણ યોજના બનાવી ખેડૂતોને સુખી કર્યા હતા. એમ શ્રી અનંતરાય પટ્ટણીના સમયમાં ખેડૂતોને શાહુકારોના શોષણમાંથી બચાવી શકાય એ માટે સહકારી મંડળીઓની પ્રવૃત્તિઓને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવ્યું હતું. તેમના વહીવટકાળ દરમિયાન ભાવનગર રાજ્યમાં રાષ્ટ્રીય જાગૃતિનો પ્રવાહ પુરજોશમાં હતો. દીવાનો માટે આ કાળ કસોટીરૂપ હતો.^{૫૪}

૩.૧.૨ ન્યાયતંત્રનો વિકાસ :

ભારતમાં પ્રાચીન સમયથી ન્યાયના ક્ષેત્રમાં રાજા, મધ્યકાળમાં સુલતાન અને શહેનશાહ એ સર્વોચ્ચ સત્તા ભોગવતા હતા. ઈશ્વર અને પયગંબરના આદેશ અને ઉપદેશ અનુસાર ન્યાય કાર્યપદ્ધતિ હતી. ભારતમાં બ્રિટીશ સત્તાનો વિસ્તાર થતાં ન્યાયતંત્રમાં પરિવર્તન અને કાયદાનો અંકુશ સ્થાપવામાં આવ્યો. રાજ્ય અને સમાજના વિકાસમાં કાયદા અને ન્યાયનું ઘણું મહત્વ હોય છે. એ વિચાર બ્રિટીશરો સમજતા હતા.

બ્રિટીશરોએ સૌરાષ્ટ્રના દેશી રાજ્યોમાં રાજકીય હિતોની સ્થાપના કરી, ત્યારે આ દેશી રજવાડાઓમાં દીવાન અને ફોજદારી કાયદાઓ અંગે કોઈ સ્પષ્ટ સમજ ન હતી.^{૫૫} ઈ.સ. ૧૮૨૦ પછી કાઠીયાવાડના રાજ્યોમાં ન્યાયતંત્રના ક્ષેત્રમાં સુધારાઓનો આરંભ થયો હતો.

ભાવનગર રાજ્યમાં શ્રી શામળદાસ મહેતા દીવાન તરીકે હતા ત્યારે શ્રી વિઠ્ઠલદાસ શામળદાસ મહેતા અને પારસી ગૃહસ્થ મંચેરજી મહેરવાનજી ભાવનગરીની સહાયથી ન્યાયતંત્રમાં સુધારાઓ કર્યા હતા. ન્યાયતંત્રને વહીવટી વ્યવસ્થાથી અલગ

૫૪. ફૂલછાબ (દૈનિક પત્ર) ૧. ડીસેમ્બર, ૧૯૩૯.

૫૫. Campbell, J.M. "Gazetteer of the Bombay Presidency, Vol. 8, Khathiawar, ૧૮૮૪, પૃ. ૩૨૪.

પાડવામાં આવ્યું હતું.^{૫૬} જોકે ૧૮૮૮ થી ન્યાયતંત્રમાં મોટા ભાગે પારસી ન્યાયાધીશોને વધારે તક મળતી હતી. એમ છતાંય નાગર ન્યાયાધીશો પણ હતા. ભાવનગર રાજ્યના રાજા એમ ઈચ્છતા હતા કે ન્યાયતંત્રના કોઈપણ ન્યાયાધીશના ભાવનગરમાં સગા સંબંધી ન હોવા જોઈએ. ઘણી વખત તટસ્થ અને સાચા ન્યાયમાં આ સત્તાભાવને લીધે નુકસાન થાય, એમ સમજીને પારસીઓને ન્યાયાધીશનું પદ આપવામાં આવતું હતું.

શ્રી શામળદાસ મહેતાના સમયમાં સર્વોચ્ચ અદાલત એ 'હજુર અદાલત' હતી. બીજા ક્રમે સરન્યાયાધીશ હતા. શ્રી શામળદાસ મહેતા સરન્યાયાધીશનો હોદ્દા પર રહ્યા હતા. તે પછી સંયુક્ત સરન્યાયાધીશ, પ્રથમ વર્ગના ન્યાયાધીશ, દ્વિતીય વર્ગના ન્યાયાધીશ, થાણદાર, અદાલત, ગિરાસદારો અને ભાયાતો માટેના પ્રશ્નો અંગે રાજપ્રકરણની અદાલત હતી.^{૫૭}

ન્યાયતંત્રની જુદી જુદી અદાલતોમાં નાગરો તટસ્થ અને નિષ્ઠાભાવથી ન્યાય આપવા માટે પ્રખ્યાત થયા હતા.

શ્રી ભાસ્કરરાવ વિકલદાસ મહેતા ભાવનગર રાજ્યના સર ન્યાયાધીશ થયા હતા.^{૫૮} પછીથી ન્યાયખાતાના વડા તરીકે રહ્યા હતા. તેઓ ભાવનગર રાજ્યના ન્યાયખાતામાં જોડાયા હતા.^{૫૯} શ્રી શામળદાસ મહેતાના સમયમાં ન્યાયતંત્રમાં ઘણાં નાગર ન્યાયાધીશો હતા. વિધારામ મોતીરામ સર ન્યાયાધીશ હતા. સંતોકરામ છોટાલાલ અને ગવરીશંકર હરીલાલ ન્યાયાધીશ હતા.^{૬૦} વામનરાય કપિલરાય મહેતા સરન્યાયાધીશ

૫૬. મહેતા, ગોરધનદાસ નાગરદાસ, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૮-૧૯.

૫૭. ડૉ. પી.જી. કોરાટ અને અન્ય, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૯૦-૧૯૧.

૫૮. Report of the Administration of Bhavnagar State, ૨૭-૧૨-૧૯૨૦, પૃ. ૫૦.

૫૯. ભાવનગર સમાચાર, ૨૩-૪-૧૯૬૬, પૃ. ૩.

૬૦. ભાવનગર દરબારી ગેઝેટ, અંક-૨, તા. ૨૮-૧૧-૧૯૭૫, પૃ. ૧૩-૧૪.

હતા.^{૬૧} મણિલાલ હરિલાલ મહેતા ન્યાયાધીશ હતા.^{૬૨} છોટમલાલ ભાણશંકર ફોજદારી ન્યાયાધીશ હતા. રામપ્રસાદ પરમાણંદદાસ, રતીલાલ પ્રભાશંકર ન્યાયાધીશ હતા. મગનલાલ ગોવિંદરામ ફોજદારી ન્યાયાધીશ હતા. ગીરધરલાલ નાગરદાસ, વેણીશંકર લક્ષ્મીશંકર વગેરે ન્યાયાધીશોએ સંસ્થાનમાં અને સંસ્થાનના જુદાં જુદાં મહાલોમાં ન્યાય વિષયક સેવા આપી^{૬૩} લોકોમાં ન્યાય અને સલામતી અંગે વિશ્વાસ જગાડ્યો હતો.

આ સમયના નાગર વકિલોએ પણ ન્યાયતંત્રની પ્રગતિમાં ફાળો આવ્યો હતો. વિકલદાસ ગીરજાશંકર, ગુલાબરાય ગોવિંદરામ દેસાઈ, પ્રતાપરાય વજેશંકર મહેતા, દોલતરાય સાકરલાલ મહેતા, નૃસિંહ પ્રસાદ ધરણીધર દેસાઈ એ પ્રથમ વર્ગના વકિલો હતા.^{૬૪}

ભાવનગર રાજ્યમાં કાયદાનું શાસન સ્થાપવામાં નાગર ન્યાયાધીશો અને વકિલોનો મોટો ફાળો રહ્યો હતો. તેના દ્વારા રાજ્યના લોકોને ઝડપી ન્યાય મળતો હતો. ભાવનગર રાજ્યની ન્યાય વ્યવસ્થાથી બ્રિટીશ અધિકારીઓ પણ ખુશ થયા હતા તેઓએ ભાવનગર રાજ્યની ન્યાય વ્યવસ્થાની પ્રશંસા કરી હતી. કર્મચારીઓમાં પણ કર્તવ્યભાવના અને નિષ્ઠાભાવ જાગે એટલે ગુના માટે તેઓને પણ સજા થતી હતી.^{૬૫}

૩.૧.૩ મહેસૂલ ખાતાનો વિકાસ :

ભારતએ ખેતી પ્રધાન દેશ હોવાથી પ્રાચીન સમયથી રાજ્યની સુખ અને સમૃદ્ધિ મહેસૂલ થકી જ રહેતી હતી. રાજ્યના વિકાસનો આધાર મહેસૂલ વ્યવસ્થા હતી.

૬૧. ભાવનગર દરબારી ગેઝેટ, પૃ. ૪૫, અંક-૩, ૧-૧-૧૯૧૧.

૬૨. રૂબરૂ મુલાકાતના આધારે, શ્રી પ્રસન્નવદનભાઈ મહેતા, ભાવનગર, તા. ૧૦-૭-૨૦૦૪.

૬૩. ભાવનગર દરબારી ગેઝેટ પૃ. ૨૨, અંક-૧, ૧૭-૧૦-૧૮૮૭ પૃ. ૧.

૬૪. ભાવનગર દરબારી ગેઝેટ, પૃ. ૪૫, અંક-૩, ૧-૧-૧૯૧૧.

૬૫. Report of the Administration of the Bhavnagar State-1904-1905, પૃ. ૧૧૦.

મોટાભાગે રાજ્યનો મહેસૂલ વિભાગ એ દીવાનની દેખરેખ હેઠળ રહેતો હતો. કારણ કે મહેસૂલ દ્વારા રાજા અને પ્રજાના સંબંધોની કડી નક્કી થતી હતી. રાજા અને પ્રજા વચ્ચેના સંબંધોમાં વિશ્વાસ અને ઉમદાભાવ આ દીવાનો અને મહેસૂલ વિભાગના અધિકારી દ્વારા જાગતો હતો. મહેસૂલનું કાર્ય એ દીવાન હસ્તક રહેતું હતું. બીજા અધિકારીઓ તેને મદદ કરતા હતા. માર્ગદર્શન આપતા હતા. ભાવનગર રાજ્યમાં અપવાદરૂપ કિસ્સાઓને બાદ કરતા મોટેભાગે નાગર દીવાનો હતો. તેઓ ધગશ અને ફરજ નિષ્ઠ અધિકારીઓની નિમણુંક કરતા હતા. ભાગ બટાઈને બદલે ખાતાબંધીનો સુધારો કરી ખેડૂતોની સ્થિતિ સુધારી હતી. શામળદાસ મહેતા અને વિજયશંકર ઓઝાના સમયમાં પ્રજાભિમુખ મહેસૂલનીતિ અપનાવવામાં આવી હતી.^{૬૬} વજેશંકર ગવરીશંકર ઓઝા,^{૬૭} વિઠ્ઠલદાસ શામળદાસ મહેતા^{૬૮} શ્રી લલ્લુભાઈ શામળદાસ મહેતા માન શંકર પીતાંબરદાસ મહેતાએ વસુલાતી અધિકારી તરીકે ઉત્તમ કાર્ય કર્યું હતું.^{૬૯} વિજયશંકર ઓઝાએ વસુલાતી અધિકારી તરીકે અનેક પ્રજા ઉપયોગી કાર્યો કર્યા હતા. વૃક્ષોનો ઉછેર અને વાવ-કૂવા દ્વારા સિંચાઈની ઉપયોગિતા સમજાવી, મહુવા અને કુંડલામાં લીલી વનરાઈ ઉગાડી હતી. મહુવાને સૌરાષ્ટ્રના કાશ્મીરની ઉપમા આપવામાં આવી છે, તેનો યશ વિજયશંકરને આપી શકાય. તેમના આ કાર્યથી બ્રિટીશ અધિકારી મિ. પર્સિવલ ખૂબ પ્રભાવિત થયા હતા.^{૭૦}

આ વસુલાતી અધિકારીઓ પોતાના પ્રદેશમાં મહેસૂલ ઉપરાંત કાયદો અને વ્યવસ્થાનું પણ ધ્યાન રાખતા હતા.^{૭૧} વળી રાજ્યની સુખાકારીનો આધાર મહેસૂલ

૬૬. ભાવનગર દરબારી ગેઝેટ, અંક-૩, ૨૮-૧૨-૧૮૭૫.

૬૭. પૂર્વોક્ત ગ્રંથ ૨૮-૧૨-૧૮૭૫.

૬૮. ભાવનગર દરબારી ગેઝેટ, અંક-૩, ૧૨-૧-૧૮૮૦.

૬૯. ભાવનગર દરબારી ગેઝેટ, અંક-૧૦, ૧૩-૭-૧૮૮૫.

૭૦. Mehta, S.S. પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૪.

૭૧. બોમ્બે ગેઝેટિયર, ભાગ-૨, પૃ. ૨૧૫.

હોવાથી વહીવટીતંત્રમાં પણ મહેસૂલ ખાતું કેન્દ્રમાં રહેતું હતું. રાજ્યની સુખાકારી અને પ્રજાની જરૂરિયાતોને સમજી શકે એવા અધિકારીની નિમણૂક કરવામાં આવતી હતી. ભાવનગરના મહેસૂલ વિભાગમાં નાગર અધિકારીઓએ રાજા અને પ્રજા વચ્ચેના સંબંધોને સહકારપૂર્ણ બનાવ્યા હતા. વસુલાતી અધિકારીશ્રી વિજયશંકરે રાજ્યમાં ૧૪૫૦ પાકા પથ્થરના કુવાઓ, ૬૦૧ કાચા પથ્થરના કુવાઓ બંધાવ્યા હતા. તેને લીધે રાજ્યની ૨૦ હજાર વીધામાં સિંચાઈ દ્વારા પાક ઉગાડવામાં આવ્યો હતો.^{૭૨} મહુવામાં જે જમીન પડતર હતી તેમા વૃક્ષો ઉગાડવામાં આવ્યા હતા. ૧૮૦૦ એકરમાં દોઢ લાખ વૃક્ષો વાવ્યા હતા. ગોવાથી નાળિયેરી, વલસાડથી આફુસ આંબા, રત્નાગીરીથી જમાદાર આંબા, ગોલવાડથી ચીકુ, સીતાફળ, રામફળ, પપૈયા, જામફળ જેવા ફળો આપનાર વૃક્ષો ઉગાડ્યા હતા. ઉપરાંત છાંયો આપનારા લીમડા, પીપળા, બાવળ, ગુલમહોર, સારસડો, હરડા, બેડાં, બીલા, આમળા, વાંસ, અર્જુન, કમળકાકડી જેવા વૃક્ષો વાવી પર્યાવરણ ની શુદ્ધતા વધારી હતી.^{૭૩} આજે ભાવનગરમાં જે ઘટાદાર વૃક્ષોની શોભા જોવા મળે છે, તેમા નાગર અધિકારીઓનો પર્યાવરણ પ્રેમ દેખાય છે. આ અધિકારીઓએ મહેસૂલ વસુલાતની સાથે ખેતી સુધારણા અને પર્યાવરણની શોભા વધારવાના કાર્યો કર્યા હતા. મહુવામાં વિજયશંકર ઓઝા અને વેણીલાલ સવાઈલાલ, કુંડલામાં ગવરીશંકર હરીભાઈ, લીલીયામાં હરીપ્રસાદ ઈચ્છાશંકર, શિહોરમાં શંભુપ્રસાદ ગવરીશંકર, તળાજામાં છોટમલાલ હરીપ્રસાદ^{૭૪} વગેરેએ ખેડૂતો અને રાજ્યની ભલાઈ થાય એ રીતે અધિકારી ફરજો અદા કરી હતી.

૩.૧.૪ રાજ્ય ખર્ચ ખાતાની વ્યવસ્થા :

મહેસૂલી વ્યવસ્થાની જેમ શાસકના ખર્ચ અંગેની વ્યવસ્થાઓ પણ રાજ્યના વિકાસ માટે જરૂરી હતી. તેથી જ રાજાના ખાસ અંગત અને વિશ્વાસુ, વફાદાર અધિકારીની આ

૭૨. મહેતા, શિશિર, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૩૬૩.

૭૩. મહેતા, શિશિર, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૩૬૩.

૭૪. ભાવનગર દરબારી ગેઝેટ, પૃ. ૨૨, અંક-૧, ૧૭-૧૦-૧૮૮૭, પૃ. ૧.

ખાતાના વડા તરીકે નિમણૂંક કરવામાં આવતી હતી. શ્રી પરભાશંકર ગવરીશંકર રાજ્ય ખર્ચ ખાતાના અધિકારી રહ્યા હતા.^{૭૫} આ અગાઉ ગવરીશંકર ઉદયશંકર ઓઝાએ આ ખાતામાં કેટલાક સુધારાઓ કર્યા હતા.^{૭૬} તેમા રાજાનો અંગત ખર્ચ, રાજાના પરિવારજનો તેમજ રાજાની મુલાકાતે આવતા લોકોના ખર્ચની જવાબદારી આ ખાતાના અધિકારીની રહેતી હતી. રાજ્ય ખર્ચમાં પણ નાગરોની અગત્યની ભૂમિકા રહી હતી.

૩.૧.૫ રાજ્યનું કેળવણીખાતું :

કાઠીયાવાડના રાજ્યોમાં ગામડાની શાળાઓમાં શિક્ષણ પરંપરાગત ઢબનું હતું. રાજકોટના પોલિટિકલ એજન્ટો (બ્રિટીશ અધિકારીઓ) મેલેટ, મેજર હેનરી એસ્ટન, કર્નલ લેગના પ્રયાસોથી આ રાજ્યોમાં શાળાઓમાં આધુનિક શિક્ષણનો આરંભ થયો હતો. આમ કાઠીયાવાડમાં લોકોને આધુનિક શિક્ષણ આપવાની જવાબદારી ઈ.સ. ૧૮૫૨ માં 'બોંબે બોર્ડ ઓફ એજ્યુકેશનને સોંપવામાં આવી હતી. કાઠીયાવાડના ચાર વિભાગો કરવામાં આવ્યા હતા અને દરેક વિભાગમાં ડેપ્યુટી એજ્યુકેશન ઈન્સ્પેક્ટરની નિમણૂંક કરવામાં આવી હતી.^{૭૭}

બ્રિટીશરોની કેળવણી ક્ષેત્રની પ્રવૃત્તિઓમાંથી પ્રેરણાઓ મેળવી, રાજ્યનો કેળવણીના ક્ષેત્રમાં વિકાસ કેમ કરી શકાય, એ અંગે કાઠીયાવાડના રાજ્યો હજુ આળસ મરડતા હતા^{૭૮} ત્યારે ભાવનગર રાજ્યના કુશળ નાગર દીવાનો અને અધિકારીઓએ કેળવણી ખાતાની પ્રવૃત્તિઓનો ફેલાવો કરી દીધો હતો. ઈ.સ. ૧૮૫૮ માં દીવાન શ્રી

૭૫. ભાવનગર દરબારી ગેઝેટ, પૃ. ૧૬, અંક-૧, ૨૪-૧૦-૧૮૮૧, પૃ. ૧૨.

૭૬. ભાવનગર દરબારી ગેઝેટ, અંક-૪, ૨૭-૧-૧૮૭૬.

૭૭. ડૉ. ક્રિકાણી, અનિલ એમ. પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૪૧૪-૪૧૫.

૭૮. ડૉ. મહેતા, મકરંદ, "સૌરાષ્ટ્ર કચ્છમાં સ્ત્રી શિક્ષણના ઉદ્યના સંદર્ભમાં સિહોરના તેજસ્વી શિક્ષિકા હરકુંવર" પૃ. ૮.

ગગા ઓઝાના પ્રયત્નોથી કન્યાશાળા ખોલવામાં આવી હતી.^{૭૯} ૧૮૭૨માં અંગ્રેજી માધ્યમની શાળા ખોલવામાં આવી હતી.^{૮૦} ૧૮૮૩ પહેલા ભાવનગર રાજ્યનું કેળવણી ખાતું કાઠીયાવાડ એજ્યુકેશનલ ડીપાર્ટમેન્ટ હેઠળ હતું. ઈ.સ. ૧૯૦૩ થી રાજ્યના કેળવણી ખાતાને સ્વતંત્ર કરવામાં આવ્યું હતું. કેળવણી ખાતાના વડા તરીકે રાજ્ય શિક્ષણ નિયામક રહેતો હતો શ્રી પ્રભાશંકર પટ્ટણીએ વિઠ્ઠલરાય મહિપતરામ મહેતાને રાજ્ય કેળવણી ખાતાના વડા અધિકારી તરીકે નિમણૂક આપી હતી.^{૮૧} ભાવનગર રાજ્યમાં કેળવણીના વિકાસ માટે એક કમિટિની રચના કરવામાં આવી હતી આ કમિટિના સભ્ય તરીકે લલ્લુભાઈ શામળદાસ મહેતા અને ગોપાળદાસ વિહારીદાસ હતા.^{૮૨} કેળવણી ખાતાના રત્નજી ભટ્ટ,^{૮૩} મૂળશંકર છોટાલાલ ભટ્ટ, ગજાનન ભટ્ટ, રવિશંકર મ. મહેતા, વિજયશંકર પટ્ટણીએ ભાવનગર રાજ્યમાં કેળવણી ના વિકાસનું ઉમદા કાર્ય કર્યું હતું. ઈ.સ. ૧૮૮૫માં કાઠીયાવાડના રાજ્યોની ઉચ્ચ શિક્ષણના ક્ષેત્રની પ્રથમ 'વિદ્યાપીઠ શામળદાસ કોલેજ' વિઠ્ઠલદાસ મહેતા અને લલ્લુભાઈ મહેતાના પ્રયાસોથી સ્થાપવામાં આવી હતી.^{૮૪} ભાવનગરના નાગરોની સાથે કાઠીયાવાડના બીજી જ્ઞાતિના લોકોએ પણ આ કોલેજમાં શિક્ષણ મેળવી ગુજરાત અને ભારતના સમાજ અને રાષ્ટ્ર જીવનમાં જ્ઞાન અને સેવા પ્રવૃત્તિ કરી હતી.

૭૯. Government of Gujarat, Bhavnagar District Gazetteer, Ahmedabad, પૃ. ૭૮.

૮૦. પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૭૮.

૮૧. ભાવનગર સમાચાર, ૨-૪-૧૯૬૬.

૮૨. જૂઓ, કાઠીયાવાડ કેળવણીખાતું તથા સ્ટેટ તાબાના શાળા કર્મચારીઓની ડિરેક્ટરી, ૨૫-૧૨-૧૮૮૬, વઢવાણ.

૮૩. ગુજરાત રાજ્ય સર્વસંગ્રહ, ભાવનગર જિલ્લો. પૃ. ૧૧૪.

૮૪. જુઓ સંપા. ડૉ. ભટ્ટ કિરીટ અને બીજા, "શાશ્વતી", ૨૦૦૪.

૩.૧.૬ આરોગ્ય વિષયક સેવાઓ :

ઈ.સ. ૧૮૨૦ પહેલા કાઠીયાવાડમાં હોસ્પિટલ ન હતી.^{૮૫} જુદી જુદી વનસ્પતિના ઓસડિયા દ્વારા રોગ મટાડવાના પ્રયાસો થતા હતા. ભાવનગર રાજ્યના દીવાનશ્રી ગગા ઓઝાના સમયમાં સમગ્ર કાઠીયાવાડમાં વિલાયતી પદ્ધતિના દવાખાનાનો આરંભ થયો હતો.^{૮૬} દીવાનશ્રી શામળદાસ મહેતાના સમયમાં શ્રી તપ્તસિંહજી હોસ્પિટલના પાયો નંખાયો અને દીવાનશ્રી પ્રભાશંકર પટ્ટણીના સમયમાં આ હોસ્પિટલમાં અદ્યતન સેવાનો આરંભ થયો.^{૮૭}

આ નાગર દીવાનોએ અને રાજાઓએ પ્રજાના આરોગ્યની જાળવણી અને તંદુરસ્તી માટે શહેરો અને ગામડાં સુધી આરોગ્ય સેવાઓ વિસ્તારી હતી. ડૉ. હેમંતકુમાર વૈદ્યે હજારો લોકોના દર્દ મટાડી પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી.

રાજ્યમાં આરોગ્ય વર્ધક મંડળની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. આ આરોગ્યવર્ધક મંડળના પ્રમુખ તરીકે ભાસ્કરરાવ વિકલદાસ હતા.^{૮૮} સભ્ય તરીકે ભૂપતરામ વિકલદાસ અને ચંદ્ર પ્રસાદ હરીપ્રસાદ પંડ્યા હતા. ભાવનગર વૈદ્યમંડળ પણ હતું. તેના કોષાધ્યક્ષ તરીકે દેવેન્દ્રભાઈ મોતીભાઈ દેસાઈ હતા.^{૮૯} સેવાભાવી નાગર ડોક્ટરો પોતાના ખાનગી દવાખાનાઓમાં પૈસા લેવાની વૃત્તિ ને બદલે દર્દીઓને સાજા કરવાની વૃત્તિ રાખતા હતા. આ સમયના નામાંકિત નાગર ડોક્ટરો અનંતરાય નાથજી, ડૉ. માનશંકર ગૌરીશંકર ઓઝા, ડૉ. ધનશ્યામલાલ રતિલાલ વોરા, ડૉ. બટુકરાય

૮૫. દેસાઈ, શંભુપ્રસાદ હરપ્રસાદ "સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ", પૃ. ૭૫૧.

૮૬. ડૉ. કોરાટ, પી.જી. "ભાવનગર રાજ્યના ઘડતરમાં શ્રી ગૌરીશંકર ઉધ્યશંકર ઓઝાનું પ્રદાન" શોધ મહાનિબંધ, પૃ. ૧૯૭.

૮૭. ડૉ. કોરાટ અને બીજા, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૩૯.

૮૮. ભાવનગર ગેઝેટ, પૃ. ૫૫ અંક-૧૭, ૧૮-૯-૧૯૨૧.

૮૯. ભાવનગર ગેઝેટ, પૃ. ૮૨, અંક-૫, ૧-૩-૧૯૪૮.

હરિલાલ પંડ્યા, ડૉ. અરવિંદ મણિલાલ મહેતા હતા.^{૮૦} આયુર્વેદમાં પરછેગામના પ્રશ્નોરા ગુજરાત ભરમાં પ્રસિદ્ધ હતા.^{૮૧} મણિશંકર પોપટલાલ ભટ્ટ, સંતોષરામ ભટ્ટ નામાંકિત હતા.^{૮૨}

૩.૧.૭ પુરાતત્ત્વ વિભાગની સ્થાપના અને વિકાસ :

ઈ.સ. ૧૮૮૧ થી પુરાતત્ત્વ વિભાગને જાહેર બાંધકામ ખાતાથી અલગ પાડવામાં આવ્યો હતો. આ વિભાગની જવાબદારીશ્રી વિજયશંર ઓઝાને સોંપવામાં આવી હતી. તેમણે શિલાલેખો, દાનપત્રો, સિક્કાઓ, હસ્તપ્રતો, તેમજ ઐતિહાસિક લેખોનો સંગ્રહ કર્યો હતો. શામળદાસ કોલેજના સંસ્કૃત ભાષાના મહાપંડિત પ્રોફેસર મણીલાલ નભુભાઈ દિવેદીની મદદથી Bhavnagar Antiquarian Collections તૈયાર થયું હતું.^{૮૩} ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વના સંશોધન અંગેનું મહત્ત્વનું કાર્ય હતું. ભાવનગરમાં ઐતિહાસિક અવશેષોનું સંગ્રહાલય સ્થાપ્યું હતું ભારત અને યુરોપમાંથી ઇતિહાસપ્રેમી લોકો આ સંગ્રહાલયની મુલાકાતે આવતા હતા.^{૮૪} ભાવનગર શહેરમાં બાર્ટન સંગ્રહાલય અને બાર્ટન પુસ્તકાલયમાં સંગ્રહિત છે તે તામ્રપત્રો, સિક્કાઓ, હથિયારો, મૂર્તિઓ, જૂની હસ્તપ્રતોને એકઠી કરવામાં અને જાળવણી કરવામાં વિજયશંકર ઓઝાનો મોટો ફાળો હતો. રાજ્યના લોકો પ્રાચીન લિપિ અંગે જાણી શકે એ માટે લિપિ વિદ્યાના જાણકાર ગવરીશંકર મુળજી પાસે પ્રાચીન લિપિ શિક્ષક તૈયાર કર્યું હતું.^{૮૫}

૮૦. ભાવનગર સમાચાર, ૨૬-૩-૧૯૬૬, પૃ. ૩.

૮૧. પંડ્યા, હારિત, અહિંચ્છત્ર, "પરછેગામની પડેલી", પૃ. ૧૭.

૮૨. ભટ્ટ, રવિશંકર, અહીંરછત્ર, "કવિ કાન્ત - થોડાં સંસ્મરણો" પૃ. ૧૫.

૮૩. Mehta S.S. પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૭.

૮૪. Mehta S.S. પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૨૦.

૮૫. જોષી, ઉમિયાશંકર ખુશાલરાય, "બ્રિટીશ રાજ્યની બલિહારી" પૃ. ૮૮.

૩.૧.૮ રાજ પ્રકરણી દફતર ખાતું :

રાજ્યમાં આ ખાતાની ઘણી અગત્યતા હતી. ભાવનગર રાજ્ય અને બ્રિટીશ સરકાર વચ્ચેના સંબંધોની જાળવણી અંગેના કાર્યો આ ખાતા દ્વારા થતા હતા. નાયબ દીવાન અને તેનો સહાયક કર્મચારી રાજકોટની એજન્સી સાથે સતત સંપર્કમાં રહેતા હતા. બ્રિટીશ સરકારની સૂચનાઓ અને માર્ગદર્શન આ અધિકારી પાસે રહેતું તેથી રાજ્યના હિતને સાચવીને બ્રિટીશ સત્તાનો વધુમાં વધુ ફાયદો મેળવી શકાય એવા અધિકારીની આ ખાતામાં પસંદગી થતી હતી. ભુપતરાય સામળદાસ મહેતા (જે દીવાનશ્રી શામળદાસ મહેતાના પૌત્ર હતા) આ સેવામાં રહ્યા હતા.^{૮૬} ભાસ્કરરાવ વિઠ્ઠલદાસે આ ખાતાના અધિકારી તરીકે જવાબદારી નિભાવી હતી.^{૮૭} શ્રી હરિલાલ સવાઈલાલ પણ પોલિટિકલ ખાતાના સારા નિષ્ણાંત હોવાથી. ભાવનગર રાજ્યના વહીવટીતંત્રમાં આ ખાતામાં સેવારત રહ્યા હતા.^{૮૮}

૩.૧.૯ જાહેર બાંધકામ ખાતાની પ્રવૃત્તિઓ :

કાઠીયાવાડના રાજ્યોમાં ભાવનગર રાજ્યનું જાહેર બાંધકામ ક્ષેત્રમાં બહુમૂલ્ય યોગદાન રહ્યું હતું. તેમાં નાગર દીવાનો અને નાગર ઈજનેરોનો ફાળો વિશેષ હતો. સુવિધાયુક્ત સુંદર સાર્વજનિક મકાનો, રસ્તાઓ, બગીચાઓ, તળાવો, કૂવાઓ બાંધવામાં નાગર ઈજનેરોની સેવાઓ લેવામાં આવી હતી. શ્રી ઉપેન્દ્ર ભટ્ટ ભાવનગર રાજ્યના મુખ્ય ઈજનેર હતા.^{૮૯} શ્રી પ્રભાશંકર પટ્ટણીએ અનંતરાય પટ્ટણી અને ઉપેન્દ્ર ભટ્ટને ફતેહપુર સિક્કિ જેવા શહેરો બતાવી, ભાવનગરમાં પણ આ પ્રકારના સુંદર બાંધકામો કરવા માટે

૮૬. ૧૯૨૬-૨૭, પૃ. ૫૦.

૮૭. ભાવનગર દરબારી ગેઝેટ, ૯-૧૧-૧૯૧૮, પૃ. ૨૫.

૮૮. મહેતા, જયંતિલાલ મો. "મહારાજાશ્રી કૃષ્ણકુમારસિંહજીનો રાજ્યભિષેક અને લગ્ન" પૃ. ૨૪.

૮૯. ભાવનગર સમાચાર, ૪-૬-૧૯૬૬ પૃ. ૧૨.

કહ્યું હતું. ગોરીશંકર તળાવ, નિલમ બાગમાં નવું બાંધકામ, ચાંચ બગલો, પાકા રસ્તાઓ, ભાવનગર બંદરમાં લોકગેટ, વિક્ટર બંદરના બાંધકામોમાં ઉપેન્દ્ર ભટ્ટનો ફાળો અગત્યનો હતો.^{૧૦૦} મહારાજાશ્રી કૃષ્ણકુમાર સિંહજીના સમયમાં કૃષ્ણનગરનો પ્લાનશ્રી વિરેન્દ્રરાય સી. મહેતાએ બનાવ્યો હતો.^{૧૦૧} તેમા પહોળા રસ્તાઓ જે જગ્યાએ ત્રણથી વધારે રસ્તાઓ મળતા હોય, ત્યાં વચ્ચે સર્કલ, પેટા સર્કલ તેમજ ભાવનગરમાં અંડર ગ્રાઉન્ડ ગટરનો યશ વી.સી. મહેતાને આપવામાં આવે છે.^{૧૦૨}

૩.૧.૧૦ નગરપાલિકા ખાતું :

નગરપાલિકા ખાતું એ વહીવટીતંત્રનો એક ભાગ ગણાતું હતું.^{૧૦૩} પ્રાચીન ભારતમાં રાજ્યના સ્થાનિક વિભાગનું સંચાલન લોકોના હાથમાં રહેતું હતું. આ પ્રકારના વહીવટી વિભાગને સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ તરીકે ઓળખવામાં આવતી હતી.^{૧૦૪} આ સ્થાનિક સ્વરાજ્ય એટલે સ્થાનિક બાબતોનો વહીવટ પ્રજાના ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓની બનેલી સ્થાનિક સંસ્થાઓ દ્વારા કરવો એવો થાય. ભારતમાં બ્રિટીશરોએ મદ્રાસ, સિંધ, પંજાબ પ્રાંતમાં આ સુધારાઓ દાખલ કર્યા હતા. આ સુધારાનો યશ લોર્ડ રિપન, લોર્ડ મેયોને આપી શકાય. બ્રિટીશરોનો ભારતના વહીવટીતંત્રના સંદર્ભમાં જે કેટલાક ઈરાદાઓ હતા. તેમાનો એક મુખ્ય ઉદ્દેશ્યએ હતો કે વહીવટીતંત્રમાં ભારતના લોકોને સહભાગી બનાવી વધુ ફાયદો મેળવવો. તેથી વહીવટીતંત્રમાં કાર્ય દક્ષતામાં વધારો થાય એવા પ્રયાસો કર્યા હતા. બ્રિટીશ સરકારે સરકારી અધિકારીઓને બદલે

૧૦૦. ભાવનગર સમાચાર, ૪-૬-૧૯૬૬, પૃ. ૧૩.

૧૦૧. રાણા, સુરેશ. "કૃષ્ણનગરના સ્વપ્ન દ્રષ્ટા શ્રી વી.સી. મહેતા" સૌરાષ્ટ્ર સમાચાર, ૨૩-૨-૧૯૮૭.

૧૦૨. રાણા, સુરેશ, પૂર્વોક્ત, ૨૩-૨-૧૯૮૭.

૧૦૩. ભાવનગર દરબારી ગેઝેટ, ૧૫, ઓક્ટોબર, ૧૯૭૧.

૧૦૪. શાસ્ત્રી, હરિપ્રસાદ, "મૈત્રકકાલિન ગુજરાત" પૃ. ૨૦.

ભારતના બુદ્ધિશાળી લોકોની પસંદગી કરી હતી. દરેક મહાલોમાં નગરપાલિકાઓ સ્થાપી, તેમાં સ્થાનિક લોકોની બુદ્ધિ અને અનુભવનો લાભ લઈ પોતાના વહીવટી હિતોમાં સફળતા મેળવી હતી. આ પ્રતિનિધિઓને કેટલીક સ્વતંત્રતા આપવામાં આવી હતી, પરંતુ તમામ કાર્યોની મંજૂરી સરકારી અધિકારી (અધ્યક્ષ) આપતો હતો. રિપનના શાસનકાળ દરમિયાન સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓએ સારી પ્રગતિ કરી હતી. ભાવનગર રાજ્યના નાગર દીવાનશ્રી ગગા ઓઝા યુગ પારખું હતા. તેઓ બ્રિટીશરોના ઈરાદાઓને જાણતા પણ હશે ! તેથી જ બ્રિટીશરોની વાહ વાહ થતી રહે અને ભાવનગર રાજ્યના રાજા અને પ્રજાનું પણ ભલું થાય, એવી રીતે સુધારાઓને અમલમાં મૂક્યા હતા. તેમણે ૬ એપ્રિલ, ૧૮૭૨ માં ભાવનગરમાં નગરપાલિકાની સ્થાપના કરી હતી. આ નગરપાલિકાના સંયુક્ત પ્રમુખ પદ પણ સ્વીકાર્યું હતું. ઈ.સ. ૧૮૭૫ થી બોટાદ, મહુવા, શિહોર, કુંડલામાં આ સુધારાઓનો અમલ શરૂ થયો હતો.^{૧૦૫} ૧૮૮૪માં ગઢડા, લીલીયા, તળાજા, રાજુલા, ઉમરાળામાં જેવા મહાલોમાં પણ સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાનો આરંભ થયો હતો આ સુધારામાં શામળદાસ મહેતાનું યોગદાન પણ રહ્યું હતું.^{૧૦૬}

સ્થાનિક સ્વરાજ્ય ધારો-૧૮૮૮ :

શ્રી વિજયશંકર ઓઝા, વિકલદાસ મહેતાની મદદથી આ સુધારા અંગે ધારાનું ઘડતર થયું હતું.

૧. નગર પાલિકાની રચના

નગરપાલિકામાં અધ્યક્ષ, ઉપાધ્યક્ષ, ૧૬ પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ, ૧૬ રાજાના કર્મચારીઓને સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું.

૧૦૫. જિલ્લા સર્વસંગ્રહ - ભાવનગર પૃ. ૪૫૮.

૧૦૬. અહીંયા એ નોંધવું જરૂરી છે કે સામાન્ય રીતે કોઈપણ સુધારામાં રાજા અને દીવાન આવક મેળવવા વિચારતા હતા. પરંતુ ભાવનગરમાં પ્રજા ઉપર કોઈ સીધા કરવેરા નાખવામાં આવ્યા ન હતા. જ્યારે વર્તમાન નગરપાલિકાઓમાં વેરાઓ લેવા માટે સુધારાઓ આપવા ઉત્સુક રહે છે.

૨. સભ્યની લાયકાત :

નગરપાલિકામાં સભ્ય માટેની લાયકાત નક્કી કરવામાં આવી હતી, જેમકે, નગરપાલિકાની હદમાં રૂ. ૨૫૦૦ થી વધારે કિંમતની સ્થાવર મિલકત હોવી. દર વરસે રૂ. ૬૦ કે તેથી વધારે ભાડું ભરતા હોય. યુનિવર્સિટીની પરીક્ષા પાસ કરેલી હોય. મુંબઈ હાઈકોર્ટ, કાઠીયાવાડ એજન્સી, ભાવનગર દરબારી કોર્ટની સનદ હોય. દરબારી કે બ્રિટીશ સરકારના કર્મચારી, વેપારી કે જાહેર કંપનીઓના કર્મચારી કે જેને દર મહિને રૂ. ૫૦ થી વધારે પગાર મળતો હોય, દર મહિને રૂ. ૨૫ સરકારી પેન્શન, રાજાને રૂ. ૧૦૦ કે તેથી વધારે જકાત ભરનાર સભ્ય થઈ શકતા હતા. સભ્યનું ધોરણ નક્કી કરવા માટે રાજા દ્વારા નિમણૂક પામેલા પ્રમુખ અને બીજા બે સભ્ય રાખવા.

૩. ગેર લાયકાત :

સભ્યની ગેર લાયકાત અંગે પણ ધારામાં જોગવાઈ કરવામાં આવી.

સ્ત્રીઓ સભ્ય તરીકે રહી શકે નહીં, સમાજમાં જેને અસ્પૃશ્ય ગણવામાં આવે તે પણ સભ્ય રહી શકે નહીં^{૧૦૭} ઉંમર ૨૧ વરસની હોવી. નગરપાલિકાના નોકર ન હોવા કેદની સજા થઈ હોય એવાને સભ્યપદ મળતું નહીં.

૪. અધ્યક્ષની નિમણૂક અને કાર્ય :

અધ્યક્ષ અને ઉપાધ્યક્ષની પસંદગી રાજાના ૧૬ પ્રતિનિધિઓમાંથી થતી, આ બન્ને હોદ્દેદારોને દૂર કરવાની સત્તા રાજા પાસે રહેતી.

નગરપાલિકાની સભામાં અધ્યક્ષનું પ્રમુખ સ્થાન રહેતું. આ સ્થાન ઉપર મોટા ભાગે નાગર અધિકારી રહેતા.^{૧૦૮} તે નગરપાલિકાના આવક અને ખર્ચ પર દેખરેખ

૧૦૭. ભાવનગર દરબારી ગેઝેટ, ૫-૧-૧૮૮૮, પૃ. ૩૯.

૧૦૮. ભાવનગર દરબારી ગેઝેટ, અંક-૪, પૃ. ૨૨, ૧૪-૧-૧૮૮૮.

રાખતા. વહીવટીતંત્ર ઉપર દેખરેખ રાખતા હતા.^{૧૦૯} તેમજ જાન્યુઆરી, એપ્રિલ, જુલાઈ, ઓક્ટોમ્બરમાં સભા બોલાવતા હતા.

૫. નગરપાલિકાનું કાર્ય :

નગરપાલિકાનું મુખ્યકાર્ય શહેર સ્વચ્છતા અને સગવડતાઓ પૂરી પાડવાનું હતું. જેમ કે રસ્તાઓ, શેરીઓ, ખુલ્લી જગ્યાઓમાંથી ગંદકી દૂર કરાવવી. કચરા માટે કચરા પેટીઓની વ્યવસ્થા કરવી, ખાડાઓ પૂરી દેવા, રહેણાંક મકાનો, ઈમારતો, દીવાલો, ખાળકૂવાઓને નુકસાન ન થાય એ જોવું. રસ્તાઓમાં નક્કી કરેલી જગ્યા પર ફાનસ મૂકવા, રસ્તા પરની ધૂળને બેસાડવા પાણી છાંટવું, આગ બુઝાવવાની વ્યવસ્થા કરવી, લોકો અને પ્રાણીઓનું રક્ષણ કરવું. જાહેર રસ્તાઓ પર અડચણરૂપ મકાનો, ઓટલાઓ, બારી, બારણા, ખાળકૂવાઓ, જાળીઓ, પગથિયાઓને દૂર કરવા માટે સમિતિ બનાવી જનરલ સભામાં નિર્ણય કરવો. આ અંગેની નુકસાની આપી અડચણો દૂર કરવી. ભયજનક અને લોકોની જાનહાનિ થાય એવી ઈમારતો પાડી નાખવી, સાર્વજનિક બાંધકામો અને રસ્તાઓ બાંધવા, લોકો દ્વારા રસ્તાઓ અને જાહેર સ્થળોમાં ગંદકી કરવામાં ન આવે તે જોવું. રસ્તાઓની બન્ને બાજુએ વૃક્ષો વાવવા. નગરપાલિકાની હદ કે જાહેર રસ્તાઓમાં મંડપ બાંધનારાઓ ને મંજૂરી લેવા કહેવું. શરીરના આરોગ્યને નુકસાનકારક અને ભયજનક વેપારનું નિયમન કરવું. જાહેરમાં વેચાતી બગડેલી, વાસી, સડેલી ખાદ્ય ચીજોનો નાશ કરવો. શહેરમાં સળગી ઊઠે એવા પદાર્થો પર પ્રતિબંધ મૂકવો. જન્મ-મરણની નોંધ રાખવી, રખડતા પશુઓ, માનસિક અને શારીરિક વિકલાંગ લોકોની સેવા, આવક-જાવકનો હિસાબ જનરલ સભામાં દર ત્રણ મહિને આપવો.^{૧૧૦}

૬. મત આપવા માટેની લાયકાત અંગેની સમિતિ :

નગરપાલિકામાં સભ્યોની પસંદગી માટે મત આપીને સભ્યોની પસંદગી કરવામાં આવતી. આ મતદારોની લાયકાત નક્કી કરવા માટે એક સમિતિની રચના કરવામાં આવી

૧૦૯. ભાવનગર દરબારી ગેઝેટ, ૫-૧-૧૮૮૮.

૧૧૦. ભાવનગર દરબારી ગેઝેટ, અંક-૪, પૃ.૨૨, ૧૪-૧-૧૮૮૮.

હતી. આ સમિતિના સભ્યો અને ચૂંટાયેલા સભ્યોનો નામ આગળ 'આજમ' નો ઈલકાબ આપી આદર ભાવ પ્રગટ કરવામાં આવતો.^{૧૧૧} મતદારોની લાયકાત નક્કી કરવા માટેની સમિતિના પ્રમુખ તરીકે પરમાણંદદાસ ગુલાબરાય, અને સભ્ય દેસાઈ ગીરજાશંકર વજેશંકર હતા.^{૧૧૨} આ સમિતિએ અસ્પૃશ્ય લોકો અને સ્ત્રીઓને નગરપાલિકાના સભ્ય તરીકે ગેરલાયક ગણાવ્યા હતા.^{૧૧૩} ભાવનગર રાજ્યનું વહીવટીતંત્ર બ્રિટીશ વહીવટીતંત્રના પ્રગતિશીલ તત્ત્વોનો હંમેશા સ્વીકાર કરતું રહ્યું હતું. પરંતુ ઘણી વખત વહીવટીતંત્રએ પણ લોકોની લાગણીઓ અને તે સાથે જોડાયેલા રિવાજો પછી ભલે તે કલંક તરીકે હોય તેને સ્વીકારવા પડતા હશે ! જેવી રીતે મોગલ શાસક અકબર અને બ્રિટીશ ગર્વનર જનરલોએ ભારતની સામાજિક કુપ્રથાઓની વિરુદ્ધ પગલાંઓ લેવામાં દ્વિધાઓ અનુભવી હતી. ભાવનગર રાજ્યના નાગર વહીવટકર્તાઓ સામે પણ સામાજિક – ધાર્મિક લાગણીઓના વિરોધનો ભય હશે ! વહીવટીતંત્રનો સમાજ ઉપર પ્રભાવ પડે છે, એમ વહીવટી તંત્ર ઉપર પણ યુગ પ્રભાવ તો ડોકિયા કરતો જ હોય છે. નાગરજ્ઞાતિમાં સ્ત્રીઓ પ્રત્યે સન્માનભાવ અને અસ્પૃશ્યોપ્રત્યે દયાભાવ પ્રગટ કરનાર સુધારકો થયા છે. ધીમે ધીમે આ વહીવટકર્તાઓ પણ સુધારા પ્રવૃત્તિઓથી પ્રભાવિત થયા હતા.

ભાવનગર નગરપાલિકા અને મહાલ સુધારાઈના વિકાસમાં સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીનું માર્ગદર્શન મળ્યું હતું. ગુલાબરાય અને સાકર લાલ જેવા નાગરોએ નગરપાલિકાના બંધારણમાં સુધારાઓ સૂચવ્યા હતા. તેમાં ૧૮ વરસની સ્ત્રીને મતદાર તરીકેનો અધિકાર મહત્ત્વનો હતો.^{૧૧૪} એમ સભ્ય તરીકે સ્ત્રી અને અત્યંજને પસંદ

૧૧૧. ભાવનગર દરબારી ગેઝેટ, અંક-૧૧ પૃ. ૨૨, ૮-૮-૧૮૮૮.

૧૧૨. ભાવનગર દરબારી ગેઝેટ, અંક-૫, પૃ. ૨૨, ૧૨-૨-૧૮૮૮.

૧૧૩. ભાવનગર દરબારી ગેઝેટ, ૫-૧-૧૮૮૮ પૃ. ૩૯.

૧૧૪. ઠક્કર કપિલરાય, પાછળ નઝર, પ્રજાકીય મ્યુનિસિપાલિટી, ભાવનગર સમાચાર, ૨૭-૬-૧૯૫૩.

કરવામાં આવ્યા હતા. પરંતુ જનરલ બોડીમાં જે નાગર ગૃહસ્થો હતા તેઓ હજુ અસ્પૃશ્યતાના દૂષણને દૂષણ તરીકે જોવાને બદલે ભૂષણ તરીકે જોતાં હશે, તેથી ઘરે આવીને સ્નાન કરી લેતા તેમજ સભામાં જાય ત્યારે પોષાક પણ અલગ રાખતા હતા.^{૧૧૫} પરંતુ નગર પાલિકાના સભ્ય મેરા ગોરધન ની આ મંડળમાં પસંદગી થતા સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીએ ખુશી જાહેર કરી હતી. જોકે મેરા ગોરધન એક જ વરસ સભ્ય તરીકે રહ્યા હતા. એ પછીથી છેક ૧૫ જાન્યુ. ૧૯૪૮ સુધી એક પણ હરિજન ભાવનગર શહેર સુધરાઈના સભ્ય તરીકે ચૂંટાયેલ નહીં.^{૧૧૬}

ભારતમાં બ્રિટીશ સરકારે જે સુધારાઓ કર્યા, તેના થકી પ્રગતિ પણ થઈ, પરંતુ વહીવટીતંત્ર ઉપર કાર્યબોજ વધવા લાગ્યો હતો. તેના ઉકેલરૂપે લોકનિયુક્ત અને સરકાર નિયુક્ત સભ્યો દ્વારા સંચાલિત નગરપાલિકાઓની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી.^{૧૧૭} કાઠિયાવાડ ના પ્રજાપ્રેમી રાજાઓ અને પ્રગતિશીલ સુધારાને રાજકીય બુદ્ધિથી સમજનાર દીવાનોએ પોતાના રાજ્યમાં પણ આ સુધારાઓ દાખલ કર્યા હતા. અહીંયા વહીવટી કાર્યબોજ ન હતો. પરંતુ વહીવટીતંત્રમાં લોક પ્રતિનિધિત્વ પૂરું પાડવાનો ઈરાદો હતો. બ્રિટીશ વહીવટીતંત્રમાં લોકોને લલચાવવાનો ઉદ્દેશ્ય પણ હતો, જ્યારે દેશી રાજ્યોમાં આ સુધારા થકી લોકોમાં વહીવટી આત્માવલંબન શક્તિનું સિંચન થાય એવી ભાવના હતી.

ઈ.સ. ૧૯૧૫ માં ભારતમાં ૮૬૫ મ્યુનિસિપાલિટીઓ હતી. પરંતુ મોટાભાગની મ્યુનિસિપાલિટીનો ચેરમેન કે પ્રમુખનો હોદ્દો સત્તાના શિખર સમાન હતો. તે સરકારને વધુ જવાબદાર રહેતો હતો. આખરે સત્તાતો સરકારના હાથમાં જ રહેતી હતી.^{૧૧૮}

૧૧૫. મકવાણા, નરેન્દ્ર, પૂર્વોક્ત પૃ. ૨૧૫.

૧૧૬. મકવાણા, નરેન્દ્ર, પૂર્વોક્ત, પૃ. ૨૧૬.

૧૧૭. એમ. રામચંદ્રરાવ, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૨૮૮.

૧૧૮. એમ. રામચંદ્રરાવ, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૨૮૮.

કાઠિયાવાડના કેટલાક દેશી રાજ્યોમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્ય પૂર્ણ પ્રજાકીય સત્તા તરફ પ્રગતિ થઈ શકે એ પ્રકારના સુધારા થયા હતા. ભાવનગર રાજ્યએ પણ વહીવટીતંત્રમાં પ્રજાના 'અવાજ' ને સ્થાન આપી પ્રજાભિમુખ વહીવટીતંત્ર આપવાનો સુંદર પ્રયાસ કર્યો હતો. જોકે કેટલાક અધિકારો રાજા પાસે રહેતા હતા.^{૧૧૯}

ભાવનગર શહેર સુધરાઈના નાગર ગૃહસ્થોની ભૂમિકા મહત્વની રહી હતી. ૧૯૨૩ માં વિરેન્દ્રરાય ચંદ્રપ્રસાદ દેસાઈ સભ્ય તરીકે ચૂંટાયા હતા. ૧૯૨૯ માં પ્રમુખ થયા હતા. આ પદ તેઓએ ત્રણવાર શોભાવ્યું હતું.

ઈન્દુલાલ બાપાલાલ મહેતા શહેર સુધરાઈમાં ૧૬ વરસ રહ્યા હતા. ગુલાબરાય ગોવિંદરામ દેસાઈ, દોલતરામ સાકરલાલ મહેતા,^{૧૨૦} નર્મદા શંકર ભટ્ટ, હરકાન્તભાઈ દેસાઈ વગેરેએ શહેર સુધરાઈમાં લોકોને ઉપયોગી સુવિધાઓ આપવાના પ્રયાસો કર્યા હતા.

ચમનલાલ યુનીલાલ મહેતા શહેર સુધરાઈમાં સુધારક પક્ષના નેતા હતા. તેઓ સભામાં રચનાત્મક વિરોધ કરતા હતા. નરસિંગ પ્રસાદ ધરણીધરદાસ દેસાઈ ઘોઘા સુધરાઈના અધ્યક્ષ હતા. દુષ્કાળમાં ઉત્તમ કામગીરી માટે રાવ બહાદુર નો ઈલકાબ મળ્યો હતો.

૩.૨ ભાવનગર રાજ્યમાં પ્રજા પ્રતિનિધિત્વ : ઉદ્ભવ અને વિકાસ :

બ્રિટીશરોએ ભારતમાં વિજેતા થયા હોવા છતાંય ભારતના વિશાળ સામ્રાજ્યને ટકાવી રાખવું મુશ્કેલ હતું. કારણ કે ભારતમાં જે નાના નાના રાજ્યો હતા, તેમાના

૧૧૯. કોઠારી, રંગીલાદાસ, 'ભાવનગર મ્યુનિસિપાલિટી', ભાવનગર સમાચાર, ૪-૧-૧૯૪૭.

૧૨૦. જૂઓ, ભાવનગર સ્થિત વડનગરા નાગર પરિવારનો પરિચય, ગ્રંથ, ૩૧-૫-૯૬.

કેટલાકની પોતાની પ્રજામાં પ્રતિષ્ઠા અને સન્માનની લાગણીઓ હતી. આ ચાહના કેટલાક શાસકોએ તેના સારા સેવકોના માર્ગદર્શન અને પ્રવૃત્તિઓથી પ્રાપ્ત કરી લીધી હતી. જ્યારે કેટલાક રાજવીઓ ખટપટિયા સેવકોને કારણે પ્રજામાં બદનામ પણ થયા હતા. કાઠિયાવાડના રાજ્યોએ સ્પેન, ગ્રીસ અને ફ્રાન્સના રાજ્યોને મહંદઅંશે મળતા હતા. આ રાજ્યોમાં રોમનો સુધરેલા હોવા છતાંય તેની સામે પ્રજાનો વિરોધ થતો રહેતો હતો.^{૧૨૧} એવું જ કંઈક કાઠિયાવાડના રાજ્યોમાં પણ જોવા મળતું હતું. બિટીશરો ભલે સુધરેલા હતા પરંતુ, પ્રજાનાં હૃદય સમ્રાટો તો તેના શાસકો અને ઉદાર સેવકો હતા. તેથી અંગ્રેજોએ દેશી રાજ્યો સાથે મિત્રતા બાંધી કેટલાક શાસકો અને સેવકોને ઈલકાબો આપી, પોતાના કાયદાઓ કે ધારાઓ પ્રમાણે સરકાર ચલાવવા અને પોતાના આશ્રય હેઠળ જાળવી રાખવાની મુત્સદીનીતિ અપનાવી હતી. આ સામે દેશી રાજ્યોમાં પણ કેટલાક શાસકો અને સેવકોએ બુદ્ધિ ચાતુર્યનો પરચો બતાવી, પ્રજા માટે એવા ઉપાયો યોજયા હતા કે પ્રજાને હંમેશા તેના શાસનની જરૂરત દેખાવા લાગી હતી. લોકોની કાયમી વફાદારી પ્રાપ્ત કરવાની એક પણ તક આ બુદ્ધિશાળી શાસકો ચુકતા નહીં. ભાવનગર રાજ્યના શાસક અને સેવકો સ્થિતિને સમજવાની શક્તિ ધરાવતા હતા. સમગ્ર દેશમાં રાજ્યતંત્રમાં પોતાનું જીવંત પ્રતિનિધિત્વ ઈચ્છતા હતા.

૩.૨.૧ ભાવનગર રાજ્ય પ્રજા પ્રતિનિધિસભા :

ભાવનગર રાજ્યમાં ૨૫-૪-૧૮૧૮ માં પ્રજા પ્રતિનિધિ સભાના બંધારણ, સત્તા અને કાર્યોની રચના કરવામાં આવી હતી. રાજ્યની પ્રજા અને રાજ્ય વચ્ચે એકતા, રાજ્યના વહીવટના હેતુઓનો પરિચય અને પ્રજાની જરૂરિયાતો અને ઈચ્છાઓથી રાજ્ય વાકેફ થાય એવા ઉદ્દેશ્યો સાથે આ સભાની રચના કરવામાં આવી હતી. આ સભામાં ભાયાતો, મૂળ ગરાસિયાઓ, ઈનામદાર, બારખલી, જમીનદાર, જવાઈદારમાંથી પાંચ સભ્યો, ભાવનગર શહેર સુધરાઈમાંથી બે અને મહાલ સુધરાઈમાંથી એક એમ અગિયાર

૧૨૧. જૂઓ, મેકિયાવેલી, (ગુજરાતી અનુવાદ) શુક્લ યશવંત, રાજવી.

સભ્યોની પસંદગી કરવામાં આવી હતી. વેપારીવર્ગ માંથી દસ સભ્યો, દરબારી જમીનદારમાંથી બાર સભ્યોની નિમણૂક કરવામાં આવી હતી.^{૧૨૨} આ સભાની પ્રથમ બેઠક ૧૫-૧૦-૧૯૧૮ ના રોજ યોજાય હતી. આ પ્રજા પ્રતિનિધિ સભાની વિકાસ પ્રવૃત્તિઓમાં દીવાનશ્રી પ્રભાશંકર પટ્ટણીની ભૂમિકા મહત્વની રહી હતી. આ સભામાં અન્ય નાગર ગૃહસ્થો પણ સભ્ય તરીકે હતા. સભ્યો પોતાના પ્રતિભાવોની રજૂઆત કરી શકતા હતા.

૩૦-૧૧-૧૯૨૦ માં પ્રજા પ્રતિનિધિસભાની ત્રીજી બેઠક યોજવામાં આવી હતી. આ સભાના પ્રમુખ તરીકે દીવાનશ્રી પ્રભાશંકર પટ્ટણી હતા. આ સભામાં ૮૫ પ્રશ્નો પૂછવામાં આવ્યા હતા. તેના યોગ્ય રીતે ખુલાસાઓ બતાવવામાં આવ્યા હતા.

૧૫-૧૨-૧૯૨૧ ના રોજ પ્રજા પ્રતિનિધિસભાની ત્રીજી બેઠક યોજાય હતી. આ સભાના પ્રમુખ દીવાનશ્રી પ્રભાશંકર પટ્ટણી હતા. આ સભામાં રાજ્યના વાર્ષિક રીપોર્ટ ગુજરાતી અને અંગ્રેજીમાં આપવામાં આવ્યા હતા. સભાસદોએ બજેટ ઉપર ચર્ચા કરવાના અધિકારની માંગણી કરી હતી. પરંતુ તે સ્વીકારવામાં આવી નહીં.^{૧૨૩} દીવાનશ્રી પ્રભાશંકર પટ્ટણીએ સભ્યોના અધિકારોના બદલે રાજ્ય પ્રત્યેની ફરજોને વધુ મહત્વની ગણાવી હતી.^{૧૨૪} સભ્યોને અધિકારો અંગેની ઈચ્છાઓ ઉપર કાબૂ રાખવાની શિખામણ આપી હતી.^{૧૨૫} તેઓએ સુધારાઓ અંગેની જાગૃતિને બિરદાવી હતી, પરંતુ તેના અમલ માટેનો ઉત્સાહ બતાવ્યો નહીં.^{૧૨૬}

૧૨૨. ભાવનગર દરબારી ગેઝેટ, પ્રજા પ્રતિનિધિ સભાની પહેલી બેઠકનું પ્રોસીડીંગ, ૧૫-૧૦-૧૯૧૮, પૃ. ૩૮૫.

૧૨૩. ભાવનગર દરબારી ગેઝેટ, પ્રજા પ્રતિનિધિસભાની ત્રીજી બેઠકનું પ્રોસીડીંગ, ૧૫-૧૨-૧૯૨૧, પૃ. ૬૨.

૧૨૪. શેઠ, અમૃતલાલ, 'સૌરાષ્ટ્ર', ૨૬-૧૧-૧૯૨૧.

૧૨૫. ભાવનગર દરબારી ગેઝેટ, પ્રજા પ્રતિનિધિ સભાની ત્રીજી બેઠકનું પ્રોસીડીંગ, ૧૫-૧૨-૧૯૨૧, પૃ. ૬૨.

૧૨૬. શેઠ, અમૃતલાલ 'સૌરાષ્ટ્ર', ૨૬-૧૧-૧૯૨૧ પૃ. ૪.

ચોથી બેઠક નવે-૧૯૨૨ માં દીવાનશ્રી પ્રભાશંકર પટ્ટણીના પ્રમુખપદે મળી હતી. આ બેઠકોમાં તેમણે કાઠિયાવાડના પ્રગતિના મારગે જઈ રહેલા રાજ્યોમાં ભાવનગર રાજ્યને અગ્ર સ્થાન મળે એવું વચન આપ્યું હતું.^{૧૨૭}

પાંચમી બેઠક ૨૯-૧૨-૧૯૨૩ ના રોજ સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીના પ્રમુખપદે યોજાય હતી. આ સભામાં ગુલાબરાય ગોવિંદરાય દેસાઈએ પ્રજાકીય અધિકારોની માંગણીઓ કરી હતી. આ માંગણીઓમાં, શહેર સુધરાઈમાં પ્રજાને વિશેષ સત્તાઓ આપવી. કોલેજ શિક્ષણને વિસ્તારવા જગ્યા ફાળવી અને રસાયણશાસ્ત્રના વધુ વર્ગ માટેની વ્યવસ્થા નો સમાવેશ થતો હતો.^{૧૨૮}

૧૫-૧૨-૧૯૨૪ માં પ્રજા પ્રતિનિધિ સભાની છઠી બેઠક મળી હતી. આ સભાના પ્રમુખ સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી હતા. સભ્યોએ ૧૬૧ જેટલા પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા. સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીએ સભ્યોને અધિકારો અંગેનું આશ્વાસન આપ્યું હતું.^{૧૨૯}

૨૨-૧૨-૧૯૨૫ ના રોજ પ્રજા પ્રતિનિધિ સભાની સાતમી બેઠક યોજાય હતી. આ સભાના પ્રમુખ સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી હતા. આ સભામાં જાહેર બાંધકામ, આરોગ્ય, સુવિધાઓ, કરજદાર ખેડૂતોની સ્થિતિ સુધારવા અને ખેડૂતોના શિક્ષણ અંગેના પ્રશ્નોની ચર્ચા કરવામાં આવી હતી. રાજ્ય તરફથી સંતોષકાર સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી ન હતી.^{૧૩૦}

આઠમી બેઠક ૨૩-૧૨-૧૯૨૬ માં સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીના પ્રમુખપણા હેઠળ યોજાય હતી. આ સભામાં ૧૮૬ પ્રશ્નો પૂછવામાં આવ્યા હતા. ગુલાબરાય ગોવિંદરાય

૧૨૭. શેઠ, અમૃતલાલ 'સૌરાષ્ટ્ર' ૨૫-૧૧-૧૯૨૨ પૃ. ૨, અં-૯, પૃ.૩.

૧૨૮. મકવાણા નરેન્દ્ર, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૨૨૮.

૧૨૯. ભાવનગર દરબારી ગેઝેટ, 'પ્રજા પ્રતિનિધિ સભાની છઠી બેઠકનું પ્રોસીડીંગ, ૧૫-૧૨-૧૯૨૪, પૃ. ૬૫.

૧૩૦. શેઠ, અમૃતલાલ 'સૌરાષ્ટ્ર', ૨૬-૧૨-૧૯૨૫, પૃ. ૪૮૯.

દેસાઈને બદલે દોલતરાય મહેતાની સભ્ય તરીકે નિમણૂક કરવામાં આવી હતી. તેમણે શહેર સુધરાઈ માટે સગવડતાવાળું મકાન, ટાઉન હોલ બાંધવો તથા જૂના કાયદાઓમાં મૂળમાંથી પરિવર્તનની માંગણીઓ કરી હતી.^{૧૩૧}

નવમી બેઠક ૬-૮-૧૯૨૮ માં સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીના પ્રમુખપદે મળી હતી. પ્રમુખે રાજા અને પ્રજા વચ્ચેના સંબંધોમાં એકતા સ્થપાય એવી આશા પ્રગટ કરી હતી.^{૧૩૨}

દસમી બેઠક નવે-૧૯૨૯ માં સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીના પ્રમુખપણા હેઠળ મળી હતી. આ સભામાં ખેડૂતો માટેની વીઘોટી અને ગ્રામ પંચાયત ખરડા અંગેની ચર્ચા કરવામાં આવી હતી.^{૧૩૩}

અગિયારમી બેઠક ૬-૩-૧૯૩૧ માં સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીના પ્રમુખપદે યોજાય હતી. આ સભામાં પ્રમુખશ્રીએ રાજ્ય વહીવટ, નાણાં, ગ્રામ પંચાયત, બંદર, રેલ્વેના વિકાસના મુદ્દાઓની ચર્ચા કરી હતી.

પ્રજા પ્રતિનિધિ સભામાં સર્વોચ્ચ નિર્ણય તો રાજ્ય સરકાર પાસે રહેતો હતો. તેમ છતાંય ૧૯૧૮ થી ૧૯૩૧ સુધીમાં અનેક સુધારાઓની ચર્ચાઓ આ સભાની બેઠકોમાં થતી હતી. કેટલાક સુધારાઓમાં રાજ્યની સહમતિ મળતી હતી. ભાવનગર રાજ્યની પ્રજા પ્રતિનિધિ સભામાં પ્રમુખશ્રી માંડીને ઘણા નાગર સદસ્યોએ ભાવનગરના રાજકીય,

૧૩૧. શેઠ, અમૃતલાલ, 'સૌરાષ્ટ્ર' ૧-૧-૧૯૨૭ પૃ. ૪૨૫.

૧૩૨. મહેતા, જયંતીલાલ, "ભાવનગર પ્રજા પ્રતિનિધિસભાનું નવમું અધિવેશન, કાઉન્સિલના પ્રમુખશ્રી સર પ્રભાશંકરનું ભાષણ" દેશી રાજ્ય, ઓગસ્ટ-૧૯૨૮, પૃ. ૩૫૩.

૧૩૩. મહેતા, જયંતીલાલ, "ભાવનગર રાજ્યની પ્રજાપ્રતિનિધિ સભાના પ્રમુખશ્રીના ભાષણમાંથી", દેશી રાજ્ય, અં-૧-૨, ઓક્ટો.-નવે.-૧૯૨૯.

આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક વિકાસના પગલાંઓ અંગે સૂચનો કર્યા હતા. સભાની પ્રવૃત્તિઓથી રાજ્યની પ્રજામાં રાજકીય જાગૃતિ આવી હતી.^{૧૩૪}

પ્રજા પ્રતિનિધિ સભામાં જે નાગર ગૃહસ્થો હતા તે યુગ સ્થિતિના જાણકાર હતા. પ્રગતિના પંથે લઈ જનાર તત્વોને ઓળખતા હતા. પ્રજા પ્રતિનિધિસભાની જુદી જુદી બેઠકોમાં એવા પ્રયાસો થયા હતા કે લોકો વહીવટીતંત્રને ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ જૂએ, એ પ્રકારે સૂચનો કર્યા હતા. ઘણા સૂચનો ભાવનગર રાજ્ય અને બ્રિટીશ સરકારની વફાદારીને અડચણરૂપ હોય એવા સૂચનોની રાજ્ય દ્વારા ઉપેક્ષા પણ થતી હતી.^{૧૩૫} એવા સમયે લોકો રાજ્યતંત્રમાં ભાગીદારી કરી શકાય એવી સંસ્થાની સ્થાપના થાય એમ ઈચ્છતા હતા.

૩.૨.૨ ભાવનગર પ્રજાહિતવર્ધક મંડળ—ભાવનગર પ્રજામંડળ :

ભાવનગરના પ્રજાજનોએ પોતાના પ્રશ્નોને રાજ્યતંત્રના સેવકો અને શાસક સુધી પહોંચાડી શકાય, તે અંગેની સંપૂર્ણ અને સાચી માહિતીના માર્ગદર્શન માટે ઈ.સ. ૧૯૨૧ માં 'ભાવનગર પ્રજાહિતવર્ધક મંડળ' ની સ્થાપના કરી હતી. આ મંડળમાં ગુલાબરાય દેસાઈ, દોલતરાય મહેતા, માનશંકર પિતાંબરદાસ મહેતા જેવા નાગર આગેવાનો પણ હતા.^{૧૩૬}

૧૩૪. મહેતા, જયંતીલાલ, "ભાવનગર રાજ્યની પ્રજા પ્રતિનિધિ સભાના પ્રમુખશ્રીના ભાષણમાંથી", દેશી રાજ્ય, અંક-૩-૪, માર્ચ-એપ્રિલ, ૧૯૩૧, પૃ. ૧૩૩.

૧૩૫. દેસાઈ, મહેબૂબ, "ભારતની આઝાદી માટેની લડતના સંદર્ભમાં ભાવનગર રાજ્ય પ્રજાદ પરિષદ અને પ્રજાકીય ચળવળો (૧૯૨૦-૧૯૪૭) એક અધ્યયન", પૃ. ૧૦૦.

૧૩૬. શેઠ, અમૃતલાલ, "ભાવનગર પ્રજાપ્રતિનિધિમંડળની ચોથી બેઠક' સૌરાષ્ટ્ર, અંક-૯, પૃ.૨, ૨૫-૧૧-૧૯૨૨.

આ મંડળની સ્થાપનાનો ઉદ્દેશ્ય રાજ્ય દ્વારા લોકોની અગવડતાઓ દૂર થાય, રાજકીય જાગૃતિ માટે જાહેર સભાઓ, મહાપુરુષોની જન્મ અને પુણ્યતિથિઓ ઉજવવી, આરોગ્યના પ્રશ્નો અને રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓમાં રાજ્યની મદદ મેળવવાનો હતો.^{૧૩૭} પરંતુ કાઠિયાવાડના બીજા રાજ્યોમાં શરૂ થયેલી રાજકીય જાગૃતિની અસર ભાવનગર રાજ્યમાં પણ થઈ હતી. કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદનું બીજું અધિવેશન ભાવનગરમાં યોજવાનું નક્કી થયું હતું. ભાવનગર રાજ્ય એ પોતાના રાજ્યમાં સુલેહ શાંતિનો ભંગ થાય એવા કાર્યોને ખૂબ જ સાવચેતીથી લેતું હતું. તેથી આ અધિવેશન ભાવનગરમાં ન યોજાય એવો ઈરાદો ભાવનગર રાજ્યનો હતો. પરંતુ લોકો કોઈપણ ભોગે પરિષદનું અધિવેશન ભાવનગરમાં યોજવા તત્પર હતા. ભાવનગર રાજ્યના લોકોને આ પ્રકારની સ્થિતિમાં માર્ગદર્શન મેળવવા રાજકીય મંડળની આવશ્યકતા જણાય હતી. તેથી ઈ.સ. ૧૯૨૩ માં પ્રજાહિતવર્ધક મંડળનું 'ભાવનગર પ્રજામંડળ' નામકરણ કરવામાં આવ્યું. પ્રથમ ભાવનગરમાં અને પછીથી જુદાં જુદાં મહાલોમાં પણ પ્રજામંડળ સ્થાપવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું.

૩.૨.૩ ભાવનગર રાજ્ય પ્રજા પરિષદ :

ભારતના દેશી રાજ્યો એ પ્રજા થકી જીવતા હતા. ઘણા દેશી રાજ્યોના શાસકોના હૃદયમાં આ વિચાર શુદ્ધ ભાવે હશે ! તેથી જ તેઓ બ્રિટીશ સત્તાને વફાદાર રહીને પ્રજાનું ભલું વિચારતા હતા. છતાંય સત્તાના સૂત્રધાર તરીકે પોતાની કેટલીક મર્યાદાઓ સમજતા હશે, તેથી પ્રજાને રાજકીય હક્કો અંગેના સુધારા આપવામાં વિલંબ પણ થતો હતો.

ઓગણીસમી સદીના છેલ્લા બે દાયકાઓમાં જે રાજકીય પરિવર્તનની હવા પ્રસરી હતી, તેમા વિચારશક્તિ અને સંગઠનાત્મક શક્તિની ગતિ વધારે હતી. ગાંધીજીના નેતૃત્વથી તેમા ચેતનતત્ત્વ પ્રગટ થયું હતું. સંગઠનાત્મક શક્તિનો પ્રવાહ દેશના ખૂણે ખૂણે

૧૩૭. ઠક્કર, કપિલરાય, ભાવનગર સમાચાર, ૧૧-૭-૧૯૫૩.

પ્રવેશી ચૂક્યો હતો. પ્રજાનું નેતૃત્વ ન હોય એવા રાજકીય ગંદવાડને નાબૂદ કરવાના ઈરાદાઓ પ્રજામાં જોવા મળતા હતા. દેશી રાજ્યોમાં શાસકો અને તેના સેવકો પ્રજાના આ પ્રકારના મૂડને ઓળખી ગયા હશે, તેથી કેટલાક રાજ્ય સેવકો પ્રજાકીય પ્રવૃત્તિઓ અંગે 'નરો વા કૂંજરો' ની નીતિ સ્વીકારી લેતા હતા.

રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ ૧૯૨૦ માં દેશી રાજ્યોએ પ્રજાને જવાબદાર રાજ્યતંત્ર આપવું એવી માંગણીઓ કરી હતી. કાઠિયાવાડમાં ૫-૧૨-૧૯૨૦ માં રાજકીય પરિષદની સ્થાપના થઈ હતી.^{૧૩૮} આ પરિષદના પ્રભાવ હેઠળ ભાવનગર રાજ્યમાં ૯-૧૨-૧૯૨૩ માં ભાવનગર રાજ્ય પ્રજા પરિષદની રચના કરવામાં આવી હતી.^{૧૩૯} આ પરિષદની સ્થાપનાનું પ્રેરકતત્ત્વ કાઠિયાવાડના વર્તમાન પત્રો, જાહેર સભાઓ, રાજ્ય તરફથી થતી મુશ્કેલીઓ અને પ્રજામંડળોની પ્રવૃત્તિને ગણાવી શકાય.

ભાવનગર રાજ્યના લોકો પોતાની ફરિયાદો સંગઠિત રીતે રજૂ કરી શકે, એવી પ્રતિનિધિરૂપ સંસ્થાની જરૂર આ સમયના આગેવાનોને દેખાવ લાગી હતી. વળી ભાવનગર રાજ્યમાં કેટલાક કર વિષયક સુધારાઓને લીધે. પ્રજાજનોનું પણ વહીવટીતંત્ર ઉપર નિયંત્રણ રહે એવી જરૂર હતી. પ્રજાજનો રાજ્યના અધિકારીઓનું પ્રજાકીય જરૂરિયાતો તરફ ધ્યાન ખેંચી, પ્રજાને પ્રસંગોપાત નુકસાન થતું અટકાવવા પ્રજા પરિષદ ઉપયોગી થાય એમ હતી. તેથી ભાવનગરના જુદાં જુદાં મહાલોમાંથી પ્રતિનિધિ બોલાવી સૌના ટેકાથી ભાવનગરમાં પરિષદ બોલાવવાનો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો હતો. પ્રજા પરિષદનું લવાજમ નક્કી કરવામાં આવ્યું. સ્વાગત સમિતિ રૂ. ૧૦, પ્રતિનિધિ રૂ. ૩, ખેડૂત તથા સ્ત્રી રૂ. ૧, પ્રેક્ષક રૂ. ૧ રાખવામાં આવ્યું હતું. દોલતરાય સાકરલાલ મહેતાથી દરખાસ્તથી પ્રભુદાસ ભગવાનદાસ પ્રમુખ તથા ગુલાબરાય ગો. દેસાઈ

૧૩૮. ગાંધી, મોહનદાસ કરમચંદ, "દેશી રાજ્યોનો પ્રશ્ન" પૃ. ૩૮.

૧૩૯. ઠક્કર, કપિલરાય ભાવનગર સમાચાર, ૧૧-૭-૧૯૫૩.

ઉપપ્રમુખ, હિસાબનીશ હિંમતરાય દોલતરાય મહેતા, સ્વયં સેવકોના નિયામક મણિલાલ પરમાણંદદાસ મહેતા, પ્રદર્શન સમિતિના મંત્રી વિરેન્દ્ર પ્રસાદ ચંદ્ર પ્રસાદ તથા હિંમતરાય દોલતરાય મહેતાની નિમણૂંક કરવામાં આવી હતી.

ભાવનગર રાજ્ય સામેની પ્રજાની જે કેટલીક ફરિયાદો હતી તે નીચે મુજબ હતી.
આ સમયે સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી દીવાન હતા.

પ્રજા પરિષદની ફરિયાદો :

૧. કાઉન્સિલના અમલમાં રાજ્ય બીન જરૂરી ખર્ચ કરે છે.
૨. કરના નવા સાધનો શોધી પ્રજા ઉપર કર બોજ વધારવામાં આવી રહ્યો છે.
૩. રાજ્યનીતિના કેટલાક સિદ્ધાંતોમાં પ્રજા હક્ક વિરૂદ્ધના ફેરફારો થાય છે.
૪. પ્રજા પ્રતિનિધિસભાના સભ્યોએ વારંવાર ઊઠાવેલા પ્રશ્નો પ્રત્યે લક્ષ આપી યોગ્ય સુધારાઓ કરવામાં આવતા નથી.
૫. ગામડાંની અને ખાસ તો ખેડૂતોની અસંખ્ય ફરિયાદો અને કનડગતોનું નિવારણ થતું નથી.
૬. અમલદારો જાતે તપાસ કરી ગરીબ લોકોને આશ્વાસન આપતા નથી.
૭. મહારાજાશ્રીએ પ્રજા પ્રતિનિધિ સભાની સ્થાપના સમયે લોકોની જરૂરિયાતો પૂરી કરવાના મનોરથો સેવ્યા હતા તે પૂર્ણ થતા નથી.
૮. જે હંમેશા કાઠિયાવાડમાં પહેલ કરનાર રાજ્ય તરીકે આગળ હતું તેનો વિકાસ થંભી ગયો છે.
૯. રાજ્યના લોકોને ઉચ્ચ હોદ્દાઓ મળવા જોઈએ તેના બદલે બહારના લોકોને આ હોદ્દાઓ આપવામાં આવે છે.
૧૦. ઉચ્ચ હોદ્દાવાળાઓના પગારમાં પણ વધારો થતો જાય છે.
૧૧. કેટલાક કાયદાઓ અંગે પ્રજામતની ઉપેક્ષા થાય છે.

ઉપરોક્ત ફરિયાદોને રાખીને રાજ્ય સાથે સહકાર સાધવા પ્રજા પરિષદ ભરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું. આ પરિષદમાં ગાંધીજીની પ્રેરણા જોવા મળતી હતી. પ્રજા પરિષદના મુદ્રાલેખમાં તે સ્પષ્ટ જણાય છે.

પ્રજા પરિષદનો મુદ્રા લેખ :

૧. જુલમી તલવારથી ડરશો નહીં કો ખાસ,
તલવારો બુઢી થશે સત્યાગ્રહની પાસ.
૨. અમે લીધી ફકીરી આ અમારા દેશને કાજે,
જગાવી ઈશકની ઘૂણી, અમારા હિન્દને કાજે.
૩. સ્વદેશીમાં આપણી બહેનના શીયળની રક્ષા છે.
વિશ્વપ્રેમી જગત સેવક ગાંધીજી જયવંત છે.^{૧૪૦}

પ્રજા પરિષદનું પ્રથમ અધિવેશન ઓકટો-૧૯૨૩ માં યોજવાનું નક્કી થયું હતું. આ અધિવેશનમાં ભાવનગરની હસ્તકલાના સુંદર નમૂનાઓનું એક પ્રદર્શન યોજવામાં આવ્યું હતું. આ પ્રદર્શનની જવાબદારી વિરેન્દ્રરાય ચંદ્રપ્રસાદ દેસાઈને સોંપવામાં આવી હતી. અધિવેશનની સફળતા માટે સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીએ શુભેચ્છાઓ પાઠવી હતી.^{૧૪૧} આ અધિવેશન તમામ જાતિના લોકો માટે ખુલ્લું હતું. હરિજનો માટે અલગ વિભાગ રાખવામાં આવ્યો હતો.^{૧૪૨} અધિવેશનના પ્રારંભમાં રાજ્યના દીવાનની પ્રશંસા કરવામાં આવી હતી. કેટલાક ઉપયોગી ઠરાવ થયા જેવા કે પ્રજાને જવાબદાર રાજ્યતંત્ર, પ્રજાને બજેટ પર ચર્ચાનો અધિકાર, ઊંચી જગ્યાઓ પર ભાવનગરના લોકોને તક આપવી,

૧૪૦. જુઓ, ભાવનગર પ્રજાપરિષદનો પ્રથમ અહેવાલ, જાન્યુ. ૧૯૨૫.

૧૪૧. ઠક્કર, કપિલરાય, "પાછળ નઝર-પ્રજા પરિષદ સાથેનું પ્રદર્શન", ભાવનગર સમાચાર, ૧૮-૭-૧૯૫૩, પુ. ૧૪, અં.-૨૮.

૧૪૨. મકવાણા, નરેન્દ્ર, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૨૪૭.

વેઠપ્રથા નાબુદ કરવી, દેવાદાર ખેડૂતોને ઋણમુક્ત કરવા, પ્રજા પ્રતિનિધિને ધારા ઘડવાની સત્તા આપવી.^{૧૪૩}

પરિષદના બીજા અધિવેશનમાં થયેલ વેઠપ્રથાના ઠરાવને સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીએ સ્વીકાર્યો હતો.^{૧૪૪}

ત્રીજા અધિવેશનના પ્રમુખ તરીકે હરજીવનદાસ કાળીદાસ મહેતા હતા. બોટાદના નગર શેઠ આ અધિવેશનમાં જોડાયા ન હોવાથી આગેવાનોએ ગામડાઓમાં જઈને લોકોને અધિવેશન માટે તૈયાર કર્યા હતા. દોલતરાય મહેતાએ આ કાર્યની જવાબદારી અદા કરી હતી. આ અધિવેશનમાં દેશી રાજ્યમાં મતાધિકાર, ધારા સભા અને કારાબોરી કાઉન્સિલની માંગણી કરવામાં આવી હતી.^{૧૪૫}

રાજ્યમાં રાજકીય જાગૃતિની પ્રવૃત્તિઓ કરતા કેટલાક લોકોને જેલમાં પુરવામાં આવ્યા હતા. એવા લોકોને છોડાવવાનો ઠરાવ ચોથા અધિવેશન દરમિયાન કરવામાં આવ્યો હતો. આગેવાનોની માંગણીને કારણે સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીએ આ કાર્યકરોને છોડી મૂક્યા હતા.^{૧૪૬}

તા. ૧૪-૫-૧૯૩૯ ના રોજ પાંચમું અધિવેશન ભાવનગરમાં યોજાયું હતું. આ અધિવેશન ભાવનગર રાજ્યના ઇતિહાસમાં એક કલંકિત ઘટના સાથે પૂર્ણ થયું હતું. દેશી રાજ્યોની પ્રજા પરિષદોની રાજકીય જાગૃતિ માટેની પ્રવૃત્તિઓને દેશના રાષ્ટ્રીય નેતાઓ

૧૪૩. ત્રિવેદી, ગિરિજાશંકર, "પ્રમુખશ્રી ગિરિજાશંકર ત્રિવેદીનું ભાષણ", સૌરાષ્ટ્ર, ૧૯-૧-૧૯૨૪, પૃ. ૪૬૨.

૧૪૪. શાહ, કાન્તિલાલ, "ઠક્કરબાપા", ઠક્કરબાપા સ્મારક સમિતિ, પૃ. ૯.

૧૪૫. મહેતા, હરજીવનદાસ કાળીદાસ, "પ્રમુખશ્રી હરજીવનદાસ કાળીદાસ મહેતાના ભાષણમાંથી", સૌરાષ્ટ્ર-૩-૧૧-૧૯૨૮, પૃ. ૧૬૮.

૧૪૬. શાહ, કાન્તિલાલ, "ઠક્કરબાપા", ઠક્કરબાપા સ્મારક સમિતિ, પૃ. ૨૩૯.

પ્રોત્સાહિત કરતા હતા. આ અધિવેશનમાં સરદાર વલ્લભાઈ પટેલ હાજર રહ્યા હતા. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની ઉપસ્થિતિમાં ભાવનગરમાં કોમી હિંસા ફેલાવવાના ઈરાદાઓથી કેટલાક કાવતરાખોરોએ સરદાર પટેલના નેતૃત્વ હેઠળના સરઘસ ઉપર ખૂની હુમલો કર્યો હતો. સરદાર પટેલને બચાવવામાં નાનાભાઈ ભટ્ટ ધાયલ થયા હતા. આ અધિવેશનની સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખ દોલતરાય મહેતા હતા. તેમણે આ ઘટનાની ઉગ્ર ટીકા કરી હતી. શાંતિપ્રિય નગરમાં આ રાક્ષસીકૃત્ય ગણાવી નિંદા કરવામાં આવી હતી.^{૧૪૭} કાર્યકરોએ મુત્સદી પુરુષ સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીની ખોટ દેખાડી હતી. જોકે અનંતરાય પટ્ટણીએ સાવચેતીના પગલાંઓ લીધા હતા. પ્રજા પરિષદના મુખ્ય નેતાઓ પર જાહેરમાં પ્રવચન આપવા પર પ્રતિબંધ મુકવામાં આવ્યો હતો.

ભાવનગર અંદરના લોકો દ્વારા વર્ગ-વર્ગ વચ્ચે વેરઝેર ફેલાવવાના કૃત્યો માટે ભાવનગર રાજ્યનો ફોજદારી ધારો હતો. પરંતુ આ કૃત્યમાં કોઈ બહારની વ્યક્તિ ગુનેગાર જણાય, તો એવા ગુનેગારો માટે કાયદાનો અભાવ હતો. તેથી અનંતરાય પટ્ટણીએ નવો કાયદો ઘડી કલમ ૩૯ (અ) મુજબ ગુનેગારને સજા અને દંડ માટે જવાબદાર ગણ્યા હતા. વળી નગીના મસ્જિદ કેસમાં કોઈ નિર્દોષને સજા કે દંડ ન થાય એ માટે સર ન્યાયાધીશ અદાલતમાં આ કેસ ચલાવવામાં આવ્યો હતો. આ કેસમાં નામદાર હજુર કોર્ટમાં અપીલ પણ થઈ હતી. ન્યાયનું ધોરણ નિષ્પક્ષ રહે એ માટે રાજ્યએ દીર્ઘદષ્ટિ વાપરી હજુર કોર્ટની બેન્ચમાં જયુડિશ્યલ આસિસ્ટન્ટ ભાસ્કરાવ વિઠ્ઠલદાસ મહેતા અને અરદેશર જમશેદજી સુનાવાળાની નિમણૂંક કરી હતી. તેમના ચૂકાદાથી લોકોને સંતોષ થયો હતો.^{૧૪૮}

૧૪૭. શાહ, કાન્તિલાલ, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૨૪૪.

૧૪૮. અમિલેખા ગાર, ભાવનગર, હજુર ઠરાવ-૨૪, ૧૮-૫-૧૯૩૯.

આ પાંચમા અધિવેશને દેશ વ્યાપી ચર્ચાઓ જગાડી હતી. ભાવનગર રાજ્ય પણ આ બનાવ પછી સતર્ક બની ગયું હતું.

પ્રજા પરિષદનું છઠું અધિવેશન ૩-૫-૧૯૪૭ ના રોજ શિહોરમાં યોજાયું હતું. આ સમય દરમિયાન ભારતની સ્વતંત્રતાનો સૂરજ ત્રણેક મહિના પછી ઉગવાનો હતો. સ્વતંત્રતા પહેલાની સ્થિતિ કાર્યકરો માટે લાગણીઓ અને કસોટીની એરણ પર હતી. પ્રજા પરિષદના નેતા હરજીવનદાસ કાળીદાસ મહેતા અને વેણીશંકર ભટ્ટે લોકોને ઘર્ષણમાં ઉતરવાને બદલે સહકારથી વર્તવાની સલાહ આપી હતી.^{૧૪૯} આ અધિવેશનમાં દેશી રાજ્યોના એકાકરણ અને પ્રજાને જવાબદાર રાજ્યતંત્ર અંગેના ઠરાવોની ઘણી અગત્યતા હતી.^{૧૫૦}

ભાવનગર રાજ્યમાં પ્રજા પરિષદના અધિવેશનો ભાવનગરના વિકાસ અને ભારતની સ્વતંત્રતા મેળવવા લોકો માટે કાર્યશાળા સમાન પુરવાર થયા હતા. લોકોમાં સ્વદેશ પ્રેમનો જુસ્સો પ્રગટ થયો હતો, અધિવેશનોમાં રાષ્ટ્રના ટોચના નેતાઓના શુભેચ્છા સંદેશાઓ મળતા લોકો બમણા ઉત્સાહથી રાજકીય જાગૃતિના કાર્યમાં ઓતપ્રોત થઈ જતા હતા.

૩.૨.૪ ભાવનગર રાજ્ય ધારાસભા :

બ્રિટીશ ભારતના જુદા જુદા પ્રાંતોમાં ધારાસભાની રચના કરવામાં આવી હતી. જો કે તેમા સર્વોપરી સત્તા ગવર્નર પાસે રહેતી હતી. તેથી પોતાના હક્કોને આંચ આવે એવી દરખાસ્તો સ્વીકારવામાં આવતી નહીં. રાષ્ટ્રીય મહાસભા બ્રિટીશરોના આ પ્રકારના સુધારાઓની નિંદા કરતી હતી. રાષ્ટ્રીય મહાસભાનું અંતિમ લક્ષ્ય રાજકીય સ્વતંત્રતા અને લોકોના નાગરિક અધિકારો પ્રાપ્ત કરવાનું હતું. રાષ્ટ્રીય મહાસભાની રાષ્ટ્રીય

૧૪૯. ભાવનગર સમાચાર, ૩-૫-૧૯૪૭ પૃ. ૨.

૧૫૦. ભાવનગર સમાચાર, ૧૦-૫-૧૯૪૭, પૃ. ૧૧.

નેતાગીરીએ આ ઉદ્દેશ્યમાં સફળતા મેળવવા માટે દેશમાં નાના નાના સમુહોમાં કાર્યકરોનું સુવ્યવસ્થિત સંગઠન શરૂ કર્યું હતું. આ નાના સમુહોમાં કાર્યકરોનું સુવ્યવસ્થિત સંગઠન શરૂ કર્યું હતું. આ નાના સમુહોમાં રાષ્ટ્રભક્તિનો અજોડ પ્રભાવ જોવા મળતો હતો. રાજ સેવકો સુધારાઓ માટે આનાકાની કરતા તો પ્રજા સેવકો બળજબરી કરતા પણ અચકાતા નહીં. ભાવનગર રાજ્યમાં સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી રાજ સેવક તરીકેની નિષ્ઠામાં ડગે એમ નહોતા, તો સામે પક્ષે ગુલાબરાય દેસાઈ, હરજીવનદાસ મહેતા અને દોલતરાય મહેતા પ્રજા સેવકો તરીકે અડગ રહેતા હતા.^{૧૫૧}

કોંગ્રેસે પ્રાંતોની સત્તામાં ભાગીદારી નોંધાવી તેનો પડઘો કાઠિયાવાડના દેશી રાજ્યોમાં પણ પડ્યો હતો. દેશી રાજ્યમાં પ્રજાને જવાબદાર રાજ્યતંત્રની માંગ થવા લાગી હતી. કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદે ૬-૧૧-૧૯૩૭ માં આ માંગણી કરી હતી.^{૧૫૨} ભાવનગર રાજ્યમાં પણ ધારાસભાની માંગણી કરવામાં આવી હતી. ભાવનગરના મહારાજાશ્રી કૃષ્ણકુમારસિંહજીએ ૬-૮-૧૯૩૮ માં ધારાસભાની સ્થાપના અંગેની જાહેરાત કરી હતી. દીવાનશ્રી અનંતરાય પટ્ટણીએ મહારાજાશ્રીની આ ઘોષણાને અમલમાં મૂકી હતી.^{૧૫૩}

ભાવનગર રાજ્યની ધારાસભામાં ૫૫ બેઠકો રાખવામાં આવી, તેમાં ૩૩ પ્રજા દ્વારા ચૂંટાયેલા ૬ હોદ્દાની રૂએ, ૧૬ રાજ્ય નિયુક્ત, સભ્યો હતા. ૩૩ ચૂંટાયેલા સભ્યોમાં ૨૪ ભાવનગર પ્રજા પરિષદ અને ૭ સ્વતંત્ર પક્ષમાંથી, કુંડલા અને મહુવા મહાલમાંથી કોઈએ ઉમેદવારી કરી નહીં તેથી બે રાજ્ય નિયુક્ત સભ્ય હતા.^{૧૫૪}

૧૫૧. ઠક્કર, કપિલરાય, "પાછળ નજર" ભાવનગર સમાચાર, ૧૦-૨-૧૯૫૧.

૧૫૨. શ્રોફ, સુભદ્રાબેન, "ઢેબરભાઈની જીવન ઝરમર", પૃ. ૩૧.

૧૫૩. મહેતા, જયંતીલાલ મો. "નામદાર મહારાજા સાહેબનો ૨૮ મો મુબારક જન્મ દિવસ", ભાવનગર સમાચાર, ૧૫-૬-૧૯૪૦, પૃ. ૪.

૧૫૪. ભાવનગર સમાચાર, ૧૫-૬-૧૯૪૦, પૃ. ૪.

આ ચૂંટાયેલી ધારાસભાની પહેલી સભા ૧-૧૨-૧૯૪૧ માં મળી હતી. દીવાનશ્રી અનંતરાય પટ્ટણીએ ધારાસભાના પ્રમુખ અને હોદ્દાની રૂએ સભ્ય તરીકે સોગંદ લીધા હતા.^{૧૫૫} આ ધારાસભામાં વૈકુંઠરાય લલ્લુભાઈ મહેતા પણ હતા. પરંતુ ગાંધીજીએ ધારાસભાએ સ્વતંત્રતા માટેનું સાધન ન હોવાથી તેનાથી દૂર રહેવાનું જણાવ્યું હતું. ગાંધીજીના આ વિચારના સમર્થનમાં વૈકુંઠરાયે ભાવનગર રાજ્યની ધારાસભામાંથી રાજીનામું આપી દીધું હતું.^{૧૫૬} અને ધારાસભામાં ચૂંટણી પ્રથાનો અમલ થાય એવી માંગણીઓ કરી હતી.^{૧૫૭}

ધારાસભામાં હરજીવનદાસ કાળીદાસ મહેતાએ કેળવણી, ખેતીવાડી, ગ્રામ પંચાયત, સહકારી મંડળી, દરબારી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, લાયબ્રેરી, મ્યુનિસિપાલિટી જેવા આઠ ખાતાઓનો વહીવટ સંભાળ્યો હતો.^{૧૫૮} તેઓ એક સ્વતંત્ર પક્ષ તરીકે હતા. ચૂંટણીમાં ૩૩ સભ્યોમાં ૨૫ સભ્યો પોતાના પક્ષેથી ઊભા રાખ્યા હતા. ૭ બેઠકો મેળવી હતી. પ્રજા પરિષદને ૨૪ બેઠકો મળી હતી. ગજાનન ભટ્ટ ધારાસભાની ચૂંટણી અધિકારી રહ્યા હતા.^{૧૫૯} આ ધારાસભાની બેઠકને દીવાનશ્રી અનંતરાય પટ્ટણીએ સંબોધી હતી. દરેક સભ્ય પોતાના વિસ્તારના પ્રશ્નોને રજુ કરી તેના ઉકેલમાં મદદરૂપ થાય એવી આશા વ્યક્ત કરી હતી.^{૧૬૦} આ ધારાસભામાં સૌથી વધુ ધ્યાન ખેંચે એવી ઘટનાએ હતી કે,

૧૫૫. મહેતા, જયંતીલાલ, "ધારાસભાની બેઠક", ભાવનગર સમાચાર, પૃ.૨, અં-૨૩, ૧૫-૧૨-૧૯૪૧.

૧૫૬. મહેતા, જયંતીલાલ, પૂર્વોક્ત, ૧૫-૧૨-૧૯૪૧.

૧૫૭. મહેતા જયંતીલાલ પૂર્વોક્ત પૃ. ૧.

૧૫૮. મહેતા, જયંતીલાલ પૂર્વોક્ત પૃ. ૪.

૧૫૯. મહેતા, જયંતીલાલ, "ભાવનગર ધારાસભાની ચૂંટણીના પરિણામની સમાલોચના, ભાવનગર સમાચાર, ૧૪-૯-૧૯૪૬.

૧૬૦. મહેતા, જયંતીલાલ, "નામદાર પ્રમુખ સાહેબનું ભાષણ", ભાવનગર સમાચાર, ૧૬-૧૦-૧૯૪૬.

રામરાય એ રાજ્ય નિયુક્ત સભ્ય હતા. પરંતુ તેઓ પ્રજા હિતના પ્રશ્નો રજુ કરતા હતા. તેઓએ વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોના પ્રશ્નોને રજુ કર્યા હોવાથી, દીવાનશ્રી અનંતરાય પટ્ટણીએ ઠપકો આપ્યો હતો. પરંતુ સભા દ્વારા અનંતરાય પટ્ટણીના શબ્દ પ્રયોગ સામે જોરદાર વિરોધ થતા, દીવાનને પોતાના શબ્દો પાછા ખેંચવા પડ્યા હતા.^{૧૬૧}

આ રીતે ભાવનગર રાજ્યમાં ધારાસભા દ્વારા લોકતંત્રની તાલીમનો આરંભ થયો હતો. ભાવનગર રાજ્યમાં રાજકીય સ્વતંત્રતા મેળવવા પ્રજાનો ઉત્સાહ તો સ્વાભાવિક હતો. પરંતુ ભાવનગરના મહારાજાશ્રી પણ પોતાના દીવાનશ્રીની સલાહની પરવા કર્યા વગર ભાવનગર રાજ્યને ભારત સંઘમાં જોડવા માટે ગાંધીજી અને સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ પાસે દોડી ગયા હતા. ૧૫-૧-૧૯૪૮ માં ભાવનગર રાજ્યને ભારત સંઘમાં જોડી દીધાની ઘોષણા કરી દીધી હતી.^{૧૬૨} મહારાજાશ્રી કૃષ્ણકુમારસિંહજી ભાવનગર રાજ્યની પ્રજાના હૃદય સમ્રાટ હોવાથી, તેમની પ્રજા પ્રત્યેની નિષ્ઠા અને દેશ ભક્તિની ભાવનાને સન્માનવા માટે ૧૬-૧-૧૯૪૮ માં નાનાભાઈ ભટ્ટના પ્રમુખ સ્થાને સભાનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. આ પ્રસંગે નાનાભાઈ ભટ્ટે રાજ્યને એક ટ્રસ્ટ સમાન ગણાવી, આ ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીશ્રીએ લોકોના હસ્તક સોંપી દીધું તેનો આનંદ વ્યક્ત કર્યો હતો.^{૧૬૩}

૪. સ્વાતંત્ર્ય આંદોલનો અને નાગર જ્ઞાતિ :

ઈ.સ. ૧૭૫૭ માં પ્લાસીના યુદ્ધમાં બ્રિટીશ ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીના લશ્કરે બંગાળના નવાબ સિરાજ-ઉદ્-દૌલાને હરાવી, ભારતમાં કંપનીના શાસનની સ્થાપના

૧૬૧. દેસાઈ, દેવેન્દ્રભાઈ, પુનિતયાદ, સંસદીય પુરુષ બળવંતભાઈ, પૃ. ૧૦૭.

૧૬૨. મહેતા, બળવંતરાય, ગો. "રાજવીઓમાં અનોખી વ્યક્તિ", ભાવનગર સમાચાર, ૨૪-૪-૧૯૬૫.

૧૬૩. મહેતા, જયંતિલાલ, "મહારાજા સાહેબને પ્રજાના હાર્દિક અભિનંદન", ભાવનગર સમાચાર, ૨૪-૧-૧૯૪૮.

કરી હતી. આ બ્રિટીશરોનો ભારતમાં પ્રવેશ અગાઉની વિદેશી જાતિઓના આગમન અને આક્રમણ કરતાં તદ્દન જુદાં સ્વરૂપ અને સિદ્ધાંતો સાથેનો હતો. તેણે આ દેશમાં પોતાના સ્વાર્થ અને વિચારો દ્વારા સંઘર્ષ, શોષણ અને ચેતના પ્રસરાવ્યા હતા. યુરોપમાં બ્રિટીશરો ઉદાર વિચારોના પ્રચારક ગણાતા હતા. પરંતુ એશિયા અને આફ્રિકામાં પોતાના સંસ્થાનો સ્થાપી, આ પ્રદેશના લોકોનું ભારે શોષણ કર્યું હતું. ભારતને નિયોવી રહ્યા હતા.^{૧૬૪} અંગ્રેજોની આ શોષણનીતિ સામે અઢારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં લોકોનો અસંતોષ પ્રગટ થયો હતો. લોકોના બંડને બંદૂકની ગોળીથી કે પછી ચાબૂક-લાઠીથી કેમ શાંત પાડી દેવું, આ વિધાના અનુભવ ઉપયોગ કરવામાં અંગ્રેજોએ સફળતા મેળવી હતી. ભારતના આ આંદોલનો 'બંડ' તરીકે જ નિષ્કળ રહ્યા હતા.^{૧૬૫} ભારતમાં હજુ રાષ્ટ્રવાદનો પિંડ બંધાયો ન હતો. ૧૯ મી સદીના મધ્યભાગે રાષ્ટ્રવાદ પ્રાથમિક સ્વરૂપે હતો. ૧૮૫૭ નો સંગ્રામ એ પણ રાષ્ટ્રવાદનું પરિણામ હતું એમ કહેવું વધુ ગણાય એમ હતું. આ વિપ્લવમાં કોઈ એક શાસક કે સામંતની દોરવણી ન હતી. નાના નાના રજવાડાઓ પોતાની સત્તાને સાચવી રાખવા માંગતા હતા. ઝાંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈનું સૂત્ર હતું, "મેરી ઝાંસી દુંગી નહીં". પરંતુ પછી આ અસંતોષમાં દેશના લોકોનું સમર્થન પણ મળ્યું હોવાથી, રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ તેનું મૂલ્ય વધારે હતું. ગુજરાતના ઉત્તર વિભાગ, અમદાવાદ, ઓખા સુધી આ વિદ્રોહની અસર હતી. ભાવનગરના શાસકે વિદ્રોહીઓ વિરૂદ્ધ બ્રિટીશ લશ્કરને મદદ કરી હતી.^{૧૬૬} ગુજરાતમાં બળવાના અપવાદરૂપ પ્રસંગો ઘટ્યા હતા.

દેશમાં બ્રિટીશ શાસન દ્વારા આર્થિક, રાજકીય અને ધાર્મિક શોષણની પ્રવૃત્તિઓ વધતા, વિદ્રોહની ભાવનાના બીજ રોપાયા હતા. તેમા પ્રેરકબળ તરીકે ૧૮૮૫ માં

૧૬૪. વાઢેર, લક્ષ્મણ યુ. "ભારતના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં વણકરોનું પ્રદાન", પથિક, પૃ.

૧૫.

૧૬૫. Vadher Laxman U. "Contribution of Gujarati Tribal in the Independence Struggle of India : 1857-1947 A.D.", પથિક, પૃ.૩

૧૬૬. કોરાટ, પી.જી. અને બીજા, "ભાવનગર રાજ્યનો ઇતિહાસ", પૃ.૭૫.

રાષ્ટ્રીય મહાસભાની સ્થાપના ગુજરાતમાં ૧૮૮૪ માં 'ગુજરાત સભા' ની સ્થાપના^{૧૬૭} ને ગણી શકાય. આ સભાનો ઉદ્દેશ્ય લોકોની મુશ્કેલીઓ અને ફરિયાદો સરકાર સમક્ષ રજૂ કરવાનો હતો. સ્વતંત્રતા આંદોલનનું આ પ્રથમ પગલું હતું. લોકોમાં રાજનૈતિક એકતા, શાસન વ્યવસ્થા અને કાયદાની સ્થાપનામાં આત્મ નિર્ણય તેમજ પોતાની સાંસ્કૃતિક વિરાસતના રક્ષણ અને પ્રગતિ માટે તન, મન, ધનથી સેવા અર્પિત કરવાની ભાવના જાગી હતી. લોકોમાં રાષ્ટ્રભાવ જાગ્યો હતો. આધુનિક કેળવણી અને ગાંધીજીનું નેતૃત્વ પ્રાપ્ત થતાં મુક્તિ આંદોલનો આયોજન બદલ થયા હતા.

૪.૧ ગાંધીજીના નેતૃત્વ ગુણોનો નાગર નેતાઓ પર પ્રભાવ :

ગાંધીજીનો રાજકીય પ્રવેશ ભારતના મુક્તિ આંદોલનોની મહાન ઘટના હતી. આ એવા મહાપુરુષ હતા કે તેના ચારિત્ર્યના ગુણોની અસર લોક જીવનના ખૂણે ખૂણે જોવા મળતી હતી. તેમના ગુણોનો લોકો ઉપર ખૂબ પ્રભાવ પડ્યો હતો. સેવા, સાદાઈ, સ્વાશ્રય, અહિંસા, સત્ય, અપરિગ્રહ, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય જેવા નૈતિક મૂલ્યોનું સિંચન કાર્યકરોમાં થાય એવો આગ્રહ ગાંધીજી રાખતા હતા. આંદોલન માટે સંગઠનશક્તિ અનિવાર્ય હતી. આ આંદોલનો દ્વારા બ્રિટીશ સરકાર સામે સંઘર્ષ કરવાનો હતો, પરંતુ અહિંસક સંઘર્ષ, પ્રથમ શોષણ સામે જાગૃત થવું અને અહિંસક પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા જંગ ખેલવો, ક્રાંતિશાસ્ત્રમાં ગાંધીજીની આ મૌલિક શોધ હતી. યાતનાઓ વેઠવી, જેલમાં જવું, સંપત્તિની માયા છોડવી અને બલિદાન માટે પણ તૈયારી બતાવી, આ અહિંસક જંગમાં સક્રિય રહેવું, સ્વતંત્રતા માટે અધીરા લોકોએ ગાંધીજીના 'સત્યાગ્રહ' માં શંકાઓ પણ કરી હતી. પરંતુ ગાંધીજી સત્યાગ્રહના મહાન ઋષિ પુરવાર થયા હતા. ગાંધીજીની નેતૃત્વ શક્તિને સમજવા માટે 'સત્યાગ્રહ' ની પરિભાષા સમજવી જરૂરી છે.

૧૬૭. ગાંધી, રાજમોહન "સરદાર પટેલ એક સમર્પિત જીવન" પૃ. ૩૬.

ગાંધીજીનો ક્રાંતિ મંત્ર : 'સત્યાગ્રહ' ^{૧૬૮}

સત્યાગ્રહનો અર્થ છે, સત્યનો જ આગ્રહ ભારતના લોકોનું સત્ય સ્વતંત્રતા હતું. ગાંધીજી તેને 'સત્યબળ' પણ કહેતા હતા. સ્વતંત્રતા મેળવવા માટે નૈતિક અને પવિત્ર સાધનો જ ઉપયોગમાં લેવા. નૈતિકતા અને પવિત્રતાને ગાંધીજી વૃક્ષ અને બીજના સંબંધ સાથે જોડતાં હતા.

અહિંસાને સત્યાગ્રહની આધાશિલા ગણવામાં આવી હતી, પ્રેમ દ્વારા વિરોધ કરવો એટલે સત્યાગ્રહ. અત્યાચાર, અન્યાય અને ધૂર્તતાની ધૂણા જરૂરી છે, પરંતુ પ્રેમ દ્વારા વિરોધ કરવો. ગાંધીજીના સત્યાગ્રહના બે સ્વરૂપ હતા (૧) અસહયોગ અને (૨) સવિનય ભંગ. સવિનય ભંગ સત્યાગ્રહનું ઉગ્ર સ્વરૂપ હતું છતાંય એવું કાર્ય ન કરવું કે અત્યાચારીઓને પોતાના કૃત્યોમાં સુવિધા મળે, બ્રિટીશ સરકારના અનૈતિક તથા અન્યાયપૂર્ણ કાયદાઓનો જાણી બુઝીને ઉલ્લંઘન કરવું. સજા કે દંડથી બચવાનો પ્રયાસ ન કરવો. સજા કે દંડ થાય તો પણ સહર્ષ સ્વીકારી લેવા. અહિંસાને જ ધર્મ સમજી મન, વચન અને કર્મથી પાલન કરવું. ગાંધીજી સત્યાગ્રહ અંગે એમ માનતા હતા કે, દરેક મનુષ્યમાં ઈશ્વરનો અંશ છે, તેથી તેમા નૈતિક ચેતના હોય છે. જ્યારે સત્યાગ્રહી વિરોધીઓના કષ્ટો સહન કરે છે, ત્યારે એક સમયે વિરોધીનું હૃદય પરિવર્તન અવશ્ય થાય છે, તે પોતાની ભૂલને સ્વીકારે છે. અન્યાય — અત્યાચારના માર્ગથી હટી જાય છે. આ રીતે સત્યાગ્રહોનો વિજય થાય છે.

અહિંસા એ ભારતીય દર્શનનો પ્રાચીન માર્ગ છે. પરંતુ તેનો પ્રયોગ મોક્ષ મેળવવા થતો હતો. ગાંધીજીએ આ પ્રયોગ અત્યાચાર પૂર્ણ રાજનૈતિક વ્યવસ્થાનો અંત લાવવા માટે કર્યો હતો. ભારત અને વિશ્વમાં આ પ્રયોગ નવો હતો. ચંપારણ, અમદાવાદ અને ખેડામાં સત્યાગ્રહનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. નાગરો શિક્ષિત હતા, મુત્સદ્દી એમને વારસામાં મળી હતી. ગાંધીજીના ક્રાંતિશાસ્ત્રને સમજી શકે એમ હતા. પરંતુ નાગરોએ

૧૬૮ પ્રભુ, આર. કે. રાવ.યુ.આર. (સંપા) મહાત્મા ગાંધીના વિચારો" પૃ. ૧૬૦.

ગુજરાતમાં જેટલો રસ સુધારા પ્રવૃત્તિઓમાં લીધો હતો, એટલો રસ સ્વતંત્રતા માટેના આંદોલનોમાં લીધો નથી એવો આક્ષેપ નાગર જ્ઞાતિ સામે છે. આ સામે એટલું જરૂર નોંધી શકાય કે લોકોની અજ્ઞાનતા દૂર કરવી અને નવા મૂલ્યોનું સંવર્ધન કરવું, એ ગાંધીજીની વ્યુહરચના હતી. નાગર સુધારકો આ કાર્ય ગાંધીજીના રાજનૈતિક પ્રવેશ પહેલા કરતા હતા. નાગરો રજવાડાઓમાં સેવકો, શિક્ષણ, વૈદક અને જ્યોતિષ પ્રવૃત્તિઓ કરતા હોવાથી, દેશી રાજ્યોમાં મોભાદાર સ્થાન ધરાવતા હતા. વળી ગાંધીજી અને તેમના અનુયાયીઓ સત્યાગ્રહની પ્રવૃત્તિઓ વધુમાં વધુ બ્રિટીશ પ્રાંતોમાં થાય એમ ઈચ્છતા હતા. કારણ કે બ્રિટીશ જોહુકમીનો અંત આવતા દેશી રાજ્યોનો પ્રશ્ન ઉકેલવો સહેલો છે, એમ માનવામાં આવતું હતું. તેથી જ ૧૯૩૨ માં અમદાવાદ, ખેડા, ભરૂચ, સૂરત અને પંચમહાલમાં સત્યાગ્રહો કરવામાં આવ્યા હતા. ૪-૧-૧૯૩૨ થી ૧૯-૧૦-૧૯૩૨ સુધીમાં બ્રિટીશ પ્રાંત અને દેશી રાજ્યોમાં સત્યાગ્રહીઓ ઉપર થયેલા અત્યાચારો, સજા અને દંડની વિગતો પરથી આ વિચાર વધુ સ્પષ્ટ થઈ શકે એમ છે.

	બ્રિટીશ કબજા હેઠળ અત્યાચારો ^{૧૬૯}	દેશી રાજ્યો હેઠળ અત્યાચારો
૧. ધરપકડ	૧૦૮૮૮	૫૫
૨. જેલ ભરતી	૨૭૨૮	૧૪
૩. દંડ	૧૬૪૪	૦૨
૪. દંડની રકમ	૧૮૮૬૩૧	૭૨૫
૫. લાઠી ચાર્જ	૧૧૮	૧
૬. લાઠીથી ઘાયલ	૨૦૬૦૨	૬
૭. જપ્તી	૧૨૪૫	૬૧

૧૬૯. ગુજરાત સત્યાગ્રહ સમાચાર, પૃ. ૧, અં-૫, ૧૯-૧૦-૩૨. વધુ વિગતો માટે જુઓ, આઝાદીની સુવર્ણ જયંતિ વિશેષાંક-રાજ દફતર.

દેશી રાજ્યોમાં બને ત્યાં સુધી સત્યાગ્રહ કરવાનું ટાળ્યું હતું. પરંતુ કેટલાક રજવાડાઓમાં બ્રિટીશ અધિકારીઓએ શાસકોને ચાવીઓ ભરી, ત્યારે દેશી રાજ્યોએ જોહુકમી શરૂ કરી, આ સામે આંદોલનો કરવા પડ્યા હતા. નાગરોનું સમર્થન મળ્યું હતું. ૧૯૨૦ સુધી બ્રિટીશરાજની બલિહારીના ગીતો રચતા લોકો ગાંધીજીના અહિંસક યજ્ઞમાં આહુતિઓ આપવા લાગ્યા હતા.

૪.૨ ભાવનગર રાજ્યમાં રાજકીય જાગૃતિ :

ગાંધીજીની પ્રવૃત્તિઓનો પ્રભાવ નાગરો પર પડ્યો હતો. ગુજરાતમાં ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિક અને ઉછરંગરાય ઢેબર સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના અગ્રણી હતા.^{૧૭૦} ભાવનગરમાં નાગરો પણ ગાંધીજીના ઋષિકાર્યમાં જોડાયા હતા. ભાવનગરમાં નાગર ગૃહસ્થ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીની મહાનવલ 'સરસ્વતીચંદ્ર' એ લોકોને રાજકીય જીવનની ઉત્સુકતાઓને બિરદાવી હતી. તેમા નાગરો પોતાને 'સરસ્વતી ચંદ્ર' ના પાત્રો તરીકે જોતા થયા હતા. તેમા ગાંધીજીનો પ્રવેશ થતાં સ્વાતંત્ર્ય માટેની ઉત્સુકતા નાગરોમાં વધુ જાગી હતી. જેમ કાઠીયાવાડના ઘડતરમાં કર્મયોગી મોતીભાઈ, કર્મવીર ફુલચંદભાઈ અને સાધક ચમનભાઈનો ફાળો બહુમૂલ્ય હતો.^{૧૭૧} એવું જ યોગદાન નાગર ત્રિપૂટી ગુલાબરાય દેસાઈ, હરજીવનદાસ કાળીદાસ મહેતા અને દોલતરાય મહેતાનું^{૧૭૨} ભાવનગર રાજ્યના રાજકીય ઘડતરમાં રહ્યું હતું. ભાવનગરમાં સ્વતંત્રતા અંગેની આધાર શિલાઓ તેમના થકી તૈયાર થઈ હતી. ભાવનગર રાજ્યમાં બ્રિટીશરાજ અને દેશીરાજ્યને બદલે લોકતંત્રની સ્થાપનાનો વિચાર લોકો સુધી પહોંચે એવી પ્રવૃત્તિઓ આ નાગર ત્રિપૂટી થકી

૧૭૦. ત્રિપાઠી, સમીક્ષા ગૌતમભાઈ, "ગુજરાતના નાગરો : એક ઐતિહાસિક અધ્યયન (ઈ.સ. ૧૮૨૦ થી ઈ.સ. ૧૯૪૭)" શોધ મહાનિબંધ.

૧૭૧ વર્મા, નિરંજન, પરમાર, જયમલ્લ "કાઠીયાવાડના ઘડવૈયાઓ" પ્રસ્તાવનામાંથી

૧૭૨. ઝાલા, ધર્મેન્દ્રસિંહ ડી. "બળવતરાય મહેતા રાજકીય નેતૃત્વનો અભ્યાસ" શોધ મહાનિબંધ, પૃ. ૨૪.

થઈ હતી. નાનાભાઈ ભટ્ટે સ્વતંત્રતાની પ્રવૃત્તિઓને રચનાત્મક પ્રવૃત્તિ તરીકે વિકસાવી સ્વતંત્રતા માટેની જાગૃતિ લાવી હતી.

૪.૨.૧ અસહકાર આંદોલન :

ભાવનગર રાજ્યમાં સ્વદેશી ચીજ-વસ્તુ પ્રત્યેનું મમત્વ રાજા, દીવાન અને પ્રજાને પ્રથમથી હતું. વિવિધ હુન્નર કલાના પ્રદર્શનોની ગોઠવણ રાજ્ય દ્વારા કરવામાં આવતી હતી. ૧૯૦૮ અને ૧૯૧૦ માં સ્વદેશી પ્રદર્શન યોજવામાં આવ્યું હતું.^{૧૭૩} તેમ છતાંય ભાવનગર રાજ્યએ પણ બ્રિટીશ સરકારની મૈત્રી ઈચ્છતું રાજ્ય હતું. બ્રિટીશ સરકારની દેશ વ્યાપી શોષણનીતિનો પ્રભાવ ભાવનગર રાજ્યમાં પણ પડ્યો હતો. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધને લીધે તો ભારતની સ્થિતિ વધુ સંકટગ્રસ્ત બની ગઈ હતી. કર વધારાની અસરો દેશી રાજ્યોમાં પણ થઈ હતી. ખેડૂતો આ શોષણનો ભોગ વધારે થયા હતા. દેશવ્યાપી શોષણમાંથી મુક્તિ મેળવવા માટે રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ ગાંધીજીના નેતૃત્વ હેઠળ બ્રિટીશ સરકારના અત્યાચારો અને અન્યાયનો વિરોધ કરવાનું નક્કી કર્યું. ગાંધીજીના માર્ગદર્શન હેઠળ કોંગ્રેસે ગામડાંઓ સુધી પોતાના કાર્યક્રમો વિસ્તારવાની યોજના બનાવી. પ્રથમ એક કરોડ જેટલા સ્વયં સેવકોની ભરતી કરવી અને વિદેશી શિક્ષણ, પદ, વસ્તુ, ઈલકાબોનો વિરોધ કરવો અને માદક દ્રવ્યો પર પ્રતિબંધ મૂકવો. ભાવનગર રાજ્યમાં પણ આ ચળવળનો આરંભ થયો હતો. ગુલાબરાય દેસાઈએ દીવાનશ્રી પ્રભાશંકર પટ્ટણી પાસે ભાવનગર રાજ્યમાં દારૂ પર પ્રતિબંધ મૂકવાની માંગણી કરી હતી. તે સ્વીકારવામાં આવી હતી. ૧૯૨૧ માં સેવા સમિતિની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. આ સમિતિ દ્વારા રૅટિયો અને ખાદી પ્રચારની પ્રવૃત્તિઓ કરી હતી. ગુલાબરાય દેસાઈ અને માનશંકર મહેતાએ રાષ્ટ્રીય શાળા શરૂ કરી હતી.^{૧૭૪} અસહકાર આંદોલનને લીધે ભાવનગરના લોકોમાં રાજનૈતિક અધિકારો અંગે જાગૃતિ ઉત્પન્ન થઈ હતી. લોકોનો અંગ્રેજી શાસન પ્રત્યેનો

૧૭૩. કોરાટ, પી.જી. અને બીજા "ભાવનગર રાજ્યનો ઇતિહાસ" પૃ. ૧૪૭.

૧૭૪. જિલ્લા સર્વસંગ્રહ - ભાવનગર, પૃ. ૧૨૩.

અભિગમ બદલાયો હતો. અહિંસાત્મક રીતે લડત કરવાથી સ્વતંત્રતા મળશે એવા વિશ્વાસ સાથે લોકો ને આંદોલનમાં જોડવાના પ્રયાસો કરવામાં આવ્યા હતા.

૪.૨.૨ સવિનય કાનૂન ભંગ—મીઠા સત્યાગ્રહ ૧૯૩૦—૩૨

અસહકાર આંદોલનમાં ગાંધીજીએ ખાદીના પ્રચારમાં ભાર મૂક્યો હતો. આ અસહકાર આંદોલન દ્વારા દેશમાં સ્વતંત્રતા કે સમાનતા મેળવી શક્યા નહીં, પરંતુ આ આંદોલન વિશાળ વિસ્તારમાં ફેલાયેલું હોવાથી, તેના દૂરગામી પ્રત્યાઘાતો પડ્યા હતા. આ આંદોલનોએ બ્રિટીશ સરકારને બતાવી આપ્યું હતું કે હિન્દની સંગઠનાત્મક એકતામાં જબરી તાકાત છે. આ તાકાતનો પરિચય આપવા માટે ગાંધીજીએ સવિનય કાનૂન ભંગની ચળવળ શરૂ કરી હતી. સરદાર વલ્લભાઈ પટેલે ગાંધીજીને બ્રિટીશ સરકારને મહેસૂલ ન ભરવું. ખેડૂતોનો સહકાર મેળવી સવિનય કાનૂન ભંગ ચળવળ ચલાવવી એવું સૂચન કર્યું હતું. પરંતુ ગાંધીજી આ સૂચન સાથે સહમત થયા નહીં. કારણ કે મહેસૂલ ન ભરવાથી ખેડૂતોની જમીન જપ્તી થવાનો ભય રહે તેથી ગાંધીજીએ ફેબ્રુઆરીમાં મીઠાના કાયદાને તોડવાનું નક્કી કર્યું. સરદાર પટેલને આ વિચાર પ્રત્યે અસંતોષ હતો. પરંતુ ગાંધીજીના કાર્યમાં અતૂટ વિશ્વાસ હોવાથી ગાંધીજી જે કાર્ય સોંપે તે પૂરી નિષ્ઠા અને ઘગશથી કરવા તૈયાર હતા. મીઠા જેવી નજીવી વસ્તુ માટે કાનૂન ભંગ કરવામાં ગાંધીજીનો તર્ક એવો હતો કે મીઠા જેવી વસ્તુ ઉપર પણ બ્રિટીશ સરકાર કર નાખી ભારતના લોકોને હેરાન કરે છે. ગરીબ લોકો પણ આ કર ભારણથી છૂટતા નથી, સત્યાગ્રહીએ દરિયાકાંઠે જઈ મીઠું લેવું, જે ન પહોંચી શકે એવા લોકોએ મીઠું વેચવું કે ખરીદવું, આ રીતે કાયદો તોડવો. આ પ્રકારે સત્યાગ્રહીઓનો વિરોધ જોરદાર લાગે અને લોકોને કશું ગુમાવવું પણ ન પડે.^{૧૭૫} ગાંધીજીનો આ વ્યવહારું ઉકેલ હતો. બ્રિટીશ સત્તાની બંદૂકની શક્તિ સામે મીઠાનો કાયદો તોડવો અને તેમા એક વિશાળ જનસમુહને ઓતપ્રોત કરી દેવો એ અદ્ભૂત શક્તિ દ્વારા જ

૧૭૫. દેસાઈ, ઈશ્વરલાલ (સંપા.) "બારડોલી સત્યાગ્રહ" વધુ વિગતો માટે જૂઓ, ગાંધી રાજમોહન "સરદાર પટેલ એક સમર્પિત જીવન".

શક્ય બને એમ હતું.^{૧૭૬} આ આંદોલન દ્વારા ગાંધીજી ગુલામ લોકોના આત્માને સ્વતંત્રતા માટે સંગઠિત કરવા ઈચ્છતા હતા.

ગાંધીજીએ ૭૮ સત્યાગ્રહીઓ સાથે ૧૨-૩-૧૯૩૦ ના દિવસે સાબરમતી આશ્રમથી દાંડી કૂચ કરી હતી. ૬-૪-૧૯૩૦ ના રોજ દાંડી ગામમાં પહોંચી મીઠાની ચપટી ભરી મીઠાના કાયદાનો ભંગ કર્યો હતો. વિશ્વ ઇતિહાસની અભૂતપૂર્વ ઘટના હતી. ઈશુ ખ્રિસ્તના શાંતિના સિદ્ધાંતમાં શ્રદ્ધાવાન માત્ર અંગ્રેજો જ નહીં યુરોપિયનો પણ ગાંધીજીની અહિંસક પ્રવૃત્તિઓનો ચમત્કાર જોવા ઉત્સુક થયા હતા. બ્રિટીશ સૈનિકો માટે તો બંદૂકના નાળયામાં થૂંકવું પડે એવું વાતાવરણ ગાંધીજીએ સર્જી દીધું હતું.

ભાવનગર રાજ્યમાં અનેક નાગર સ્ત્રી-પુરુષોએ સ્વાતંત્ર્ય અંગેના સત્યાગ્રહનું સમર્થન કર્યું હતું. કેટલાક સત્યાગ્રહી તરીકે પ્રવૃત્ત રહ્યા હતા.

કપિલરાય મનવંતરાય મહેતા દાંડીકૂચની અરુણ ટુકડીના સભ્ય હતા. પાંચ વરસ સુધીનો જેલવાસ ભોગવ્યો હતો.^{૧૭૭} નાનાભાઈ ભટ્ટે વીરમ ગામમાં સત્યાગ્રહીઓની છાવણી સંભાળી હતી. નીલ અન લેમન નામના લશ્કરી અધિકારીઓ આંદોલનકારીઓનું દમન કરવામાં કુખ્યાત હતા. આ બન્ને છાવણીના સત્યાગ્રહીઓ ઉપર ઘોડાઓ દોડાવી, છાવણીને વિખેરી નાખવાના ઈરાદાઓ સાથે આવ્યા હતા. પરંતુ નાનાભાઈ ભટ્ટે સત્યાગ્રહીઓને રસમય શૈલીમાં આયરલેન્ડની સ્વતંત્રતાની સંઘર્ષ કથાનું એવું ભાવમય વર્ણન કરી રહ્યા હતા કે એક આયરિશ અધિકારી શ્રોતા બની ગયો હતો.^{૧૭૮} ચમનલાલ મહેતા અને તેમના પત્ની અખિલેશ્વરી બહેન મહેતાએ પિકીટીંગ કરીને સત્યાગ્રહ કર્યો

૧૭૬. S. Radhakrishna (Edited), "Mahatma Gandhi - Essays and Reflections on his life and work", Miss Ethel Mannin, "The Power of Non-Violence" p. 183.

૧૭૭. શાહ, મુકુન્દરાય, "ગુજરાતી વિશ્વકોશ" ખંડ-૧૫, પૃ. ૪૮૮.

૧૭૮. ભટ્ટે, તનસુખલાલ, "અતીતના અનુસંધાનમાં" પૃ. ૯૩.

હતો. તેઓ વહેલી સવારે ભાવનગરની બજારોમાં પ્રભાત ફેરીઓ કાઢતા હતા. દુકાને દુકાને ફેરી વેપારીઓને વિદેશી કાપડ નહીં વેચવા સમજાવતા હતા. વિદેશી કાપડની ગાંસડીઓ ને તૈયાર કરતા મજદૂરોને સમજાવી, કાર્યક્રમમાં ભાગ લેવા કહેતા હતા. વેપારીઓના ખૂબ વિરોધની વચ્ચે પણ સત્યાગ્રહ માટે પિકેટીંગ પ્રવૃત્તિ શરૂ રાખી હતી. વેપારીઓના ઘેર જઈને પણ વિરોધ કરતા હતા.^{૧૭૮} ભાવનગર રાજ્યએ સત્યાગ્રહીઓ વિદ્યાર્થીઓ વિરૂદ્ધ હદપારી અને જેલ સુધીના પગલાઓ લીધા હતા. ચમનલાલ મહેતા ધાંગધ્રામાં દારૂ પિકેટીંગ, વીરમગામના મીઠા સત્યાગ્રહમાં હતા. ૧૯૩૨માં અમદાવાદમાં ઘરપકડ કરવામાં આવી હતી. ૧૯૩૩ માં બન્ને પતિ-પત્નીને જેલયાત્રા કરવી પડી હતી.^{૧૮૦} માર્કડ રાય બ. મહેતાએ ૧૯૩૦ માં મીઠા સત્યાગ્રહમાં ભાગ લીધો હતો. ૧૯૩૧-૩૨ માં જેલમાં જવું પડ્યું હતું.^{૧૮૧} દેવીબહેન પ્રભુલાલ પટ્ટણીએ ૧૯૩૦ માં ઘોલેરા મીઠા સત્યાગ્રહ અને ૧૯૩૨માં સત્યાગ્રહી તરીકે રહ્યા હતા. તેમને સાત માસ અને છ માસ જેલની સજા થઈ હતી.^{૧૮૨} નંદરાય ભૂપતરાય ઓઝા ૧૯૩૦-૩૨ માં મીઠાના સત્યાગ્રહમાં જોડાયા હતા. થાણામાં છ માસની સજા થઈ હતી.^{૧૮૩} મૂળશંકર મોહનલાલ ભટ્ટે વીરમગામ સત્યાગ્રહમાં ભાગ લીધો હતો.^{૧૮૪} દાંડી, ઘોલેરા, વિરમગામના મીઠા સત્યાગ્રહોમાં નાગરોએ અનેક કષ્ટો વેઠીને ભારતના સ્વતંત્રતા સંગ્રામમાં ફાળો આપ્યો હતો. સત્યાગ્રહીઓ ઉપર સૈનિકો બંદુકના ફૂંદા, લાઠી, મુક્કા, ગડદા પાટુ, બુટવાળા પગથી લાતો, આરાવાળી લાકડીઓ ઘોંચી પીડા આપતા હતા. માથા, પેટ, જાંઘ પર

૧૭૯. પાઠક, રામનારાયણ, "કર્મવીર ફુલચંદભાઈ" પૃ. ૩૨૯. જુઓ, ભાવનગર સ્થિત વડનગરા નાગર જ્ઞાતિ પરિચય ગ્રંથ પૃ. ૩૮.

૧૮૦. જુઓ, ભાવનગર સ્થિત વડનગરા નાગર જ્ઞાતિ પરિચય ગ્રંથ. પૃ. ૩૮.

૧૮૧. ભટ્ટે, ગોકુળભાઈ અને બીજા, "સ્મરણાંજલિ - માર્કડરાય બ. મહેતા".

૧૮૨. શાહ, જયાબહેન વજુભાઈ, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૬૬.

૧૮૩. શાહ, જયાબહેન વજુભાઈ, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૬૬.

૧૮૪. શાહ, જયાબહેન, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૨૬૪.

લાઠીઓ ફટકારી લોહી કાઢવામાં આવતું, તેના ઉપર મીઠું ભભરાવતા, હાથ મરડી નાખતા, ઢસડતા, તડકામાં ઊભા રાખતા, પીવા માટેનું પાણી આપવામાં આવતું નહીં, સ્ત્રીઓને બિભત્સ ગાળો આપવામાં આવતી, લાઠી અને બંદૂકના કૂંદાથી માર મારતા હતા.^{૧૮૫} આમ છતાંય આ સત્યાગ્રહીઓએ બ્રિટીશ સૈનિકોને મારી નાખ્યા ન હતા. ગાંધીજીની અહિંસાની આ મહાન જીત હતી.

ભાવનગરમાં અસહકાર આંદોલનોમાં નાગર જ્ઞાતિનો હિસ્સો અંશતઃ રહ્યો, પરંતુ સવિનય કાનૂન ભંગની લડતમાં નાગરોએ ભાગ લીધો હતો. નાગરોને દેશની સ્વતંત્રતા વ્હાલી હતી, પરંતુ નાગરોની સ્થિતિ અને સંજોગોએ નાગરોને સ્વતંત્રતા અંગેની સંઘર્ષ યાત્રાથી દૂર રાખ્યા હતા. આ અંગે એમ હશે કે નાગરોનો મોટો પરિવાર ભાવનગર રાજ્યના વહીવટમાં હોવાથી રાજ્ય તરફથી સામાજિક-આર્થિક બહિષ્કાર થાય. ઘણાં દેશી રાજ્યોએ આ પ્રકારના પગલાંઓ લીધા હતા.

દેશમાં સ્વતંત્રતા માટેની સંઘર્ષ યાત્રાના સૂત્રધાર ગાંધીજી દેશના દરેક સમુદાય અને જ્ઞાતિના લોકોની સ્થિતિ અને સમસ્યાઓના પારખું હતું. ભાવનગરમાં નાનાભાઈ ભટ્ટ ભાવનગર રાજ્યના દીવાન સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીના માનીતા હતા. ગાંધીજીએ નાનાભાઈ ભટ્ટને રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ માટે પ્રેરિત કર્યા હતા, શૈક્ષણિક સંસ્થાના વિકાસ માટે તત્કાલિન સમયના જાણીતા ઉદ્યોગપતિશ્રી ધનશ્યામદાસ બિરલા પાસેથી આર્થિક સહાય આપી હતી.^{૧૮૬} ભાવનગરના રાજ્ય સેવકનું મન સ્વતંત્રતા પ્રેમી હશે અને મત રાજ્યની સ્થિતિનું રક્ષણ કરવું. તેથી જ નાગરોને સ્વતંત્રતા સંગ્રામમાં મોકળાશ મળવા લાગી હતી. ગાંધીજીની યોજના ગામ, નગર, ધર્મ, ભાષા, પ્રદેશ, જાતિ, જ્ઞાતિ, વર્ગના બધાં જ

૧૮૫. શુક્લ, જયકુમાર, "ગુજરાતમાં સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ" ગુજરાત સંભારણા સ્વાતંત્ર્ય પર્વ સુવર્ણજયંતી વિશેષાંક પૃ. ૩૨.

૧૮૬. બિરલા, ધનશ્યામદાસ, મણીભાઈ દેસાઈ, (અનુ.) "મહાત્માજીની છાયામાં મારા અંગત સંસ્મરણો" પૃ. ૫૦.

લોકોને સ્વતંત્રતા આંદોલન માટે તૈયાર કરવા ઈચ્છતા હતા. રાજકીય જાગૃતિ માટે સામાજિક જાગૃતિ પણ જરૂરી હતી, આ કાર્ય શિક્ષિતો વધુ સારી રીતે કરી શકે એમ હતા. અગાઉના કેટલાંક આંદોલનોની નિષ્ફળતાઓના કારણોનો અભ્યાસ ગાંધીજીએ કર્યો હશે. ગાંધીજીએ અસહકાર ચળવળ શરૂ કરી એ પહેલા (૧૯૨૦) ભારતમાં મજૂરોએ ૩૯૬ હડતાલો પાડી હતી. આ હડતાલોમાં ૬૦૦૩૫૧ મજૂરોએ ભાગ લીધો હતો આવી ઘણી કાંતિઓ સફળ થઈ હતી, તેમા હિંસાનું તત્ત્વ વધારે હતું. ગાંધીજી આ પ્રકારની હડતાલોને પ્રોત્સાહન આપવું મૂર્ખતા સમજતા હતા.

ગાંધીજી હિંસાનું કાંતિશાસ્ત્ર ભૂંસીને અહિંસક માનસ ધરાવતા લોકો દ્વારા અસહકાર અને સવિનય કાનૂન ભંગના આંદોલનમાં સફળતા ઈચ્છતા હતા. ગાંધીજી આંદોલનની યોજના અને નેતૃત્વ એવી રીતે વિચારતા હતા કે, તેના પર નિયંત્રણ અને જરૂર પડે આંદોલનને અટકાવી શકાય. સમજૂતિ દ્વારા ઉકેલ, આંદોલન શરૂ હોય ત્યારે પણ સમજૂતિના બારણા ખુલ્લા રાખવાની ગાંધીજીની વ્યુહ રચના હતી. ગાંધીજીની આ પ્રકારની નીતિથી ઘણા નારાજ પણ હતા. ગાંધીજી સવિનય કાનૂન ભંગ લડત ગામડાઓમાં લઈ જવા માંગતા હતા. પરંતુ ગ્રામ્ય લોકો અહિંસક આદર્શોને પ્રથમ સમજે પછી જ આંદોલનમાં જોડાય, તો જ આ આંદોલનો અભૂતપૂર્વ બની રહે. અસહકાર આંદોલનોમાં શિક્ષિતો અને વેપારીઓ પણ હતા. અગ્રવર્ગ અને મધ્યમવર્ગના લોકોની સહકારથી પણ આંદોલનમાં ફાયદો થાય. આ લોકોના નેતૃત્વ નીચે ગામડાંઓને અહિંસક આંદોલનો માટે તૈયાર કરવાના હતા. ગાંધીજીના બુદ્ધિજીવી અનુયાયીઓ રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા આંદોલનની ભૂમિકા બાંધવા લાગ્યા હતા. ભાવનગરમાં ગુલાબરાય દેસાઈ, માનશંકર મહેતા, નાનાભાઈ ભટ્ટ, માર્કડરાય મહેતા એ આ કાર્યમાં સફળતા મેળવી હતી. ગાંધીજીના વિશ્વાસને ચરિતાર્થ કર્યો હતો.

આંદોલનને યોજના બદલ કરવામાં આ લોકોની ભૂમિકા ખૂબ જ મહત્ત્વની રહેતી હતી. સવિનય કાનૂન ભંગના ભારત વ્યાપી પ્રભાવ અંગે મુંબઈ કાઉન્સિલના ગૃહ સચિવ એચ.જી. હેગે પોતાના એક રિપોર્ટમાં નોંધ્યું છે કે, આંદોલનને લીધે સરકારને મોટું

નુકસાન થયું હતું. સવિનય કાનૂન ભંગ આંદોલન એટલું આયોજન બદ્ધ હતું કે રસ્તાઓમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં ગાંધી ટોપીઓ દેખાતી, પિકીટિંગ માટે સ્વયં સેવકોને એવી રીતે તૈયાર કરવામાં આવતા કે સૈનિક તૈયાર થાય.^{૧૮૭} આ સ્વયં સેવકોએ મીઠા માટે સત્યાગ્રહ કર્યો, પરંતુ સ્વદેશી વસ્તુઓને પ્રોત્સાહન આપવા વિદેશી કાપડનું પિકીટિંગ કરતા હતા. તેને લીધે સરકારને ૧૯૩૦ પહેલા કાપડની આયાત ૧૩૭.૯ કરોડ મીટર હતી, તે ૧૯૩૦ પછી ઘટીને ૭૧.૩ કરોડ મીટર થઈ હતી. ૧૯૩૦ પહેલા આયાત મૂલ્ય ૨ કરોડ ૬૦ લાખ પાઉન્ડ હતું તે ૧૯૩૦ પછી ઘટીને ૧ કરોડ ૩૭ લાખ પાઉન્ડ થયું હતું.^{૧૮૮} સ્વદેશી કાપડ ઉદ્યોગને ફાયદો થયો હતો.

ભાવનગરમાં વિદેશી કાપડના પિકીટિંગમાં નગરના સ્વયં સેવકોનું યોગદાન રહ્યું હતું. અહિંસક સ્વરૂપ જાળવી રાખવામાં પણ મદદ મળી હતી. વ્યાપારીઓની સ્ત્રીઓને પણ અખિલેશ્વરી બહેન મહેતા બીજી સ્ત્રીઓની ટુકડીઓને સાથે રાખી સમજાવતા હતા. વિદેશી કાપડમાંથી મળતા લાભને જતો કરી સ્વદેશીમાંથી થોડોક લાભ દેશની સ્વતંત્રતા માટે અમુલ્ય છે. આ સમજણનો વિકાસ થવા લાગ્યો હતો.

ભારતના ઘણા શહેરોમાં ઘણા વ્યાપારી સંઘો એ પણ સ્વતંત્રતા પ્રચાર સભાનું આયોજન કર્યું હતું. એક સભામાં ૨૮ જેટલા વ્યાપારી સંઘો જોડાયા હતા. ધનશ્યામદાસ બિરલા, પી.ડી. ખેતાન, લાલજી નારણજી ગાંધીજીના સમર્થનમાં પહેલેથી હતા.

ભાવનગરમાં સવિનય કાનૂન ભંગ લડતના કાર્યકરોએ ગાંધીજીના નેતૃત્વમાં વિશ્વાસ મૂકી, સ્વતંત્રતા અંગેના પોતાના આત્મવિશ્વાસમાં પણ વધારો કર્યો. સ્થાનિક

---

૧૮૭. Ghosh, Shankar, (Edited), Congress Presidential Speech of M.K. Gandhi, Belgaon - ICHR. Vol-I (Documents) પૃ. ૧૬૮.

૧૮૮. સરકાર સુમિત, ભારતીય રાષ્ટ્રવાદ ઔર ગાંધી : સવિનય અવજા, આધુનિક ભારત કા ઇતિહાસ, પૃ. ૬૫૦.

કક્ષાએ પરિવર્તન લાવવા માટે આત્મ વિશ્વાસની જરૂર હતી. જે લોકો ગાંધીજીના કાર્યક્રમો અંગે શંકાશીલ હતા, તેઓ પણ સ્થાનિક લોકોના સમર્થન અને દેશવ્યાપી પ્રભાવને લીધે આશ્ચર્યશક્તિ થયા હતા.

આ આંદોલનમાં સ્ત્રીઓએ ભાગ લઈ, સરકારી તંત્રને હચમચાવી દીધું, ઉત્સાહની એક ઉચ્ચ અભિવ્યક્તિ હતી.^{૧૮૮} સવિનય કાનૂન ભંગ ચળવળ દ્વારા રાષ્ટ્રીયતાનું જાગરણ થયું હતું.

ભાવનગરની નાગર જ્ઞાતિનું સવિનય કાનૂન ભંગ ચળવળમાં આપેલું યોગદાન, અખિલ ભારતીય સંદર્ભમાં મહત્ત્વનું હતું. પરંતુ સ્વતંત્રતા આંદોલનો કોઈ જાતિ સમુહ કે કૂળ સમુહના વિશેષ સંદર્ભમાં અગત્યતાના હતા એમ માની શકાય નહીં. આ સિદ્ધાંત નાગર જ્ઞાતિ માટે પણ લાગુ પાડી શકાય.

૪.૨.૩ હિન્દ છોડો આંદોલનો – ૧૯૪૨

ભારતમાં ક્રિપ્સ યોજનાની નિષ્ફળતા, આંતર રાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિમાં રાજકીય પલટો, અગ્નિ એશિયાની ઘટનાઓ (મલાયા, સિંગાપુર, બર્મા, ફિલિપાઈન્સ, ઈન્ડોનેશિયા) માં બ્રિટીશ સરકારના વળતા પાણી, યુદ્ધનો વધતો જતો ભય. યુદ્ધના દબાણ હેઠળ ઈંગ્લેન્ડ હતું. તેનો ફાયદો લેવાનું ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસે નક્કી કર્યું. લડત અંગેની વ્યુહરચના અને કાર્યક્રમો અંગેની સત્તા અને નેતૃત્વ ગાંધીજીને સોંપવામાં આવ્યું હતું. ગાંધીજી આ પહેલા બે રાષ્ટ્રવ્યાપી લડતોમાં અંગ્રેજોને હંફાવી ચૂક્યા હતા. યુરોપના દેશોમાં પણ તેના પ્રત્યાઘાતો પડ્યા હતા. ગાંધીજી અને કોંગ્રેસના નેતાઓએ ૮ ઓગસ્ટ, ૧૯૪૨ થી અંગ્રેજો સામે અંતિમ આંદોલન શરૂ કરવાનું નક્કી કર્યું. બ્રિટીશ સરકારે ગાંધીજી અને કોંગ્રેસ ના નેતાઓને ૮ ઓગસ્ટ, ૧૯૪૨ ની રાત્રીએ પકડી લીધા.

૧૮૮. બિપિનચંદ્ર અને અન્ય, સરલા જગમોહન (અનુવાદ), "સ્વાધીનતા સંગ્રામ" પૃ.

ગાંધીજીને પૂનામાં આગાખાન મહેલમાં અને બીજા નેતાઓને અહમદનગરના કિલ્લામાં કેદ રાખવામાં આવ્યા હતા.^{૧૯૦} ૮મી ઓગસ્ટ, ૧૯૪૨ થી આ ઘરપકડના તત્કાળ અને સાહસિક પડઘાઓ લોકોમાં પડ્યા. શહેરો અને ગામડાંઓમાં લોકોએ વિરોધ પ્રદર્શનો કર્યા. વિદ્યાર્થીઓ, મજૂરો, ખેડૂતો, મધ્યમવર્ગના લોકોએ સભા, સરઘસો અને ભાંગફોડ પ્રવૃત્તિઓ કરી હતી.

ભાવનગરમાં નાનાભાઈ ભટ્ટની ૨૭-૮-૧૯૪૨ ના રોજ સોનગઢમાં બ્રિટીશ એજન્સીના અધિકારીએ ઘરપકડ કરી હતી.^{૧૯૧} ગાંધીજી અને બીજા નેતાઓના કોઈ સમાચાર ન મળતા, ભાવનગરમાં બંધ પાળવામાં આવ્યો હતો. મજૂરો પણ આ બંધમાં જોડાયા હતા.^{૧૯૨}

ભાવનગર બંદરે વિશ્વયુદ્ધ માટેના હથિયારો લાવવામાં આવ્યા છે, એવા સમાચાર મળતા શિશિરભાઈ યશવંતરાય મહેતા પિકિટીંગ કરતા પકડાયા હતા. દેવેન્દ્રભાઈ દેસાઈ ની પણ ઘરપકડ કરવામાં આવી હતી. બે વરસની જેલની સજા કરવામાં આવી હતી.^{૧૯૩}

ભાવનગર રાજ્ય દેવેન્દ્રભાઈ દેસાઈના ઘરની જપ્તીનો હુકમ કર્યો હતો. દેવેન્દ્રભાઈની માતાએ પણ આ પ્રકારની જોહુકમીનો વિરોધ કરી રાજ્યને તાબે થયા નહીં. ૯-૧૦-૪૨ ના દિવસે ભાવનગરમાં લડતનો કાર્યક્રમ નક્કી કરવામાં આવ્યો હતો. આ કાર્યક્રમ અનુસાર (૧) આખા શહેરમાં હડતાલ પાડવી (૨) સવારના નવ વાગ્યે ધ્વજવંદન (૩) સાડા નવ વાગે સરઘસ (૪) સૂત્રો, પત્રિકાઓ, પોસ્ટરો ચોંટાડવા વહેંચવા, (૫) યુદ્ધ પ્રયાસમાં મદદ કરતા સ્થળો પર સામુહિક પિકિટીંગ (૬) સાંજે સાત

૧૯૦. બિપિનચંદ્ર, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૨૧૩.

૧૯૧. ભટ્ટ, તનસુખ, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૮૩.

૧૯૨. જંગે આઝાદી, પત્રિકા : ૧૪, ૨૯-૮-૧૯૪૨.

૧૯૩. ગુજરાત સર્વસંગ્રહ - ભાવનગર જિલ્લો પૃ. ૧૨૫.

વાગે જાહેર સભા (૮) ભાવનગરના મહાલોમાં પણ આ કાર્યક્રમ કરવો.^{૧૯૪} નક્કી થયેલા કાર્યક્રમ મુજબ કાઠીયાવાડના નેતાઓ પણ આ કાર્યક્રમમાં જોડાયા હતા. ભાવનગરમાં એક સરઘસ કાઢવામાં આવ્યું. પોલીસ આ સરઘસના લોકોને અટકાવી તેના પર લાઠી ચાઈ અને અમાનુષી અત્યાચારો કર્યા હતા.^{૧૯૫} બ્રિટીશ સરકાર આ લડતનું દમન કરવામાં કોઈપણ ખામી ન રહે એ અંગે કડક પગલાંઓ લેવાની સૂચનાઓ દેશી રાજ્યોને આપી હતી.

સ્વાતંત્ર્યવીરો પણ સરકાર સામે રુકી જવાના મૂડમાં ન હતા. લડતને વધુ ઉગ્ર બનાવવા માટે કાર્યકરો રૂપીકેશ વોરા^{૧૯૬} અજીતરાંય માનશંકર ઓઝા, રાજેન્દ્ર રાય મહેતા^{૧૯૭} માર્કડરાય દુલેરાય વ્હોરા^{૧૯૮} મૂળશંકર મોહનલાલ ભટ્ટ^{૧૯૯} રસિકલાલ પંડ્યા અને પ્રસન્નવદન મહેતાએ વિવિધ કાર્યક્રમોનો પ્રચાર-પ્રસારમાં ફાળો આપ્યો હતો.^{૨૦૦} સરકારનો દમનકારી કોરડો આંદોલનકારીઓ ઉપર વધુ વીંઝાતા કેટલાક કાર્યતકર્તાઓ

---

૧૯૪. 'જંગે આઝાદી' હસ્તલિખિત પત્રિકા, પ્રકાશક : આખરી સંગ્રામ સમિતિ
ભાવનગર કાઠીયાવાડ પત્રિકા : ૧૨, ૬-૮-૧૯૪૨.

૧૯૫. મકવાણા, ગોવિંદભાઈ પુ. "૧૯૪૨ ની હિંદ છોડો લડતમાં ભાવનગર,
રાજદંડતર.

૧૯૬. શાહ, જયાબેન, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૩૯૮.

૧૯૭. ભટ્ટ કિરીટ અને બીજા "શાશ્વતી" પૃ. ૧૨૦.

૧૯૮. શાહ જયાબેન, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ.

૧૯૯. જુઓ, ભાવનગર સ્થિત વડનગરા નાગર જ્ઞાતિ પરિચય ગ્રંથ.

૨૦૦. શાહ જયાબેન, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૨૬૪.

ગુપ્તવાસમાં જતા રહ્યા હતા.^{૨૦૧} ભાવનગરમાં અનંતરાય મહેતા તેમજ પ્રસન્નવદનભાઈ મહેતા ભૂગર્ભ પ્રવૃત્તિ તરીકે આઝાદી માટેની પત્રિકાઓને ગામ તથા શહેર સુધી પહોંચાડતા હતા. આ પ્રવૃત્તિનો પ્રભાવ એવો પડ્યો હતો કે સરકારે આ પ્રવૃત્તિઓની વિગતો આપનારને ઈનામ આપવાની જાહેરાત કરી હતી.^{૨૦૨}

ભાવનગરના અખિલેશ્વરી બહેન મહેતાએ સવિનય કાનૂન ભંગની લડતમાં ભાગ લીધો હતો. તેના પરિણામ સ્વરૂપે ૧૯૪૨ ની હિન્દ છોડો લડતમાં ભાવનગરની અનેક સ્ત્રી કાર્યકર્તાઓએ ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લીધો હતો. સ્ત્રીઓએ ૨૧-૧૦-૧૯૪૨ માં આંબા ચોકમાં એક જાહેર સભા ભરી હતી. ભાવનગર રાજ્યના મહારાણી સાહેબને આવેદનપત્ર આપવાનું નક્કી કર્યું હતું. પરંતુ રાજ્યના અધિકારીએ ના પાડતા આ સ્ત્રી-કાર્યકરો રાતભર સભા શરૂ રાખી હતી. બીજા દિવસે ભાવનગરના સૈનિકોને બહેનો ઉપર લાઠી ચાર્જ કર્યો હતો. આ ઘટનાને પગલે ભાવનગર રાજ્યના દીવાનશ્રી અનંતરાય પટ્ટણીએ સભા સરઘસ અને ભાવનગર શહેરની હદમાં આઠ માઈલ સુધી પાંચ કે તેથી વધુ માણસો ભેગા થવા ઉપર પ્રતિબંધ મૂકી દીધો હતો.^{૨૦૩}

નાગરોએ ભાવનગર બહાર જઈને પણ હિન્દ છોડો ચળવળમાં ભાગ લીધો હતો. માકંડરાય બ મહેતા (મુંબઈ) ને નાસિક જેલમાં રાખવામાં આવ્યા હતા. વાસુદેવ મહેતાએ વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહમાં ભાગ લીધો હતો. સાબરમતી જેલમાં ગયા હતા.^{૨૦૪} વાસુદેવ મહેતાના પુત્ર જગન મહેતાએ ગાંધીજીના આંદોલનને ફોટોગ્રાફી દ્વારા જીવંત રાખ્યું. તેમણે ૧૯૪૨ ની ચળવળમાં પોસ્ટર પ્રચારનું કામ કર્યું હતું.^{૨૦૫}

૨૦૧. શ્રી પ્રસન્નવદનભાઈ મહેતાની રૂબરૂ મુલાકાતના આધારે ૪-૧૦-૨૦૦૪.

૨૦૨. મકવાણા, ગોવિંદભાઈ પુ. પૂર્વોક્ત ગ્રંથ રાજદંતર.

૨૦૩. મહેતા, જગન "સંભારણા સ્વાતંત્ર્ય પર્વ, સુવર્ણ જયંતી વિશેષાંક, માહિતીખાતું પૃ. ૩૬.

૨૦૪. મહેતા, જગન. પૂર્વોક્ત પૃ. ૩૬.

૨૦૫. મહેતા, જગન. પૂર્વોક્ત, પૃ. ૩૬

ભાવનગરના સ્વાતંત્ર્ય સૈનિકોએ ભાંગફોડ પ્રવૃત્તિઓને પણ આંદોલનના ભાગ તરીકે સ્વીકારી હતી. નાનાભાઈ ભટ્ટે ઈડર અને શિવરાજપુરથી દાણગોળો ખરીદી અમદાવાદમાં બોંબ બનાવવાની પ્રવૃત્તિ કરી હતી.^{૨૦૬} જોકે ગાંધીજી આવી પ્રવૃત્તિને સમગ્ર લડતને માટે હાનિકારક સમજતા હતા.^{૨૦૭} ગાંધીજી કોઈને ઈજા પહોંચાડ્યા વગર જ પોતાના વિચારનો સામે પક્ષે સ્વીકાર થાય એવા સત્યનો આગ્રહ રાખતા હતા. પરંતુ ૧૯૪૨ ની લડતએ લોકો અને ગાંધીજી બંને માટે કસોટીરૂપ હતી. ગાંધીજીને અહિંસાના માર્ગને છોડવો ન હતો, જ્યારે બ્રિટીશરોને દમનના માર્ગ સિવાય કશું સૂઝતું નહોતું. આ બન્ને વચ્ચે નિર્ણય તો લોકોએ જ કરવાનો રહ્યો, ગાંધીજી જેલમાં રહ્યા હોવાથી લોકો પરનું નિયંત્રણ ઓછું થયું હતું. પરંતુ લોકોમાં ગાંધીજી પ્રત્યેનો અહોભાવ જબરો હતો. આ કારણે ભાંગફોડ પ્રવૃત્તિ થાય એ પણ સ્વાભાવિક પ્રક્રિયા હતી. ગાંધીજી પણ આંદોલન શરૂ કરતા પહેલાં જ આ પરિસ્થિતિને જાણી ગયા હશે, તેથી જ ૮ ઓગસ્ટ, ૧૯૪૨ ના દિવસે તેનો અંતિમ સંદેશ એ હતો કે "એક માત્ર ઈશ્વર જ તમારો માર્ગદર્શક બનો અને તેના આદેશ પ્રમાણે તમે વર્તો, મારું તમને વચન છે કે તમે જે કંઈ કરો એનો કાજ હું નહીં થાઉં" આ રીતે ગાંધીજીએ ૧૯૪૨ ના આંદોલન પહેલા પોતાની મર્યાદાઓ બનાવી દીધી હતી. લોકો હિંસા-અહિંસાનો ભેદ કર્યા વગર 'કરેગે યા મરંગે' ની લાગણી સાથે લડતમાં કૂદી પડ્યા હતા.

૧૯૪૨ની આ લડતની મુખ્ય વિશેષતાએ રહી હતી કે શાળાઓ, કોલેજોના વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકોનો સહકાર મળ્યો હતો. ભાવનગરમાં શામળદાસ કોલેજમાં નાગર વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ઘણી હતી. ૧૯૪૨ ની લડતના નેતાઓની પ્રવૃત્તિથી પ્રભાવિત થઈ નાગર વિદ્યાર્થીઓએ કોલેજ બંધ રાખી, આંદોલનને ટેકો આપ્યો હતો.

૨૦૬. શુક્લ, જયકુમાર, "ગુજરાતમાં સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ વિશેષાંક, પૃ. ૪૬.

૨૦૭. પ્યારેલાલ, (અનુવાદ) દેસાઈ, મણિભાઈ, "મહાત્મા ગાંધી પૂર્ણાહુતિ", પુસ્તક પહેલું, પૃ. ૫૨.

મહેતા હેમાંગિનીબહેન, મહેતા મંદાકિની બહેન, હેમાંગિનીબહેન મણિલાલ મહેતા, ધ્રુવલતા બહેન મહેતા, બટુકરાય મહેતા, નૃપેન્દ્ર મહેતા, ભટ્ટ નરેન્દ્રભાઈ, કપીલરાય મહેતા, કંદર્પ મહેતા, ધ્રુવબાળા લક્ષ્મીપ્રસાદ વ્હોરા, વાસંતીબેન વ્હોરા મહેતા સરલા બહેન, ચારુલતા સુખવંતરાય મહેતા વગેરે હતા. આ સમયના આચાર્યશ્રીએ પણ વિદ્યાર્થીઓને સ્વતંત્રતા ના આંદોલન માટે પ્રેરિત કર્યા હતા.^{૨૦૮}

ભાવનગરના નાગરોએ સ્થાનિક કક્ષાએથી રાષ્ટ્રીય આંદોલનના વિકાસમાં બહુમુલ્ય યોગદાન આપ્યું હતું.

આ આંદોલન નિષ્ફળ ગયું હતું. બ્રિટીશ સરકારે અત્યાચારી નીતિના તમામ શસ્ત્રોનો ઉપયોગ આ આંદોલનકારીઓ ઉપર કર્યો હતો. અનેક આંદોલનકારીઓને મારી નાખ્યા હતા.^{૨૦૯} આ આંદોલન ભારતની સ્વતંત્રતા માટે પ્રગતિનો અંતિમ તબક્કો હતો. લોકોમાં રાજકીય સ્વતંત્રતાની જાગૃતિ અને ઉત્સાહ ચરમસીમાએ પહોંચ્યા હતા. લોકોનો સામ્રાજ્યવાદ સામેનો પ્રકોપ ઉગ્ર થયો હતો. સ્વતંત્રતા મેળવવાની અડગતા દેખાય હતી. બ્રિટીશરોને પણ હવે સામ્રાજ્યવાદી વર્યસ્વના દિવસો પૂરા થયા એવી ખાતરી થઈ ગઈ હતી. પછીથી જે કંઈ નિર્ણયો અને પ્રવૃત્તિઓ થઈ હતી તે ૧૯૪૨ ની લડતના પ્રભાવ હેઠળની પણ હતી.

૨૦૮. જુઓ, ભટ્ટ કિરીટ (સંપા), 'શાશ્વતી'

૨૦૯. બિપિન ચંદ્ર, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૨૧૫.

પ. ભાવનગર જિલ્લામાં રાજકીય વિકાસની પ્રવૃત્તિઓ અને નાગર જ્ઞાતિ (ઈ.સ. ૧૯૪૭ થી ૧૯૮૫)

૧૫મી ઓગસ્ટ, ૧૯૪૭ માં ભારતની સ્વતંત્રતાની જાહેરાત કરવામાં આવી. ભારતમાં સ્વતંત્રતાનો સૂરજ ઊગ્યો. અંગ્રેજોએ ભારતમાંથી સત્તા છોડી દીધી. પરંતુ વરસો પુરાણી હકુમતો દેશી રજવાડાઓ સત્તાની મઘલાળ છોડીને પ્રજાને આ મઘપૂડો સોંપી દે એ ઘણું જ વિકટ કાર્ય હતું. ભાવનગર રાજ્યમાં રાજ્યના નાગર દીવાનોએ રાજાને પ્રજા ઘડતરના આદર્શોનું યોગ્ય માર્ગદર્શન આપ્યું હતું. ગોહિલકૂળના રાજવીઓમાં પણ પ્રજાવત્સલતાનો ગુણ આત્મસાત હોવાથી રાષ્ટ્રને ભાવનગર રાજ્ય સૌ પહેલા સમર્પિત કર્યું.

૧૯૪૮ માં ભાવનગર, પાલીતાણા, વલભીપુર અને પાળિયાદના દેશી રાજ્યોનું વિલીનીકરણ કરવામાં આવ્યું. આ જિલ્લાને 'ગોહિલવાડ જિલ્લા' તરીકે ઓળખવામાં આવતો હતો. ૧૯૫૬ માં જિલ્લાની પુનઃરચના કરવામાં આવી અને ભાવનગર જિલ્લો' થયો.^{૨૧૦}

આઝાદી સમયના રાજકારણમાં રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા નાગરોએ લોક જાગૃતિ, લોક ઘડતર અને લોક સંગઠન માટેના રાજકારણમાં મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો હતો.^{૨૧૧}

પ.૧ દેશી રાજ્યોનું એકીકરણ :

ભારતના વાઈસ રોય લોર્ડ માઉન્ટબેટને ૩ જૂન, ૧૯૪૭ માં માઉન્ટ બેટન યોજનાની જાહેરાત કરી હતી. આ યોજનાની જોગવાઈ અનુસાર ભારતના ભાગલા

૨૧૦. મહેતા, રઘુવીર અને બીજા, "ભાવનગર ક્ષેત્રની અસ્મિતા" ગ્રંથ-૨, પૃ. ૯.

૨૧૧. અદાણી, રતુભાઈ, "કાંતિવીર-કર્મવીર-પુણ્ય સ્મૃતિ શ્રી દેવેન્દ્રભાઈ મોતીભાઈ દેસાઈ, સ્મૃતિ સમિતિ, ભાવનગર પૃ. ૧૭.

પંજાબ અને બંગાળમાં હિન્દુ બહુમતી અને મુસ્લિમ બહુમતીના ભાગલા પ્રાંતોની ધારાસભા કરવા, સરહદ પ્રાંત અને આસામના સિલહીટ જિલ્લાને ભારત કે પાકિસ્તાનમાં એ નિર્ણય પ્રદેશના લોકમતથી નક્કી કરવું. આ રીતે જેટલો વિકટ પ્રશ્ન ભારત-પાકિસ્તાનના ભાગલાનો હતો. એવી જ મુશ્કેલીઓ દેશી રાજ્યોના એકીકરણની હતી. આ માટે વી.પી. મેનન અને સરદાર વલ્લભાઈ પટેલના પ્રયાસોએ મોટી સફળતાઓ મેળવી.

દેશી રાજ્યો માટે સ્ટેટ રિપાર્ટમેન્ટની સ્થાપના કરવામાં આવી. ૧૮ જુલાઈ, ૧૯૪૭ માં હિન્દુ સ્વાતંત્ર્ય ધારો ઘડવામાં આવ્યો. તેમાં દેશી રાજ્યોને લગતી જોગવાઈઓ કરવામાં આવી. દેશી રજવાડાંઓની જોગવાઈઓમાં કેટલીક એવી બાબતોનો સમાવેશ થયો હતો કે, આ રજવાડાઓ ફરીથી આપખુદ સત્તાના અધિકારી બનવાની લાલસાને રોકી શકે એમ ન હતા. પરંતુ સરદાર પટેલ અને તેના સહકાર્યકરોની કનેહપૂર્વકની યોજનાને લીધે દેશી રાજાઓ, અને તેની પ્રજાના તેમજ દેશના હિતમાં થયું.

આ સમયે જેટલું મૂલ્ય સ્વતંત્રતાનું હતું, એટલું જ મૂલ્ય દેશના એકીકરણનું હતું. દેશના જુદાં જુદાં પ્રાંતોને એક સૂત્રતામાં ગૂંથવા, દેશમાં શાસન તથા સંગઠનને રચવું અને તેમાંથી પાર ઉતરવું મુત્સદી ગીરી અને ધીરજ પૂર્વકનું કાર્ય હતું. માત્ર સૌરાષ્ટ્રમાં જ આ સમયે ૨૨૨ જેટલા રજવાડાંઓ હતા. આ રજવાડાઓના શાસકોમાં ભારત સંઘ રાજ્યમાં જોડાઈ જવાથી, પોતાને અને દેશના લોકો શું ફાયદાઓ થવાના છે, એ અંગે જાગૃતિ લાવવી જરૂરી હતી. ભાવનગર રાજ્યના મહારાજાશ્રી કૃષ્ણકુમાર સિંહજીએ દેશી રજવાડાઓમાં પ્રથમ રાષ્ટ્રભક્ત હતા. તેમણે સંઘ રાજ્યમાં ભાવનગર રાજ્યને સમર્પિત કરી દેશ અને સૌરાષ્ટ્રના રાજ્યોના પ્રેરકબળ બન્યા. ઘણા રાજ્યોને સમજાવવામાં સરદાર પટેલ અને તેના રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓના સહકાર્યકરોએ ફાળો આપ્યો હતો. તેમા દેવેન્દ્રભાઈ દેસાઈનો ફાળો પણ રહ્યો હતો.

વલ્લભીપુરના ઠાકોર સાહેબને સમજાવવાનું કાર્ય સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે દેવેન્દ્રભાઈ દેસાઈને સોંપ્યું હતું. તેમા સફળતા મળી હતી.^{૨૧૨}

૫.૨ ગિરાસદારી નાબુદી :

દેશી રાજ્યોના વિલિનીકરણ માટે જે પડકારો હતા. એમ દેશી રાજ્યોમાં ગિરાસદારી પ્રથાને લીધે જમીનદારી પ્રથા અસ્તિત્વમાં હતી. ગામની મોટા ભાગની જમીન ઉપર જમીનદારનો કબજો રહેતો હતો. શ્રમ બીજાનો અને ઉપજમાં ભાગ જમીનદારોને મળતો હતા.

આ ક્ષેત્રમાં સમાનતા સ્થાપવી અનિવાર્ય હતું. જમીન ઉપરના હક્કો જમીનદારો સહેલાઈથી છોડી શકે એમ ન હતા. સરકારે 'ખેડે તેની જમીન' નું સૂત્ર આપ્યું હતું. પરંતુ તેથી ખેડૂતોને જમીનદારો સંઘર્ષ વગર હક આપી દે એવી સ્થિતિ ન હતી. જ્યાં સુધી જમીનદારી પ્રથાનો અંત ન આવે ત્યાં સુધી લોકોને સ્વરાજ્યની પ્રતીતિ થઈ છે, એમ પણ કહી શકાય નહીં તેથી ગણોત્તધારાનો કાયદાનો અમલ કરાવવા માટે ગણોત્તિયા અને જમીનદારો વચ્ચે સંઘર્ષ અટકાવી સમાધાન કરાવી શકે એવા કાર્યકરોની જરૂર રહેતી. દેવેન્દ્રભાઈ દેસાઈ એ બન્ને પક્ષને સમજાવવામાં અને સમાધાનમાં સહાયરૂપ ભૂમિકા ભજવી હતી.

૫.૩ સૌરાષ્ટ્ર રાજ્ય ધારાસભામાં પ્રતિનિધિત્વ :

સૌરાષ્ટ્રના ૨૨૨ જેટલા દેશી રાજ્યોનું એકીકરણ થતાં ૧૯૪૮ માં સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યની રચના કરવામાં આવી.^{૨૧૩} સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યની ધારાસભામાં નાનાભાઈ ભટ્ટ

૨૧૨. પુણ્ય સ્મૃતિ શ્રી દેવેન્દ્રભાઈ દેસાઈ, પૃ. ૧૦૪.

૨૧૩. કાઠિયાવાડના સંયુક્ત રાજ્યની રચના માટેનું કાઠિયાવાડના રાજાઓએ કરેલું કરાર પત્ર-૬, સૌરાષ્ટ્ર સંયુક્ત રાજ્યની સરકાર, ધારાખાતું-રાજકોટ, ૨૬-૮-૧૯૪૮, પૃ. ૧૧.

કેળવણી ખાતાના પ્રધાન રહ્યા હતા. ભાવનગર રાજ્ય અને સૌરાષ્ટ્રમાં નાનાભાઈની કેળવણી અંગેની પ્રવૃત્તિઓ દક્ષિણા મૂર્તિ વિદ્યાભવનથી પ્રસિદ્ધ હતી. તેથી કેળવણી ખાતું નાનાભાઈને સોંપવામાં આવ્યું હતું. અજીતરાય ઓઝા સૌરાષ્ટ્ર વિધાન સભાના દંડક તરીકે રહ્યા હતા.^{૨૧૪} આ સમય દરમિયાન દેવેન્દ્રભાઈ દેસાઈ ભાવનગર રાજ્યના સહકાર, પંચાયત વગેરે અંગેના પ્રશ્નો બળવંતરાય મહેતા અને નાનાભાઈ ભટ્ટ પાસે મૂકતા, વિધાન સભામાં આ પ્રશ્નો ઉપર ચર્ચા થતી અને ઠરાવ પાસ કરવામાં આવતા હતા.^{૨૧૫}

૫.૪ ભાવનગરમાં સાર્વજનિક વિકાસના કાર્યો :

ભાવનગર જિલ્લો થતાં વહીવટી વિભાગોમાં નાગરોની સત્તામાં પરિવર્તન થયું હતું. જિલ્લાની સત્તા વહીવટદાર અને પછીથી કલેક્ટર પાસે આવી, છતાંય નાગરોની જુદાં જુદાં વિષયો અંગે સૂઝ અને ક્ષમતાને લીધે, ભાવનગર જિલ્લામાં વિકાસ કાર્યોમાં નાગરો નો ફાળો રહ્યો.

૫.૪.૧ બાંધકામ :

ભાવનગર રાજ્યમાં રાજાઓની ઉદાર અને પ્રજાસેવા ની ભાવનાને લીધે સાર્વજનિક બાંધકામો થયા. સ્વતંત્રતા પછી ભાવનગરમાં નાગર ઈજનેરોએ ભાવનગરની સુંદરતા વધે એવા પ્રયત્નો કર્યા હતા. એક સમયે ભાવનગર મચ્છરોનું નગર કહેવાતું પરંતુ ઉપેન્દ્ર જે. ભટ્ટ, વીરેન્દ્રરાય ચંદ્રશંકર મહેતાએ ભાવનગરના નામને 'સ્વચ્છતા' અને 'સુંદરતા' નું બિરુદ મળે એવા બાંધકામોનું માર્ગદર્શન આપ્યું હતું. ઉપેન્દ્ર ભટ્ટે ભાવનગરમાં સુંદર સ્ટેડિયમની યોજના બનાવી હતી.^{૨૧૬} વીરેન્દ્રરાય મહેતાએ શાસ્ત્રીનગરનો પ્લાન બનાવી ભાવનગરમા શહેરી વસાહતોનો સુંદર નમૂનો ભેટ

૨૧૪. જુઓ, ભાવનગર સ્થિત વડનગરા નાગર પરીવાર પરિચય ગ્રંથ.

૨૧૫. સૌરાષ્ટ્ર વિધાનસભા, પહેલું સત્ર, ૨૭-૩-૧૯૫૧નો અહેવાલ, પૃ. ૧૯.

૨૧૬. ભાવનગર સમાચાર દીપોત્સવી અંક-૧૯૬૬, પૃ. ૧૬.

આપ્યો.^{૨૧૭} ઉપેન્દ્ર ભટ્ટ એ વિશ્વપ્રસિદ્ધ ઈજનેર વિશ્વ સરૈયાના શિષ્ય હતા. તેઓએ સૌરાષ્ટ્ર માટે પાંચ જેટલી ઈરિગેશન યોજનાઓ બનાવી. આ યોજનાઓનો પાયો ભારતના ગવર્નર જનરલ ચક્રવર્તીશ્રી રાજગોપાલાચારીએ નાખ્યો.^{૨૧૮} વિરેન્દ્રરાય મહેતાએ પણ ૧૯૫૪-૧૯૭૦ ના ગાળામાં ગુજરાત હાઉસીંગ બોર્ડમાં મેમ્બર તરીકે સક્રિય ફાળો આપ્યો હતો.^{૨૧૯} પ્રહલાદરાય લાભશંકર આવસત્થી એ પણ પૂલો, આવાસો, ગોડાઉનો, ઉદ્યોગ ભવનો જેવા લોકોપયોગી બાંધકામ કર્યા.^{૨૨૦} અમરગઢમાં ટી.બી. હોસ્પિટલના ઓવરસીયર તરીકે હરિલાલ ગિરજાશંકર હતા.^{૨૨૧} ૧૩-૪-૧૯૬૧ માં ભાવનગરમાં રેલ્વેનો નવો રોડ બાંધવામાં આવ્યો, તેમા ઉપેન્દ્ર ભટ્ટે નિષ્ણાંત ઈજનેર તરીકે સેવાઓ આપી હતી.^{૨૨૨} આ સમયે ભાવનગર-તારાપુર બ્રોડગેજ રેલ્વે લાઈન અંગે વિચારવામાં આવ્યું હતું.^{૨૨૩}

૫.૪.૨ નગરપાલિકાઓ દ્વારા વિકાસ કાર્યો :

ભાવનગર નગરપાલિકા દ્વારા થતા વિકાસ કાર્યોમાં દેવેન્દ્રભાઈ દેસાઈ, પ્રસન્નવદનભાઈ મહેતા, બી.એન.વ્હોરા જેવા નાગર પ્રજાસેવકોનું માર્ગદર્શન મળ્યું હતું.^{૨૨૪} મહુવામાં ડોલરભાઈ વસાવડાએ નગરપાલિકામાં ઉપપ્રમુખપદે રહી વિકાસ પ્રવૃત્તિઓ કરી હતી. ૧૯૪૬-૪૭ માં નગરપાલિકાની ચુંટણી થઈ હતી. આ ચુંટણીમાં 'નાગરિક પક્ષ' ના ૨૫ ઉમેદવારો બિન હરીફ ચુંટાયા હતા. આ પક્ષના મંત્રી દેવેન્દ્રભાઈ દેસાઈ હતા.^{૨૨૫}

૨૧૭. રાણા, સુરેશ, સૌરાષ્ટ્ર સમાચાર, ૨૩-૨-૧૯૭૭.

૨૧૮. ભાવનગર સમાચાર, દીપોત્સવી અંક-૧૯૬૬, પૃ. ૧૬.

૨૧૯. રાણા, સુરેશ પૂર્વોક્ત.

૨૨૦. ભટ્ટ, કિરીટ અને બીજા, શાશ્વતી, પૃ. ૨૬૭.

૨૨૧. રૂબરૂ મુલાકાત, વિનાયકભાઈ ભટ્ટ, શિહોર તા. ૧૧-૧૦-૨૦૦૫.

૨૨૨. ભાવનગર સમાચાર, ૨૨-૪-૧૯૬૧.

૨૨૩. ભાવનગર સમાચાર, ૨૨-૪-૧૯૬૧.

૨૨૪. ભાવનગર સમાચાર, ૨૬-૧-૧૯૬૬.

૨૨૫. વ્હોરા, નીલાંબરીબહેન અને બીજા પુણ્ય સ્મૃતિ, પૃ. ૮૮.

૧૯૪૯ થી ૧૯૬૪ સુધીમાં નગરપાલિકામાં ઘણા વિકાસ કાર્યો થયા હતા. સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યની સ્થાપના થતા રાજ્યના શહેરો માટે 'મુંબઈ મ્યુનિસિપલ બરોઝ એક્ટ ૧૯૨૫' લાગુ પાડવામાં આવ્યો. ભાવનગરનો સમાવેશ પણ આ એક્ટમાં થયો. તેને કારણે જાહેર સ્વાસ્થ્ય, સહી સલામતિની સગવડતાઓમાં વધારો થયો.

નાગર સેવકોએ નગરપાલિકાના બીજા સભ્યોનો સહકાર મેળવી લોકોની સુવિધાઓ વધારી. જેમ કે શેત્રુંજી ડેમમાંથી કેનાલ દ્વારા ખોડીયાર અને શિહોર તળાવમાં પાણી લાવવું, લોકોને રૂા. ૩૦૦ સબસીડી આપી, ફી નળ કનેક્શન આપ્યા. પાકા રસ્તાઓ બાંધવામાં આવ્યા. બગીચાઓ, બાળવાટિકાઓ અને અદ્યતન માર્કેટ બાંધવામાં આવી. હેલ્થ સેન્ટરના મકાનો, રસ્તાઓ પર બતીની સગવડતા વધારી. ફાયર બ્રિગેડની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી.

૧-૧-૧૯૬૫ થી નગરપાલિકાના વિકાસ માટે ગુજરાત નગરપાલિકા અધિનિયમ-૧૯૬૩ લાગુ પાડવામાં આવ્યો. તેના લીધે કેળવણી, સામાજિક અને આર્થિક પાસાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો.

દેવેન્દ્રભાઈ દેસાઈના માર્ગદર્શન હેઠળ શહેરના વિકાસમાં ભાવનગરે પહેલ કરી, શિક્ષણ અને વહીવટ ઉપર અંકુશ મૂક્યો.

પછાત વિસ્તારોના વિકાસ માટે 'અર્બન કોમ્યુનિટી ડેવલપમેન્ટ પ્રોજેક્ટ કરવામાં આવ્યો. શહેરીકરણને લીધે ગંદકીને દૂર કરવામાં પગલાંઓ લીધા. શિક્ષણ, આરોગ્ય અને ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે સગવડો અને રાહતો આપવામાં આવી હતી.^{૨૨૬} નગરપાલિકાના મુખ્ય અધિકારી બી.એન.વ્હોરાએ^{૨૨૭} નગરજનોની શહેર સુધારણાની

૨૨૬. ભાવનગર સમાચાર, ૮-૧-૧૯૬૬.

૨૨૭. ભાવનગર સમાચાર, ૧-૧-૧૯૬૬.

માંગણીઓમાં સકારાત્મક ભૂમિકા ભજવી, સગવડતાઓ પૂરી પાડવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો.

આમ છતાંય પાણીની સમસ્યા, મચ્છરનો ત્રાસ, નગરપાલિકામાં કેટલાકની નાગરિક કાર્યો પ્રત્યે સકારાત્મક ભૂમિકા તો કેટલાકની નકારાત્મક ભૂમિકા જોવા મળતી હતી. ભાવનગરના જાગૃત નાગરિકોએ ભાવનગર નગરપાલિકાના નગરસેવકો અને નગરપાલિકાના કાર્યો અંગે વર્તમાન પત્રમાં આલોચના કરી હતી.

વાગી છે ચાલમાં હાક, ઓ નળ આવ્યો રે,
ચકલી ખોલી ત્યાં થયા નિરાશ ના નળ આવ્યો રે.

આ અંગે ભાવનગર નગરપાલિકા આયાખ્યાન રચ્યું હતું. "વૈશમપાયન એણી પર બોલ્યા, સુણ જન્મેજયરાય, વિસ્તારી તને રે સંભળાવું ભા. મ્યુનો મહિમાય. ગંગા જેવી કંસારા નદીના વહે છે ડિસ્પોઝલ નહેર, તેને કાંઠે વસશે રૂડું ભાવનગરનું શહેર સંસ્કારીને વિદ્યાવંતા લોકો હશે નગરીના, મચ્છરથી ત્રાસેલ હશે પણ એક મચ્છર મારેના એવા નગરે નગરપાલિકા લોકો કેરી થાશે, લોટે ઝોટે નહીં પણ વોટે છત્રીશ સભ્ય ચૂંટાશે, છત્રી જેવા છત્રીશ જન એ થાશે નગરની છાંય, કોઈ કોઈ વારે નિજની છત્રી ઉગામૈં માંહોમાય, ભા. મ્યુ. નું એ ગાડુ રૂડું એ બળદથી ચાલે, અહીં બેઠેલા મહાસુખ માણે, બહાર રહ્યા જીવ બાળે. એક બળદ ગળિયો થઈ બેસે, આખલો એકલો તાણે. છત્રીસ સભ્યો એવા બંકા ઉતર્યામાં નહીં માને."^{૨૨૮}

ભાવનગરમાં સહકારી દવા કેન્દ્ર અને ગ્રાહક સહકારી ભંડારની સેવાઓની લોકોમાં પ્રશંસા થતી રહી છે.^{૨૨૯}

૨૨૮. ભાવનગર સમાચાર, ૭-૫-૧૯૬૬.

૨૨૯. ભાવનગર સમાચાર, ૭-૫-૧૯૬૬.

૫.૫. ધારાસભા અને લોકસભામાં પ્રતિનિધિત્વ અને ભાવનગરનો વિકાસ :

ભાવનગરના નાગરોએ ધારાસભા અને લોકસભામાં ભાવનગરનું પ્રતિનિધિત્વ કર્યું હતું. દેવેન્દ્રભાઈ દેસાઈ ૧૯૬૦ થી ૧૯૬૭ સુધી વિધાનસભામાં રહ્યા હતા. મંત્રી પણ થયા હતા. પ્રસન્નવદનભાઈ મહેતા લોકસભામાં બે ટર્મ સુધી રહ્યા હતા. આ બન્ને પ્રજા પ્રતિનિધિઓએ ભાવનગરના વિકાસ માટેના પ્રયાસો કર્યા હતા.

દેવેન્દ્રભાઈ દેસાઈએ સહકાર અને પંચાયત ખાતાના પ્રધાન થયા હતા. તેમણે ભાવનગરમાં બળવંતભાઈ મહેતાના માર્ગદર્શન હેઠળ ગામડે ગામડે પંચાયતો સ્થાપવાની મહત્ત્વની કામગીરી કરી હતી. જો કે ભાવનગરમાં પંચાયતો હતી. પરંતુ તેની સત્તાઓ મર્યાદિત હતી, તેનો વિકાસ કર્યો હતો.^{૨૨૮} ગામડાંઓને પંચવર્ષીય યોજનાઓનો ૧૦૦% લાભ અપાવ્યો હતો. મહુવા અને વલ્લભીપુરમાં આ યોજના પ્રમાણેના કામો થયા હતા.^{૨૩૧} ભાવનગરમાં મહિલા વિકાસની પ્રવૃત્તિઓ માટે જમીનની ફાળવણીમાં સહાય આપી હતી.^{૨૩૨} દેવેન્દ્રભાઈએ રોડ અને ટ્રાન્સપોર્ટ અંગેની સમિતિઓમાં રહી ઘણી ગુંચવણો દૂર કરી હતી. ગામ સેવામાં પણ તેનો ફાળો રહ્યો હતો. તેઓ એમ માનતા હતા કે વિકાસ માટે આયોજિત સમાજ રચના, સમૃદ્ધિ વધારવાની યોજના, ખેતી વિકસે તો જ સમૃદ્ધિ વધે, ખેતીનું ઉત્પાદન વધારવા અને શ્રમનું પૂરું વળતર મેળવવા જમીનદારો અને મૂડીદારોના શોષણમાંથી લોકોને મુક્ત કરવા, તેમજ ખેતીના ઓજાર અને સુધારેલા બીયારણની સગવડતાઓ આપવાથી વિકાસ થાય છે.^{૨૩૩} પ્રસન્નવદનભાઈ મહેતાએ

૨૩૦. ડોરા, નીલાંબરી બહેન અને બીજા. પૃ. ૮૮.

૨૨૧. ડોરા નીલાંબરી બહેન, પૂર્વોક્ત પૃ. ૮૫.

૨૩૨. ડોરા, નીલાંબરી બહેન, પૂર્વોક્ત પૃ. ૮૫.

૨૩૩. જુઓ, ડોરા, નીલાંબરી બહેન, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ.

લોકસભામાં ભાવનગરના પ્રતિનિધિ તરીકે ભાવનગરના વિકાસની આધાર સ્તંભરૂપ યોજના ભાવનગર—તારાપુર રેલ્વે લાઈનમાં રસ લઈ, રેલ્વે મંત્રીના બજેટમાં ફાળવણી કરાવી, પ્લાનીંગ કમિશનર સુધી આ અંગેની દરખાસ્ત પહોંચાડી હતી. પરંતુ ત્યાં સુધીમાં લોકસભાનું વિસર્જન થયું.^{૨૩૪}

૬. નિષ્કર્ષ :

ભાવનગર રાજ્ય અને ભાવનગર જિલ્લામાં વિકાસમાં (૧૮૮૫ થી ૧૯૮૫) નાગરોનું બહુમૂલ્ય યોગદાન રહ્યું હતું. ભાવનગર રાજ્યના સ્થાપના કાળથી જ નાગરોનો રાજકીય પ્રભાવ રહ્યો હતો. પરમાણંદદાસ મહેતા, ગૌરીશંકર ઓઝા અને શામળદાસ મહેતાએ રાજકીય આધારસ્તંભો જેવા કે મુત્સદીગીરી, નિષ્ઠાભાવ, રાજ્યપ્રેમ, પ્રજા વત્સલતા અને વહીવટી બુદ્ધિ ને આત્મસાત કર્યા હતા. તેનો વિસ્તાર વિજયશંકર ઓઝા અને પ્રભાશંકર પટ્ટણીએ કર્યો હતો.

સમગ્ર નાગર જ્ઞાતિ ઉપર આ ગુણોનો પ્રભાવ પડ્યો. ભાવનગર રાજ્યને પ્રગતિશીલ દરજ્જો મળે એવા પ્રયાસો નાગરોએ કર્યા હતા. બ્રિટીશ વહીવટી તંત્રમાંથી આધુનિક વહીવટી તત્ત્વોનો ભાવનગર રાજ્યના વહીવટીતંત્રમાં પોતાની સૂઝ અને આવડત પ્રમાણે ઉપયોગ કર્યો હતો. બ્રિટીશ અધિકારીઓ નાગરોના વહીવટી ગુણોથી ખુશ થયા હતા. આમ છતાંય ક્યારેક પોતાના સામ્રાજ્યની સ્વાર્થને યોગ્ય ન હોય, ત્યારે નાગરોથી નાખુશ થઈ બીજી જ્ઞાતિના અધિકારીઓને પ્રોત્સાહિત કરતા હતા.

રાજા પોતાના રાજ્યના સુખ અને સમૃદ્ધિ માટેના નાગરોના પ્રયાસોથી સંતુષ્ટ હતા. નાગરોએ રાજસેવક અને પ્રજાસેવકની ઉમદા છાપ પાડી હતી.

૨૩૪. પ્રસન્નવદનભાઈ મહેતાની રૂબરૂ મુલાકાતના આધારે ૪-૧૦-૨૦૦૪.

ભાવનગરની નાગર જ્ઞાતિએ ભારતના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામોમાં ભાગ લીધો હતો. ગાંધીજીના અનુયાયી તરીકેની પ્રતિષ્ઠા મેળવી. નાગરોએ રાજકીય પરિવર્તનના સમર્થનમાં પ્રવૃત્તિઓ કરતા રહ્યા હતા. રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓમાં તેમનું બહુમૂલ્ય યોગદાન રહ્યું.

ભાવનગર જિલ્લાની રચના થતા અનેક સાર્વજનિક કાર્યોમાં રસપૂર્વક સેવાઓ આપી. ધારાસભા અને સંસદ સભામાં પ્રજાના પ્રતિનિધિ તરીકે રહ્યા.

ભાવનગરમાં રાજકીય જાગૃતિનું પાયાનું કાર્ય નાગરો થકી થયું.

પ્રકરણ - પ
ભાવનગરના સામાજિક વિકાસમાં પ્રદાન
(ઈ.સ. ૧૮૮૫ થી ઈ.સ. ૧૯૮૫)

૧. ભૂમિકા
૨. ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધ દરમિયાન સામાજિક સ્થિતિ
  - ૨.૧ સ્ત્રીઓનું સ્થાન
  - ૨.૨ કુટુંબ પ્રણાલિ
  - ૨.૩ જ્ઞાતિ મંડળો અને જ્ઞાતિ ભોજન
  - ૨.૪ હોડોના ખોરાક અને પોષાક
૩. સમાજ સુધારાની પ્રવૃત્તિઓ
  - ૩.૧ સાહિત્ય દ્વારા સુધારા
  - ૩.૨ સમાજ સુધારાઓ માટેની સંસ્થાઓ
  - ૩.૩ સાપ્તાહિકો, માસિકો, ત્રૈમાસિકો
  - ૩.૪ નાટક મંડળીઓ
  - ૩.૫ શાસકોનો નૂતન અભિગમ
  - ૩.૬ દેશી રાજ્યોનો સમર્થ દીવાનો
  - ૩.૭ કેળવણીનો પ્રભાવ
  - ૩.૮ આર્થિક નીતિ
  - ૩.૯ ભાવનગરમાં પારસી ગૃહસ્થોનો પ્રવેશ અને પ્રવૃત્તિઓ

૪. ભાવનગરમાં સામાજિક વિકાસની પ્રવૃત્તિઓમાં નાગર જ્ઞાતિનું પ્રદાન.

૪.૧ ભાવનગરની નાગર જ્ઞાતિની સામાજિક જીવનની ખાસિયતો

- ૪.૧.૧ નાગર જ્ઞાતિના ગોત્ર
- ૪.૧.૨ નાગર જ્ઞાતિના સંસ્કારો
- ૪.૧.૩ નાગરોની અટકો
- ૪.૧.૪ નાગર સ્ત્રી અને પુરુષોના નામ
- ૪.૧.૫ શ્રી હાટકેશ્વર ઉપાસક
- ૪.૧.૬ મંગળાષ્ટક ગાન
- ૪.૧.૭ નાગર જ્ઞાતિની વાણીમાં વિશુદ્ધિ
- ૪.૧.૮ સ્ત્રી સન્માન
- ૪.૧.૯ પ્રકીર્ણ

૪.૨ સામાજિક પ્રથાઓમાં પરિવર્તન

- ૪.૨.૧ સ્ત્રી-સન્માન જાગૃતિનો આરંભ
- ૪.૨.૨ પરદેશગમન
- ૪.૨.૩ અરપૃથ્થતા નિવારણ
- ૪.૨.૪ નાગર જ્ઞાતિની સંસ્થાઓ અને વિકાસ
- ૪.૨.૫ નાગર જ્ઞાતિમાં આઈરકીમનું જમણ
- ૪.૨.૬ પ્રાચીન સંવ્યસ્તાશ્રમ મહિમા

૫. નિષ્કર્ષ

પ્રકરણ - ૫ ભાવનગરના સામાજિક વિકાસમાં પ્રદાન (ઈ.સ. ૧૮૮૫ થી ઈ.સ. ૧૯૮૫)

૧. ભૂમિકા :

ભારતમાં બ્રિટિશરોના પ્રવેશ પહેલા ભારતના સંપ્રદાયોની જેમ ભારતનો સમાજ અનેક જ્ઞાતિઓમાં વહેંચાયેલો હતો. આ જુદી-જુદી જ્ઞાતિઓની પોતાની અલગ પરંપરાઓ, માન્યતાઓ, રિવાજો હતા. જ્ઞાતિઓમાં પેટા જ્ઞાતિઓ હતી, એક કરતા બીજામાં ચડિયાતાપણાની ભાવના હતી. રૂઢિગત વિચારો અને આચારોની મજબૂત પકડ હતી. કોઈ નવા વિચારનો તરત જ સ્વીકાર થાય એવી સ્થિતિનો અભાવ હતો. જૂના પરંપરાગત આદર્શો અને સિદ્ધાંતોને પ્રગતિ કે ઉચ્ચ આચારો સમજવામાં આવતા હતા.

ભારતના સમાજની વિશેષતા એ રહી છે કે, કોઈ નવીન આચાર કે વિચારને પોતાની પરંપરાગત શૈલીના માધ્યમથી તેનું મૂલ્યાંકન કર્યું છે, પ્રથમ નવીનતાને શંકાથી તપાસી છે, પછીથી સમન્વય સાધ્યો છે. ભારતમાં મુસ્લિમો સાથેના સંઘર્ષ અને સદ્ભાવનાની સ્થિતિમાંથી નવા આચારો, વિચારો, રિવાજો અને સંપ્રદાયો પણ ઉદભવ્યા. નવી શંકાઓ ઉદભવી. આ સ્થિતિમાં ભારતની કેટલીક ચડિયાતી જ્ઞાતિઓએ યુગ સ્થિતિ પ્રમાણે પોતાનું સ્થાન જાળવી રાખ્યું હતું. આ જ્ઞાતિઓમાં નાગર જ્ઞાતિ પણ છે.

ભારતમાં બ્રિટિશરોના કાર્યો અને વસવાટની અસરો ભારતના સામાજિક જીવન પર થઈ હતી. તેઓની બૌદ્ધિક અને ભૌતિક પ્રવૃત્તિઓએ ભારતની કેટલીક જ્ઞાતિઓને પોતાની પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા આકર્ષી હતી. સામાજિક જીવન અંગેના નૂતન વિચારો અને તેના ફાયદાઓ અંગે જાગૃતિ લાવી હતી. ભારતમાં સામાજિક ક્ષેત્રની જે કુપ્રથાઓ હતી, સમાજમાં દૂષણો હતા. તેની સામે અસંતોષ જાગ્યો હતો. ગુજરાતમાં સામાજિક ક્ષેત્રની

સુધારણાની પ્રવૃત્તિઓમાં અગ્ર ભૂમિકા નાગર જ્ઞાતિની રહી હતી. ભાવનગરમાં પણ નાગરગૃહસ્થોએ સમાજ પરિવર્તન અને સમાજ વિકાસમાં ઉત્સાહવર્ધક પ્રવૃત્તિઓ કરી હતી.

૨. ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધ દરમિયાન સામાજિક સ્થિતિ :

આ સમય દરમિયાન ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રના સમાજ જીવનના આચારો અને વિચારોમાં મધ્યયુગીન પરંપરાઓ પ્રત્યે શ્રદ્ધાભાવ હતો. ઘણા દૃષણો સમાજના અભિન્ન અંગ સમાન હતા. આ સમયમાં ભારતીય સમાજના જૂના સંસ્કારોમાં જે સદ્ભાવનાઓ હતી, તે પણ અમાનવીય આચરણો અને પ્રવૃત્તિઓમાં ભૂસાઈ જતી હતી. સમાજની અધોગતિ થઈ શકે એવા તત્વોથી સમાજ પીડાતો હતો.^૧

૨.૧ સ્ત્રીઓનું સ્થાન :

સમાજની પ્રગતિ અને વિકાસનો માપદંડ સમાજમાં સ્ત્રીઓના સ્થાન ઉપરથી નક્કી થાય છે. પ્રાચીન વૈદિકકાળમાં ભારતીય સમાજમાં સ્ત્રીઓના સ્થાનમાં પરિવર્તન થતું રહ્યું હતું. કાળક્રમે મધ્યમયુગ સુધીમાં સ્ત્રીઓ અનેક શોષણોથી પીડિત બની ગઈ હતી. સાટા પ્રથા, વિધવા વિવાહ પ્રતિબંધ, બહુપત્ની, પડદાપ્રથા અને સતીપ્રથા જેવા અમાનવીય રિવાજોને લીધે સમાજમાં સ્ત્રીઓને વધારે સહન કરવું પડતું હતું. વિધવા સ્ત્રીને તો કેશવાપનની પ્રક્રિયા દ્વારા કુરૂપ બનાવવામાં આવતી હતી. અપશુકનિયાળ ગણવામાં આવી હતી. ભારતમાં વિદેશીઓના આક્રમણો અને આ વિદેશીઓની ભારતની સ્ત્રીઓ પ્રત્યેના બળજબરીપૂર્વકના અપહરણોથી બચવા માટે ભારતમાં પડદાપ્રથાનો આરંભ થયો હશે. ઉત્તર ભારતમાં મુસ્લિમ આક્રમણોને લીધે ત્યાં આ રિવાજ પ્રચલિત થયો. આ ઉપરાંત મુસ્લિમ સ્ત્રીઓમાં પણ આ રિવાજ હોવાથી ભારતમાં મુસ્લિમોના

૧. જૂઓ Asharf, K.M. "Life and Condition of the people of Hindustan". પૃ. ૨૨૦

વસવાટોને લીધે પડદા પ્રથા પ્રચલિત થઈ હતી. એટલું જ નહીં આ પ્રથા સામાજિક પ્રતિષ્ઠાનું અંગ ગણાવા લાગી હતી. ઉત્તર ભારતમાંથી છેક કાઠિયાવાડ સુધી આ રિવાજ ફેલાયો હતો. કાઠિયાવાડમાં ધુમટ્ટો તાણવાના રિવાજ તરીકે ઓળખાતો.^૨

ભાવનગરમાં ધુમટ્ટાનો રિવાજ મોટા ભાગની જ્ઞાતિઓમાં જોવામાં આવતો હતો. ઉચ્ચકૂળ અને રાજપરિવારમાં પાલખીમાં બેસીને સ્ત્રીઓ સામાજિક, ધાર્મિક પ્રસંગોમાં ભાગ લેવા જતી હતી.

ભાવનગરની નાગરજ્ઞાતિમાં પણ સ્ત્રીઓમાં લાજ કાઢવાની પ્રથા જોવા મળતી હતી.^૩

આ સમય દરમિયાન એમ માનવામાં આવતું હતું કે જ્યારે પુત્રીનો જન્મ થતો એ દિવસ પતન કે વિનાશનો દિવસ ગણવામાં આવતો. વધુ કન્યાઓને જન્મ આપનાર સ્ત્રીને અપશુકનિયાળ ગણી, અપમાનિત કરવામાં આવતી હતી. આ સ્ત્રીએ કલેશમય અને દુઃખમય જીવન જીવવું પડતું હતું. પુત્રી જન્મ એ શાપરૂપ ગણવામાં આવતો હતો.^૪

ભારતીય સમાજમાં સ્વજ્ઞાતિમાં જ લગ્ન કરવાનો નિયમ હતો. પોતાની જ્ઞાતિથી નીચી ગણાતી જ્ઞાતિમાં લગ્ન થઈ શકતા નહીં.^૫ બારમી સદીથી સમાજમાં લગ્ન અંગેના નિયમો વધારે જડ અને ચુસ્ત થયા હતા.^૬

૨. ડૉ. ચિમનલાલ મગનલાલ, "ભારતીય સમાજશાસ્ત્ર" પૃ. ૧૮૭.

૩. ભાવનગર સમાચાર, ૭-૫-૧૯૬૬, પૃ. ૨.

૪. જૂઓ, પારેખ, હીરાલાલ, "અર્વાચીન ગુજરાતનું રેખાદર્શન, ભાગ-૧, પૃ. ૧૫૭.

૫. જૂઓ, પારેખ હીરાલાલ, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૫૮-૧૫૯.

૬. ડૉ. પરીખ, પ્રવીણ સી. "ભારતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ" પૃ. ૨૩.

આ બાળલગ્નોની પ્રથાનો આરંભ સૌ પ્રથમ ઉચ્ચવર્ણમાં શરૂ થયાનું માનવમાં આવે છે. આ બાળ વિવાહ માટેના સામાજિક અને ધાર્મિક કારણો હતા. જેમકે બાળવિવાહ માટે ધર્મશાસ્ત્રો દ્વારા સંમતિ આપવામાં આવી હતી.^૭

આ ઉપરાંત ઉપજાતિ આંતરવિવાહ, દહેજપ્રથા, સંયુક્ત પરિવાર પ્રણાલી, સામાજિક નિંદાનો ડર, સતીપ્રથા—માતાના બળી મરવાથી બાળકોની દેખભાળનો પ્રશ્ન, શિક્ષણનો અભાવ, સ્ત્રીઓનું નિમ્ન સ્થાન અને વિદેશી આક્રમણ.

આ સમય દરમિયાન કન્યા આઠ વરસની થાય તે પહેલા લગ્ન કરવામાં આવતા હતા. ૧૮૦૨માં રવિશંકર અંજારિયાએ કન્યાની ઉંમર દસ વરસની જાહેર કરી, લગ્ન માટેની આ ઉંમર જૂનાગઢ અને જામનગરના નાગરોએ સ્વીકારી હતી. તેની અસરરૂપે ૧૮૦૫ સુધીમાં જે લગ્નો થયા તેમાં કન્યાઓ દસ વરસની અને યુવકો ૧૬ વરસથી વધારે ઉંમરના હતા.^૮

જોકે બાળલગ્નની પ્રથા પ્રાચીન સમયમાં પ્રચલિત ન હતી. કારણ કે, ચારેય વર્ણના લોકોમાં બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયવર્ણને કેળવણીનો અધિકાર હતો તેમાં બ્રાહ્મણનો પુત્ર ૮ વર્ષે અને ક્ષત્રિય પુત્ર ૧૨ વરસે ગુરૂકૂળમાં પ્રવેશ મેળવતા હતા. પચ્ચીસ વરસ સુધી ગુરૂઆશ્રમમાં શિક્ષણ મેળવ્યા બાદ ગુરૂ તરફથી સમાવર્તન આપવામાં આવતું હતું, તેના આધારે લગ્ન થતા હતા, એવા ઉદ્દેશો આપણા પ્રાચીનશાસ્ત્રોમાં જોવા મળે છે, પરંતુ મધ્યકાળમાં વિદેશીઓના આક્રમણો શરૂ થતા દેશમાં સ્ત્રીઓના ચારિત્ર્યના રક્ષણ માટે આ બાળલગ્નની પ્રથા શરૂ થઈ, એ કારણ વધારે વાસ્તવિક ગણવામાં આવે છે. પરંતુ બાળલગ્નોને લીધે સ્ત્રીઓ શિક્ષણની વંચિત થઈ જતી હતી. જોકે બાળ લગ્નો થતા હતા, પરંતુ કન્યાએ યોગ્ય ઉંમરે પતિગૃહે મોકલવામાં આવતી હતી.^૯

૭. જૂઓ, યાજ્ઞવલ્કય સ્મૃતિ, પૃ. ૧૩૮.

૮. દેસાઈ, શંભુપ્રસાદ, "સૌરાષ્ટ્રના નાગરો" પૃ. ૧૩૬.

૯. જૂઓ, દેસાઈ, શંભુપ્રસાદ, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૩૬.

➤ બહુપત્ની પ્રથા :

મધ્યયુગથી સ્ત્રીને પુરુષના ઉપભોગની વસ્તુ ગણવામાં આવતી હતી.

યાજ્ઞવલ્કય અનુસાર બ્રાહ્મણ દરેક વર્ણની એક—એક સ્ત્રી એટલે કે ચાર સ્ત્રી કરી શકતા. શુદ્રને એક પત્નીનો અધિકાર હતો. અગ્રવર્ગના લોકોમાં બહુપત્નીનો રિવાજ વધારે પ્રચલિત હતો. આ પ્રથાના મુખ્ય પ્રેરકબળો પુત્ર પ્રાપ્તિનો ઉદ્દેશ્ય હતો. બહુપત્ની સામાજિક મોભો ગણાતો, ઊંચાકુળમાં દિકરી પરણાવવાનો રિવાજ, તેમજ સ્ત્રીઓની વધારે સંખ્યાને લીધે આ પ્રથા જોવા મળતી હતી. પુરુષ જેટલી સ્ત્રીઓનું ભરણ—પોષણ કરી શકે એટલી સ્ત્રીઓ રાખી શકતો હતો.^{૧૦}

વિવાહ સંબંધિત સમસ્યા : (દહેજ પ્રથા)

દહેજ પ્રથા એ કન્યાના માતા—પિતા માટે એક અભિશાપ ગણાવવામાં આવતી.

દહેજ એ કન્યાપક્ષ દ્વારા વરપક્ષને આપવામાં આવતી સંપત્તિ. દહેજ એવી સંપત્તિ ગણાતી કે જે એક પુરુષ વિવાહ સમયે પોતાની પત્ની અથવા તેના પરિવાર પાસેથી મેળવતા હતા.^{૧૧} જો કે નાગર જ્ઞાતિમાં આ પ્રથા નહોતી.

આ સમય દરમિયાન સમાજમાં દહેજપ્રથા માટેના મુખ્યકારણો, પ્રત્યેક માતા—પિતા પોતાની દીકરીના લગ્ન ઉચ્ચકૂળમાં કરવા ઈચ્છતા હતા, યોગ્ય જીવન સાથીને પસંદગી કરવા, લગ્નએ અનિવાર્ય સંસ્કાર અને સામાજિક પ્રથા તરીકે દહેજ પ્રથાને સ્વીકારી લેવામાં આવી હતી.

➤ વિધવા વિવાહ નિષેધ :

સ્ત્રીના પતિનું અવસાન થતા તે પુર્નલગ્ન કરી શકતી નહીં. ઘણી કન્યાઓ બાળ વિધવા પણ થતી હતી. ઉચ્ચવર્ણના લોકોમાં વિધવા વિવાહ પર પ્રતિબંધ હોવાથી વિધવા

૧૦. ડૉ. દેસાઈ, નીરા, "ગુજરાતમાં ઓગણીસમી સદીમાં સામાજિક પરિવર્તન", પૃ. ૫૮.

૧૧. Max Radini, Encyclopaedia of Social Sciences; 'Dowry' Vol. V. P. 230.

સ્ત્રીઓએ જીવનભર અપમાનિત જીવન જીવવું પડતું હતું. સમાજમાં વિધવા સ્ત્રીને અપશુકનિયાળ ગણવામાં આવતી હતી. શુભ પ્રસંગોમાં તેની ઉપસ્થિતિ અશુભ ગણવામાં આવતી હતી.^{૧૨}

વિધવા શૂંગાર કરી શક્તી નહીં, માથાના વાળ કઢાવી, સફેદ વસ્ત્રો પહેરતી, વિધવા થવું એ પાપ ગણાતું. ભારતીય સમાજમાં વિધવા વિવાહ નિષેધ માટેના કારણો, હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્ર મુજબ કન્યાદાન એક જ વખત થઈ શકતું, બીજા પુરુષ સાથેના યૌન સંબંધ પાપરૂપ ગણવામાં આવતા, રક્તની શુદ્ધતા જાળવવાનો વિચાર, મનુષ્યના પહેલાના જન્મના પાપોને લીધે વિધવા, પતિ અને પત્નિ સ્વર્ગમાં ભેગા થાય. આ પ્રકારના રૂઢિગત ખ્યાલોને લીધે વિધવા વિવાહ પર પ્રતિબંધ મુકાયો હતો. આ વિધવા સ્ત્રીને ઘણી વખત દાસી જેવું જીવન જીવવું પડતું હતું.^{૧૩}

સતી પ્રથાના પ્રસંગો અપવાદરૂપ જોવા મળતા હતા. નાગર જ્ઞાતિના વસાવડા કુટુંબમાં એક સ્ત્રી સતી થઈ હતી. સતી પ્રત્યે ભક્તિભાવ જોડી દેવામાં આવતો હતો.^{૧૪}

ગામના તળાવ કે નદી કિનારે સ્ત્રી બળી મરતી હતી. સ્ત્રીઓ સતી થવા માટે મજબૂર એટલા માટે થતી હતી કે સમાજમાં વિધવાનું અપમાનભર્યું સ્થાન રહેતું હતું.

નિકાલો કોન્ટી નામના મુસાફરે નોંધ્યું હતું કે, જે સ્ત્રી સતી નહોતી થતી તેના પતિની સંપત્તિ તેના સંતાનોને આપવામાં આવતી નહોતી પોતાના સંતાનોના સુખ માટે પણ સ્ત્રીઓ બળી મરતી હતી.^{૧૫}

૧૨. ડૉ. દેસાઈ, નીરા, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૬૦.

૧૩. જૂઓ, પારેખ હીરાલાલ, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૭૪.

૧૪. જૂઓ, ડૉ. કિકાણી, અનિલ", "જૂનાગઢ રાજ્યનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ", અપ્રગટ મહાશોધ નિબંધ, પૃ. ૩૦૯.

૧૫. જૂઓ, પારેખ, હીરાલાલ, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૭૫.

ગુજરાતમાં નાગર જ્ઞાતિમાં પણ અનેક સ્ત્રીઓ સતી થયાના ઉદ્દેખો છે. સુરતમાં શિવબાઈ, ભરૂચમાં સુંદરબાઈ, દિવાળીબાઈ સતી થઈ હતી.^{૧૬}

➤ કન્યા કેળવણી પ્રત્યે દુર્લભ :

આ સમય દરમિયાન પુત્રી જન્મને અશુભ ગણી, તેના ઉછેર અને કેળવણી અંગે બહુ કાળજી રાખવામાં આવતી ન હતી. સ્ત્રીઓ માટે શિક્ષણ જરૂરી ગણવામાં આવતું નહીં. એમ માનવામાં આવતું હતું કે, ‘કન્યાઓ ભણે તો વિધવા થાય’. વળી સ્ત્રીઓને માત્ર ઘરની ચાર દિવાલોમાં રહીને ગૃહકાર્ય અને સંતાન ઉછેરની પ્રવૃત્તિઓનું જ કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું. જે સ્ત્રીઓને આ યુગ દરમિયાન શિક્ષણ મળ્યું હતું તે માત્ર જૂજ સંખ્યામાં હતી.^{૧૭} સ્ત્રીઓને શિક્ષણથી વંચિત રાખવામાં આવતી હતી.

➤ આંતર જ્ઞાતિ લગ્ન નિષેધ :

સમાજમાં યુવક અને યુવતિઓ પોતાને મનગમતા પાત્રની પસંદગી સ્વઈચ્છતાથી કરી શકતા નહીં. આ કાર્ય વડિલોના અધિકાર હેઠળ હતું.

નાગરોમાં કન્યાઓના લગ્ન અંગેનું કાર્ય કન્યાના માતા-પિતાને બદલે દાદા-દાદી, વડિલોના હસ્તક રહેતું હતું. ઘણી વખત યુવતી માટે યોગ્ય યુવકની પસંદગી ન થતા યુવતીને મૂંગો અસંતોષ પણ રહેતો હતો.

યુવક અને યુવતીને પોતાની જ્ઞાતિમાં લગ્ન કરવા એ જ સામાજિક મોભો ગણાતો હોવાથી, ઘણી વખત કજોડા સ્વરૂપે પણ લગ્નો નિભાવવામાં આવતા હતા. સ્ત્રીને પોતાના જીવન સાથી પસંદગીની સ્વતંત્રતા નહોતી.^{૧૮}

૧૬. ડૉ. ત્રિપાઠી, સમીક્ષા, "ગુજરાતના નાગરો એક ઐતિહાસિક અધ્યયન" અપ્રગટ મહાશોધ નિબંધ, પૃ. ૧૨૬.

૧૭. ડૉ. દેસાઈ, નીરા, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૫૭-૫૮.

૧૮. મહેતા, ધનસુખરામ, "સ્વ.સર લલ્લુભાઈ શામળદાસ-માનવતાની મૂર્તિ", પૃ.૮૭.

જ્ઞાતિઓની બોલીમાં પણ ભેદ જોવા મળતો હતો.^{૧૯} ભાવનગર રાજ્યમાં નાગર^{૨૦}, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વણિક, જૈન, કંસારા, ખત્રી, કણબી, કાઠી, રજપૂત, કોળી, ભીલ, ભરવાડ, રબારી, ચમાર, વણકર, વાલ્મિકી, ખોજા, મેમણ, વ્હોરા, ઘાંચી, આરબ, સિપાઈ, કાઠી, પારસીના વસવાટો હતા.^{૨૧}

આ જ્ઞાતિ ભેદને પૌરાણિકકાળથી વધારે મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું, મધ્યકાળ સુધીમાં તે જ્ઞાતિબંધનો વધારેને વધારે દૃઢ થતા ગયા હતા. અંત્યજ અસ્પૃશ્ય તરીકે બહિષ્કૃત થતા હતા.^{૨૨}

આ જ્ઞાતિના મકાનો ગામની બહાર રહેતા હતા. ગામના માર્ગો પરથી પસાર થતા દલિતોનો ઉચ્ચવર્ણના લોકો સ્પર્શ કરતા નહીં.^{૨૩}

આ સમય દરમિયાન સમાજના કચડાયેલા લોકો પાસે વેઠ કરાવવામાં આવતી હતી. આ પ્રથાનું મૂળ ગુલામી પ્રથામાં જોવામાં આવે છે. રાજ્યના અધિકારીઓ, કોઈ સંપ્રદાયના વડાઓ, ગામડાંઓમાં જાય ત્યારે ખેડૂતો, મજૂરો એ તેની જરૂરિયાતો અને સેવા પૂરી પાડવી પડતી હતી. આ કામકાર્યમાં વેઠિયાઓને કથુ વળતર મળતું ન હતું.

આ પ્રથા કાઠિયાવાડના બધા જ રાજ્યોમાં પ્રવર્તતી હતી.

૧૯. જૂઓ, ડૉ. દેસાઈ, નીરા, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૬૧.

૨૦. ડૉ. દેસાઈ, નીરા, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૫૫.

૨૧. ડૉ. ભીમડાદકર, મુંજાલ, "સ્થળનામોના પરિપ્રેક્ષ્યમાં ભાવનગર જિલ્લાનો ઇતિહાસ", મહાશોધ નિબંધ, પૃ. ૮.

૨૨. ત્રિવેદી, નવલરામ જગન્નાથ, "સમાજ સુધારાનું રેખાદર્શન", પૃ. ૭.

૨૩. ડૉ. જાની, એસ.વી. "સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ-૧૮૦૭-૧૮૪૮" પૃ. ૩૩૮.

કાઠિયાવાડની ઉચ્ચજ્ઞાતિમાં પરદેશગમન અને સમુદ્ર યાત્રાને પાપ ગણવામાં આવતું હતું. આ જ્ઞાતિઓએ ખાનપાન અને આહાર વિહારના નિયમો અને રિવાજો નક્કી કરેલા હતા. જ્ઞાતિના લોકોની શુદ્ધતા માટે અભક્ષ્ય ભક્ષણ, અપેયપાન અને પરસ્ત્રી ગમન આ ત્રણ બાબતોનો નિષેધ હતો. પરદેશગમન કે સમુદ્રયાત્રા કરનારને નીતિ ભ્રષ્ટ ગણી, જ્ઞાતિ દ્વારા બહિષ્કાર કરવામાં આવતો હતો. તેમજ પરદેશ જઈ આવનાર ગૃહસ્થે પ્રાયશ્ચિત કરવાની ફરજ પાડવામાં આવતી હતી. ગુજરાત અને ભાવનગરના નાગર ગૃહસ્થોએ પ્રાયશ્ચિત કર્યું હતું.

૨.૨ કુટુંબ પ્રણાલિ :

સામાજિક માળખાનું નાનું પરંતુ મહત્ત્વનું એકમ કુટુંબ હતું. ભાવનગરની બધીજ જ્ઞાતિઓમાં સંયુક્ત કુટુંબ વ્યવસ્થા જોવા મળતી હતી. કુટુંબમાં વડિલ વ્યક્તિના આદેશ, સલાહ અને માર્ગદર્શનનો આદરપૂર્વક સ્વીકાર કરવામાં આવતો હતો. કુટુંબની સંપત્તિમાં પુત્રનો સરખો હક્ક આપવામાં આવતો હતો. વિધવા સ્ત્રીને પતિની મિલકતમાં અધિકાર આપવામાં આવતો હતો. આ સંપત્તિ અંગેના વિવાદો વધારે પ્રમાણમાં જ્ઞાતિના પંચ દ્વારા ઉકેલવામાં આવતા હતા. દલિતવર્ગોમાં દિયરવટું અને ઘરઘરણાના રિવાજો જોવા મળતા હતા.

૨.૩ જ્ઞાતિ મંડળો અને જ્ઞાતિ ભોજન :

સમાજ રહેણીકરણી, સમાજ કુળધર્મ અને સમાન ધંધાના કુટુંબોના સમૂહનાં જ્ઞાતિ મંડળો હતા. આ જ્ઞાતિ મંડળ લગ્ન, કુટુંબના પ્રશ્નો, જ્ઞાતિના લોકો વચ્ચેના ઝઘડાઓના સમાધાન માટે ભેગા થતા હતા. આ જ્ઞાતિમંડળમાં જ્ઞાતિના લોકોની પસંદગીનો આગેવાન રહેતો હતો. જ્ઞાતિના નિયમો અને જ્ઞાતિના રિવાજોનું પાલન કરાવવામાં આ આગેવાનની મુખ્ય ભૂમિકા રહેતી હતી. જ્ઞાતિનાં આ મંડળોમાં પુરુષોનું નેતૃત્વ રહેતું હતું. બીજી જ્ઞાતિ કરતા પોતાની જ્ઞાતિ ચડિયાતી આવું અભિમાન ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓમાં જોવા મળતું હતું.

અજ્ઞાનતા, વહેમો, ધર્મ યુસ્તતા અને દંભયુક્ત વિચારો અને પ્રવૃત્તિઓને પણ જ્ઞાતિ મંડળોમાં વ્યવસ્થાના અંગરૂપ સ્વીકારવામાં આવતા હતા.^{૨૪}

કુટુંબના કોઈપણ મહત્ત્વના પ્રસંગે જ્ઞાતિ જમણ રાખવામાં આવતું હતું. જ્ઞાતિ મંડળ દ્વારા બાંધવામાં આવેલા મકાનમાં જ્ઞાતિના લોકો ભેગા થતા હતા. આ રીતે જ્ઞાતિનું બંધન મજબૂત થતું હતું.

કેટલીક જ્ઞાતિઓમાં હુક્કાપાણી, કસુંબો અને બીજા વ્યસનોમાં પણ જ્ઞાતિના જમણમાં સ્વીકાર કરી લેવામાં આવતો હતો. જ્ઞાતિ જમણ ન આપનારને લોક નિંદાનો ભય રહેતો હતો.^{૨૫}

ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓમાં મૃત્યુ પામનારના પુણ્ય અર્થે બ્રાહ્મણોને જમાડવાની પ્રથા હતી. શ્રાદ્ધ પ્રસંગે બ્રાહ્મણોને દ્રવ્યદાન આપવામાં આવતું.

મૃત્યુના પ્રસંગે જ્ઞાતિના લોકો ભેગા થતા હતા. સ્ત્રીઓ મરશિયા ગાતી અને કુટતી હતી.^{૨૬}

જ્ઞાતિના રિવાજો અને રૂઢિઓના પાલનમાં બધી જ જ્ઞાતિઓ સમાન હતી.^{૨૭}

૨૪. શ્રી પરમાર ખોડીદાસભાઈ, રૂબરૂ મુલાકાતના આધારે તા. ૪-૧૦-૨૦૦૧.

૨૫. શ્રી કાલેલકર કાકાસાહેબ, કાલેલકર ગ્રંથાવલિ, સમાજ અને સંસ્કૃતિ, ગ્રંથ-૫, પૃ. ૨૩૬.

૨૬. સૌરાષ્ટ્ર દર્પણ, મે-જૂન-૧૮૭૨.

૨૭. ડૉ. કિકાણી, અનિલ, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૩૧૦.

૨.૪ લોકોના ખોરાક અને પોષાક :

➤ ખોરાક :

ઉચ્ચવર્ણની જ્ઞાતિઓમાં હિન્દુ અને જૈન શાકાહારી ખોરાક ખાતાં હતા. અનાજમાં મકાઈ, જુવાર, ઘઉં, બાજરા, ચોખાના ઉપયોગ થતો, કારીગર વર્ગના લોકો ચોખા મગની ખીચડી સાંજના ભોજનમાં ખાતાં હતા. કઠોળમાં વાલ, વટાણા, અડદ, મગ, ચણાનો ઉપયોગ કરતા દૂધ, દહીં, છાશ, ઘી, ગોળ, સાકર, તલ-તેલ ખાતા, નિમ્નવર્ગના લોકો લસણ-ડુંગળી ખાતા હતા. નીચલા વર્ણના લોકો માછલી અને માંસનો ખોરાકમાં ઉપયોગ કરતા હતા.

કેળા, પપૈયાં, કરમદા, દાડમ, ટીંબરું, જાબું, ચણિયાબોર, કેરી, જમરૂખ અને સૂકા મેવાનો ખોરાકમાં ઉપયોગ કરતા હતા.

ઉચ્ચવર્ણના લોકો અથાણાનો પણ ઉપયોગ કરતા હતા. ઉચ્ચવર્ણના લોકો ખોરાકની શુદ્ધતાના આગ્રહી હતા. બ્રાહ્મણો અને નાગરો બીજી જ્ઞાતિના લોકોના સ્પર્શ થયેલો ખોરાક કે પાણીનો ઉપયોગ કરતાં નહીં.

કેટલા લોકોને અફિણનું વ્યસન પણ હતું. પીણાં તરીકે ગાંજા-ભાંગનો ઉપયોગ પણ કેટલાક લોકો કરતા હતા.^{૨૮}

જૈનો સવાર કે સાંજ દહીં ખાતા નહીં, બપોરે દહીં ખાતા, સૂર્યાસ્ત પહેલા જૈનો સાંજનું વાળુ કરી લેતા હતા.

કાઠિયાવાડના પ્રદેશોમાં સૂરતથી દ્રાક્ષ, કેળા, અંજીર, નાળિયેર, ખજૂર, સીતાફળ, પાઈનેપલ, નારંગી, ચીંબડાં, કાકડી, સંતરા લાવવામાં આવતા હતા.

---

૨૮. મહેતા, ગોરધનદાસ "સૌરાષ્ટ્ર ઇતિહાસ દર્શન-ભાવનગર રાજ્યના સામાજિક અને આર્થિક પરિચય સહિત" પૃ. ૬૭.

વાણિયા, બ્રાહ્મણ ખીર, દૂધપાક, સુખડી, મગજ જેવી સ્વાદિષ્ટ વાનગીઓ ખાતાં હતા. લોકોમાં પાન ખાવાનો શોખ ૧૬મી સદીથી પ્રચલિત હતો. નાગર જ્ઞાતિમાં પાન ખાવાનો રિવાજ હતો. ભોજન લીધા પછી પાન ખાતા હતા. નાગરવેલના પાનમાં ચૂનો, કાથો, સોપારી, લવિંગ, ઈલાયચી, વરિયાળી નાખીને ખાવામાં આવતું હતું.^{૨૯}

➤ પોષાક :

દરેક જ્ઞાતિઓમાં પોષાક પહેરવાની ભિન્નતા જોવા મળતી હતી. બધી જ જ્ઞાતિના પુરુષો પાઘડી પહેરતા હતા. પાઘડીના આધારે જ્ઞાતિની ઓળખ થઈ શકતી હતી.^{૩૦}

આ પાઘડીએ સ્વમાન અને પ્રતિષ્ઠાના પ્રતિક તરીકે ગણાતી હતી.

ભાટ, ચારણોના સાહિત્યકથનોમાં, 'વરણ કાંટયો, વેપારી કે વહવાયાની જાતિ, ચારણ, બ્રાહ્મણ, સાધુ, જ્ઞાતિ, પાઘડીએ પર ખાતી હતી'.^{૩૧}

પાઘડીના આકાર, રૂપ, ગૌરવના ગુણગાન કરવામાં આવતા હતા. રાજાઓ અને તાલુકદારો માથે કસબીકોરના સુતરાઉ તેમજ રેશમી સોનેરી ચાંદલા કે બુટ્ટાવાળા મોળીયા બાંધતા હતા. તેના પર હીરાનો શિરપેચ અને મોતીઓની માળા ગૂંથતા હતા.^{૩૨}

પ્રૌઢ પુરુષો માથામાં ચોટલી રાખતા અને માથામાં પાઘડી પહેરતા, યુવાનો ટૂંકા વાળ રાખતા, ઉચ્ચવર્ણના લોકો ધોતિયું, કફની, તેના ઉપર કોટ પહેરતાં હતા.

ખેડૂતો, કારીગરો, મજૂરો ચોરણી, કસવાળું કેડિયું પહેરતા.

લગ્ન પ્રસંગોએ રેશમી અને જરીકસબવાળા કપડાં પહેરવામાં આવતા હતા.

૨૯. Foster, W; (Ed.) "Early Travels in India" P. 300.

૩૦. ગુજરાતની વિવિધ પાઘડીઓનું પ્રદર્શન, સંગ્રહાલય, ઉદયપુર, રાજસ્થાન રૂબરૂ. મુલાકાતને આધારે.

૩૧. જાદવ, જોરાવરસિંહ, લોકસતા, ૧૮-૮-૧૯૮૧.

૩૨. જૂઓ, ગોહિલકૂળના રાજવીઓનાં શિહોરના દરબારગઢના ભીંત ચિત્રો, શિહોરની મુલાકાતના આધારે.

રજપૂત, કાઠીઓ, ગરાસિયાઓ વિદેશી કાપડ પહેરતા થયા હતા. માથે મોળીયાને બદલે આંટીદાર કસબીકોર. અને પાલવવાળા નવઘરા બાંધવા લાગ્યા હતા. નાગર તથા વણિક જ્ઞાતિના અધિકારીઓ ઘોઘારી ફેશનની, લાંબી ઢાલવાળી, નાગરશાહી પાઘડી બાંધતા હતા. આ ગૃહસ્થો નાગપુરી તેમજ અમદાવાદી પહોળી પટ્ટીના રેશમી કીનારીવાળા ઘોતિયા અને લાંબી બાંયના અંગરખા પહેરતા હતા. શિયાળાની ઋતુમાં સફેદ અને આસમાની રંગના વિલાયતી કાપડના કસવાળો ડગલો પહેરતા હતા.^{૩૩}

નાના બાળકો ચોરણી, કેડિયા અને માથે જરીવાળી કે સાદી ટોપી પહેરાવવામાં આવતી હતી.

રાજકૂળની સ્ત્રીઓ કીનખાબ કે મશરૂના લાંબા ઘેરદાર ઘાઘરા અને રેશમી ગજ્યાણાના કાપડામાં જંજીરો અને સોનેરી કસબ મૂકીને પહેરતી હતી. યુવતીઓ સોનેરી બુટ્ટાવાળી બંગડીઓ પહેરતી, ઓઢણીઓ માથે ઓઢતી હતી.

ભરવાડ, રબારી, આહિર જેવી જ્ઞાતિઓમાં સ્ત્રીઓ કાપડું, જીમી અને ઓઢણી પહેરતા હતા.

સ્ત્રીઓમાં ચણિયો, ચોળી અને ઓઢણી સામાન્ય પોષાક હતો.^{૩૪}

સ્ત્રી અને પુરુષ બન્નેને આભુષણોનો શોખ હતો. પુરુષો હાથની આંગળીઓમાં વેઢ-વીટીઓ પહેરતા, કાંડામાં કડા પહેરતા, ઉચ્ચવર્ણના લોકો સોના ચાંદી, અને કિંમતી પથ્થરોમાંથી બનાવેલા ઘરેણાઓ પહેરતા હતા.

સ્ત્રીઓમાં આભુષણોનો ભારે શોખ હતો. માથાના વાળ લાંબા રાખવામાં આવતા, ઓળવા માટે સુંદર દાંતિયા રહેતા, વાળમાં શીશફૂલ રાખવામાં આવતું. સુખી

૩૩. મહેતા, ગોરધનદાસ, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૮૦.

૩૪. મહેતા, ગોરધનદાસ, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૮૦.

કુટુંબની સ્ત્રીઓ શિરમાં મંગળસૂત્ર દરેક જ્ઞાતિમાં પહેરવામાં આવતું હતું. માંગ ટિક્કા પહેરતી હતી. કપાળમાં દામણી, કપાળમાં ચાંદલો. કાનમાં કડીઓ, ઠોળિયાં, પોખાનીઓ, કર્ણફૂલ પહેરતી, નાકમાં વાળી પહેરતી, ગળામાં સોના-ચાંદી, મોતીની માળા કે હાર પહેરતી હતી. બાવડા પર બાજુ બંધ, કાંડામાં બંગડીઓ પહેરતી. બંગડીએ સ્ત્રીઓનું મુખ્ય આભુષણ ગણાતું હતું.^{૩૫}

હાથની આંગળીઓમાં સોના ચાંદીની વીંટીઓ પહેરતી હતી. પગમાં સાંકળા, તોડા, કડલા, કાંબી, ઝાંઝર, બેડીઓ પહેરતી, પગની આંગળીઓમાં વીંટીઓ, વેઢ પહેરતી હતી.

નાના બાળકો અને યુવાનોમાં પણ કડા, માળા, કંદોરા વીંટીઓ પહેરવાનો શોખ હતો.

રાજ પરિવારના પુરુષો અને ધનવાનો હિરના દોરાથી ગૂંથેલી મોજડી પહેરાતા, પુરુષો ચામડાના જોડા પહેરતા, સુખી સમ્પન્ન ઘરની સ્ત્રીઓ પગમાં ચપ્પલ પહેરતી હતી.^{૩૬}

૧૯મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં સમાજ જીવનના આંતર પ્રવાહોમાં રૂઢિચુસ્તતા સામે પરિવર્તન માટે સંઘર્ષ શરૂ થયો હતો.

કુરુદિઓ અને અનીતિઓએ લોકોની બુદ્ધિને ભ્રષ્ટ કરી હતી.

વીસમી સદીના આરંભ સુધી ભાવનગરમાં પણ સામાજિક અનિષ્ટો જોવા મળતા હતા. કુરિવાજોથી સમાજ રોગ ગ્રસ્ત હતો. પરંતુ ઓગણીસમી સદીના છેલ્લા વરસોથી

૩૫. Sangar, S.P. "Ornaments of Hindu Women in Mughal India" P. 183.

૩૬. સૌરાષ્ટ્ર દર્પણ, એપ્રિલ-૧૮૬૮, પૃ. ૭૬.

વીસમી સદીના પ્રથમ દસકા સુધીના ગાળામાં આ અનિષ્ટો સામે ચળવળ અને અસંતોષ પેદા થયો હતો.^{૩૭}

૩. સમાજ સુધારાની પ્રવૃત્તિઓ :

આ સમય દરમિયાન ગુજરાતમાં સમાજ સુધારકોનો એક મોટો સમૂહ હતો. સૂરત, અમદાવાદ, જૂનાગઢ, નડિયાદમાં આ સુધારકોની પ્રવૃત્તિઓથી સમાજ પ્રભાવિત હતો. વળી સુધારોકમાં સુધારાની પ્રેરણા આપનાર તત્ત્વો, શહેરનો વસવાટ, શિક્ષણનો લાભ, કુટુંબનો મોભો, બ્રિટિશ અમલદારોનો પરિચય, ખ્રિસ્તી મિશનરીઓનો સંપર્ક, રાજ્યતંત્રમાં મોભાનું સ્થાન હતા.

સૂરતના દુર્ગારામ મહેતાએ નાત-જાતના ભેદભાવો, વિધવા વિવાહ નિષેધ, અંધશ્રદ્ધા, મેલી વિદ્યા અંગેના ખ્યાલોની ટીકાઓ કરી હતી. કવિનર્મદે વિધવા વિવાહ નિષેધ, દૂધપીતી, દહેજ પ્રથા, કૂટવાનો રિવાજનો વિરોધ કર્યો હતો. દલપતરામે બાળલગ્નો, સ્ત્રીઓ પરના અત્યાચારો, વિદેશગમન પ્રતિબંધની ઠેકડી ઊડાડી હતી. મણિશંકર કીકાણી, મહીપતરામ, ભોળાનાથ સારાભાઈ વગેરે પણ સ્ત્રી કેળવણી, દેશાભિમાન, બુદ્ધિવાદ, વિદેશપ્રવાસનું સમર્થન કર્યું હતું. અંધશ્રદ્ધા, જ્ઞાતિભેદો, બહુપત્નીત્વનો વિરોધ કર્યો હતો. ઘણાં સુધારકોએ જ્ઞાતિથી બહિષ્કૃત થઈને પણ સુધારાની પ્રવૃત્તિઓ શરૂ રાખી હતી. સુધારકોની આ પ્રવૃત્તિઓનો પ્રભાવ ભાવનગરમાં પણ પડ્યો હતો.^{૩૮}

ગુજરાતમાં ૧૯મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં આ નાગર ગૃહસ્થોએ જે સુધારા પ્રવૃત્તિઓ કરી હતી તે ગુજરાતના સમાજ સુધારાનું એક અજોડ પ્રકરણ ગણાવી શકાય.^{૩૯}

૩૭. વૈદ્ય, વિજયરાય કલ્યાણરાય, "અર્વાચીન ગુજરાતનું સાંસ્કૃતિક દિગ્દર્શન" પૃ. ૨૩.

૩૮. કામદાર, કેશવલાલ, "ગુજરાત એક પરિચય" કોંગ્રેસનું ૬૩મું અધિવેશનનો લેખ, પૃ. ૨૫૧.

૩૯. ત્રિવેદી, નવલરામ જગન્નાથ, "સમાજ સુધારાનું રેખાદર્શન" પૃ. ૭.

ભાવનગર રાજ્યમાં મોભારૂપ સ્થાન નાગર જ્ઞાતિનું હતું. નાગર સુધારકોની પ્રવૃત્તિઓનો પ્રભાવ ભાવનગરની નાગરજ્ઞાતિ ઉપર પડે એ સ્વાભાવિક હતું.

૩.૧ સાહિત્ય દ્વારા સુધારા :

આ યુગના સુધારકો સાહિત્યકારો પણ હતા. તેઓની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિઓનો ઉદ્દેશ્ય સમાજ સુધારાનો હતો. કન્યાઓને ભણાવો, બાળલગ્નનો બંધ કરો, વિધવાઓને પુર્નલગ્નની છૂટ આપો, સમુદ્રગમન નિષેધ ફગાવો, પરદેશમાંથી હુન્નર શીખો, વહેમો અને રૂઢિઓને ફગાવી દો, ધર્મગુરુઓનું દાસત્વ બંધ કરો, નાત-જાતના બંધનો તોડો. આ તેમના સાહિત્યનું વિષયવસ્તુ હતું. નર્મદે ‘નર્મ કવિતા’, ‘દલપતરામે’, ‘વેનચરિત્ર’, નવલરામે ‘બાળ લગ્ન ગરબાવલિ’ વિધવા કાવ્યો, ‘બુદ્ધિ અને રૂઢિની કથા’, હરગોવિંદ કાંટાવાળાએ ‘અંધેરી નગરીનો ગંધર્વસેન’, રણછોડભાઈએ ‘જયકુમારીનો જય’, કૃષ્ણરાવ દિવેટીયાએ ‘લલિતા દુઃખદર્શક’, ‘કન્યા વિક્રય ખંડન’, ‘સુધારા દિગ્દર્શક’, ‘ગાસ દાયક તેરમા દુઃખદર્શક’, ‘મધપાન દુઃખ દર્શક’, ‘સ્વયંરોધ્ય’, ‘બ્રાતિસંહાર’ જેવી કૃતિઓની રચનાઓ કરી સુધારાઓ માટેનું પ્રેરકબળ પુરું પાડ્યું હતું.^{૪૦}

આ સાહિત્યનો પ્રભાવ ભાવનગરમાં પણ પડતો હતો.

આ યુગનું સાહિત્ય એ સમાજ સુધારાનું સાહિત્ય હતું.^{૪૧}

૩.૨ સમાજ સુધારાઓ માટેની સંસ્થાઓ :

તત્કાલિન રૂઢિચુસ્ત સમાજમાં સુધારાના વિચારને અંકુરિત કરવાનું કાર્ય તો સાહિત્ય દ્વારા થઈ શક્યું હતું, પરંતુ સમગ્ર સમાજ સુધારા પ્રવૃત્તિઓમાં સહભાગી બને એ માટે સમાજ સુધારા માટેની સંસ્થાઓ પણ સ્થાપવામાં આવી હતી. ઈ.સ. ૧૮૪૪માં દુર્ગારામ મહેતાએ માનવધર્મ સભા (સૂરત)ની સ્થાપના કરી હતી. આ સંસ્થાએ સામાજિક જાગૃતિ લાવવાનું કાર્ય શરૂ કર્યું હતું.^{૪૨}

૪૦. ડૉ. દેસાઈ, નીરા, પૂર્વોક્તગ્રંથ, પૃ. ૪૨૧.

૪૧. પારેખ, હીરાલાલ, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૪૨૧.

૪૨. Dr. Raval, R.L.; "Social Enrines and Retorms Movement in Nineteenth Century in Gujarat" P. 596.

૧૮૪૮માં અમદાવાદમાં 'ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી'ની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. આ સંસ્થામાં ૧૯ બ્રિટિશ સજ્જનો અને એક ગુજરાતી સજ્જન હતા. ૧૮૫૮માં અમદાવાદમાં 'ધર્મ સભા'ની સ્થાપના થઈ હતી. ભોળાનાથ દીવેટિયા, રણછોડલાલ જેવા સુધારકો જોડાયેલા હતા. ૧૮૬૦માં મુંબઈમાં 'તત્ત્વશોધક સભા'ની સ્થાપના થઈ હતી. તેમાં નર્મદાશંકર અગ્રસર હતા.

સૌરાષ્ટ્રમાં પણ સામાજિક સુધારાની પ્રવૃત્તિઓનો આરંભ થયો હતો. જૂનાગઢના શ્રી મણિશંકર જટાશંકર કીકાણીએ 'સુપંથ પ્રવૃત્તક મંડળી' કે જે "સૌરાષ્ટ્ર નાગર મંડળી" તરીકે પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. તેઓએ ઈ.સ. ૧૮૫૬માં 'વિદ્યાભ્યાસ મંડળી' (રાજકોટ)ની સ્થાપના કરી હતી. જૂનાગઢમાં 'જ્ઞાન ગ્રાહક સભા'ની પણ સ્થાપના કરી હતી.^{૪૩}

રાજકોટમાં 'સ્વદેશ ઉદ્યમ વર્ધક સભા', પોરબંદરમાં 'સુબોધ ડિબેટીંગ સોસાયટી', જામનગરમાં 'મનોરંજક સભા' જેવી સંસ્થાઓએ સામાજિક સુધારાની પ્રવૃત્તિઓમાં રસ લીધો હતો. આર્યસમાજની પ્રવૃત્તિઓ પણ સૌરાષ્ટ્રમાં શરૂ થઈ હતી. આ પ્રવૃત્તિઓનો પડઘો ભાવનગરમાં પણ પડતો હતો.^{૪૪}

૩.૩ સાપ્તાહિકો, માસિકો, ત્રૈમાસિકો :

ગુજરાતના સમાજ જીવનના ઘડતરમાં સાપ્તાહિકો, માસિકો, ત્રૈમાસિકોનો મહત્ત્વનો હિસ્સો રહ્યો હતો. ૧૮૨૨માં મુંબઈ સમાચાર, ૧૮૪૮માં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ 'વરતમાન પત્ર' ૧૮૫૦માં 'સૂરત સમાચાર', ૧૮૫૧માં 'રાસ્તે ગોફતાર', ૧૮૬૦માં 'અમદાવાદ સમાચાર', ૧૮૬૩માં 'પ્રજા અભિલાષ' એ પછીથી 'પ્રજામત',

૪૩. જોશીપુરા, જયસુખરામ, "મણિશંકર કીકાણી" પૃ. ૧૯.

૪૪. વૈદ્ય, વિજયરાય કલ્યાણરાય, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૨૩.

‘હિન્દુસ્તાન’, ‘પ્રતિનિધિ’, ‘રાજપત્રિકા’ જેવા વર્તમાન પત્રોમાં સમાજ સુધારાના લેખો પ્રગટ થતા હતા.

ગનેઆન પરસાક, ચાબુક, સત્યપ્રકાશ, ‘ડાંડિયો’ની ભૂમિકા પણ મહત્વની હતી.^{૪૫}

સાપ્તાહિકોની જેમ માસિકો, ત્રૈમાસિકો જેવા કે, બુદ્ધિપ્રકાશ, બુદ્ધિવર્ધક, ગુજરાતશાળા પત્ર, સ્વદેશ વત્સલ, સ્ત્રીબોધ, પ્રિયવંદા, સુદર્શન, જ્ઞાનસુધા, વસંત, મહાકાલ, પ્રાતઃકાલ, સમા લોચક, સાહિત્ય, સુંદરી સુબોધમાં સુધારાના સમર્થનમાં લેખો પ્રગટ થયા હતા.

ભાવનગરમાં મણિલાલ નભુભાઈ દિવેદીએ સુધારા વિષયક લેખો લખીને ભાવનગરના સમાજ જીવનને પ્રભાવિત કર્યું હતું.

૩.૪ નાટક મંડળીઓ :

ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રની સુધારા પ્રવૃત્તિઓમાં નાટક મંડળીઓનો ફાળો પણ મહત્વનો હતો.

ગુજરાતી રંગભૂમિનો આરંભ ૧૮૫૩થી થયો હતો. ગુજરાતમાં ૧૮૬૦ થી ૧૮૮૦ સુધીનો ગાળો સુધારાનો કાળ હતો. રંગભૂમિ પર પણ તેનો પડઘો પડ્યો હતો.^{૪૬}

૧૮૭૮માં મૂળજી આશારામ ઓઝા અને વાઘજી આશારામ ઓઝાએ મોરબીમાં આર્યસુબોધ નાટક મંડળીની સ્થાપના કરી હતી^{૪૭}. પછીથી વાંકાનેરમાં મોટા-નાના

૪૫. જૂઓ, પારેખ, હીરાલાલ, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૩૮૨.

૪૬. ત્રિવેદી, નવલરામ, જગન્નાથ, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૪૫.

૪૭. ડૉ. જાની, એસ.વી. "ઓગણીસમી સદીમાં ગુજરાતમાં સામાજિક પરિવર્તનમાં સામાજિક મંડળોનું પ્રદાન" સ્વાધ્યાય, એપ્રિલ-૮૦, પૃ. ૧૫૩.

ત્ર્યંબક^{૪૮}, ભાવનગરમાં દલસુખરામ, વાસુદેવ અને ગજાનન ઠાકર, ડાહ્યાલાલ શિવરામ, નથુરામ સુંદરજી અને પાલિતાણામાં હરિભાઈ ભટ્ટ, હેમુભાઈ ભટ્ટે નાટક કંપનીઓ દ્વારા સમાજ સુધારાની પ્રવૃત્તિઓને પ્રેરકતત્ત્વ પુરું પાડ્યું હતું.^{૪૯}

જૂની રંગભૂમિના જે પ્રોત્સાહક સ્થળો હતા તેમા ભાવનગરનો પણ સમાવેશ થતો હતો.^{૫૦}

કર્નલ વોકરે કાઠિયાવાડમાં દૂધપીતીની પ્રથાને દૂર કરવામાં અગત્યની ભૂમિકા ભજવી હતી.^{૫૧}

૧૮૩૭-૧૮૦૦ (વિક્ટોરિયા યુગ) ઈંગ્લેન્ડના ઇતિહાસમાં સમાજ કલ્યાણનો યુગ હતો. આ યુગનો પ્રભાવ ભારતના સામાજિક જીવનના આચાર, વિચાર, નીતિ, રીતિ, જીવનનું લક્ષ્ય તેના લક્ષણોમાં પણ ફેરફાર થવા લાગ્યો હતો.^{૫૨}

કર્નલ વોકર ઉપરાંત, જે. પી. વિલોબી, કર્નલ લેંગ, કર્નલ જેકબ, માલેટે સામાજિક દૂષણો દૂર કરવાના પ્રયત્નો કર્યા હતા.^{૫૩}

૩.૫ શાસકોનો નૂતન અભિગમ :

પરંપરાગત સમાજમાં પરિવર્તનનું કાર્ય શાસક અને સામુદાયિક પ્રયત્નોને કારણે થઈ શકે, સૌરાષ્ટ્રના શાસકોમાં કેટલાક રાજાઓ અને રાણીઓ યુરોપનો પ્રવાસ અને

-
૪૮. યાજ્ઞિક, ભરત, "સૌરાષ્ટ્રની રંગભૂમિના સીમા ચિહ્નો, "ફૂલછાબ, સૌરાષ્ટ્ર ગૌરવ ગાથા-૭૫, ૧૯૯૬, પૃ. ૧૪૫.
૪૯. પરીખ, રસિકલાલ અને શાસ્ત્રી, હરિપ્રસાદ (સંપાદન) "ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ" ગ્રંથ-૭, પૃ. ૨૮૮-૨૮૯.
૫૦. પારેખ, હીરાલાલ, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૫૭-૧૬૦.
૫૧. બક્ષી, રામપ્રસાદ અને જોષી, રમણલાલ, "ઉત્તમલાલ ત્રિવેદીની ગદ્ય સિદ્ધિ" પૃ. ૩૩૩.
૫૨. જૂઓ, ડૉ. જાની, એસ.વી., પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૩૪૦.
૫૩. પંડ્યા, કાળિદાસ દેવશંકર, "ગુજરાત રાજસ્થાન અથવા ગુજરાતના દેશીરાજ્યો" પૃ. ૩૪૪.

બ્રિટીશ સંપર્કને લીધે નૂતન અભિગમ ધરાવતા થયા હતા. તેનો પ્રભાવ વહીવટીતંત્ર પર પડ્યો હતો અને વહીવટી તંત્રના ફેરફારોનો પ્રભાવ સમાજ જીવન ઉપર પણ પડ્યો હતો.^{૫૪}

રાજવીઓની સૂઝ અને બ્રિટિશ સત્તાને પોષક પ્રવૃત્તિઓને માટે બ્રિટિશ સત્તા તરફથી ખિતાબો મળતા દેશી શાસકોએ નવા વિચારો પ્રત્યે ઉત્સાહ બતાવ્યો હતો. ભાવનગર, ગોંડલ, મોરબી અને રાજકોટ અને વડોદરાના શાસકોએ પ્રજાહિતના કાર્યોને પ્રાધાન્ય આપ્યું હતું. ભાવનગરમાં મહારાજાશ્રી તખ્તસિંહજી, મહારાજાશ્રી ભાવસિંહજી બીજા, મહારાણીશ્રી નંદકુંવરબા, ગોંડલના મહારાજાશ્રી ભગવતસિંહજી, રાજકોટના મહારાજાશ્રી લાખાજીરાજ અને વડોદરાના શ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડએ પ્રજા વત્સલ રાજવીઓ તરીકે અગ્રસર રહ્યા હતા.

આ શાસકોએ સમાજ સુધારાની પ્રવૃત્તિમાં પ્રેરક બળ પુરું પાડ્યું હતું.^{૫૫}

૩.૬ દેશી રાજ્યોના સમર્થ દીવાનો :

દેશી રાજ્યોમાં દીવાનો શાસકોના વહીવટી માર્ગદર્શકો હતા. કેટલાક દીવાનોએ રાજ્યમાં સામાજિક પ્રગતિના સૂત્રધારો તરીકે ખ્યાતિ મેળવી હતી.

વડોદરા રાજ્યના દીવાનશ્રી રાજા માધવરાવ (૧૮૭૫-૧૮૯૧) હિન્દુ સમાજમાં પ્રચલિત પરંપરાઓ અને રીત રિવાજોમાં સુધારાની હિમાયત કરતા હતા. પૂનાથી પ્રકાશિત ‘સાર્વજનિક સભા’ પત્રિકામાં સામાજિક સમસ્યાના સમાધાન અંગેના લેખો પણ લખ્યા હતા. સ્ત્રીઓની સ્થિતિમાં સુધારો થાય એવા અનેક કાર્યક્રમોમાં નાગર દિવાનોએ ભાગ લીધો હતો.^{૫૬}

૫૪. ડૉ. જાની, એસ.વી. પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૮-૯.

૫૫. ડૉ. શર્મા, સીતારામ, "ઉન્નીસવી શતી મેં ભારતીય ધાર્મિક તથા સામાજિક જાગરણ" પૃ. ૨૩૧-૨૩૨.

૫૬. જૂઓ, ડૉ. કોરાટ, પી.જી. "શ્રી ગૌરીશંકર ઉદયશંકર ઓઝાનું ભાવનગર રાજ્યના ઘડતરમાં પ્રદાન" અગ્રગટ મહાશોધ નિબંધ, પૃ. ૧૫૮.

ભાવનગરમાં ગગા ઓઝા, શામળદાસ મહેતાએ સામાજિક સુધારાની પ્રવૃત્તિઓમાં સહાયક ભૂમિકા ભજવી હતી.^{૫૭}

જૂનાગઢમાં દીવાનશ્રી રણછોડજી ઝાલા, ગોકુળજી ઝાલાએ સામાજિક સુધારણાના પ્રયાસો કર્યા હતા. દીવાનોનું પ્રોત્સાહન સુધારાનું પ્રેરક પરિબળ હતું.^{૫૮}

૩.૭ કેળવણીનો પ્રભાવ :

ગુજરાતમાં શિક્ષણનું સ્વરૂપ અને ઉદ્દેશ પ્રાચીન અને મધ્યયુગની પરંપરા આધારિત હતું. પાઠશાળાઓ અને મદરેસાઓ શિક્ષણના કેન્દ્રો હતા.

૧૮૪૬માં કર્નલ માલેટે આધુનિક શિક્ષણની સ્થાપના સૌરાષ્ટ્રમાં કરી હતી. ભાવનગર, જામનગર, જૂનાગઢ, ધ્રાંગધ્રાના રાજવીઓએ શિક્ષણ પ્રત્યે અભિરૂચી બતાવી હતી.

૧૮૨૦માં મુંબઈ અને એજયુકેશન સોસાયટીની સ્થાપના, ૧૮૪૦માં મુંબઈમાં બોર્ડ ઓફ એજયુકેશન સ્થાપના થતા પરિવર્તનનો પ્રારંભ થયો હતો.

કર્નલ લેંગના પ્રયત્નોથી ૧૮૫૬ સુધીમાં સૌરાષ્ટ્રમાં ૫૪ નિશાળોની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. રાજકોટ અને ભાવનગરમાં આલ્ફ્રેડ હાઈસ્કૂલ, ઈ.સ. ૧૮૮૫માં ભાવનગરમાં શામળદાસ કૉલેજ, ઈ.સ. ૧૮૮૭માં બહાઉદ્દીન કોલેજ, જૂનાગઢ દ્વારા આ પ્રદેશના લોકોમાં બુદ્ધિ અને તર્ક આધારિત વિચાર અને પ્રવૃત્તિઓનો પ્રસાર થયો હતો.

બ્રિટીશ કેળવણીનો પ્રભાવ ગુજરાતની નાગરજ્ઞાતિમાં વધારે હતો^{૫૯}. સૌરાષ્ટ્રના દેશી રાજ્યોમાં ઉચ્ચ હોદ્દાઓ પર નાગરોની પસંદગી થતી હતી. આ હોદ્દાઓ માટે

૫૭. જૂઓ, ડૉ. જાની, એસ.વી. પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૩૮.

૫૮. જુઓ, 'શાશ્વતી' શામળદાસ કોલેજના ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થીઓની નિર્દેશિકા-૨૦૦૫.

૫૯. જૂઓ, નર્મદ, જૂનું નર્મદ, પૃ. ૭૭.

શિક્ષણ જરૂરી હતું. તેથી સૌરાષ્ટ્રમાં જ ઉચ્ચ શિક્ષણની વ્યવસ્થા હોય તો નાગર યુવક-યુવતીઓને મોટા પાયે શિક્ષણનો લાભ મળી શકે, ભાવનગર અને જૂનાગઢમાં કોલેજ શિક્ષણની વ્યવસ્થાની તરફેણ નાગર જ્ઞાતિના ઉચ્ચ અધિકારીઓએ કરી હતી. ભાવનગરની શામળદાસ કોલેજની સ્થાપનામાં શ્રી વિઠ્ઠલદાસ મહેતા અને સર લક્ષ્મીભાઈ મહેતાનું મોટું યોગદાન રહ્યું હતું.

આધુનિક ઢબની કેળવણીને લીધે સુધારાવાદી અને પુનરુત્થાનવાદી ચળવળકારોની પ્રવૃત્તિઓને વેગ મળ્યો હતો. આ ચળવળકારોમાં માત્ર નાગર જ ન હતા બીજી જ્ઞાતિના સુધારકો પણ હતા જે શિક્ષિત હતા.^{૬૦}

શિક્ષણ દ્વારા લોકોમાં અંધવિશ્વાસ, સામાજિક કુરિવાજોને દૂર કરી સામાજિક પ્રગતિનો પ્રયાસ થયો હતો.^{૬૧}

૩.૮ આર્થિક નીતિ :

કાઠિયાવાડમાં બ્રિટિશ આધિપત્યનો પ્રવેશ થતાં આર્થિક વ્યવસ્થામાં પરિવર્તન શરૂ થયું હતું. ખેતી, મહેસૂલ, કર વ્યવસ્થામાં સુધારાઓ થતા હતા. સુતરાઉ કાપડની મિલ ૧૮૭૩માં સ્થાપવામાં આવી નાગર બંધુઓ આ વ્યાપારમાં જોડાયા હતા. મેસર્સ ફોર્બ્સ એન્ડ કંપનીએ ભાવનગર મિલ્સ એન્ડ પ્રાઈવેટ લિમિટેડ સ્થપાઈ, હસ્ત ઉદ્યોગોની જગ્યાએ યંત્ર સંચાલિત ઉદ્યોગોનો પ્રારંભ થતા લોકોનું પ્રયાણ શહેર તરફ શરૂ થયું હતું.

બંદર વિકાસ, રસ્તા, રેલ્વેને લીધે લોકોનો સંપર્ક વધવા લાગ્યો, પરિવર્તનના પ્રેરક તત્ત્વ તરીકે આર્થિક સુવિધાઓને પણ ગણાવી શકાય.^{૬૨}

૬૦. ડૉ. જાની, એસ.વી. "સૌરાષ્ટ્રના દેશી રાજ્યોમાં રાજકીય પરિવર્તનના પરિપ્રેક્ષ્યમાં સમાજ પ્રશ્નો, પરિબળો અને પ્રભાવ" (૧૮૫૮-૧૯૪૮) પથિક, જાન્યુ-જૂન-૨૦૦૫, પૃ. ૮૭.

૬૧. જૂઓ, કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહ, પૃ. ૨૫૨-૨૫૩.

૬૨. ગઝદર, ફરામજી મનચેરજી, "ભાવનગરના જરથોસ્તીઓનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ" પૃ. ૪-૫.

૩.૯ ભાવનગરમાં પારસી ગૃહસ્થોનો પ્રવેશ અને પ્રવૃત્તિઓ :

એક કેળવાયેલી પ્રજા પાસેથી બીજી પ્રજાએ બોધ મેળવ્યાના દૃષ્ટાંતો ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ હતા. રોમનો પાસેથી બ્રિટિશરોએ બોધ મેળવી વિશ્વભરના દેશોમાં સામ્રાજ્યનો સૂરજ ઉગાડ્યો હતો. ભાવનગરમાં બરજોરજી બહેરામજી, સર મંચેરજી ભાવનગરી કે તેઓએ ૧૮૭૦માં ભાવનગર રાજ્યનું બંધારણ સુધારી ભાવનગરને મોડેલ સ્ટેટ બનાવ્યું હતું. જમશેદજી ગઝદર, શેઠ ડોસાભાઈ ફરામજી, શેઠ નસરવાનજી ફરામજી મિરઝા, ખાનબહાદુર શ્યાવક્ષા આદરજી ગોધાવાળા, શેઠ જમશેદજી નવરોજી ઉનવાળા અને પારસી સ્ત્રીઓની પ્રવૃત્તિઓનો પ્રભાવ ભાવનગરમાં પડ્યો હતો.^{૬૩}

૪. ભાવનગરમાં સામાજિક વિકાસની પ્રવૃત્તિઓમાં નાગર જ્ઞાતિનું પ્રદાન :

બ્રિટિશયુગ પહેલાનો ગુજરાતી સમાજ પરંપરાવાદી હતો. અર્થવ્યવસ્થા, રાજ્યવ્યવસ્થા, કેળવણી, સમાજના મૂલ્યોમાં પરંપરાવાદી લક્ષણો હતા.

શિક્ષણથી શરૂ કરીને જ્ઞાતિ સુધી પરંપરા તરફ પૂજ્યભાવ રહેતો હતો. તર્ક, શંકા, ચર્ચાને બુદ્ધિથી જોવા પ્રત્યે ઉદાસીનતા હતી. જ્ઞાતિ, કુટુંબ અને સામાજિક સંસ્થાઓ પણ ધર્મશાસ્ત્રો આધારિત કાર્યો કરતી હતી.^{૬૪}

વ્યક્તિને જન્મથી નક્કી કરેલા માળખામાં ગોઠવી દેવામાં આવતી હતી. જ્ઞાતિ એ વ્યક્તિને જન્મના આધારે સ્થાન અને દરજ્જો અર્પિત કરતી હતી. જ્ઞાતિ અને કુટુંબ સંસ્થાએ વ્યક્તિનું નિયંત્રણ કરતી હતી. આ રીતે બ્રિટિશ યુગ પહેલાનો ગુજરાતી સમાજ

૬૩. ડૉ. દેસાઈ, અક્ષયકુમાર રમણલાલ, "ગુજરાતી સમાજ આધુનિકતાને માર્ગે કેટલીક સમસ્યાઓ" ગુજરાત સંશોધન મંડળનું ત્રૈમાસિક-૧૯૬૭, પૃ. ૧૧૭-૧૨૦.

૬૪. ડૉ. રાવલ, આર.એલ. "સોશિયો રિલિજિયસ રિફોર્મ મુવમેન્ટ્સ ઈન ગુજરાત ડ્યુરિંગ ધ નાઈન્ટીથ સેન્યુરી" મહાશોધ નિબંધ.

જે કંઈપણ છે તેમાં પરિવર્તન કરવાને બદલે ટકાવી રાખવાનો આગ્રહી હતો. આ પરંપરામાં માનવીને સુધારો કરવાનો કોઈ અધિકાર નથી, છતાંય સુધારો કરવામાં આવે તો, સમાજની અવગતિ આવે એમ માનવમાં આવતું હતું.

ભારતમાં બ્રિટિશસત્તાની સ્થાપના અને આધુનિક યુગના પ્રેરકબળોએ આ પરંપરાવાદી સ્થિતિને બદલે ‘પ્રગતિ’ના વિચારોનું સમર્થન કર્યું હતું. તેમા કેટલીક જ્ઞાતિ વિશેષની ભૂમિકા પણ મહત્ત્વની રહી હતી. ભાવનગરમાં સામાજિક જીવનના વિવિધ ક્ષેત્રોમાં નાગર જ્ઞાતિનો ફાળો મહત્ત્વનો રહ્યો હતો.

ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રના પ્રદેશોમાં મધ્યમવર્ગીય બૌદ્ધિક વર્ગે સામાજિક જીવનના વિવિધ પાસામાં પરિવર્તન માટેની વ્યવસ્થિત ઝુંબેશ શરૂ કરી હતી.^{૬૫}

ભાવનગરમાં સામાજિક પરિવર્તનની ઝુંબેશમાં નાગરજ્ઞાતિના બૌદ્ધિકવર્ગનું મહત્ત્વનું પ્રદાન રહ્યું હતું. આ વર્ગ દ્વારા સ્થાપવામાં આવેલા મંડળો, તેમનું લખાણ, ભાષણો અને પ્રવૃત્તિઓ જૂની પરંપરાની જગ્યાએ નવા સુધારાઓ કર્યા. તેમના આ પ્રયાસો પ્રશંસાને પાત્ર હતા.^{૬૬}

૪.૧ ભાવનગરની નાગરજ્ઞાતિની સામાજિક જીવનની ખાસિયતો :

ભાવનગરના સામાજિક જીવનમાં વિશિષ્ટ પ્રભાવ અને અસરો ભાવનગરની નાગર જ્ઞાતિએ પાડ્યો હતો. ભાવનગરમાં વડનગરા નાગર મુખ્ય હતા. અને નાગરની પેટા શાખા પ્રશ્નોરા નાગરના વસવાટો રહ્યા હતા. ઘોઘા, ભાવનગર, પચ્છેગામ, શિહોર, મહુવા, કુંડલામાં આ જ્ઞાતિની પ્રવૃત્તિઓ નોંધનીય રહી હતી. બીજી જ્ઞાતિઓ માટે પણ આ પ્રવૃત્તિઓ પ્રેરણાદાયક રહી હતી.

૬૫. જૂઓ મહીપતરામ રૂપરામ, "દુર્ગારામ ચરિત્ર", પૃ. ૩૧.

૬૬. અંતાણી, દિલ સુખરાય, "કચ્છ નાગર જ્ઞાતિના દર્શન", પૃ. ૫૩-૫૪.

૪.૧.૧ નાગર જ્ઞાતિના ગોત્ર :

ભારતીય સમાજમાં જ્ઞાતિએ અભિન્ન અંગ ગણાય છે. અને જ્ઞાતિમાં ગોત્ર એ તેની ઐતિહાસિક ઓળખ માનવમાં આવતી હતી. નાગરોના ૬૪ જેટલા ગોત્ર હતા.

૧. કૌશિક
૨. કશ્યપ
૩. લક્ષ્મણ
૪. ભારદ્વાજ
૫. કૌડિન્ય
૬. રેતીક
૭. પરાશર
૮. ગર્ગ
૯. હારિત
૧૦. ઔલભાર્ગવ
૧૧. ગૌતમ
૧૨. દાલુભ્ય
૧૩. માંડવ્ય
૧૪. બ્રહ્મવૃશ
૧૫. સાંકૃત્ય
૧૬. આંગીરસ
૧૭. અત્રેય
૧૮. શુક્લાત્રેય
૧૯. વાત્સ
૨૦. કોત્સ્ય
૨૧. બૌદ્ધાયન

-
૨૨. ભાર્ગવ
  ૨૩. મૌદ્ગલ્ય
  ૨૪. બોદ્ધાચન
  ૨૫. કૌશલ
  ૨૬. અર્થર્વકુલ
  ૨૭. મૌનસ
  ૨૮. યજુર્વેદી
  ૨૯. ચ્યવન
  ૩૦. આગસ્ત્ય
  ૩૧. જૈનનેય
  ૩૨. નૈવ્રત
  ૩૩. પૈનીત
  ૩૪. ગોભિલ
  ૩૫. કાર્ક
  ૩૬. ઓશનસ
  ૩૭. દાશાર્હ
  ૩૮. લોકોત્ય
  ૩૯. ઔણીસ
  ૪૦. કાપિષ્ઠલ
  ૪૧. શાકેર
  ૪૨. દત્ત
  ૪૩. શાકેવ
  ૪૪. દાર્વ
  ૪૫. કાત્યાયન

૪૬. વૈધશ
 ૪૭. કૃષ્ણાત્રેય
 ૪૮. દત્તાત્રેય
 ૪૯. નારાયણ
 ૫૦. શૌનકેય
 ૫૧. જાબાલ
 ૫૨. ગોપાલ
 ૫૩. જમદગ્ન્ય
 ૫૪. શાલીહોત્ર
 ૫૫. કર્ણિક
 ૫૬. ભાગુરાયણ
 ૫૭. માતૃક
 ૫૮. ત્રૈણવ
 ૫૯. શ્રણરાયણ
 ૬૦. દક્ષ
 ૬૧. શાંખાયન
 ૬૨. પ્રાતકોપન
 ૬૩. ગાંધ્યાનસ
 ૬૪. વૈજવાય^{૬૭}

---

૬૭. અંતાણી, દિલસુખરાય, પૂર્વોક્તગ્રંથ, પૃ. ૫૬.

૪.૧.૨ નાગર જ્ઞાતિના સંસ્કારો :

૧. ગર્ભાધાન
૨. પુંસવન
૩. સીમન્તોન્ય
૪. વિષ્ણુબલી
૫. જાતકર્મ
૬. નામકરણ
૭. ઉપનિષ્ઠમણ
૮. અન્નપ્રાશન
૯. કર્ણવેધ
૧૦. ચૌલ
૧૧. અક્ષરાભ્ય
૧૨. ઉપનયન
૧૩. વેદવ્રત
૧૪. સમાવર્તન
૧૫. વિવાહ
૧૬. ઉપાકર્મ
૧૭. ઉત્સર્જન
૧૮. હુત
૧૯. પ્રહુત
૨૦. આહુત
૨૧. શુલગદ
૨૨. વાલીહરણ
૨૩. પ્રત્વરોહણ

૨૪. અષ્ટકાહોમ
૨૫. અગ્ન્યાધાન
૨૬. અગ્નિહોત્ર
૨૭. દર્શયૌણમાસ
૨૮. ચાતુર્માસ
૨૯. આગ્રાણેનિષ્ઠ
૩૦. નિરૂપશુબંધ
૩૧. સૌત્રામણિ
૩૨. અગ્નિષ્ટોમ
૩૩. અન્યગ્નિષ્ટોમ
૩૪. ઉકથ્ય
૩૫. ષોડશી
૩૬. વાજપય
૩૭. અતિરાગ
૩૮. આત્યોર્યામિ
૩૯. વાનપ્રસ્થ
૪૦. સન્યાન
૪૧. દયા
૪૨. અનસૂયા
૪૩. શૌચ
૪૪. અનાયાસ
૪૫. માંગલ્ય
૪૬. અકાપાર્ય
૪૭. અસ્પૃહા
૪૮. અંત્યેષ્ટિ

૪.૧.૩ નાગરોની અટકો :

વડનગરા, પ્રશ્નોરા, વિસનગરા, સાઠોદરા, ચિત્રોડા અને કૃષ્ણોરા શાખાના નાગરોની અવટંકોની વિશિષ્ટતાઓ નોંધનીય છે.^{૬૮}

ભાવનગરમાં વડનગરા નાગરમાં દેસાઈ, મહેતા, ઓઝા, વ્હોરા, વૈશ્નવ, નાણાવટી, મજમુદાર, વૈદ્ય, વસાવડા, ઝાલા, બુચ, ઘોળકીયા, માંકડ, બંક્ષી, અંજારીયા, અંતાણી, લાખીયા, છાયા, મુનશી જોવા મળે છે. પરંતુ ભાવનગરમાં દેસાઈ, ઓઝા, મહેતા અને વોરા અટકો ધરાવતા નાગર કુટુંબો ઘોઘા અને ભાવનગરમાં મૂળ વસવાટ ધરાવતા હતાં બીજા અટકોના નાગરકુટુંબો સ્થળાંતર થઈને આવ્યા હોવાનું માનવામાં આવે છે.^{૬૯}

પ્રશ્નોરા નાગરમાં ભટ્ટ, પંડ્યા, પારાશર્ય, અવસ્થી, પટ્ટણી, કામદાર, પાઠક, વ્યાસ, જોષી, મહેતા જેવી અટકો મુખ્ય ગણાય છે.^{૭૦}

૪.૧.૪ નાગર સ્ત્રી અને પુરુષોના નામ :

નાગર સ્ત્રી અને પુરુષના નામ અર્થસભર અને ભારતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિની પ્રતિછાયારૂપ જોવા મળે છે. કેટલાંક વિશિષ્ટ નામ આ જ્ઞાતિમાંથી જાણવા મળે છે.

પુરુષ નામો : સત્યજીત, વિભાકર, વિરેન્દ્ર, અક્ષય, દેવેન્દ્ર, રમ્યકેતુ, સત્યેન્દ્ર, સોમેશ, ધૈર્યાશું, પરાશર, ઋષિકેશ, હિતાર્થ, દિવાકર, પ્રજિલ, પર્જન્ય, અનિમિષ, કશ્યપ, જયોતિન્દ્ર, જુગેન્દ્ર, દિવ્યાંગ, નિશીથ, નૈષઘ, રઘુવીર, રસબીન્દુ, ઋષીરાય, શૌનક, હર્ષકેતુ, ગજેન્દ્ર, બળભદ્ર, ભદ્રાયુ, યુયુત્સુ, સચિન્દ્ર, શ્વેતકેતુ, હરિશ્વંદ્ર, અશ્વિન, કપિંજલ, ધનવંત, ભદ્રશીલ, દુષ્યંત, શશાંક, સુધન્વા, યદુકાંત, જયકૃષ્ણ, હરિહર, પ્રહલાદ, વિનાયક, પુંડરીક, અનિરુદ્ધ, વિષ્ણુકુમાર.

૬૮. જૂઓ, ભાવનગર સ્થિત વડનગરા નાગર પરિવાર પરિચયગ્રંથ, ભાવનગર, ૧૯૯૬.

૬૯. જૂઓ, અહિંચ્છત્ર નિર્દેશિકા, ભાવનગર.

૭૦. જૂઓ, ભાવનગર સ્થિત વડનગરા નાગર પરિવાર પરિચયગ્રંથ.

સ્ત્રી નામો : વનલીલા, ધીમંતીકા, શ્રુતિ, વત્સલા, જગ્નેશ્વરી, હીમાદ્રી, વિનેશ્વરી, હેમલતા, નયનસુધા, માલવીકા, ઈલા, નંદા લક્ષ્મી, ચંદ્રપ્રભા, વૃંદા, સુલક્ષણા, ઊર્મિલા, ભૈરવી, કૌમુદિની, હર્ષાવતી, દક્ષિણા, યોગેશ્વરી, કુંજલતા, ચારૂલતા, સાવિત્રી, ઉર્વશી, કાદમ્બરી, ગુણવંતબાળા, મીનાક્ષી, લોપા, સુજાતા, ભુવનેશ્વરી, સરયુબાળા, મૈત્રેયી, ધાત્રી, મધુરીકા, વસુંધરા, સુનયના, સત્યુત્પ્રભા, કામાક્ષી, હેમાક્ષી, મૃગાક્ષી, દિવ્યપ્રભા, સુવર્ણા, ચૌલા, ભવ્યલતા, કિરણાક્ષી, મહેશ્વરી, પરમેશ્વરી, બ્રીજનંદીની, પૌલોની, કાત્યાયની, સુવંતિકા, અરૂંધતી, ઈનાક્ષી, દિવ્યકીર્તિ, અનસુયા, વિશાખા, સંસ્કૃતિ, વિદ્યુતલતા, શૈલા, સુકીર્ણા.^{૭૧}

૪.૧.૫ શ્રી હાટકેશ્વર ઉપાસક :

નાગર જ્ઞાતિના ઈષ્ટદેવ હાટકેશ્વર છે. હિન્દુ સમાજમાં એકમાત્ર નાગર જ્ઞાતિ હાટકેશ્વરના ઉપાસકો માનવમાં આવે છે.^{૭૨}

જ્યાં જ્યાં નાગરોના વસવાટોની સ્થાપના થઈ હતી. ત્યાં શ્રી હાટકેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી હતી. ભાવનગરમાં પ્રથમ ઘોઘામાં શ્રી હાટકેશ્વરની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. નાગરો શિવના તેજોમય અને સર્જનાત્મક સ્વરૂપની ઉપાસના કરતા.

સ્તુતિ : (જગન્નાથ પંડિત રચિત)

મહેશ: પરેશો ગિરીશ: પિનાકી

કપર્દી ત્રિશૂલી વિશૂલી કપાલી,

સ્કુરન્મુન્ડમાલી જવલત્કાંતિશાલી,

સદા હાટકાખ્ય: શિવો વ: શિવાય : (૧)

પુરારિ સ્મરારિ સુરારિ પ્રધર્ષિ:

સુરર્ષિ: પ્રહર્ષી મુરારીષ્ટકારી

૭૧. જુઓ, અંતાણી દિલસુખરાય, પૂર્વોક્તગ્રંથ, પૃ. ૬.

૭૨. બક્ષી, કિરીટ, "નાગર નવલું નજરાણું" વડોદરા, ૧૯૯૬.

ભુજંત્રેન્દ્રહારી કૃતાંત્રાર્ધનારી
 સદા હાટકાખ્ય: શિવોવ: શિવાય: (૨)
 શિવ: શંકરચંદ્ર ચૂડો વૃષાંકી
 મૃડો ધુર્જટિ: કામરૂપી વિરૂપી
 ભવિષ્યુ: જ વિષ્યુ: સહિષ્યુશ્વ વિષ્યુ
 સદા હાટકાખ્યા: શિવો વ: શિવાય : (૩)
 મહી ધૂમકેતુર્જલં ધર્મરશ્મિ
 મરૂષયોમયવા શાંકસ્તિગદાત્મા
 મહાત્મા ખિલાત્મા વિરકત: સ્મશાની
 સદા હાટકાખ્ય: શિવો વ: શિવાય: (૪)^{૭૩}

૪.૧.૬ મંગળાષ્ટક ગાન :

નાગર જ્ઞાતિમાં મંગળાષ્ટ ગાવાનો રિવાજ એ તેની મુખ્ય વિશેષતા છે. લગ્નવિધિમાં યુવક-યુવતીના હસ્તમેળાપ પછી મંગળાષ્ટક ગાવાનો રિવાજ પ્રચલિત ભાવનગરની નાગર જ્ઞાતિમાં છે. સુંદર ભાષા, સુંદર કંઠે અને રાગ તેમજ સૂરની લયબદ્ધતા લગ્ન પ્રસંગને દેદીપ્યમાન બનાવતા હતા. અન્ય કોઈ જ્ઞાતિમાં મંગળાષ્ટક ગાવાનો રિવાજ જોવા મળતો નથી.^{૭૪}

૭૩. વધુ વિગતો માટે જૂઓ (૧) દેસાઈ, યોગેશ્વરીબહેન શ. "ઘોઘા ભાવનગર નાગર જ્ઞાતિના વડનગરા નાગર જ્ઞાતિના લગ્નગીતો" ભાવનગર, ૧૯૬૮. (૨) રૂક્મણી સામલજી, "ગોઘા ભાવનગર જ્ઞાતિમાં ગવાતા ગીતો-નાગરી ગીતાવળી" ભાવનગર-૧૯૨૬.

૭૪. દેસાઈ, રમણલાલ વસંતલાલ, "જીવન અને સાહિત્ય" ભાગ-૨, પૃ. ૧૫૭.

શ્રીમન મંગલ ઈષ્ટદેવ તમને સર્વે મળીને અમે,
 સાષ્ટાત્રે નમીને વિનંતી કરીએ ઉત્સાહથી આ સમે;
 માંગીએ વરદાન મંગલ અમે આપો તમે નિશ્ચલ,
 પુણાત્મા પરમેશ્વરા, પ્રભુવરા નિત્યે કરો મંગલ,
 શોભે છે વરરાજ મંડપ વિશે શોભે સુમિત્રો જનો,
 શોભે સુંદર કન્યકા કુલવતી આનંદ વાઘે ઘણો;
 સ્વસ્તિ વાંચન મંત્ર મંગલ ભણી સર્વે મળી મંડલ,
 ઉચ્ચારે જય ધન્યવાદ પ્રભુના નિયત કરો મંગલ;
 કન્યા છે કુલ દિપીકા ગુણવતી વિદ્યાવતી શ્રીમતી,
 પહેરીને પરિધાન મંગલ રૂડાં આનંદ પામે અતિ;
 કંઠે મંગલસુત્ર સુંદર દીપે મુક્તા ફલો ઉજ્જવલ,
 પામો એ પ્રિય કન્યકા સુખ ઘણાં નિત્યકરો મંગલ;
 કન્યાદાન વિધાન બ્રાહ્મવિધિથી મિત્રો સમીપે કરી,
 બન્નેના કુલગોત્ર નામ કમને વિસ્તારથી ઉચ્ચરી;
 આપીને વર હસ્તમાં વિધિથકી તબુલ પુત્રી ફલ,
 દે છે આશિષ માત તાત મળીને નિત્ય કરો મંગલ;
 બ્રહ્મોપાસન મંગલાચારી કરી પાપે અમે લાગીએ,
 પ્રેઘાધ્યો અર્પી પરાત્પર પદે હર્ષે થકી માગીએ;
 આપો દંપતિને ધ્યાનિધિ તમે સૌભાગ્ય આયુર્બલ,
 યોગક્ષેમ પ્રસાદ પામી પ્રભુના નિત્યકરો મંગલ,
 કન્યાના પિતુમાત બ્રાત સહદો વંદે જગાધીશને,
 વંદે વિપ્રજનો વિવાહ સમયે આશિષ મંત્રો ભણે;
 વંદે છે વરકન્યકા કર ગ્રહી માગે મતિ નિર્મલ,
 આપીને જગદીશ ઈશ્વર તમે નિત્ય કરો મંગલ;

આશિર્વાદ સુવાસિની જન બધાં આપે મળી મંડલ,
 હથોત્સાહ થકી વધાવી વરને ગંધાક્ષતો મંગલ;
 ગાઈને મધુરે સ્વરેથી સંઘળાં ગીતો મહા મંજુલ,
 માગે છે કુશલાં રહો વરવધુ નિત્ય કરો મંગલ;
 સર્વ વૈભવ ભોગવી સુખી રહે વર્તેસદા સ્નેહથી,
 પાળે દંપતિ ધર્મ મંગલ બધા ચાલે રૂડી રીતથી;
 પામે શ્રી પ્રભુની કૃપાથી સઘળાં કલ્યાણકારી ફળ,
 એ છે પ્રાર્થના નમ્ર નાથ તમને નિત્યે કરો મંગલ.

૪.૧.૭ નાગર જ્ઞાતિની વાણીમાં વિશુદ્ધિ :

ભાવનગરની નાગરજ્ઞાતિની ભાષા શિષ્ટ ગણાતી, ગુજરાતી ભાષાના શુદ્ધ સ્વરૂપની ઓળખ ભાવનગરના નાગરોની ભાષામાંથી થઈ શકે એમ ઘણા ભાષા શાસ્ત્રીઓ માને છે. તેઓની ભાષા શૈલીમાં અર્થ, મર્મ અને રસમય ભાવો જોવા મળે છે. તેઓની ભાષામાં કઢંગા શબ્દોનો ઉપયોગ ટાળવામાં આવે છે.^{૭૫}

૪.૧.૮ સ્ત્રી સન્માન :

નાગર જ્ઞાતિમાં સ્ત્રીને મહત્ત્વનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. નાગરોમાં માતા પ્રત્યે પૂજ્યભાવ, પત્ની પ્રત્યે માનવૃત્તિ, પત્નીને માર મારનારને જ્ઞાતિમાં તિરસ્કારને પાત્ર ગણવામાં આવે છે, નાગરોમાં સ્ત્રીઓની કેળવણીની પરંપરા ભાવનગરમાં ગગા ઓઝાના સમયથી હતી.

હિન્દુ સમાજમાં કન્યાઓ પરણીને પતિના ઘરે જાય ત્યારે પતિનું ઘર એ પોતાનું ઘર માનવામાં આવે. પરંતુ નાગર સ્ત્રીઓમાં પતિનું ઘર એ ‘સાસરું’ અને પિતાનું ઘર એ ‘પિયર’ ગણાતું. સાંજના સમયનું વાળુ કરી નાગર સ્ત્રીઓ રોજ પિયરથી સાસરે જતી

૭૫. ભાવનગર સમાચાર, ૫-૩-૧૯૬૬, પૃ. ૪.

આગળ નોકર ફાનસ પકડીને ચાલે પાછળ નાગર સ્ત્રી સુંદર વસ્ત્રો પહેરીને પતિગૃહે જતી આ દૃશ્ય જોવું એ ભાવનગરમાં એક લ્હાવો ગણાતું.

૪.૧.૯ પ્રકીર્ણ :

નિશાળોમાં વધારે સંખ્યા નાગર વિદ્યાર્થીઓની રહેતી. નાગરો વૈભવથી રહેતા, નાગર સ્ત્રીઓ હીંડોળા ખાટે ઝૂલતી, જનોઈ, લગ્ન, સીમંત પ્રસંગોએ નાગરો ભપકો કરતા, ખર્ચ કરતા, લગ્નમાં આઈસ્ક્રીમ જમાડવાનો વિશિષ્ટ રિવાજ નાગરોમાં હતો. શહેરમાં નાગર જ્ઞાતિ અમીરવર્ગ, સમાન હતી.^{૭૬}

નાગર સ્ત્રીઓ પગમાં એ પ્રકારે ચપ્પલ પહેરતી અને ચાલતી કે ઘરના પુરુષોને અવાજના આધારે ખબર થતી કે એ વહુ છે કે દીકરો.^{૭૭}

લગ્ન સમયે ભાથું આપવાનો રિવાજ, મરણ પ્રસંગે ભાથું આપનો રિવાજ, મરણ સમયે ખાખરા, ઢેબરા આપવાનો રિવાજ, મરણ સમયે ત્રણ દિવસ ઉત્તર ક્રિયા અને ભોજન જેવી પ્રથા એ નાગરોની સામાજિક રિવાજની ખાસિયતો હતી.^{૭૮}

૪.૨ સામાજિક પ્રથાઓમાં પરિવર્તન :

ભાવનગરમાં નાગર જ્ઞાતિ આઝાદી પહેલા ભાવનગર રાજ્ય વહીવટી તંત્રમાં મોખરાના સ્થાને હતી. તેથી સમાજમાં મોભારૂપ સ્થાન અને પ્રતિષ્ઠા હતા. ભાવનગર રાજ્યના ઘણા દીવાનો નાગર જ્ઞાતિના હતા. ગગા ઓઝા, શ્રી શામળદાસ મહેતા, શ્રી વિઠ્ઠલદાસ મહેતા, પ્રભાશંકર પટ્ટણી, અનંતરાય પટ્ટણી જેવા દીવાનો એ સમાજ

૭૬. મહેતા, મહેશ્વરીબહેનની મુલાકાતને આધારે.

૭૭. 'અહિંચ્છત્ર' જૂન-૨૦૦૦, પૃ. ૮.

૭૮. Journal of Society of Arts, No. 3145, Vol. LXI, February, 1913, P. 402.

સુધારાની પ્રવૃત્તિઓમાં ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લીધો હતો. પરિણામે જૂની સામાજિક પરંપરાવાદી પ્રથાઓમાં પરિવર્તન થવા લાગ્યું હતું.^{૭૯}

આ જ્ઞાતિએ સમાજમાં ઉચ્ચ સ્થાન, પ્રતિષ્ઠા અને સંસ્કારો મેળવ્યા હતા. તેના થકી પરિવર્તન થાય એ સ્વાભાવિક હતું. આ જ્ઞાતિએ સુધારા પ્રવૃત્તિઓમાં જૂની પરંપરાઓમાં જે સારી હતી તેને સાચવીને, નવું ઘડતર કરવાનું કાર્ય કરવાનું હતું.

ભાવનગરમાં શરૂ થયેલા રાજકીય પરિવર્તનનો પ્રભાવ સામાજિક ક્ષેત્રના પરિવર્તનમાં પણ પડવા લાગ્યો હતો.^{૮૦}

૪.૨.૧ સ્ત્રી-સન્માન જાગૃતિઓ આરંભ :

આપણા પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાં ઘોષા, લોપા મુદ્રા, આપાલા, રોમાસા, સવિતા, સૂર્યા, જુહુ, સર્પારાજી, મમતા, યામી, ઉર્વશી, દેવહૂતિ, વિષ્ણુલા, મુદ્ગલાનિ અને બીજી હજારો સ્ત્રીઓની વિદ્વતાની પ્રશંસા કરવામાં આવી હતી. આમ છતાંય ભારતના પુરુષ પ્રધાન સમાજમાં પુત્રની આકાંક્ષા પણ હતી.

‘હે દેવો ! પુત્રી જન્મ બીજે ભલે થાઓ;

અમને તો પુત્ર જ આપજો’^{૮૧}

આ આકાંક્ષાએ મધ્યયુગ સુધીમાં એક અમાનુષી દૂષણ તરીકે ફૂટી નીકળી હતી. ભારતમાં સ્ત્રી શોષણના કૃત્યો સામે ૧૯મી સદીમાં અનેક સુધારાવાદીઓએ સુધારાની પ્રવૃત્તિઓ કરી હતી.

ભાવનગરમાં દીવાનશ્રી ગૌરીશંકર ઓઝા, શામળદાસ મહેતા, મણિલાલ દ્વિવેદી, ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી જેવા નાગર ગૃહસ્થોએ સ્ત્રીઓની સ્થિતિમાં સુધારો થાય એવા

૭૯. જૂઓ, મહેતા, ગોરધનદાસ, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૯૩.

૮૦. જૂઓ, ડૉ. કોરાટ, પી.જી. (સંપા.), ભાવનગર રાજ્યનો ઇતિહાસ, પૃ. ૩૫૪.

૮૧. અથર્વવેદ, ૬-૧૧-૩.

પ્રયાસો કર્યા હતા. ભાવનગરમાં સ્ત્રી કેળવણીની સંસ્થાઓ સ્થાપવામાં આવી હતી. શ્રી ગગા ઓઝાએ પોતાની દીકરીઓને પ્રથમ કન્યાશાળામાં પ્રવેશ આપી ભાવનગરમાં સ્ત્રી શિક્ષણની પહેલ કરી હતી.^{૮૨}

(૧) પડદા પ્રથાનો વિરોધ :

વીસમી સદીના પ્રારંભિક દસકામાં ભાવનગરમાં પડદા પ્રથા હતી. ભાવનગરમાં આ પ્રથાને દૂર કરવાનો પ્રથમ પ્રયાસ લલ્લુભાઈ શામળદાસ મહેતાએ કર્યો હતો. તેમણે પોતાના બે પુત્રોના લગ્નમાં એવી શરત મૂકી હતી કે આ બન્ને પુત્રોની પત્નીઓએ લગ્ન મંડપમાં ખુદ્દા મોઢે બેસવું. લલ્લુભાઈ મહેતાના વેવાઈઓને આ શરત ન ગમતી હોવા છતાંય તેઓએ આ શરત માન્ય રાખી હતી. આ રીતે ૧૯૧૦ થી લાજ પરદા પ્રથાને દૂર કરવાનો આરંભ પોતાના ઘરથી શરૂ કર્યો હતો.^{૮૩}

ઘરમાં જ પુત્રવધુઓનો અપાર આદર અને વિશેષ પ્રસંગોમાં પણ સ્ત્રીઓના ગુણોની પ્રશંસાઓ કરી સ્ત્રી સન્માનની હિમાયત કરી હતી, તેની આ પ્રવૃત્તિઓનો પ્રભાવ નાગર અને બીજી જ્ઞાતિઓમાં પણ પડ્યો હતો.^{૮૪}

યશોમતિબહેન પટ્ટણીએ સ્ત્રી ઉત્કર્ષની આ પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લીધો હતો.

રમાબહેન મહેતા આ સમયની સમાજ સુધારણાની પ્રવૃત્તિઓમાં અગ્રસર હતા.

જો કે ભાવનગરમાં નારી પ્રતિષ્ઠાની પ્રવૃત્તિઓનો પ્રારંભ શામળદાસ આર્ટસ કોલેજના સંસ્કૃતના વિદ્વાન પંડિતશ્રી મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદીએ ૧૯૮૫માં ‘પ્રિયવંદા’ નામના માસિકની સ્થાપના થકી કર્યો હતો.^{૮૫}

૮૨. ડૉ. કોરાટ, પી.જી. (સંપા.), ભાવનગર રાજ્યનો ઇતિહાસ, પૃ.૨૦૮.

૮૩. નીલકંઠ, વિદ્યાબહેન રમણભાઈ, ‘ફોરમ’ ૧૯૫૫, પૃ. ૯૮.

૮૪. મહેતા, ઉષાકાંતની રૂબરૂ મુલાકાતને આધારે.

૮૫. ઠાકર, ધીરુભાઈ, “મણિલાલ નભુભાઈ સાહિત્ય સાધના”, પૃ. ૪૬.

ચમનલાલ ચુનીલાલ મહેતાએ લાજ પ્રથાની વિરુદ્ધ ચળવળ શરૂ કરી હતી. તેઓ આર્યસમાજ અને બ્રહ્મોસમાજની પ્રવૃત્તિઓથી પ્રભાવિત હતા. તેમના પત્નિ અખિલેશ્વરી બહેન મહેતાએ પણ આ સુધારાના સમર્થનમાં પ્રવૃત્તિઓ કરી હતી.^{૮૬}

(૨) વિધવા પુનઃવિવાહ :

ભાવનગરમાં મણિલાલ નભુભાઈ દિવેદી અને ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી ઓગણીસમી સદીના છેલ્લા દસકાના પ્રખર વિદ્વાન અને સુધારક હતા. ગોવર્ધનરામ પશ્ચિમી સુધારાની પણ હિમાયત કરતા હતા,^{૮૭} જ્યારે મણિલાલ પશ્ચિમી સુધારાના છેલ્લામાં છેલ્લા સુધારાઓ જાણતા હોવા છતાંય સુધારાઓ ભારતની પ્રાચીન પરંપરાને અનુકૂળ જ ઈચ્છતા હતા. આ બન્ને સુધારકો ભાવનગરમાં વિધવા વિવાહની હિમાયત કરી શક્યા નહીં, વિધવાઓની સ્થિતિ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ બતાવીને સંતોષ પામ્યા હતા. તેઓએ સ્નેહ લગ્નની તરફેણ કરી હતી. શરીર લગ્નની નહીં. પરંતુ તેની પ્રતિક્રિયા રૂપ ભાવનગરમાં બીજા નાગર ગૃહસ્થોએ વિધવા વિવાહના સમર્થનમાં પ્રવૃત્તિઓ કરી હતી.

લક્ષ્મુભાઈ શામળદાસ મહેતા વિધવાઓની સમાજમાં અપમાનજનક સ્થિતિથી દુઃખી હતા. સ્ત્રીઓને લગ્ન અંગેની સ્વતંત્રતા મળે એ વિચારને માન્ય ગણ્યો હતો.^{૮૮}

ચમનલાલ મહેતાએ લક્ષ્મુભાઈ મહેતાના વિચારને પ્રયોગાત્મક પુરવાર કર્યું હતું. યુવાન વયની સ્ત્રીઓ વિધવા થાય અને સમાજના રૂઢિચુસ્ત લોકો તેના બીજા લગ્ન ન થવા દે, એવા રૂઢિચુસ્ત લોકોનો ચમનલાલ મહેતાએ ઉગ્ર વિરોધ કર્યો હતો. તેમની આ પ્રવૃત્તિમાં તેમના પત્નિ અખિલેશ્વરીબહેન મહેતાનો ટેકો મળ્યો હતો. અખિલેશ્વરીબહેન મહેતા ‘વીસમી સદી’, ‘સુંદરીબોધ’, ‘ગુણસુંદરી’ જેવા સામયિકોમાંથી પ્રેરણા મેળવીને વિધવા વિવાહનું સમર્થન કરતા હતા.^{૮૯}

૮૬. મહેતા, ઉષાકાન્તની રૂબરૂ મુલાકાતને આધારે.

૮૭. વધુ વિગતો માટે જૂઓ, શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીનું જીવન ચરિત્ર.

૮૮. નીલકંઠ, વિદ્યાબહેન રમણભાઈ, પૂર્વોક્તગ્રંથ, પૃ. ૮૮.

૮૯. જૂઓ, ભાવનગર સ્થિત વડનગરાનાગર પરિવાર પરિચય ગ્રંથ, ભાવનગર.

આ બન્ને નાગર દંપતિએ એક નાગર વિધવાના જૈન વણિક વિધુર સાથે લગ્ન કરાવ્યા હતા. તેઓની આ પ્રવૃત્તિની નાગર જ્ઞાતિમાં ખૂબ ટીકા કરવામાં આવી હતી. તત્કાલિન સમયની આ અભૂતપૂર્વ ઘટના હતી. આ લગ્ન દ્વારા તેઓએ વિધવા વિવાહ કરાવી સમાજ પરિવર્તનનો રાહ ચીંધો હતો.

ભાવનગરમાં વિધવા સ્ત્રી એ સ્વમાનથી જીવી શકે એવું જ્ઞાતિનું ફંડ કે જે જૂનાગઢના નાગરો દ્વારા સ્થાપવામાં આવ્યું હતું. એવી વ્યવસ્થા ભાવનગરમાં પણ નાગર જ્ઞાતિ હિતાર્થે ફંડમાં કરવામાં આવી હતી.

આ સુધારાની ઝુંબેશમાં પછીથી દેવેન્દ્રભાઈ દેસાઈ, નાનાભાઈ ભટ્ટ, પ્રસન્નવદન ભાઈ મહેતા જેવા સમાજસેવકોનો ફાળો પણ મહત્વનો રહ્યો હતો.

(૩) આંતર જ્ઞાતીય લગ્નો.

તત્કાલિન સમયમાં નાગર જ્ઞાતિ અને બીજી જ્ઞાતિઓમાં આંતરજ્ઞાતીય લગ્નો પર પ્રતિબંધ હતો. ભાવનગરમાં સૌપ્રથમ લલ્લુભાઈ મહેતાએ આંતરજ્ઞાતીય લગ્નની તરફેણ કરી હતી. તેઓ કોઈ નાગરના અન્ય જ્ઞાતિમાં લગ્ન થતા ત્યારે આવા લોકોને અભિનંદન આપતા હતા. એટલું જ નહીં પરંતુ આ પ્રકારના લગ્નોમાં તેઓ ઉપસ્થિત પણ રહેતા હતા. તેઓ એમ કહેતા હતા કે આ પ્રકારના લગ્નની છૂટછાટ મારી દીકરીઓને મળી હોત તો મારી અપ્સરા જેવી દીકરીઓ મેં અકાળે ગુમાવી દીધી ન હોત.^{૮૦}

લલ્લુભાઈના પુત્ર ગગનવિહારી મહેતાની પુત્રી અર્પણા મહેતાના આંતરજ્ઞાતીય લગ્ન થયા.

૮૦. નીલકંઠ, વિદ્યાબહેન, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૮૭.

સમાજ જીવનના આ પાસાને સુધારવા અને સમૃદ્ધ બનાવવામાં લલ્લુભાઈએ ઉમદા કાર્ય કર્યું હતું.^{૮૧}

ચમનલાલ મહેતા અને અખિલેશ્વરી બહેન મહેતાએ આંતરજાતીય લગ્નો કરાવ્યા હતા.^{૮૨}

પ્રશ્નોરા નાગર જ્ઞાતિમાં ઘણા યુવક યુવતીઓએ આંતરજાતીય લગ્નો કર્યા. ૧૯૭૭ સુધીમાં ૧૧૨ જેટલા યુવક યુવતીઓએ આંતરજાતીય લગ્નો કર્યા હતા.^{૮૩}

(૪) સ્ત્રી શિક્ષણની હિમાયત :

ભાવનગરમાં સ્ત્રી શિક્ષણની હિમાયત રાજયના દીવાનશ્રી અને નાગર ગૃહસ્થ શ્રી ગગા ઓઝા, શામળદાસ મહેતા અને વિકલદાસ મહેતાએ કરી હતી. આ જયોતને સમગ્ર રાજયના લોકો સુધી પ્રસરાવવામાં શ્રી પ્રભાશંકર પટ્ટણી, વિકલરાય મહિપતરામ મહેતા, નૃસિંહ પ્રસાદ કાલિદાસ ભટ્ટ (નાનાભાઈ ભટ્ટ)નું યોગદાન રહ્યું હતું.^{૮૪} નાનાભાઈ ભટ્ટ એ રાજયના સ્ત્રી કેળવણીના ક્ષેત્રના વિકાસમાં ભારતના સુધારકો જેવા કે અગરકર ઘોડો કેશવ કર્વે અને રઘુનાથ પરાંજપેની કક્ષાનું કાર્ય કરવા સક્ષમ હતા.^{૮૫}

આ ઉપરાંત મણીશંકર ભટ્ટ, લલ્લુભાઈ મહેતાનો ફાળો પ્રશંસનીય હતો. ભાવનગરમાં સ્ત્રી કેળવણીના પુરસ્કર્તા દેવેન્દ્રભાઈ દેસાઈ પણ હતા.^{૮૬} સ્ત્રી કેળવણીના ક્ષેત્રમાં ભાવનગરના નાગરદીવાનો તેના નાગર અધિકારીઓ, નાગર કેળવણીકારોની પ્રવૃત્તિઓએ સ્ત્રી કલ્યાણ અને વિકાસનું કાર્ય કર્યું હતું.^{૮૭}

૮૧. નીલકંઠ, વિદ્યાબહેન, પૂર્વોક્તગ્રંથ, પૃ. ૮૭.

૮૨. જૂઓ, ભાવનગર સ્થિત વડનગરા સાગર પરિવાર પરિચય ગ્રંથ, ભાવનગર.

૮૩. જૂઓ, અહિંચ્છત્ર નિર્દેશિકા ભાવનગર, ૧૯૭૭.

૮૪. ભાવનગર સમાચાર, ૨-૪-૧૯૬૬.

૮૫. ભાવનગર સમાચાર, ૪-૬-૧૯૬૬, પૃ. ૫.

૮૬. જૂઓ, 'પુણ્યસ્મૃતિ' દેવેન્દ્રભાઈ દેસાઈ, પૃ. ૮૮.

૮૭. ડૉ. મહેતા, મકરંદ "સૌરાષ્ટ્ર કચ્છમાં સ્ત્રી શિક્ષણના ઉદયના સંદર્ભમાં શિહોરના તેજસ્વી શિક્ષિકા હરકુંવર" પૃ. ૮.

ભાવનગરમાં નાગર ગૃહસ્થોના પ્રયાસોને લીધે પ્રાથમિકશાળા અને માધ્યમિક શાળાઓમાં ઓગણીસમી સદીના છેલ્લા અને વીસમી સદીના બીજા દસકામાં કન્યાઓએ શિક્ષણ મેળવ્યું હતું. પરંતુ ભાવનગરમાં ઘર આંગણે ૧૮૮૫માં શામળદાસ કોલેજની સ્થાપના થઈ હોવા છતાંય છેક ૧૯૨૨માં નડિયાદના યાજ્ઞિક વિનોદિની રમણલાલ મહેતાએ પ્રવેશ લીધો હતો. એ પછીથી ૧૯૨૪માં ભાવનગરના મહેતા ચંદ્રકાન્તા, ૧૯૩૩માં નીલકર સુનીતા (જૂનાગઢ), ૧૯૩૪માં ત્રિવેદી તરુમતિ (સૂરત), ૧૯૩૪માં દેવે મંદાકિની (સૂરત)એ પ્રવેશ મેળવ્યો હતો. ૧૯૪૦ પછીથી આ ઉચ્ચ શિક્ષણની સંસ્થામાં યુવતિઓ પ્રવેશ મેળવવા લાગી હતી.^{૮૮} પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ માટે વીસમી સદીના ત્રીજા દસકા સુધી જે ઉત્સાહ હતો એવો ઉચ્ચશિક્ષણમાં નહોતો. જો કે આ માટે આ યુગના ઘણા સામાજિક પરિબળો જવાબદાર હતા. આ યુગ દરમિયાન પણ ૧૨ વરસની વયે યુવતીના લગ્ન થતા હતા. જે ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે અવરોધક હતું. આ સમયની ઉચ્ચજ્ઞાતિઓમાં પણ ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રત્યે સંકોચ જોવા મળતો હતો. નીચલી જ્ઞાતિઓમાં તો આ અંગે અનેક વહેમો જોવા મળતા હતા આ જ્ઞાતિઓમાં પુરૂષો જ અભણ રહેતા હતા, ત્યાં સ્ત્રીઓને શિક્ષણનો અવકાશ મળી શકતો નહીં.

નાગર સ્ત્રીઓએ આ સમય દરમિયાન સ્ત્રીઓમાં જાગૃતિ લાવવા માટેનો પ્રયાસ કર્યો હતો. નાગર સ્ત્રી મંડળો દ્વારા ગીતો, ઉપદેશાત્મક વાર્તાઓ દ્વારા સમાજ ઉન્નતિના પ્રયાસો શરૂ થયા હતા. ઘણી કેળવાયેલી સ્ત્રીઓએ આ કાર્ય કર્યું હતું. આ સ્ત્રી સુધારકો એમ માનતી હતી કે નાગર જ્ઞાતિના પુરૂષો નાગર જ્ઞાતિની પરિષદ ભરીને જે નકામો સમય કાઢે છે, તેના બદલે નાગર સ્ત્રીઓ જ ઘરમાંથી ધર્મ ભ્રષ્ટતા અને સંસારિક દૂષણોને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરશે તો રીસાયેલી લક્ષ્મી કે જે આપણી જ્ઞાતિમાંથી ચાલી ગયા છે, તે પાછા આવશે. આ સમયની અજ્ઞાનતાને દૂર કરવાના નાગરસ્ત્રીઓના આ પ્રયાસો સમાજ સુધારા માટે ખૂબ મહત્વના હતા. આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિમાં રૂક્મણી શામળજીનું યોગદાન

૮૮. જૂઓ, ડૉ. કીરીટ ભટ્ટ (સંપા.) "શાશ્વતી", ૨૦૦૫.

રહ્યું હતું.^{૯૯} રમાબહેન મહેતાની પ્રવૃત્તિઓ ગુજરાતભરના નાગરોમાં પ્રભાવ પાડનારી હતી.

આ પ્રવૃત્તિઓની અસરરૂપે ઘણી નાગર સ્ત્રીઓ ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવતી થઈ હતી, તેમાંથી બીજી જ્ઞાતિની સ્ત્રીઓએ પણ પ્રેરણા લીધી હતી. હિરાબહેન રામનારાયણ પાઠક, ઉષાબહેન રામનારાયણ પાઠક, ઈલાબહેન વોરા, કુસુમ કમળાશંકર ભટ્ટ, દક્ષાબહેન પટ્ટણી વિગેરેએ કેળવણીના ક્ષેત્રમાં સફળતાઓ મેળવી, હજારો કન્યાઓને વિદ્યાદાન આપ્યું.^{૧૦૦}

૪.૨.૨ પરદેશ ગમન :

૧૯મી અને વીસમી સદીના ત્રીજા દસકા સુધી પરદેશગમન ઉપર નિષેધ હતો. નાગર ગૃહસ્થ મહિપતરામ રૂઢારામ નીલકંઠ ઈંગ્લેન્ડ ગયા હતા ત્યારે નાગર જ્ઞાતિએ તેમને પ્રાયશ્ચિત કરવાની ફરજ પાડી હતી. પરદેશ જઈ આવનાર પ્રત્યે જાણે કે ભયંકર ચેપી રોગ લઈને આવ્યા હોય એવો વર્તાવ જ્ઞાતિ દ્વારા કરવામાં આવતો હતો. શુદ્ર પણ આ કુટુંબના કામ કરવાની ના પાડી દેતા હતા. અને ‘વિલાયતનું વાંદરું’ એવું લોકો બોલતા હતા. લગ્નવિધિ કે ઉતરક્રિયામાં ગોર આવતો નહીં. પ્રાયશ્ચિત કરાવવાને બદલે પૈસા પણ પડાવવામાં આવતા હતા. ભાવનગરમાં દીવાનશ્રી ગગા ઓઝા સુધારાના હિમાયતી હતા, પરંતુ પરદેશગમન નિષેધ તો હોવો જ જોઈએ તેના પણ આગ્રહી હતા. મહિપતરામના મિત્ર કે જે સૂરતના હતા તે ઘોઘામાં સરકારી નિશાળના શિક્ષક હતા, તે મહિપતરામના પરદેશગમનની તરફેણ કરતા હતા, કેટલાક નાગર યુવકોએ તેના ઘરે જઈ ચા પીધી, આ માહિતીશ્રી ગગા ઓઝાને મળતા તેઓ ખૂબ ઉશ્કેરાયા અને નાગર વિદ્યાર્થીઓને હરદેવરામની નિશાળમાં જવા પર પ્રતિબંધ મૂક્યો, ‘પાઠરીઓની નિશાળે

૯૯. રૂક્મણી શામળજી, પૂવોક્તગ્રંથ, પ્રસ્તાવનામાંથી.

૧૦૦. ડૉ. ભટ્ટ, કિરીટ રતિલાલ, ભાવનગરની મુલાકાતને આધારે.

જજો (જયાં હરિજન બાળકો પણ ભણતા) પરંતુ હરદેવરામની નિશાળમાં જવું નહીં.’
આમ ભાવનગરમાં સમુદ્રપ્રયાણ એ એક ભયંકર ગુનો સમજવામાં આવતો.^{૧૦૧}

જૂનાગઢમાં નરોત્તમદાસ વૈષ્ણવ, ત્ર્યંબકરાય મજમુદાર, લાભશંકર વૈશ્નવ અને ભાવનગરના લલ્લુભાઈ શામળદાસ, રમણીયરામ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીને પ્રાયશ્ચિત કરવાની ફરજ પાડવામાં આવી હતી. ૧૯૩૧માં જામનગરના ગુણવંતરાય માંકડનો નાગરજ્ઞાતિએ બહિષ્કાર કર્યો હતો.^{૧૦૨}

નાગર જ્ઞાતિમાં સમુદ્ર યાત્રા નિષેધ હોવા છતાંય ભાવનગરના નાગરોમાં સૌપ્રથમ યુરોપની મુસાફરી કરનારા ગગનવિહારી મહેતા (૧૯૨૧-૨૨), લલ્લુભાઈ મહેતા (૧૯૨૫), વિઠ્ઠલરાય મહેતા (૧૯૨૮) હતા.

દરિયાપારના લોકો દ્વારા આપવામાં આવતા ઈલ્કાબો પણ ભ્રષ્ટ ગણાતા હતા. જેમ કે લલ્લુભાઈ શામળદાસ મહેતાને ‘સર’નો ઈલ્કાબ આપવામાં આવ્યો, ત્યારે તેના છ નાગર કુટુંબોનો નાગર જ્ઞાતિના રૂઢિચુસ્ત લોકો દ્વારા બહિષ્કાર કરવામાં આવ્યો હતો. લલ્લુભાઈને પ્રાયશ્ચિત કરવું પડ્યું હતું. જો કે લલ્લુભાઈએ મૂંઢ મૂંડાવી નહોતી.^{૧૦૩} તેઓ જ્યારે વિદેશ ગયા હતા ત્યારે જ્ઞાતિના બહિષ્કારનો ભય હોવા છતાંય તેઓ નીડરતાપૂર્વક વિદેશ ગયા હતા.^{૧૦૪}

ચમનલાલ ચુનીલાલ મહેતા અને અખિલેશ્વરીબહેન મહેતાએ રૂઢિવાદી બ્રાહ્મણધર્મ અને કર્મકાંડના બહાના હેઠળ જ્ઞાતિના લોકો દ્વારા કરવામાં આવતી પ્રવૃત્તિઓનો વિરોધ કર્યો હતો. રૂઢિચુસ્ત લોકોએ ચમનલાલ મહેતાનો પણ વિરોધ કર્યો, તેથી ચમનલાલ મહેતાએ સુધારાવાદી વિચારોમાં રસ ધરાવતાં યુવાનોની એક ટુકડી બનાવી, અનેક લગ્નોમાં બ્રાહ્મણનું કાર્ય કર્યું હતું. પોતાના લગ્ન ગોરની હાજરી વગર

૧૦૧. જૂઓ, પારેખ હીરાલાલ, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, (મહિપતરામ ચરિત્ર, પૃ. ૭૭-૭૮).

૧૦૨. દેસાઈ, શંભુપ્રસાદ, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૩૮.

૧૦૩. મહેતા ઉષાકાંત અને ઓઝા રક્ષેશભાઈ ભાવનગરની રૂબરૂ મુલાકાતને આધારે.

૧૦૪. ભાવનગર સમાચાર, ૭-૫-૧૯૬૬, પૃ. ૨.

કર્ચા, પોતાના ભાઈઓ શાંતિલાલ ચુનિલાલ મહેતા, તનસુખલાલ ચુનીલાલ મહેતાએ પણ આ પ્રગતિશીલ વિચારોને મહત્ત્વ આપ્યું હતું.^{૧૦૫}

તેને લીધે ઘણા નાગરોને વિદેશમાં જવા માટેની મોકળાશ મળી હતી. શ્રી રવિશંકર સંતોષરામ ભટ્ટ (લંડન), શ્રી દશરથ રતિલાલ મહેતા (જર્મની), શ્રી સચિન હારિતકુમાર ભટ્ટ (પેરિસ) અભ્યાસ અર્થે વિદેશમાં ગયા હતા. આઝાદી બાદ આ પ્રકારનો નિષેધ ભૂંસાઈ ગયો, પરંતુ એ પહેલા પરદેશગમન નિષેધ સામે નાગર સુધારકો એ સંઘર્ષ કરવો પડ્યો હતો.^{૧૦૬}

૪.૨.૩ અસ્પૃશ્યતા નિવારણ :

અસ્પૃશ્યતાએ મધ્યકાલિન ભારતીય સમાજનું દૂષણ હતું. ભારતમાં દસમી સદીથી ૧૬ સદી સુધીમાં ભક્તિ આંદોલનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય માનવ માનવ વચ્ચેની સમાનતા અને ઊંચનીચના ભેદભાવો દૂર કરવાનો હતો. મધ્યકાલિન ભારતના ઇતિહાસમાં ભક્તિ આંદોલનનું પ્રકરણએ એક સાંસ્કૃતિક અને ક્રાંતિસમાન હતું. આ આંદોલનના જે મુખ્ય સંતો હતા તેમાં નરસિંહ મહેતા કે જેમણે ભાવનગરની ભૂમિ (તળાજા) માં જન્મ લીધો જૂનાગઢમાં કર્મભૂમિ બનાવી અને નરસૈયા તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા. એ નરસિંહ મહેતા નાગર જ્ઞાતિના હતા. અસ્પૃશ્યતા અંગે આઝાદી પહેલા અને પછી પણ નાગર સુધારકોએ કશી જ પ્રવૃત્તિઓ ન કરી હોત તો પણ ભારતમાં માત્ર નરસિંહ મહેતાના કાર્યો થકી નાગરજ્ઞાતિને માનવતાવાદની પોષક ગણવામાં આવી હોત !^{૧૦૭}

આ યુગ દરમિયાન નાગર જ્ઞાતિએ શરીરની શુદ્ધતા જાળવવા ધર્મના નામે અનેક નિયમો, બંધારણ બાધ્યા હતા. નરસિંહ મહેતા આત્માની શુદ્ધતાના ઉપાસક હતા. દેશના ઇતિહાસમાં રાજા મહારાજાઓએ કેટલા કિલ્લાઓ બાંધ્યા, કેટલા કિલ્લાઓને તોડી નાખ્યા તેની ચર્ચાઓમાં આપણા ઇતિહાસકારોએ સહેજ પણ લોભ કર્યો નથી. પરંતુ આ

૧૦૬. જુઓ, ભાવનગર સ્થિત વડનગરા નાગર પરિવાર પરિચય ગ્રંથ, ભાવનગર.

૧૦૬. અહિંચ્છત્ર નિર્દેશિકા, ભાવનગર, ૧૯૭૭.

૧૦૭. ત્રિવેદી, નવલરામ જગન્નાથ, પૂર્વોક્તગ્રંથ, પૃ. ૭.

યુગના નરસિંહ મહેતા સમાજ સુધારાના એવા સમ્રાટ હતા કે સમાજમાં સમાજ ભેદના મજબૂત કિલ્લાને ભાંગીને ભૂકો કરી નાખ્યા હતા. ભારતમાં સમાજ સુધારાના તે સમ્રાટ હતા.

ગાંધીજીની હરિજનસેવાની પ્રવૃત્તિના જનક નરસિંહ મહેતા હતા. ગુજરાતના સમાજ સુધારાના ઈતિહાસનું તે અજોડ પ્રકરણ હતું. નરસિંહ મહેતાની પ્રવૃત્તિના પ્રભાવ હેઠળ દુર્ગારામ મહેતા, નવલરામ, નર્મદ, નંદશંકર, મહીપતરામ, મણિશંકર કીકાણી જેવા નાગર સમાજ સુધારકોએ સમાજ સુધારાઓ સૂચવ્યા હતા.^{૧૦૮}

સમાજમાં અસ્પૃશ્યતાએ કલંક સમાન હતી. આ કલંકને દૂર કરવાનો પ્રયાસ ભાવનગરમાં લલ્લુભાઈએ કર્યો હતો. આ સમયે જ્ઞાતિભેદ સામે તેમણે બંડ કર્યું હતું. નાગરોમાં બીજાના ઘરનું પાણી પીવાનો નિષેધ હતો તે લલ્લુભાઈએ ફગાવી દીધો હતો. આ સમયના જ્ઞાતિગત દૂષણો સામે લલ્લુભાઈને વિરોધ હતો. નીડરતા પૂર્વક આ દૂષણોનો તેઓએ વિરોધ કર્યો હતો.

દોલતરામ દેસાઈ, ગુલાબરાય દેસાઈએ હરિજનોના ઉત્કર્ષમાં રસ લીધો હતો.

આમ છતાંય ભાવનગરમાં અસ્પૃશ્યતા નાબૂદ થઈ ન હતી.^{૧૦૯} ભાવનગરના પ્રજાવત્સલ રાજાઓ મહારાજાશ્રી ભાવસિંહજી બીજા અને મહારાજાશ્રી કૃષ્ણ કુમારસિંહજીએ હરિજનોના ઉદ્ધાર માટેના પ્રયત્નો કર્યા હતા. પરંતુ આ દૂષણને નષ્ટ કરવા માટે ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓમાંથી પણ સામુહિક પ્રયત્નોની જરૂર હતી. નાગરજ્ઞાતિમાંથી ગુલાબરાય દેસાઈ નાગરિક અધિકારોની માંગણી કરતા હતા.^{૧૧૦}

૧૦૮. ત્રિવેદી, નવલરામ જગન્નાથ, સમાજ સુધારાનું રેખાદર્શન, પૃ. ૮

૧૦૯. ભાવનગર સમાચાર, ૭-૫-૧૯૬૬, પૃ. ૨.

૧૧૦. સૌરાષ્ટ્ર, ૩-ઓક્ટોબર, ૧૯૨૩, પૃ. ૧૨.

પરંતુ, સમાજમાં અસ્પૃશ્યતાના મૂળ ઊંડા હતા. આ દૂષણ ઈશ્વર અને કર્મ પ્રમાણે માનનાર બાળબુદ્ધિને સુધારાની સ્થિતિ સ્વીકારવા ફરજ પાડવી એ મુશ્કેલ કાર્ય હતું.

૧૯૨૪માં ભાવનગરમાં પ્રજા પરિષદના પ્રમુખ સ્થાને ગાંધીજી આવવાના હતા, ત્યારે આ અધિવેશનનો ભાવનગરમાં વિરોધ કરવામાં આવ્યો હતો. આ વિરોધ થવાનું કારણ એ હતું કે ગાંધીજી આ સભામાં હરિજનોને સનાતનીઓની સમકક્ષ સ્થાન આપવાના છે, અને અસ્પૃશ્યતા નિવારણની પ્રેરણા આપશે, એવી માન્યતા ભાવનગરના લોકોમાં દઢ થઈ ગઈ હતી. તેથી ભાવનગરના સનાતની હિન્દુ ધર્મી લોકોએ સંયુક્ત રીતે આ સભાનો વિરોધ કરવાનું નક્કી કર્યું હતું. તા. ૬ સુધીમાં તમામ બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિઓ, નાગરો, દરજીઓ અને ખવાસોએ સંગઠિત થઈ પરિષદમાં નહીં જવાનું નક્કી કર્યું હતું. જે જાય તેને સજા કરવાનો ઠરાવ કર્યો હતો. "સનાતનીઓ આ સભામાં હાજરી આપશો નહીં, ગાંધીજી પરિષદના નામે બધું એકાકાર કરી દેશે, હિન્દુ ધર્મને અભડાવશે, ચાર વર્ષનો નાશ કરશે, માટે પરિષદમાં જઈ તમારા દેહ અને ધર્મને અભડાવશો નહીં" આવી હજારો પત્રિકાઓ વહેંચી હતી. ભાવનગર શહેર, મહાલ અને ગામડાંઓમાં પણ આ પત્રિકાઓ વહેંચી હતી.^{૧૧૧}

જોકે આ પહેલા ૧૯૧૧માં વિઠ્ઠલરામજી શિંદે મહારાષ્ટ્રમાંથી ભાવનગર આવ્યા હતા, અને સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીને અંત્યજોદ્ધારની પ્રવૃત્તિમાં સહકાર આપવા વિનંતી કરી હતી. સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીએ ભાવનગરના મહારાજાશ્રીની મદદથી રાજ્યમાં રચનાત્મક પ્રવૃત્તિનો પ્રારંભ કર્યો હતો.

ભાવનગરમાં અસ્પૃશ્યતા નિવારણમાં રમાબહેન મહેતાનો ફાળો પણ રહ્યો હતો. દલિતો પ્રત્યે દયાભાવ અને સમતાભાવ રાખનાર તે અગ્રણી સ્ત્રી સુધારક હતા. આ ઉપરાંત સ્ત્રી કેળવણી, આંતરજ્ઞાતિય લગ્નો, લાજ પ્રથાનો વિરોધ, ગરીબોને મદદ જેવી માનવતાવાદી પ્રવૃત્તિઓમાં તેઓ ઓતપ્રોત હતા. આ ગુણો તેમના સંતાનો અરવિંદભાઈ મહેતા, પ્રસન્નદનભાઈ મહેતા અને પુત્રવધુ જયંતિકાબહેન મહેતામાં પણ આત્મસાત

થયા. સાગરિકાબહેન મહેતા અને પદમાવતીબહેન દેસાઈએ તેમની પ્રવૃત્તિઓનો પ્રસાર કર્યો.

૧૯૧૮માં દરબારશ્રી ગોપાલદાસે કવિશ્રી નાનાલાલના પ્રમુખ પદે અંત્યજોનું સંમેલન બોલાવ્યું હતું.^{૧૧૨}

ભાવનગર રાજ્યના દીવાનશ્રી પ્રભાશંકર પટ્ટણી રાજ્યની પ્રજામાં સંસ્કાર સિંચનના આગ્રહી હતા. ગાંધીજીના સંપર્કથી તેઓ રાજ્યમાં રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓના ભાગરૂપે અસ્પૃશ્યતા દૂર કરવા માંગતા હતા. ભાવનગર રાજ્યમાંથી અસ્પૃશ્યતા દૂર થાય એ માટે અંત્યજશાળાઓ શરૂ કરવા માટે દાન એકઠું કરવા માટેની જવાબદારી આ સમયના નાગર સુધારકો રામનારાયણ પાઠક, નાનાભાઈ ભટ્ટને સોંપવામાં આવી હતી.^{૧૧૩}

ગાંધીજીના પ્રભાવ હેઠળ નાનાભાઈ ભટ્ટ એક કર્મયોગી સુધારક તરીકે હતા. હરિજનોના સંમેલનોમાંથી તેઓ ઘરે જતાં ત્યારે તેમના પત્ની સ્નાન કરીને ઘરમાં પ્રવેશવાનું કહેતા પરંતુ નાનાભાઈ ઘરની બહાર ઓસરીની ખડકીમાં રાત્રે સૂતા રહેતા, સવારનું નિત્ય સ્નાન કરવાનું હોય એ જ કરતા હતા.^{૧૧૪}

દીવાનશ્રી પ્રભાશંકર પટ્ટણી હરિજનોની સ્થિતિમાં સુધારો થાય એ માટે વહીવટીતંત્રને પણ માર્ગદર્શન આપતા હતા. ભાવનગરમાં તા. ૨૭-૨ થી ૧-૩-૧૯૪૦ માં હરિજનોએ હડતાલ પાડી હતી. અધિકારીઓ એમ કહેતા હતા કે હરિજનો અજ્ઞાન હોવાથી ખોટી હકીકતો જાહેર કરી કામ કરતા નથી, અધિકારીઓની

૧૧૨. મારૂ, ગીતાબહેન, "ગુજરાતમાં અસ્પૃશ્યતા નિવારણ માટેના ગાંધીજીના પ્રયાસો (૧૯૧૫-૧૯૩૨), એમ.ફિલ. માટેનો શોધ નિબંધ, અમદાવાદ, પૃ. ૩૭.

૧૧૩. ડૉ. મકવાણા, નરેન્દ્ર, "ભાવનગર રાજ્યની લોકતાંત્રીકરણ પ્રક્રિયાના વિકાસમાં સર પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણીનું પ્રદાન" અપ્રગટ મહાશોધ નિબંધ, ભાવનગર-૧૯૯૫, પૃ. ૩૫૯.

૧૧૪. ભટ્ટ, તનસુખ, "અતીતના અનુસંધાનમાં" પૃ. ૯૭.

આ ફરિયાદનો જવાબ આપતા શ્રી પ્રભાશંકર પટ્ટણીએ કહ્યું હતું કે, જે સ્થિતિમાં તેઓ ઉછેર પામે છે અને જીવન વિતાવે છે તેમા એવું અજ્ઞાન હોય, પરંતુ એમા દોષ એમનો નથી. પણ ભણેલા, સમજદાર વર્ગનો દોષ છે ભાવનગરના હરિજનો શહેરની ઉજળિયાત પ્રજાની તંદુરસ્તી માટે પ્રજાનું ગંદામાં ગંદુ કામ કરે છે, ત્યારે તેમની સ્થિતિમાં સુધારો થાય એવા પગલાંઓ ભાવનગરના ઉજળિયાતોએ લેવા, હરિજનોની સ્થિતિથી તેઓ દુઃખી હતા.^{૧૧૫} તેઓએ આ સમયના વસુલાતી અધિકારી નટવરલાલ સૂરતીને હરિજન બાળકોના શિક્ષણ અંગેનો પત્ર લખ્યો હતો. આ પત્રમાં તેઓએ લખ્યું હતું કે, 'દેશમાં અત્યંતની વાતો ચાલે છે, માણસ માણસમાં અડવાનો ભેદ રાખવોએ પાપ છે, કારણ કે ઊંચનીચનું માનસ એ દયાભાવનો નાશ કરી રાગ, દ્વેષ વધારે છે અને દેશમાં દુઃખ દાયક સ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય છે, ગામડાંની નિશાળમાં જે અત્યંજના છોકરાની ભણવાની ઈચ્છા થાય તેને ગામડાંના લોકો અટકાવે નહીં અને મહેતાજી આડખીલી ન નાખે, એ માટે યોગ્ય બંદોબસ્ત કરવો, જે ગામમાં ગ્રામ પંચાયતો છે, ત્યાં ગ્રામ પંચાયતોને આ કામ સોંપવું, અત્યંજ અને સવર્ણ વચ્ચેનો માણસાઈનો ભેદ આપણે કાઢી નાખવો છે કે જેથી બીજાઓ તેનો દાખલો લે.

શ્રી પ્રભાશંકર પટ્ટણીના પત્રનો સારો પ્રભાવ પડ્યો હતો. અંગ્રેજી શાળામાં હરિજનો સહેલાઈથી પ્રવેશ મેળવતા થયા હતા.^{૧૧૬}

હરિજનો પ્રત્યેના વ્યવહારમાં પરિવર્તન આવે એવા પ્રયત્નો નાનાભાઈ ભટ્ટે કર્યા હતા. ગઢડામાં વાલ્મીકી જ્ઞાતિના મકાનોના ખાતમુહત વિધિમાં તેઓ હાજર રહ્યા હતા. લોકોને અસ્પૃશ્યતા નિવારણની પ્રેરણા આપી હતી.^{૧૧૭}

૧૧૫. ભાવનગર સમાચાર, ૧૫૦-૩-૧૯૪૦, પૃ. ૧, અંક-૫.

૧૧૬. ભાવનગર સમાચાર, ૩૦-૧૧-૧૯૪૦.

૧૧૭. ભાવનગર સમાચાર, ૮-૨-૧૯૪૭.

હરિજનોના સંમેલનો, અંગે સંગઠનો અને શિક્ષણને પ્રોત્સાહિત કરવામાં નાગરોનો ફાળો રહેતો હતો.^{૧૧૮}

બીજી ઓક્ટોબર ૧૯૨૭ના દિવસે વરતેજમાં શ્રી પ્રભાશંકર પટ્ટણીના પ્રમુખ સ્થાને 'અંત્યજોત્સવ' ની ઉજવણી કરવામાં આવી હતી. આ પ્રસંગે તેઓએ કહ્યું હતું કે, 'હું મોટો અંત્યજ છું, અને તેમા મને શરમ નથી' અસ્પૃશ્યતા નિવારણમાં આ ભાષણની પણ અસર પડતી હતી.^{૧૧૯}

ભાવનગરમાં શ્રી પ્રભાશંકર પટ્ટણીએ દલિતો માટે પીવાના પાણીના કૂવાઓ બંધાવ્યા હતા. દલિત વિદ્યાર્થીઓ માટે શાળાઓ, સાર્વજનિક શાળાઓમાં પ્રવેશ, શિષ્યવૃત્તિઓ, મંદિર પ્રવેશ, નવા રહેઠાણની સગવડતાઓ આપવામાં મદદ કરી હતી.

હરિજનો નવા ઘંઘાઓ કરી શકે એ પ્રોત્સાહન પણ આપવામાં આવ્યું હતું. ભાવનગરમાં માર્ચ-૧૯૪૭માં પ્રથમ વણકર વિજય હોટેલ શરૂ થઈ હતી. આ માટે એક મુસ્લિમ ગૃહસ્થે મકાન આપ્યું હતું. મહારાજાશ્રી કૃષ્ણ કુમારસિંહજીએ પરવાનગી આપી હતી. આ હોટલની ઉદ્ઘાટન વિધિમાં હિન્દુ-મુસ્લિમ ગૃહસ્થો પધાર્યા હતા. બેન્ડ વાજા સાથે હોટલનું ઉદ્ઘાટન કરવામાં આવ્યું હતું.^{૧૨૦}

ભાવનગર સમાચારના તંત્રીશ્રી જયંતિલાલ મોરારજી મહેતા અસ્પૃશ્યતાના દૂષણનો વિનાશ થાય એવા લેખ લખતા હતા. તેઓ અસ્પૃશ્યતા જડમૂળમાંથી જાય એવી તરફેણ કરતા હતા. શાસ્ત્રના જડ વિચારોનો ત્યાગ કરી વ્યવહારૂ વિચારો અને દષ્ટિ અપનાવી, શાસ્ત્રોને બળવાન બનવા દેવા નહીં, પરંતુ સમય અને સંજોગો અનુસાર પરિવર્તન થાય એમ માનતા હતા.^{૧૨૧}

૧૧૮. જૂઓ, મોદી જાદવજીભાઈ, "ભાવનગરમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્ર આંદોલન, ગુજરાત દીપોત્સવી-૨૦૨૮.

૧૧૯. ભાવનગર સમાચાર, ૧૭-૫-૧૯૪૭.

૧૨૦. ભાવનગર સમાચાર, તંત્રીલેખ, ૧૯-૪-૧૯૬૯.

૧૨૧. ગઝદર, ફરામજી મનચેરજી, પૂર્વોક્તગ્રંથ.

ભાવનગરમાં અસ્પૃશ્યતા નિવારણમાં, અનંતરાય પટ્ટણી, દેવેન્દ્રભાઈ દેસાઈ, પ્રસન્નવદનભાઈ મહેતા, અજીતરાય ઓઝા, હરકાન્ત દેસાઈ જેવા નાગર ગૃહસ્થોએ હરિજન પ્રત્યેની સેવાભાવના, અસ્પૃશ્યતા નાબૂદી, દલિતોદ્ધારની પ્રવૃત્તિઓ કરતા રહ્યા. બીજી જ્ઞાતિના આગેવાનો પણ તેઓની પ્રવૃત્તિઓથી પ્રભાવિત થઈ હરિજન કલ્યાણ અને પ્રગતિના કાર્યોમાં જોડાયા.

૪.૨.૪ નાગર જ્ઞાતિની સંસ્થાઓ અને વિકાસ :

નાગર જ્ઞાતિએ સમુહ નિષ્ઠ સમાજની સંસ્કૃતિ ગણાવી શકાય, જોકે નાગર જ્ઞાતિએ બીજી જ્ઞાતિ પ્રત્યે સહૃદયી પણ રહી હતી. ભાવનગરમાં પારસીઓનો પ્રવેશ અને પ્રવૃત્તિઓમાં નાગર જ્ઞાતિનો સહકાર રહ્યો હતો. બન્નેએ સંઘભાવ કેળવીને ભાવનગર રાજ્યના વિકાસ માટેની પ્રવૃત્તિઓ કરી હતી.^{૧૨૨}

નાગરોએ જ્ઞાતિધર્મ દ્વારા સંઘ વિકાસ કર્યો અને આશ્રમધર્મ દ્વારા વ્યક્તિત્વ વિકાસ કર્યો, આ જ્ઞાતિ હંમેશા ધર્મમૂલક રહી, આર્ય પરંપરાના ગુણો વરસો સુધી આ જ્ઞાતિએ સાચવી રાખ્યા, તેમ છતાંય સમય અને સંજોગો પ્રમાણે વ્યવહારુ પરિવર્તનોમાં પણ આ જ્ઞાતિએ પહેલ કરી છે, જૂના સમયમાં રૂઢિ ચુસ્તતાને વળગી રહી હતી, જે સમયને અનુરૂપ માનવામાં આવતું, અને આધુનિક યુગના પ્રભાવ હેઠળ આ જૂની પરંપરાઓને ફગાવી પણ દીધી.^{૧૨૩}

નાગરજ્ઞાતિ જ્ઞાન સંપાદનમાં અગ્રસર રહી હતી. જ્ઞાતિની પ્રવૃત્તિઓ પણ જ્ઞાતિના સમુહની એકતા અને વિદ્યા પ્રાપ્તિની રહી હતી. આ માટે ભાવનગરમાં વિવિધ સંસ્થાઓ સ્થાપવામાં આવી.

૧૨૨. ગઝદર, ફરાનજી મનચેરજી, ભાવનગરના જરથોસ્તીઓનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, પૃ.૮૮

૧૨૩. જૂઓ, બક્ષી, ચંદ્રકાન્ત, 'મહાજાતિ ગુજરાતી'.

(૧) શ્રી હરિનાગર નિવાસ ફંડ :

નાગર જ્ઞાતિની આ સંસ્થા શુભ અશુભ પ્રસંગે સુવિધા માટે સ્થાપવામાં આવી. આ સંસ્થાના વિકાસમાં રામરાય દેસાઈ, અજીતરાય ઓઝા, અવંતિલાલ ઓઝા, કમળકાંત દોલતરાય મહેતા, સુખવંતરાય વ્હોરાનું યોગદાન રહ્યું હતું.

(૨) શ્રી ગોધા ભાવનગર વડનગરા નાગર જ્ઞાતિ હિતાર્થ ફંડ :

વડનગરા નાગર જ્ઞાતિની સ્થાપના ઈ.સ. ૧૯૧૧માં થઈ હતી. આ સંસ્થાના પ્રથમ પ્રમુખ મગનલાલ બાબુભાઈ વૈદ્ય હતા. આ સમયના વિકલદાસ મહેતા, વિજયશંકર ઓઝા, ગુલાબરાય દેસાઈ, માનશંકર મહેતા, દોલતરાય મહેતા, લલ્લુભાઈ મહેતા, ભુપતરાય મહેતાએ ફાળો આપ્યો હતો. આ સંસ્થાનો ઉદ્દેશ્ય આર્થિક ફંડ એકઠું કરી તે ફંડમાંથી ૫૦ ટકા રકમ નિરાધાર વિધવાઓને સહાય પેટે આપવી, જ્ઞાતિના વિદ્યાર્થીઓને પરીક્ષા ફી આપવી, હોસ્ટેલમાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓને સહાય કરવી અને પછીથી સ્ત્રી કેળવણી ફંડ ભેગુ કરવું. આ કાર્યમાં રામરાય દેસાઈ, ભાસ્કરરાય મહેતા, શાંતિલાલ મહેતા, ઈન્દુલાલ મહેતા, અજીતરાય ઓઝા, વિદ્યુતરાય દેસાઈ, સુખવંતરાય વ્હોરા, ગુણવંતરાય દેસાઈ, કપિલરાય મહેતા, કમળકાંત મહેતા, અવંતિલાલ ઓઝા, ચંદ્રકાન્ત બાપાલાલ મહેતાનો ફાળો મહત્વનો રહ્યો હતો.

(૩) મહીપતરામ વિદ્યોત્તેજક ફંડ :

મહીપતરામ વિદ્યોત્તેજક ફંડ ભાવનગરના નાગર વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ માટે ઉત્તેજન મળે એ અંગેનું ફંડ આ સંસ્થા દ્વારા એકઠું કરવામાં આવતું. આ ફંડમાંથી વિદ્યાર્થીઓને પુસ્તકો અને શિક્ષણ ખર્ચની સહાય આપવામાં આવતી. ગુલાબરાય દેસાઈ, વિકલરાય મહેતા, રામરાય દેસાઈ, ઈન્દુલાલ બાપાલાલ મહેતા (આ સંસ્થાના મંત્રી રહ્યા હતા) અજીતરાય ઓઝા, ચમનલાલ યુનિલાલ મહેતા, અવંતિલાલ ઓઝાએ આ સંસ્થાના વિકાસમાં યોગદાન આપ્યું.

(૪) શ્રી ગોધા-ભાવનગર વડનગરા નાગર જ્ઞાતિ સહાયક પૈસા ફંડ (પાઈફંડ) :

આ સંસ્થાનો ઉદ્દેશ્ય જરૂરીયાત મંદ વ્યક્તિઓને પ્રતિમાસ રૂા. ૨૦૦ સહાય, દિવાળીના તહેવાર નિમિત્તે વિશેષ સહાય, અને તબીબી સહાય આપવી. આ ફંડ એકઠું કરવામાં હરકાંતભાઈ મહેતા, ઉષાકાંત ડી. મહેતા, કિશોરભાઈ એસ. વોરા, રામરાયભાઈ દેસાઈ, અજીતરાય ઓઝાએ સ્થાયી ફંડ એકઠું કર્યું હતું. જ્ઞાતિના આર્થિક રીતે નબળા લોકો માટે આ સંસ્થાની પ્રવૃત્તિઓ ઘણી ઉપયોગી બની.

(૫) ગોધા હાટેશ્વર મંદિર ટ્રસ્ટ અને ગોધા હાટકેશ્વર ફંડ :

આ સંસ્થાના રાવબહાદુર ૫૦ વરસ સેવા આપી હતી. ગોધા હાટકેશ્વર ફંડમાં બટુકલાલ મગનલાલ વૈદ્ય ૨૫ વરસ સેવારત રહ્યા હતા. ઈન્દુલાલ બાપાલાલ મહેતા મંત્રી તરીકે હતા. હરકાંતભાઈ દેસાઈએ આ ફંડમાં એક લાખ રૂપિયા આપી જ્ઞાતિમાં ધર્મકાર્ય દ્વારા પ્રતિષ્ઠા મેળવી.

(૬) ધી ભાવનગર નાગર જીમખાના :

નાગર જ્ઞાતિના યુવક-યુવતિઓમાં રચનાત્મક, સાંસ્કૃતિક, રમતગમતના ક્ષેત્રમાં વ્યક્તિત્વ વિકાસ થાય એ માટે આ સંસ્થાની સ્થાપના કરવામાં આવી. આ સંસ્થા દ્વારા વિવિધ રમતો ટેબલટેનીસ, કેરમ, ચેસ, ફાસ્ટ સાઈકલીંગ, દોડ, બોલ શ્રો, ક્રિકેટ, નિબંધ સ્પર્ધા, વક્તૃત્વ સ્પર્ધા, કવીઝ સ્પર્ધા, અંતાક્ષરી, સંગીત સ્પર્ધાનું આયોજન કરવું નાટક, રાસ ગરબા. વિદ્યાર્થીઓને પ્રોત્સાહન માટે ઈનામો આપવા અને યુવાનો અને બાળકોમાં રહેલી પ્રતિભા શોધવી.

આ સંસ્થાના વિકાસમાં રામરાયભાઈ દેસાઈ અજીતરાય ઓઝા, નરસિંહ પ્રસાદ ઘરણીઘરદાસ દેસાઈ (મકાન બાંધવામાં ફંડ આપ્યું), બટુકલાલ મગનલાલ વૈદ્ય, અવંતીપ્રસાદ કાંતિપ્રસાદ ઓઝા, અશ્વિનીકુમાર મહેતા, માર્કંડરાય દુલેરાય વ્હોરા તેમજ મહિલાઓમાં કુંજલતાબહેન કનકરાય મહેતા રાસ ગરબાની પ્રવૃત્તિ કરતા હતા. ચંદ્રપ્રભાબહેન કુમારકાંત વ્હોરા જીમખાના મહિલા વિભાગ સંભાળ્યો.

(૭) અખિલ ભારતીય નાગર પરિષદ—ભાવનગર શાખા :

નાગર જ્ઞાતિની વડનગરા, પ્રશ્નોરા, સાઠોદરા, વિસનગરા, કૃષ્ણોરા અને ચિત્રોડા વચ્ચે ભાવનાત્મક એકતા અને જ્ઞાતિસંઘ સ્થાપવાના હેતુથી આ સંસ્થાની સ્થાપના કરવામાં આવી. મધુસુદન લાભશંકર મહેતાએ આ કાર્યમાં સફળતા મેળવી હતી.

આ ઉપરાંત જીવનસાથી પસંદગી માટે પરિચય મેળા, શિવરાત્રીમાં ઈષ્ટદેવ હાટકેશ્વરની શોભાયાત્રા, શ્રાવણ મહિનામાં દર સોમવારે હાટકેશ્વર મંદિર બાપુ મહેતાની વાડીમાં સ્તુતિ અને ભજન, લઘુરૂદ્ર તેમજ પુજન વિધિના કાર્યક્રમો યોજવા, બાળાઓ માટે શણગાર સ્પર્ધા, બાળકો માટે શ્લોકગાન, ગરબાના કાર્યક્રમો યોજવા. આ સંસ્થામાં હરકાન્તભાઈ ડી. દેસાઈ સેવારત રહ્યા.

(૮) અહિંચ્છત્ર સંસ્કાર કેન્દ્ર—ભાવનગર.

આ કેન્દ્ર દ્વારા શુભ અને અશુભ પ્રસંગે પ્રશ્નોરા નાગર જ્ઞાતિ ઉપયોગી સેવાઓ આપવી. વિદ્યાર્થીઓને શિષ્યવૃત્તિ, શિક્ષણ માટે સહાય, વિવિધ સ્પર્ધાઓ, ધાર્મિક કાર્યક્રમો, 'અહિંચ્છત્ર' સામયિક, અહિંચ્છત્ર જ્ઞાતિ વસ્તીપત્રક પ્રકાશનનું કાર્ય આ સંસ્થા દ્વારા કરવામાં આવ્યા.^{૧૨૪}

આ સંસ્થાની સ્થાપના વિષ્ણુભાઈ કપિલરાય પંડ્યાએ 'શ્રી અહિંચ્છત્ર અભ્યુદય મંડળ'ના નામથી કરી હતી. એ જ્ઞાતિના સંગઠન અને વિકાસ પ્રવૃત્તિઓમાં પુરૂષાર્થ કર્યો, ભાવનગર શહેર અને આજુબાજુના શહેરો અને ગામડાંઓમાંથી પ્રશ્નોરા જ્ઞાતિના લોકોનો સહકાર મળતા 'અહિંચ્છત્ર સંસ્કાર કેન્દ્ર' તરીકે સંસ્થાની ખ્યાતિ પામી. બાળકો, યુવાનોના વ્યક્તિત્વ વિકાસ અને જ્ઞાતિ ઉદ્ધારની પ્રવૃત્તિઓ આ સંસ્કાર કેન્દ્ર દ્વારા શરૂ થઈ.^{૧૨૫}

૧૨૪. 'અહિંચ્છત્ર', ડીસેમ્બર-૨૦૦૨, પૃ. ૨૦.

૧૨૫. દેસાઈ, રમણલાલ વસંતલાલ, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૧.

ભાવનગરની નાગર જ્ઞાતિએ સ્થાપેલી આ સંસ્થાઓએ નાગરજ્ઞાતિમાં સુધારા અને વિકાસ માટે પ્રેરકબળ પુરું પાડ્યું. આ સંસ્થાઓના પ્રભાવ હેઠળ બીજી જ્ઞાતિઓમાં પણ જ્ઞાતિ વિકાસ અને સમાજ વિકાસનો પ્રારંભ થયો.

અહીંયા નાગરજ્ઞાતિ સંસ્થાની આંધળી વકીલાત કરવાનો ઈરાદો નથી, પરંતુ તેની નેતૃત્વશક્તિમાં પ્રગતિશીલ તત્ત્વો તપાસવાએ વધારે જરૂરી ગણાય.

નાગરજ્ઞાતિ સંસ્થામાં પ્રગતિના તત્ત્વો જેવા કે સેવા, અજ્ઞાન વિનાશ, જ્ઞાનવૃદ્ધિ, જ્ઞાન પ્રચાર, વ્યસન વિનાશ, આત્મ સંયમ, સંસ્કારી રસિકતા, દુઃખહરણ, શક્તિ સંગઠન, પરિશ્રમ, બંધુતા, ત્યાગ, સમતા, સ્વતંત્રતા અને પ્રેમ થકી સમાજમાં જે કેટલીક જ્ઞાતિઓ પ્રગતિના સૂત્રધાર તરીકેનું સ્થાન ધરાવે છે, તેમા આ જ્ઞાતિનો પણ સમાવેશ કરી શકાય.^{૧૨૬}

૪.૨.૫ નાગરજ્ઞાતિમાં આઈસ્કીમનું જમણ :

ભારત ભરની જ્ઞાતિઓમાં શુભ પ્રસંગે ભોજનમાં વિવિધતા જોવા મળે, પરંતુ આ એકમાત્ર એવી જ્ઞાતિ છે, કે શુભ પ્રસંગે આઈસ્કીમ જમાડવામાં આવતું. આઈસ્કીમની સાથે ફરશીપુરી, મસાલાપુરી, વેફર, બટેટાની સુક્કી ભાજી રાખવામાં આવે, ઘણા નાગરો આઈસ્કીમ ખાવાના એટલા શોખીન કે કિલ્લોથી પણ વધારે આઈસ્કીમ ખાય, આ જમણમાં ભાવનગરના નાગર અવ્વલ, નાગરોના આઈસ્કીમના જમણો અસર બીજી જ્ઞાતિઓમાં પડી, કેટલીક કંપનીઓ પોતાના કર્મચારીઓને ઉનાળામાં સ્પેશ્યલ બોનસ તરીકે આઈસ્કીમ અને ફરશીપુરી આપવા લાગી.^{૧૨૭}

૪.૨.૬ પ્રાચીન સંન્યસ્તાશ્રમ મહિમા :

પ્રાચીન ભારતીય સમાજમાં આશ્રમ વ્યવસ્થા હતી. વ્યક્તિજીવનના કાર્યો માટે વ્યક્તિનાં એકસો વરસના આયુષ્યના વિભાગો હતા. બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, ગૃહસ્થાશ્રમ, વાન

૧૨૬. દેસાઈ, રમણલાલ વસંતલાલ, પૂર્વોક્તગ્રંથ, પૃ. ૧૧.

૧૨૭. ડૉ. મહેતા, જયકરભાઈ, ભાવનગરની રૂબરૂ મુલાકાતને આધારે.

પ્રસ્થાશ્રમ અને સંન્યસ્તાશ્રમ. જોકે સંન્યસ્ત આચરણનું સૌથી પ્રારંભિક મૂળ હડપ્પન સંસ્કૃતિની પશુપતિની મુહરમાં જોવા મળતું હતું.^{૧૨૮}

સંન્યસ્ત ધારણ કરવા માટે દીક્ષા સંસ્કાર થતો, જે સમાજમાં જન્મ થયો હોય તેનો ત્યાગ કરી અંતિમ આશ્રમનો સ્વીકાર કરવાનો રહેતો,^{૧૨૯} સંન્યાસી સમુદાયના આચરણોનું પાલન કરવું પડતું, આ સંન્યાસીની સત્તા રાજાની સત્તા કરતા પણ વધારે ગણવામાં આવતી કારણે સંન્યાસી શક્તિનો સ્ત્રોત ગણવામાં આવતા હતા.^{૧૩૦}

ભાવનગરના દીવાનશ્રી ગગાઓઝાએ ઈ.સ. ૧૮૮૬માં સંન્યસ્ત ધારણ કર્યું, જીવનની સર્વવાસનાઓથી મુક્ત થઈ, નિવંધકાર પરમેશ્વરનું ધ્યાન અને સમાધિ માટે પ્રાચીન સંન્યાસ્તાશ્રમ નો મહિમા કર્યો.^{૧૩૧}

તેમના આશ્રમમાં નુડિયા, શાંતિપુર, શૃંગેરી, કરનાળી, કાશી, નાશિક, રત્નાગિરી, દ્વારકા, બદરીનાથથી સંન્યાસીઓ આ આશ્રમમાં આવતા હતા. દરરોજ ૨૦૦ જેટલા ભક્તજનો આ આશ્રમમાં આવતા હતા. નાગરત્વ અને સંન્યસ્ત સંસ્કારોના સુંદર સમન્વયથી શ્રી ગગા ઓઝા ઉર્ફે સ્વામીશ્રી સચ્ચિદાનંદ સરસ્વતી એ નાગર જ્ઞાતિમાં સંન્યસ્ત ધર્મનો મહિમા કર્યો હતો.^{૧૩૨}

પ. નિષ્કર્ષ :

ભાવનગરની નાગર જ્ઞાતિએ સુધારાના ક્ષેત્રમાં વ્યવહારુ અને પરંપરાના આદર્શોને અપનાવ્યો હતો.

૧૨૮. થાપર, રોમિલા, અનુ. આદિત્યનારાયણ સિંહ, "પ્રાચીન ભારત કા સામાજિક ઇતિહાસ" પૃ. ૬૨.

૧૨૯. જૂઓ, વિનય પિટક, અંગુતર નિકાય, યાજ્ઞવલ્કય સ્મૃતિ, મનુસ્મૃતિ.

૧૩૦. થાપર, રોમિલા, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૮૩.

૧૩૧. વૈદ્ય, વિજયરાય કલ્યાણરામ, "સૌરાષ્ટ્રનો મંત્રીશ્વર—ગગા ઓઝાનું સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર" પૃ. ૭૩.

૧૩૨. જૂઓ, વૈદ્ય, વિજયરાય કલ્યાણ રાય, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૭૪.

ભાવનગરની નાગર જ્ઞાતિમાં સ્ત્રી સન્માનની ભાવનાને લીધે દહેજ પ્રથાનો રિવાજ નહોતો.^{૧૩૩} ચમનલાલ મહેતાના પત્નિ અખિલેશ્વરીબહેન આ સમયમાં સાયકલ ચલાવતા શીખ્યા હતા. જોકે ઘણા લોકોએ આ પ્રકારના આચરણનો વિરોધ કર્યો હતો.^{૧૩૪}

ગુલાબરાય દેસાઈ, નાનાભાઈ ભટ્ટ જેવા સુધારકોએ વેઠપ્રથાનો વિરોધ કર્યો હતો. નાગર જ્ઞાતિમાં બીજી જ્ઞાતિના ઘરનું પાણી પીવું અને જમવું આ પરિવર્તન થયું એ ઘણું મહત્ત્વનું હતું.

સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી અને અનંતરાય પટ્ટણી એ દીવાનપદના ઊંચા હોદ્દા હોવા છતાંય પ્રશ્નોરા નાગર જ્ઞાતિએ તેમના પરદેશ ગમનનો વિરોધ કર્યો હતો. એ આ યુગની જ્ઞાતિમાં જોવા મળતી ધર્મચુસ્તતાની સાક્ષી રૂપ ગણાય. છતાંય વિદેશગમન શરૂ રહ્યું હતું.^{૧૩૫}

નાગર જ્ઞાતિની પ્રવૃત્તિઓ અસરો ભાવનગરની બીજી જ્ઞાતિઓમાં પણ થવા લાગી હતી. જ્ઞાતિઓના બંધારણોમાં છૂટ છાટ શરૂ થઈ હતી. બાળ લગ્નો પ્રત્યે સભાઓ થવા લાગી હતી. કન્યા વિક્રય અને વર વિક્રયની ટીકાઓ થવા લાગી શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં દલિતોના પ્રવેશને માન્યતા મળી. ઘણા નાગર કેળવણીકારો હરિજનોને શિક્ષણ મળે એવો આગ્રહ રાખી પ્રચાર કાર્ય કર્યું. નાનાભાઈ ભટ્ટ, મૂળશંકરભાઈ ભટ્ટ મુખ્ય અગ્રણી હતા.

લલ્લુભાઈ શામળદાસ મહેતા દ્વારા જ્ઞાતિ ભેદ દૂર કરવાનો આરંભ થયો. ભાવનગરના સામાજિક સુધારાના ઇતિહાસમાં નાગર જ્ઞાતિનું મહત્ત્વનું સ્થાન છે.

૧૩૩. ઓઝા, રક્ષેશભાઈ, ભાવનગરની રૂબરૂ મુલાકાતને આધારે.

૧૩૪. મહેતા, ઉષાકાન્ત, ભાવનગરની રૂબરૂ મુલાકાતને આધારે.

૧૩૫. મહુવાકર, વલ્લભદાસ પી. "સૌરાષ્ટ્ર ચિંતામણી અથવા સાઠ વર્ષનું કાઠિયાવાડ

પ્રકરણ-૬
ભાવનગરના આર્થિક વિકાસમાં પ્રધાન
(ઈ.સ. ૧૮૮૫ થી ઈ.સ. ૧૯૮૫)

૧. ભૂમિકા

૨. ભાવનગરના આર્થિક વિકાસના પ્રેરકબળો

- ૨.૧ મહાજન પ્રથા
- ૨.૨ વોકર કરાર
- ૨.૩ નાગર દીવાનો
- ૨.૪ રેલ્વે વ્યવસ્થા

૩. ભાવનગરનો આર્થિક વિકાસ

- ૩.૧ ખેતીનો વિકાસ
  - ૩.૧.૧ ખેડૂતોની સમસ્યાઓ અને ઉપાયો
- ૩.૨ ઉદ્યોગો
- ૩.૩ વ્યાપાર અને વાણિજ્ય
  - ૩.૩.૧ ભાવનગર બંદર
  - ૩.૩.૨ બેંક
  - ૩.૩.૩ સહકારી પ્રવૃત્તિઓ
- ૩.૪ પ્રકીર્ણ
  - ૩.૪.૧ ગ્રામ સુધારણા
  - ૩.૪.૨ રોજગારની તકો
  - ૩.૪.૩ દુષ્કાળની સ્થિતિમાં સેવાકાર્ય
  - ૩.૪.૪ ભાવનગરનું શહેરીકરણ

પ્રકરણ-૬
ભાવનગરના આર્થિક વિકાસમાં પ્રદાન
(ઈ.સ. ૧૮૮૫ થી ઈ.સ. ૧૯૮૫)

૧. ભૂમિકા :

ભારતમાં ૧૮૫૭ના સ્વતંત્રતા સંગ્રામ બાદ અંગ્રેજોએ ભારતમાં સંઘર્ષની નીતિને બદલે છળકપટ અને દાવપેચની નીતિનો સ્વીકાર કરી લીધો હતો. દેશનું આર્થિક શોષણ આ નીતિ દ્વારા શરૂ કરી દીધું હતું. અંગ્રેજોએ ભારતના બુદ્ધિજીવીઓને ખૂબજ સિફતપૂર્વક ભારતીય સમાજના કુરિવાજો તરફ સુધારણા પ્રવૃત્તિઓમાં જોડી દીધા હતા. અને બીજી તરફ અંગ્રેજો ભારતનું આર્થિક શોષણ કરવા લાગ્યા હતા. આ બન્નેની પ્રવૃત્તિઓની અસરો પચ્ચીસ વરસ પછી થવા લાગી હતી. આ પ્રવૃત્તિઓનો પ્રભાવ સૌરાષ્ટ્રના દેશી રજવાડાઓમાં પણ પડ્યો હતો.

સૌરાષ્ટ્રમાં ઈ.સ. ૧૮૧૮ પહેલા મરાઠાઓના હુમલાઓથી દેશી રજવાડાઓ ભયગ્રસ્ત રહેતા હતા. ભાવનગર રાજધાનીના શહેર તરીકે સ્થાપના પામ્યું તેમા મરાઠાઓના હુમલાઓને પણ એક પરિબળ તરીકે ગણવામાં આવ્યું હતું. ઈ.સ. ૧૮૦૮માં દેશી રજવાડાઓ સાથે વોકર કરાર પછીથી ઈ.સ. ૧૮૧૮માં મરાઠાઓ સામે વિજેતા થઈ અંગ્રેજો સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રવેશતા, દેશી રાજવીઓએ તેનો સ્વીકાર કરી લીધો હતો. આ રાજવીઓ શાંતિ, સંરક્ષણ અને સમૃદ્ધિને સાચવી રાખવામાં અંગ્રેજો સાથેની મિત્રતાને શાણપણ સમજતા હતા. તેમા રાજવીઓના નાગર દીવાનોનું માર્ગદર્શન પણ મળ્યું હતું.

જોકે આ સમય દરમિયાન ભારતના બીજા પ્રદેશો કરતા સૌરાષ્ટ્ર વધારે સમૃદ્ધ પ્રદેશ હતો. સૌરાષ્ટ્રના ભાવનગર, ઘોઘા, ઘોલેરા અને બીજા બંદરોનો વિકાસ થયો હતો. વ્યાપાર અને હુન્નર ઉદ્યોગમાં પણ સૌરાષ્ટ્ર પછાત ન હતું. ખેતીના ક્ષેત્રમાં જે જમીન

સપાટ હતી તે ફળદ્રુપી હતી. ખેડૂત કુશળ અને મહેનતું હતા. ખેતી, હુન્નર અને વ્યાપારમાં સૌરાષ્ટ્ર સમૃદ્ધ ગણાતું હતું.^૧

આમ છતાંય સૌરાષ્ટ્રમાં આર્થિક વિકાસ બ્રિટીશ પ્રભાવ હેઠળ થયો હતો.

ભાવનગરનો મોટાભાગનો વિસ્તાર પહાડી અને થોડોક ભાગ મેદાની, આમ છતાંય તેની જમીન ફળદ્રુપ ગણાતી. દરિયાકાંઠાનો વ્યાપાર અને હુન્નર ઉદ્યોગોને લીધે ભાવનગર કાઠિયાવાડમાં સમૃદ્ધ ગણાતું હતું તેનો આર્થિક વિકાસ ખેતી, હુન્નર ઉદ્યોગો અને આયાત-નિકાસ વ્યાપાર પર આધારિત હતો.

ભાવનગરના દીવાન ગગા ઓઝા અને શામળદાસ મહેતાના સમયમાં ખેડૂતો અને વ્યાપારીઓ સુખી થયા હતા.^૨

૨. ભાવનગરના આર્થિક વિકાસના પ્રેરકબળો :

ભાવનગરનો આર્થિક વિકાસ દીર્ઘકાલીન ઐતિહાસિક પ્રક્રિયાના અભ્યાસ થકી જાણી શકાય.

૨.૧ મહાજન પ્રથા :

ગુજરાતના મહાજનોની યશગાથાઓ દેશ અને વિદેશમાં પ્રસરેલી હતી. ગુજરાતની સંસ્કારિતા અને આર્થિક સમૃદ્ધિનું સિંચન આ મહાજનોએ કર્યું હતું. ઘણી વખત બેકાબૂ રાજાઓને પણ કાબૂમાં રાખી આર્થિક પતન અટકાવ્યું હતું. આ મહાજનોમાં જૈનો અને વૈષ્ણવવણિકો મુખ્ય હતા. ભાવનગરમાં 'નગર મહાજન' નામનો સમુહ હતો.^૩

૧. મહેતા, મકરંદ, "સાંસ્થાનિક ભારતનો આર્થિક ઇતિહાસ", પૃ. ૧૦.

૨. મહેતા, ગોરધનદાસ, "સૌરાષ્ટ્ર ઇતિહાસ દર્શન — ભાવનગર રાજ્યના સામાજિક અને આર્થિક પરિચય સહિત", પૃ. ૮૮.

૩. જોટે, રત્નમણિરાવ ભીમરાવ, "ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ", પૃ. ૫૫૦.

ભાવનગરના વ્યાપાર અને હુન્નરને વિકસાવવામાં આ મહાજન પ્રથાનો ફાળો રહેતો હતો. જોકે ગુજરાતમાં જે હુન્નરનો વિકાસ થયો હતો તે સામંતી ભોગ વિલાસિતાને પોષક રહ્યો હતો. પરંતુ દરિયાકાંઠાને લીધે તેનો વ્યાપ બીજા પ્રદેશો સુધી રહેતો હતો.^૪

આ મહાજનો ધીરધાર અને હુંડીયામણનો ધંધો કરતા હતા. નાના મોટા શહેરોમાં તેના આડતીયાઓ રહેતા. તેમના પર આ મહાજનો રોકડ અવેજ કે હુંડીઓ મોકલી આર્થિક વ્યવહાર કરતા હતા. આ શરાફી વ્યાપાર કરનાર મહાજનોનું ભાવનગર રાજ્યમાં મોભાદાર સ્થાન ગણાતું હતું. વરસાદ આધારિત તેના ધંધાનો પારો ઊંચે નીચે રહેતો. લોકો અને રાજવીઓ મહાજન પાસેથી લીધેલું નાણું ચૂકવી દેતા હતા.

૨.૨ વોકર કરાર :

૧૫ મેં ૧૮૦૮માં સૌરાષ્ટ્રના ૧૫૩ જેટલા દેશી રજવાડાઓ સાથે કર્નલ વોકરે સમજૂતી કરી હતી. આ કરારને લીધે સૌરાષ્ટ્રમાંથી મુલકગીરી પદ્ધતિ નાબૂદ કરવામાં આવી હતી. સૌરાષ્ટ્રના દેશી રજવાડાઓના અંદર અંદર ઝઘડાઓની પતાવટ અંગ્રેજોના હસ્તક જતાં, પ્રદેશમાં શાંતિથી સ્થાપના થઈ અને આંતરિક સંઘર્ષનો અંત આવ્યો હતો. રાજ્યોને આર્થિક વિકાસનો માર્ગ મળ્યો. રાજા અને પ્રજા બન્ને બ્રિટીશ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના શાસનથી ખુશ થયો.^૫

આ સમયના ઘણા સાહિત્યકારોએ પણ બ્રિટીશ પ્રભાવની પ્રશંસા કરી. ભાવનગરમાં ઉમિયાશંકર જોષીએ 'બ્રિટીશરાજની બલિહારી' નામનો કાવ્ય ગ્રંથ, ભાવનગરના મહારાજશ્રીની આર્થિક સહાયથી પ્રકાશિત કર્યો હતો.^૬

૪. જુઓ, મહેતા, મકરંદ, "મહાજનોની યશગાથા", પૃ. ૨૦.

૫. દેસાઈ, શંભુપ્રસાદ, "સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ", પૃ. ૭૧૨-૧૩.

૬. જોષી, ઉમિયાશંકર, "બ્રિટીશરાજની બલિહારી".

૨.૩ નાગર દીવાનો :

સૌરાષ્ટ્રનો રજવાડાઓ અને બ્રિટીશ વચ્ચે વોકર કરાર થતા, રજવાડાઓના રક્ષણની ભૂમિકા બ્રિટીશ સરકારની રહી હતી. રાજા સામે પ્રજાનો અસંતોષ કે પછી જાગીરદારો કે જીવાઈદારો સાથેનો સંઘર્ષ થાય તો તેનો ઉકેલ બ્રિટીશ સરકારને શોધવાનો રહેતો હતો. બહારના હુમલાનો કોઈ ભય ન હતો. રાજાએ પોતાના કુટુંબ અને પ્રજાના કલ્યાણની પ્રવૃત્તિઓ કરવાની હતી.

રાજ્યની વ્યવસ્થા અને તેના સિદ્ધાંતોનું માર્ગદર્શન પણ બ્રિટીશ અધિકારીઓ આપતા હતા. આ રીતે બ્રિટીશરો પહેલા સૌરાષ્ટ્રમાં રાજાઓ અને દીવાનો સામે જે કાર્યો હતા તે તદ્દન નવું રાજ્ય સ્થાપવું, નવું રાજ્યતંત્ર રચવું, દુશ્મની સામે ઉપાયો યોજવા, ભવિષ્યના વિકાસની યોજના કરવી, લશ્કરી તાલીમ, નેતૃત્વનો વિકાસ કરવાના કાર્યોને બદલે, રાજ્યના વહીવટી તંત્રને વ્યવસ્થિત કરવું, ભાવનગરમાં આ કાર્યમાં દીવાનોને મિ. પર્સિવલની મદદ મળી હતી. ગગા ઓઝા, શામળદાસ મહેતા, વિજય શંકર ઓઝા, વિકલદાસ મહેતા અને પ્રભાશંકર પટ્ટણીએ ખેતીમા મહેસૂલની યોગ્ય વ્યવસ્થા, ખેડૂતોની સ્થિતિમાં સુધારો, સિંચાઈ વ્યવસ્થા, રસ્તાઓ, હુન્નરકલાને પ્રોત્સાહન આપી ભાવનગરનો આર્થિક વિકાસ કર્યો હતો.^૭

૨.૪ રેલ્વે વ્યવસ્થા :

બ્રિટીશરોએ ભારતના જુદાં જુદાં સ્થળોએથી કાચો માલ મેળવવા અને બ્રિટીશ ઉદ્યોગોમાં ઉત્પાદન થયેલો માલ ભારતના શહેરોમાં વેચવા માટે રેલ્વે વ્યવસ્થા કરી હતી. ૧૮૫૪માં મુંબઈ અને થાણા વચ્ચે રેલ્વે લાઈન બાંધવામાં આવી હતી. ૧૮૫૯ માં રેલ્વે ૪૩૨ માઈલ હતી જે ૧૮૬૯માં ૫૦૧૫ માઈલ અને ઈ.સ. ૧૯૦૦ સુધીમાં ૨૪૭૬૦ માઈલ વિસ્તારવામાં આવી હતી. આ સમયે ભારતની રેલ્વે વ્યવસ્થા વિશ્વના દેશોમાં ચોથા નંબરે હતી.^૮

૭. કામદાર કેશવલાલ હિંમતરામ, સ્વાધ્યાય, બીજો ખંડ, પૃ. ૩૪૬.

૮. Hurd ; "Railways" Dharmakumar (ed) "Cambridge Economic History of India", Vol. II, P. 744.

બ્રિટીશરોની રેલ્વે વ્યવસ્થાને લીધે આર્થિક ક્ષેત્રમાં ક્રાંતિકારી પરિવર્તન આવ્યું. ભાવનગરમાં ઈ.સ. ૧૮૮૦માં ભાવનગરથી વઢવાણ સુધીની રેલ્વે લાઈન બાંધવામાં આવી હતી. ૧૯૪૭ સુધીમાં ૨૨૩૫ કિ.મી. રેલ્વે લાઈન સૌરાષ્ટ્રમાં નાખવામાં આવી હતી. આ રેલ્વેનો વિકાસ એ ભાવનગરના આર્થિક વિકાસનું પ્રેરકબળ રહ્યું.^૯

આ ઉપરાંત પારસી, જૈન, મુસ્લિમ, યુરોપિયન વ્યાપારીઓ, સંદેશા વ્યવહાર અને વાહન વ્યવહાર, બ્રિટીશ કાયદો, હુન્નર ઉદ્યોગો અંગે દેશના સાહિત્યકારોનો પ્રચાર, રણછોડલાલ છોટાલાલનું મિલ ઉદ્યોગ માટેનું સાહસ, સ્વદેશી આંદોલનોને લીધે ભાવનગરના આર્થિક વિકાસને પ્રોત્સાહક પ્રેરણા મળી હતી. ભાવનગરમાં આઝાદી પહેલા આર્થિક વ્યવસ્થા તંત્ર ઉપર નાગર અધિકારીઓનો પ્રભાવ હોવાથી ખેતી, ઉદ્યોગ, વ્યાપારના ક્ષેત્રમાં તેઓની પ્રવૃત્તિઓની અસરો થઈ હતી.

૩. ભાવનગરનો આર્થિક વિકાસ :

ખેતી, ઉદ્યોગ, વ્યાપાર, બેન્કીંગ, સહકાર, બંદરીય અને હુન્નરકલાના ક્ષેત્રમાં ભાવનગર અગ્રસર રહ્યું. આ ક્ષેત્રમાં નાગર ગૃહસ્થોનું માર્ગદર્શન અને નેતૃત્વ ઉપયોગી રહ્યું હતું.

૩.૧ ખેતીનો વિકાસ :

ખેતી આધારિત લોકજીવન માટે ખેતી એ માતા સમાન ગણાતી, તેમાં પણ ભારત જેવા દેશમાં સ્વતંત્રતા પહેલા ખેતી એ જ વિકાસ માટેનો એક માત્ર આધાર સ્તંભ હતો. એટલે જ આ પ્રદેશ જગતમાં 'કૃષિદેશ' તરીકે પ્રસિદ્ધ હતો.

પ્રાચીન સમયના રોમ, ગ્રીસ, ઈજિપ્ત અને ભારત ખેડૂતોના અર્થતંત્ર ઉપર વિકસ્યા.^{૧૦}

૯. જુઓ, "સૌરાષ્ટ્રની રેલ્વેના બે વર્ષનાં કાર્યનો પરિચય", પૃ. ૧૭.

૧૦. રાણા, ઉદયપ્રસાદસિંહ, "પ્રાચીન ભારત મેં શ્રમ", પૃ. ૧૭.

રામાયણમાં ખેતીને 'કૃષિ ગોરક્ષા જીવનમ' ગણવામાં આવી. રામચંદ્રજી ખેતીને રાષ્ટ્રીય સંપત્તિ માનતા હતા.^{૧૧}

ખેતીના ક્ષેત્રે જે ગામ સમૃદ્ધ હોય તે 'ગ્રામ' તરીકે ઓળખાતું હતું.

મૌર્યયુગમાં પશુઓ ખેતરના પાકને નુકશાન ન કરે એ માટે 'ગોવાળ' નિયુક્ત કરવામાં આવતો હતો.^{૧૨}

મેગેસ્થનિસ અને કૌટિલ્યએ ખેતીને સૌથી મહત્ત્વની ગણાવી હતી. કૌટિલ્યએ ખેતી માટે કૃષિ વિજ્ઞાન માનવ જીવનનું અભિન્ન અંગ ગણાવ્યું હતું.^{૧૩}

મનુસ્મૃતિમાં એમ કહેવામાં આવ્યું કે જે વેપારી ખેડૂતોને નબળું બિયારણ આપે તેને કડક સજા કરવી.^{૧૪}

ખેતી કેવી રીતે સમૃદ્ધ થઈ શકે એ અંગેની પરિક્ષણ પદ્ધતિ પુરાણોએ બતાવી હતી.^{૧૫}

'તિરુકુરલ' નામના ગ્રંથમાં ખેતીની ઉપેક્ષા કરવી એ ક્રોધને જગાડવા સમાન ગણવામાં આવ્યું હતું. મહામુનિ પારાશરે 'કૃષિ દર્શન' ના મહત્ત્વની ચર્ચા કરી હતી.^{૧૬}

મધ્યકાળમાં અનેક નાના મોટા રાજ્યોના ઉદય અને વિકાસમાં કૃષિ આધારિત અર્થ વ્યવસ્થાનું મોટું યોગદાન રહ્યું હતું. આઠમી સદીથી જમીનદારોના વર્ગ દ્વારા ખેડૂતો ઉપર શોષણના ચાબખાઓ શરૂ થયા હતા. આ હક સુલતાનોએ જૂંટવી પોતાના હસ્તક લઈ લીધો હતો. મોગલ યુગમાં ખેડૂતને 'માલિક-એ-જમીન' કહેવામાં આવતો હતો, પરંતુ ખેડૂતોની સ્થિતિ સારી ન હતી. તેથી જ ઈ.સ. ૧૭૬૫ થી અંગ્રેજોને મોગલ કાલિન

૧૧. વ્યાસ, શાંતિકુમાર નાનુરામ", રામાયણ કાલિન સમાજ", પૃ. ૪૫.

૧૨. શર્મા, આર.એસ. "શુદ્રાસ ઈન એન્શીયન્ટ ઈન્ડિયા", પૃ. ૮૨.

૧૩. રામશાસ્ત્રી આર. "કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર", પૃ. ૩૨.

૧૪. ઝા, જી.એન. "મનુસ્મૃતિ" ભાગ-૫, પૃ. ૨૨૫.

૧૫. જુઓ, "મત્સ્ય પુરાણ" ખંડ-૨, પૃ. ૨૮૩.

૧૬. તારાકાંત કાવ્યતીર્થ, "કૃષિ સંગ્રહ", પૃ. ૧૧૮.

ખેતી વ્યવસ્થામાં પરિવર્તન લાવવાનું વિચારવું પડ્યું હતું. મોગલ યુગમાં જમીનદારો અને કેન્દ્રીય સત્તા વચ્ચેના અધિકાર સંઘર્ષને લીધે ખેડૂતો અસલામતિ અનુભવતા હતા.^{૧૭}

૧૮૭૧માં બ્રિટીશસત્તાએ ખેતીવાડી ખાતાની સ્થાપના કરી અને ખેતી વિકાસના આધુનિક વિચારો દેશી રાજ્યોમાં પણ ધીરે ધીરે પ્રવેશવા લાગ્યા હતા.

ભાવનગરમાં દીવાનશ્રી ગગા ઓઝા, શામળદાસ મહેતાના સમયથી ખેડૂતોને મહેસૂલમાં રાહત આપવામાં આવી હતી. ખેડૂતોની સ્થિતિને ધ્યાનમાં રાખીને મહેસૂલ નક્કી કરવાની સુચના શામળદાસ મહેતાએ પોતાના મહેસૂલ વસુલાતી અધિકારીઓ કે જેમા મોટા ભાગના નાગરો હતા. તેમને આપી હતી.^{૧૮} વિકલદાસ મહેતા મહેસૂલી અધિકારી હતા.

ભાવનગરમાં ખેતીના વિકાસમાં વિકલદાસ શામળદાસ મહેતા, વિજયશંકર ઓઝા, પ્રભાશંકર પટણી અને દેવેન્દ્રભાઈ મોતીભાઈ દેસાઈનો ફાળો ખૂબ મહત્વનો રહ્યો હતો. આ પહેલા ગગાઓઝા ભાવનગરમાં ખેડૂતો સુખી થાય એવી આશા સેવી હતી. તે એમ માનતા હતા કે ભાવનગર રાજ્યના ખેડૂતો ઋણ મુક્ત હોય, ખેડૂતોની સ્ત્રીઓ પગમાં ચાંદીના કડલા પહેરતી હોય, તાંબા પિતળના બેડાથી પાણી ભરતી હોય, બળદ અને ખેતીના ઓજારોથી સજ્જ અને ખેડૂતોના ખર્ચે લેણદાર ન આવે.^{૧૯}

૩.૧.૧ ખેડૂતોની સમસ્યાઓ અને ઉપાયો :

દીવાનશ્રી ગગા ઓઝા અને શામળદાસ મહેતાએ ખેતી અંગેના પગલાંઓ લીધા હોવા છતાંય ખેડૂતોની મુશ્કેલીઓ દૂર થઈ નહોતી. ભાવનગરમાં શાહુકાર વર્ગએ ખેડૂતોના શોષણ દ્વારા સમૃદ્ધ થતો વર્ગ હતો. ભાવનગરમાં આ વર્ગ દ્વારા ખેડૂતોનું શોષણ થતું હતું. ખેડૂત ખેતીની સંભાળ માટે શાહુકાર પાસેથી રકમ મેળવતો અને તેના વ્યાજના

૧૭. હબીબ, ઈરફાન, "ધી એગ્રેરિયન સિસ્ટમ ઓફ મુગલ ઈન્ડિયા (૧૫૫૬-૧૭૦૭)", પૃ. ૧૮૨.

૧૮. ભાવનગર દરબારી ગેઝેટ, અંક-૩, ૧૨૧-૧૮૮૦.

૧૯. દેવલુક નંદલાલ, "ગોહિલવાડની અસ્મિતા" ભાગ-૨, પૃ. ૩૪૯.

બોજ હેઠળ ભીંસાતો — ઘસાતો રહેતો હતો. શાહુકારો ખેડૂતોને ચૂસતા હતા. આ ભયંકર ત્રાસથી ખેડૂતો દયનીય સ્થિતિમાં જીવતા હતા. લિલિયા અને તળાજાના અનેક ખેડૂતોએ રાજા અને દીવાનને આ અંગેની ફરિયાદો કરી હતી.^{૨૦}

જમીનદારો પાસે વધારે જમીન રહેતી હતી તેના થકી પણ ખેડૂતોનું શોષણ થતું હતું. ઘણી જમીન તો બેદરકારીને લીધે ખેડયા વગરની રહેતી હતી. ખેડૂતો મહેસૂલ અને બીજા કર ભરવાને લીધે વધારે કરજદાર થતા હતા. ઘણી વખત મહેસૂલ ન ભરવાને લીધે વધારે કરજદાર થતા હતા. તો ઘણી વખત મહેસૂલ ન ભરવાને લીધે જમીન જપ્ત કરવામાં આવતી અને ખેડૂતો જમીન વિહોણા બની જતા હતા.^{૨૧}

ખેડૂતો પાસે મૂડીનો અભાવ રહેતો હતો તેથી ખેત ઉત્પાદન શક્તિમાં વધારો થઈ શકતો નહીં, એમ અનાજના ભાવ પણ પૂરતા મળતા નહીં દુષ્કાળો પણ ખેડૂતોની દારુણતામાં વધારો કરતા હતા. આ સમયે 'જગતનો તાત એજ રાંક' બની જતો હતો.

(૧) મહેસૂલી સુધારા અને ઈ.સ. ૧૯૦૦ નો દુષ્કાળ :

દીવાનશ્રી ગગા ઓઝા અને શામળદાસ મહેતાના સમયમાં ખેડૂતો પરના માણા, માપ, ખોબલી, કાયલી જેવા કર માફ કરી દેવામાં આવ્યા હતા. તેની સામે આવક મેળવવા માટે, વેળાવદર, મીઠાપર જેવા ગામોની પડતર જમીન ખેડૂતોને આપી રાજ્યની મહેસૂલી આવકમાં વધારો કરવામાં આવ્યો હતો.^{૨૨}

ભાવનગરમાં વિજયશંકર ત્રવરીશંકર ઓઝાની રેવન્યુ કમિશનર તરીકે નિમણુંક થતાં મહેસૂલી વ્યવસ્થાના ક્ષેત્રે ઘણું મહત્ત્વનું પરિવર્તન થયું હતું. વિજયશંકર ઓઝા મહેસૂલી વ્યવસ્થાના સારા એવા જાણકાર હતા. તેઓએ આ અંગેનો ગ્રંથ લખી અંગ્રેજોને

૨૦. મકવાણા, નરેન્દ્ર, "ભાવનગર રાજ્યની લોક તાંત્રીકરણ પ્રક્રિયાના વિકાસમાં સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીનું પ્રદાન" અપ્રગટ મહાશોધ નિબંધ, પૃ. ૩૩૮.

૨૧. મકવાણા, નરેન્દ્ર, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૩૩૮.

૨૨. ડૉ. જાની, એસ.વી. "સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ" પૃ. ૧૭૭.

પણ પ્રભાવિત કર્યા હતા.^{૨૩} તેમણે રાજ્યમાં 'ભાગ બટાઈ' પ્રકારના મહેસૂલને બદલે 'ખાતા બંધી' મહેસૂલી પદ્ધતિ દાખલ કરી હતી.^{૨૪}

આ સુધારાને લીધે ખેડૂતોને રાહત મળી હતી. ઈ.સ. ૧૯૦૦ સુધી ખેડૂતોની સ્થિતિ સંતોષ જનક રહી હતી. પરંતુ (ઈ.સ. ૧૮૯૯-૧૯૦૦) માં છપ્પનિયો દુષ્કાળ પડ્યો ત્યારે ખેડૂતો વધારે દુઃખી થયા હતા. ખેતી ભાંગી પડી અને ખેડૂતો કરજદાર થયા હતા.^{૨૫}

ખેડૂતોની આ મુશ્કેલીઓ દૂર કરવા માટે મહારાજાશ્રી ભાવસિંહજી બીજા અને સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીએ અંગ્રેજ અધિકારી પર્સિવલનું માર્ગદર્શન મેળવ્યું હતું. સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીએ વીઘોટીની રકમ ખેડૂતોની સ્થિતિ પ્રમાણે લેવાનું નક્કી કર્યું. નબળા ખેડૂતો પોતાની ઉપજ વધુ કિંમતે વેચી શકે એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. કેટલાક ખેડૂતોને મહેસૂલની રકમ હપ્તેથી ભરવાની વ્યવસ્થા કરી આપી હતી. ખેડૂતો સામેના હુકમનામાઓ મોકુફ રાખવામાં આવ્યા હતા. વસુલાતી અધિકારી તરીકે નાગર હતા, તેઓએ પણ લોકોના દુઃખને સમજીને પગલાંઓ લીધા હતા.

(૨) કરજ નિવારણ :

આ સમયના દુષ્કાળોને લીધે ભાવનગરમાં 'ઘરતીપુત્ર' કરજદાર બની ગયો હતો. ભાવનગરના વિકાસ માટે ખેડૂતોની સ્થિતિ સુધારવી અનિવાર્ય હતી. ખેડૂતોના જૂના દેવાનો ઉકેલ આવે તો જ ખેડૂતોનો ઉદ્ધાર થઈ શકે એમ હતો. ખેતીને નિસ્તેજ થતી અટકાવવી હોય તો 'કરજ નિવારણ' એક માત્ર ઉપાય હતો.

૧૯૨૦માં ખેડૂતો પાસે રાજ્યનું લેણું ૬૪,૪૪,૪૬૮ લાખ રૂપિયા અને ૧૯૨૧માં ૬૨,૬૨,૩૭૬ લાખ રૂપિયા લેણું હતું.^{૨૬}

૨૩. Mehta, S.S. "A Biographical Sketch of Vijayshankar Gaorishankar Oza". P.8.

૨૪. Mehta, S.S., પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૦.

૨૫. મહેતા, ગોરધનદાસ નાગરદાસ, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૯૫.

૨૬. ભાવનગર સ્ટેટ એડીએમ રિપોર્ટ, ૧૯૨૦-૨૧, પૃ. ૫૭.

રાજ્યના ખેડૂતો પરના આ લેણાને કારણે રાજ્યને કાયમી આર્થિક ખોટ ભોગવવી પડતી હતી. જોકે ભાવનગરના કૃષિ વિષયક વિકાસ માટે વિજયશંકર ગૌરીશંકર ઓઝાએ ૩૦ લાખ રૂપિયાની લોન ભાવનગર રાજ્યને આપી હતી દુષ્કાળગ્રસ્ત લોકોને રાહત આપવામાં આ ફાળો મહત્વનો હતો.^{૨૭} તેમ છતાંય લોકોનો કરજ ભાર ઓછો થતો ન હતો. કારણ કે ખેડૂતો રાજ્યનું લેણું આપવાનું ટાળતા હતા અને શાહુકારો પાસેથી રકમ લઈ વ્યાજ ચૂકવતા હતા. દુષ્કાળના સમયમાં ખેડૂતોનું જીવન કંગાળ બની જતું હતું. ભાવનગરના દીવાનશ્રી સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીએ મહારાજાશ્રીની મંજૂરીથી ખેડૂતોના કરજ નિવારણ માટેના પગલાંઓ લીધા હતા. રાજ્યના ખેડૂતોને કરજમાંથી મુક્તિ આપવાનો દેશી રાજ્યો અને બ્રિટીશ પ્રાંતોમાં સૌ પ્રથમ પ્રયોગ ભાવનગર રાજ્યએ કર્યો હતો.^{૨૮}

ભાવનગર રાજ્યમાં દીવાનશ્રીના આ પગલાંની ભારત અને વિદેશમાં પણ નોંધ લેવામાં આવી હતી. ૧૯૨૨માં કરજ નિવારણ માટેની એક સમિતિની રચના કરવામાં આવી હતી. આ સમિતિમાં સર ન્યાયાધીશ ભાસ્કરરાય વિઠ્ઠલદાસ મહેતા પણ હતા. આ સમિતિનો ઉદ્દેશ્ય "ગાય પાસેથી દૂધની ઈચ્છા રાખવી હોય તો લીલુ ઘાસ આપવું" એ પ્રકારનો હતો. સૌ પ્રથમ આ સમિતિએ ખેડૂતોના કરજની સાચી માહિતી મેળવી હતી. શાહુકારોના ચોપડાઓમાંથી ખોટી અને સાચી વિગતો શોધી, હજારો ખેડૂતોને કરજમાંથી મુક્તિ આપી હતી. ઈ.સ. ૧૯૩૦ સુધીમાં ખેડૂતો પરનું કરજ ૮૬.૩૮.૮૭૪ હતું તેમાંથી ૨૦.૫૯.૪૭૩ રાજ્યએ ખેડૂતો વતી શાહુકારોને ચૂકવી દીધું.^{૨૯}

૨૭. જાની, એસ.વી., "સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ" પૃ. ૧૮૫.

૨૮. મહેતા, હરજીવન કાળીદાસ", રાજ્યના ખેડૂતોની કરજદારીના કારણો, ભાવનગર સમાચાર, પુ. ૧૯૩, અંક-૨, ૩૧-૧-૧૯૪૦.

૨૯. જોષી, પ્રભાશંકર, "ભાવનગરના ભૂતકાળમાં ડોકિયું-ખેડૂતોની દેવા માફી" સૌરાષ્ટ્ર સમાચાર, ભાવનગર-૨, ૬-૫-૧૯૯૦.

જયારે ખેડૂતો શાહુકારોને કરજ ચૂકવી શકે એમ જ નહોતા ત્યારે રાજ્યે ખેડૂતોના ખાતામાં ઓછા વ્યાજથી રકમ ઉધારી આ કરજ ચૂકવી, ખેડૂતો અને શાહુકારો વચ્ચેના સંબંધો જોડવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો. પછીથી રાજ્યની મહેસૂલી આવકમાં પણ વધારો થયો હતો. આ યોજનાનો પ્રયોગ લિલિયામાં થયો, પરંતુ પછીથી સમગ્ર રાજ્યમાં અમલી બનાવવાના પ્રયત્નો થયા હતા.

સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી અને મહારાજશ્રીના આ સુધારા-પગલાંને શિક્ષિત લોકોએ પ્રશંસા કરી વધાવ્યો હતો. પરંતુ વેપારીઓએ આ સુધારાનો જોરદાર વિરોધ કર્યો હતો. ઘણાએ સારા વકીલો રાખીને કોર્ટમાં આ પગલાંને પડકાર્યા હતા. પરંતુ તેઓને સફળતા મળી નહીં અને તેથી ખેડૂતો અને શાહુકારો વચ્ચેના સંબંધોમાં કડવાશ દેખાવા લાગી હતી. રાજ્યને ખેડૂતો અને વ્યાપારી બન્નેની જરૂર હતી. આખરે ખેડૂતો પાસેથી ચાર ટકા વ્યાજ તો રાજ્યને મળવાનું હતું. આ રકમ ખેડૂતો ક્યાં સુધી ચૂકવી શક્યા અને શું ફાયદો મેળવ્યો એ અશિક્ષિત ખેડૂતોને સમજવું મુશ્કેલ હતું. આ સમયના ખેડૂત આંદોલનકારીઓ તો સંપૂર્ણ કરજ મુક્તિનેજ સુધારો ગણતા હતા.^{૩૦}

(૩) ખેડૂત કલ્યાણ પ્રવૃત્તિઓ :

સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીએ મહારાજાશ્રી કૃષ્ણકુમારસિંહજીના જન્મ પ્રસંગે (૧૯-૫-૧૯૧૨) ૨૦ લાખ રૂપિયાનું ફંડ ઊભું કરવાની યોજના મૂકી હતી. ૧૯૩૧ સુધીમાં આ ફંડ ૨૩,૮૬,૮૩૭ લાખ રૂપિયા થયું હતું.^{૩૧} પછીથી મહારાજાશ્રીએ ખેડૂતોના ૩૩ લાખ માફ કર્યા હતા અને ૨૭ લાખ રૂપિયા ગ્રામ સુધારણા ફંડમાં ગરીબ ખેડૂતોને મદદ કરવા માટે જમા રાખ્યા હતા. ભાવનગરના મહારાજાશ્રી અને દીવાનશ્રીની ખેડૂતો પ્રત્યેની આ મોટી ઉદાર ભાવના હતી. સરપ્રભાશંકર પટ્ટણી, અનંતરાય પટ્ટણીએ

૩૦. પેન્ડસે યાજ્ઞિક અને ટાગોર, "ખેડૂતોની સમસ્યા", પૃ. ૮૬.

૩૧. મહેતા, જયંતિલાલ મોરારજી, "નામદાર મહારાજાશ્રી કૃષ્ણકુમારસિંહજીનો રાજ્યાભિષેક અને લગ્ન" ભાવનગર, પૃ. ૧૮૧.

મહારાજાશ્રી કૃષ્ણકુમાર સિંહજીની મદદથી ખેડૂત સહકારી મંડળની સ્થાપના અને વિકાસ માટેના પગલાંઓ લીધા હતા. રાજ્યના ઉમદા ધ્યેયને લીધે ઘણા ખેડૂત મંડળો સ્થપાયા હતા.^{૩૨} તેમજ જમીનમાંથી વધુ પાક મેળવી શકાય એવું આધુનિક કૃષિ જ્ઞાન આપવા માટે ખેતીવાડી ખાતાની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. મોડેલ ફાર્મ રચવામાં આવ્યા હતા. નાનાભાઈ ભટ્ટે લોકભારતી સંસ્થા દ્વારા ખેતીલક્ષી શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા કરી હતી. તેમના ગ્રામ શિક્ષણનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય પણ ખેતી અને ખેડૂતોની સમૃદ્ધિનો હતો. તેમની સંસ્થામાં કૃષિલક્ષી શિક્ષણ મેળવી હજારો ગ્રામ્ય યુવાનોએ ભાવનગર અને ગુજરાતના ખેતી વિકાસમાં ફાળો આપ્યો.^{૩૩}

સ્વતંત્રતા બાદ દેશી રજવાડાઓના વિલીનીકરણની સાથે ગિરાસદારી નાબુદીનો પ્રશ્ન ઘણો વિકટ હતો. સરકારે 'ખેડે તેની જમીન' નું સૂત્ર અપનાવ્યું હતું. આ કાર્યમાં દેવેન્દ્રભાઈ દેસાઈએ નેતૃત્વ લીધું હતું. બન્ને પક્ષોને સમજાવી સમાધાન દ્વારા ઉકેલ લાવવામાં તેઓએ સફળતા મેળવી હતી. ખેડૂતોને સહાયરૂપ થયા હતા.^{૩૪}

(૪) સિંચાઈ :

દીવાનશ્રી ગગા ઓઝાના સમયમાં ભાવનગર રાજ્યમાં ૧૪૫૦ પાકા કુવા અને ૬૦૧ કાચા કુવા બાંધવામાં આવ્યા હતા.^{૩૫}

૩૨. ત્રિવેદી, ત્રિભુવનદાસ કાળીદાસ, "ભાવનગર રાજ્યની સહકારી મંડળીઓ", દેશીરાજ્ય, પૃ. ૩૬૭.

૩૩. બગડા, બયુભાઈ, લોકભારતી સંસ્થાસરારાની રૂબરૂ મુલાકાતને આધારે તા. ૨૦-૬-૨૦૦૩.

૩૪. પુણ્યસ્મૃતિ-દેવેન્દ્રભાઈ મોતીભાઈ દેસાઈ.

૩૫. ડૉ. કોરાટ, પી.જી. અને બીજા (સંપા), "ભાવનગર રાજ્યનો ઇતિહાસ", પૃ.૨૦૬.

શામળદાસ મહેતાએ પણ ભાવનગરમાં વરસાદની અતિવૃષ્ટિના સંજોગોમાં કુવા અને તળાવો બંધાવ્યા હતા.^{૩૬} આ નાગર દીવાનોની જળાશયોની ઉપયોગિતા અને મહત્વની સૂઝ એ પછીના નાગરદીવાનો અને અધિકારીઓ પાસે પણ હતી.

આ સમય દરમિયાન ભાવનગરમાં ગામડાંઓ કૃષિ આધારિત જીવન વ્યવસ્થામાં જીવનનો નિભાવ કરતા હતા, વળી મહારાજા શ્રી ભાવસિંહજી બીજાના શાસન સમયમાં શરૂઆત ના વરસો કૃષિના ક્ષેત્રમાં કષ્ટદાયક રહ્યા હતા.^{૩૭} આ મુશ્કેલીના ઉકેલ માટે સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીએ સિંચાઈની સગવડતા વધારવા માટેના પગલાંઓ લીધા હતા. ગામડાંઓમાં તળાવો અને કૂવાઓનું ખોદકામ કરાવ્યું હતું. રામધરીમાં રૂ. ૧,૧૬,૮૦૦ના ખર્ચે તળાવ તૈયાર કર્યું, ભીમડાદમાં 'મનહર તળાવ' ખોદાવ્યું આ તળાવ દ્વારા પાક ઉગાડી શકાય એ માટે નહેરો બાંધવામાં આવી હતી. સરપ્રભાશંકર પટ્ટણીના સમયમાં ભાવનગરમાં ૨૦૦૦૦ જેટલા કૂવાઓ હતા. જેમાં ૧૨૪૦૯ પથ્થરથી ચણતર થયેલા હતા. આ જળાશયોના ઉપયોગ થકી ૨૦ લાખ વીધા જમીનમાં સિંચાઈની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી.^{૩૮} આ સમગ્ર યોજનામાં રાજ્યના ઈજનેર ઉપેન્દ્ર ભટ્ટનું માર્ગદર્શન મળ્યું હતું.

તેણે ભાવનગરના મહારાજાશ્રીને અમેરિકાના બંધો અને સિંચાઈ યોજનાઓનું નિરીક્ષણ કરવાનું સૂચન કર્યું હતું, પછી ૧૯૩૯માં રાજ્યના ખર્ચે સિંચાઈ અંગેના અભ્યાસ માટે ઉપેન્દ્ર ભટ્ટને વિદેશ મોકલ્યા હતા. ભાવનગર અને સૌરાષ્ટ્રની ઘણી સિંચાઈ યોજનાઓમાં તેમનો ફાળો મહત્વનો રહ્યો હતો.^{૩૯}

૩૬. ડૉ. કોરાટ, પી.જી. પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ.૨૨૩.

૩૭. પારાશર્ય, મુકુંદરાય, "પ્રભાશંકર પટ્ટણી વ્યક્તિત્વ દર્શન", પૃ. ૮૦-૮૧.

૩૮. Report on the Administration of the Bhavnagar satate for the year 1902-03, P. 32.

૩૯. ભાવનગર સમાચાર, દીપોત્સવી અંક, ૧૯૬૬, પૃ. ૭.

ભાવનગરના ખેતીના વિકાસમાં રંઘોળા સિંચાઈ યોજના, વળાવડ સિંચાઈ યોજના, આંબલા સિંચાઈ યોજના, રામધરી સિંચાઈ યોજના, બાડી પડવા સિંચાઈ યોજના દ્વારા ભાવનગરને દુકાળના વરસોથી બચાવી શકાય એ ઉદ્દેશ્ય સાથે તૈયાર કરવામાં આવી હતી. આ યોજનાઓમાં ઉપેન્દ્ર ભટ્ટે માર્ગદર્શન આપ્યું હતું.^{૪૦} તેઓ સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યના સિંચાઈ યોજનાઓના વડા ઈજનેર થયા હતા. પરંતુ, આ યોજનાઓનો લાભ ભાવનગર ને પણ મળી શકે એ તેમણે ધ્યાનમાં રાખીને સિંચાઈ યોજનાનું માળખું તૈયાર કર્યું હતું.^{૪૧}

ભાવનગરમાં સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીના વહીવટમાં ખેડૂતોને જમીનનો ટુકડો મળ્યો હતો. જ્યારે ઉપેન્દ્ર ભટ્ટે આ ફળદ્રુપ જમીન માટે પાણીની વ્યવસ્થિત યોજના આપી હતી. ભાવનગરમાં આધુનિક ખેતીનો પાયો નાખ્યો હતો. ભાવનગરમાં ઉજ્જડ ફળદ્રુપ જમીનનો પણ ખેતી માટે ઉપયોગ થવા લાગ્યો.

૩.૨ ઉદ્યોગો :

ભારતમાં બ્રિટીશ સરકારની નીતિ ભારતમાં માત્ર કાચા માલનું ઉત્પાદન થાય, જ્યારે બ્રિટને તૈયાર માલનું ઉત્પાદન કરી ભારતમાં વેચવાનું હતું ભારતમાં રેલ્વે અને બંદર વિકાસના પગલા તેઓના આ ઉદ્દેશ્ય માટેના હતા. દેશમાં કાચા માલના ઉત્પાદનનો નફો પાકા માલની ખરીદીમાં જતો રહેતો હતો. દેશના લોકોને નુકસાન થતું હતું.^{૪૨} જોકે ભારતના ઉદ્યોગોના પછાતપણા માટે બ્રિટીશ ઈતિહાસકારો એ ભારતના સામાજિક માળખાને જવાબદાર ગણાવ્યું હતું. બીજી તરફ ભારતીય વિદ્વાનોએ અંગ્રેજોની ભારતનું ધન ઈંગ્લેન્ડમાં એકઠું કરવાની નીતિ ભારતના પછાતપણા માટેનું પરિબળ ગણાવ્યું

૪૦. ભાવનગર સમાચાર, પૂર્વોક્ત, પૃ. ૯.

૪૧. ભાવનગર સમાચાર, પૂર્વોક્ત પૃ. ૯.

૪૨. N. Das ; Ranade Father of Indian Economic Thought" The Times of India & Jan-1961.

હતું.^{૪૩} અંગ્રેજો ભારતમાં કોઈ બીજા વિદેશીઓને પણ નફો ન મળે એમ ઈચ્છતા હતા. જેમકે ૧૮૨૫-૨૬માં જાપાનનું કાપડ ભારતમાં સસ્તા ભાવે વેચાતું હતું, તેથી ૧૮૩૦માં ભારતમાં ઈંગ્લેન્ડથી આવતા કાપડ પર ૧૫% આયાત કર અને બીજા દેશ માટે ૨૦% કર, ૧૮૩૧માં ઈંગ્લેન્ડ માટે ૨૫% અને બીજા માટે ૩૧.૨૫%, ૧૮૩૨માં ૫૦% અને ૧૮૩૩માં ૭૫% કર બીજા દેશો માટે કરવામાં આવ્યો હતો. જ્યારે ઈંગ્લેન્ડ માટે ૧૮૩૬માં ૨૦% અને ૧૮૩૮માં તો ૧૫% કર કરી દેવામાં આવ્યો હતો. આમ ભારતમાં માત્ર ઈંગ્લેન્ડના ઉદ્યોગોનું સંરક્ષણ અને વિકાસ થાય એમ બ્રિટીશ સરકાર ઈચ્છતી હતી. દેશી રાજ્યોમાં પણ એવા ઉદ્યોગોની મંજૂરી આપવી કે જે બ્રિટીશ ઉદ્યોગોને માટે જરૂરી હતા.^{૪૪} આ સ્થિતિનો પ્રભાવ ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રના રાજ્યોમાં પણ પડ્યો હતો. ગુજરાતમાં મિલ ઉદ્યોગ સ્થાપવાનું પ્રથમ સાહસ રણછોડલાલ છોટાલાલે (સાઠોદરા નાગર) કર્યું હતું. ૧૮૬૧માં જીનીકા ફેક્ટરી સ્થાપી હતી. નાગર જ્ઞાતિને વેપારી કુનેહ માટે પ્રતિષ્ઠિત કરી હતી.^{૪૫}

ભાવનગરના નાગર દીવાનો રાજકીય અને વ્યાપારી મુત્સદીગીરીમાં શ્રેષ્ઠ ગણાતા હતા. ભાવનગરમાં લક્ષ્મીશંકર લાખીયા અને પ્રભાશંકર લાખીયા નાગર વેપારીઓએ સૂતર કાંતવા માટેની મિલ શરૂ કરી હતી. ઈંગ્લેન્ડના વોલ્સ અને માર્શલ નામના ઈજનેરની મદદથી પાંચસો ત્રાક અને દસ સાળ વાળી આ મીલ હતી. વણાટ માસ્તર તરીકે ડેનિસહિલ અને ઓરીલી જોનને રાખવામાં આવ્યા હતા. યુરોપિયન વેપારીઓને પણ ભાવનગરનું આકર્ષણ ઊભું કરાવનાર આ નાગર ઉદ્યોગપતિઓ હતા.^{૪૬}

૪૩. બિપિન ચંદ્રા, "રાઈઝ એન્ડ ગ્રોથ ઓફ ઈકોનોમિક નેશનાલિઝમ ઈન ઈન્ડિયા", પૃ. ૮૨.
 ૪૪. શ્રી વાસ્તવ, હરિશંકર, "દિ હિસ્ટ્રી ઓફ ઈન્ડિયન ફેબ્રીક", પૃ. ૩૨૫.
 ૪૫. પટેલ, મંગુભાઈ રામદાસ, "રાવ બહાદુર બેચરદાસ અંબાઈદાસ લશ્કરી-ગુજરાતના સામાજિક અને ઔદ્યોગિક નેતાના જીવનવૃત્તાંતનો અભ્યાસ (ઈ.સ. ૧૮૧૮-૧૮૮૮)", પૃ. ૧૧૬-૧૧૭.
 ૪૬. મહેતા, શિશિર, "મારું જીવ્યું થયું અભિરામ", પૃ. ૩૬૦.

ભાવનગર બંદરેથી વિદેશમાં કાપડ નિકાસ થવા લાગ્યું હતું. ન્યુ જહાંગીર મિલના સફળ સંચાલન અને વિકાસમાં મિલના જનરલ મેનેજર કિશોરભાઈ ઘોળકીયાનો મોટો ફાળો હતો.^{૪૭}

ભાવનગરમાં સૌ પ્રથમ બોબીન્સ બનાવવાનો ઉદ્યોગ પદ્મમન્ન માનશંકર દેસાઈએ યેમ્બ્રુક ઈન્ડસ્ટ્રીઝ સ્થાપી કર્યો હતો. તેઓ આ કંપનીના મેનેજિંગ ડાયરેક્ટર હતા. આ ઘંઘો સ્વદેશી હતો. આ સમયમાં નવા ઉદ્યોગો શરૂ કરવા એ મોટું સાહસ ગણવામાં આવતું હતું.^{૪૮} તેમના આ સાહસમાંથી પ્રેરણા મેળવી બીજા વેપારીઓએ નવા ઉદ્યોગોમાં નાણા રોકવાનું સાહસ કર્યું હતું.

ભાવનગરમાં ઉદ્યોગના ક્ષેત્રમાં વ્યાપારી અને પ્રયોજનશક્તિનો સુમેળ પદ્મમન્ન માનશંકર દેસાઈએ કર્યો હતો જે ઉદ્યોગ વિકાસનું જરૂરી તત્ત્વ ગણાતું હતું.

૩.૩ વ્યાપાર અને વાણિજ્ય :

જૂના સમયથી ભાવનગર અને સૌરાષ્ટ્રના તેમજ ગુજરાતમાં વ્યાપારનું કેન્દ્ર મહાજન સંસ્થા હતી. આ દેશી શરાફો દ્વારા આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ થતી હતી. ઓગણીસમી સદીમાં વેપાર ખેતીજીવન સાથે જોડાયેલો રહેતો હતો. ગ્રામ વિસ્તારોમાં વેપારીઓ અનાજ, કરિયાણું, બિયારણ અને કાપડનો વ્યાપાર કરતા હતા. આ ચીજ વસ્તુઓના બદલામાં વસ્તુની કિંમત ઉપરાંત વ્યાજ પણ લેતા હતા. ગામડાના લોકો આ વેપારીથી શોષિત રહેતા હતા. અપૂરતા અને ભારે વરસાદ કે રોગચાળાના સમયમાં ખેડૂતો આ વ્યાપારીના દેવાદાર બની જતા હતા. આ દુકાનદારો કે શરાફો જથ્થાબંધ ઘંઘા માટે શહેરોમાં પણ પેઢીઓ સ્થાપી હતી. ભાવનગરના નાગર શાહુકાર હરિપ્રસાદ સંતોકરામ

૪૭. જુઓ, વડનગરા નાગર પરિવાર પરિચય ગ્રંથ.

૪૮. પરિખ, રસિકલાલ અને શાસ્ત્રી, હરિપ્રસાદ, (સંપા), "ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ", પૃ. ૨૭૪.

દેસાઈની મુંબઈમાં પેઢી હતી.^{૪૮} ભાવનગરમાં પણ તેમનો ઘંઘો ચાલતો હતો. આ શરાફો, સામંતો, રાજાઓને વ્યાપારી વ્યાજથી નાણા આપતા હતા ભાવનગર અને ઘોઘાના મુંબઈ સ્થિત નાગર શરાફોએ ભાવનગર રાજ્યની સંકટગ્રસ્ત સ્થિતિમાં નાણા આપ્યા હતા. ભાવનગરને વિજયશંકર ગવરીશંકર ઓઝાની શરાફી પેઢીએ ૩૦ લાખ રૂપિયા શરાફી વ્યાજથી આપ્યા હતા. ભાવનગરમાં આ સમય દરમિયાન જૈન વ્યાપારીઓ કરતા નાગર મહાજનની સ્થિતિ ચડિયાતી હતી.^{૪૦} ભાવનગરના વિદ્યુતરાય યશવંતરાય દેસાઈ કુશળ વેપારી હતા, એમના વડીલો શ્રી હરિપ્રસાદ દેસાઈ અને છગનલાલ દેસાઈની મુંબઈમાં મોટી શરાફી પેઢી હતી. તેઓ બાર્સી મિલના માલિક પણ હતા. આ મિલનું સફળ સંચાલન વિદ્યુતરાય દેસાઈએ કર્યું હતું.^{૪૧}

વિરેન્દ્રરાય ચંદ્રપ્રસાદ દેસાઈ પણ પ્રતિષ્ઠિત વ્યાપારી હતા. તેમની પેઢી મુંબઈમાં હતી.^{૪૨}

આ નાગર શાહુકારો પોતાની પેઢીમાં ગુમાસ્તા, મુનીમો, નોકરો રાખતા હતા. આ વેપારીઓ માલની ખરીદી તથા વેચાણ માટે દલાલોને ભારતના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં મોકલતા હતા. તેમની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓને લીધે ભાવનગર અને ગુજરાતના બીજા પ્રદેશોનો વ્યાપાર ઘબકતો રહેતો હતો.^{૪૩}

૪૮. દેસાઈ, નીરાબહેન, "ગુજરાતમાં ઓગણીસમી સદીમાં સામાજિક પરિવર્તન", પૃ. ૩૭૮.

૪૦. રામલાલ નવનીતલાલ", દી.બ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીના સંસ્મરણો — અર્વાચીન ગુજરાતી શિક્ષણના સવાસો વર્ષ", પૃ. ૬૯.

૪૧. ભાવનગર સમાચાર, ૧૪-૫-૧૯૬૫.

૪૨. જુઓ, વડનગરા નાગર પરિવાર પરિચય ગ્રંથ, ભાવનગર.

૪૩. જુઓ, પરિખ રસિકલાલ અને બીજા, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, ૨૭૫.

ભાવનગરના વ્યાપાર અને હુન્નર ઉદ્યોગને ટકાવી રાખવામાં આ નાગર ગૃહસ્થોની પેઢી નો ફાળો મહત્વનો રહ્યો હતો. સ્વતંત્રતા બાદ ભાવનગરના વ્યાપારના વિકાસમાં દેવેન્દ્રભાઈ દેસાઈ, પ્રસન્નવદનભાઈ મહેતા અને દિગંત ઓઝા જેવા નાગર સમાજ સેવકોએ અગત્યની ભૂમિકા અદા કરી હતી. પ્રસન્નવદનભાઈ મહેતાએ રેલ્વે બજેટમાં ભાવનગર તારાપુર રેલ્વે લાઈન મંજૂર કરાવી ભાવનગરના વ્યાપારના વિકાસનો ઉત્તમ માર્ગ તૈયાર કર્યો, પરંતુ આ સમય દરમિયાન લોકસભાનું વિસર્જન થતા આ સુંદર યોજના અટકી ગઈ.^{૫૪}

(૧) ભાવનગર બંદર :

ઈ.સ. ૧૭૨૩માં ઠાકોરશ્રી ભાવસિંહજી પહેલાએ શિહોરથી વડવા ગામમાં રાજધાની સ્થાપવાનું એક કારણ વડવા પાસેનો દરિયાકાંઠો પણ હતું. આ યુગ દરિયાઈ વ્યાપાર દ્વારા સમૃદ્ધિ લાવવાનો હતો. શિહોરના ઠાકોરશ્રી આ યુગના પારખુ હોવાથી વડવાનું ભાવનગર નામકરણ કરી એક બંદરીય શહેર તરીકે સ્થાપવાનો તેમનો વિચાર હતો. ઘોઘા પણ આ સમયના મહત્વના બંદર તરીકે હતું. ભાવનગરના વ્યાપારમાં આ બંદરીય વ્યાપારનું ઘણું મહત્વ હોવાથી ભાવનગર રાજ્યના દીવાનશ્રી ગગા ઓઝાએ ભાવનગર બંદરનો વિકાસ કર્યો હતો. બંદર સુધી જવા માટે રસ્તો બંધાવ્યો, માલ પરની જકાત ઘટાડી, માલની રક્ષણની વ્યવસ્થા કરી હતી, તેને લીધે ભાવનગરમાં વસ્તુઓની આયાત-નિકાસ થવાથી આવકમાં વધારો થયો. ભાવનગર ઉપરાંત પોર્ટ વિક્ટર બંદરેથી પણ આયાત-નિકાસ થતી હતી. દિલ્હી, લખનૌ, બનારસ, આગ્રા, અમૃતસર જેવા મોટાશહેરોમાંથી વસ્તુઓ નિકાસ થવા માટે ભાવનગર બંદરે આવતી હતી^{૫૫}. ઘણા વેપારીઓએ

૫૪. દેસાઈ, હરકાંતભાઈ, ભાવનગરની મુલાકાતને આધારે તા. ૧૦-૨-૨૦૦૪.

૫૫. ડૉ. કોરાટ, પી.જી. અને બીજા, પૂર્વોક્તગ્રંથ, પૃ. ૨૨૪.

ભાવનગરમાં પેઢીઓ સ્થાપી હતી. ભાવનગરના બંદરીય વ્યાપારના વિકાસમાં દીવાનશ્રી વિજયશંકર ગવરીશંકર ઓઝા અને વિઠ્ઠલદાસ શામળદાસ મહેતાનો ફાળો પણ રહ્યો છે. પરંતુ ભાવનગરના બંદરી વિકાસનો સુંવર્ણયુગ સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીના દીવાનપદ દરમિયાન રહ્યો હતો.^{૫૬} જૂના સમયમાં તો ભાવનગર બંદરનો વેપાર ધીકતો હતો. જાવા, સુમાત્રા, ઈરાની અખાત, રાતો સમુદ્ર, ઝાંઝીબાર, મોઝામ્બીક, માડા ત્રાસ્કર મોમ્બાસા જેવા બંદરો સાથે ભાવનગર બંદરનો વ્યાપાર જોડાયેલો હતો. કાઠિયાવાડના બંદરીય વેપારનો ૫૦% કરતા વધારે હિસ્સો ભાવનગરને મળતો હતો. ભાવનગરએ પશ્ચિમ કિનારા પરનું મહત્ત્વનું બંદર ગણાતું હતું પરંતુ ઘણી નદીઓ ભાવનગરમાં સમુદ્રને મળતી હોવાથી બંદરમાં કાદવ ભરાઈ જતો હતો.^{૫૭} સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીએ રાજ્યનું દીવાનપદ સંભાળ્યા પછી તેમણે રાજ્યના બંદરીય હકો પર ધ્યાન આપ્યું હતું. કારણ કે ભાવનગરની આર્થિક સમૃદ્ધિ માટે બંદરનું મહત્ત્વ હતું. બંદરમાં ભરાયેલા કાદવને દૂર કરવા માટે ડચ કંપનીને બોલાવી બંદરમાં ડ્રેજિંગ કાર્ય કરાવ્યું, બ્રુસ વ્હાઈટ કંપનીના એલેક્ઝાંડર ગીબનને ભાવનગર બોલાવી બંદરની વિશાળતા માટેનો નકશો તૈયાર કરાવી, સ્ટીમરને આવવા-જવા માટેની સુવિધાઓ વિકસાવવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો.^{૫૮} બંદરમાંથી આવક વધારવા તેમજ બંદરીય હકો મેળવવા માટે મુંબઈના ગવર્નરને વારંવાર વિનંતી કરી ભાવનગરના બંદરીય વિકાસની તકો પ્રાપ્ત કરી હતી.^{૫૯}

ભાવનગર બંદરની વિશાળતામાં વધારો થતાં ભાવનગર બંદરે મોટી સ્ટીમરો પણ આવવા લાગી હતી. ૧૮૫૮થી ભાવનગર બંદરને વિકાસની જે અડચણો હતી તે સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીએ દૂર કરી હતી. આ બંદરેથી ૧૮૩૧-૩૨માં રૂ. ૭૫,૮૫,૩૩૩ની

૫૬. રાજગોર, શિવપ્રસાદ બી. "ગુજરાત એક દર્શન", પૃ. ૨૭૨.

૫૭. ભાવનગર સમાચાર, ૧૪-૪-૧૯૬૧.

૫૮. ભાવનગર સમાચાર, પૂર્વોક્ત. ૧૪-૪-૧૯૬૧.

૫૯. ભટ્ટ, રવિશંકર સં. "વિશેષ રેખાચિત્રો" પરિચય ટ્રસ્ટ, પૃ. ૮.

આયાત અને રૂા. ૧૯,૪૧,૦૮૯ની નિકાસ થઈ હતી. ઈ.સ. ૧૯૩૨-૩૩માં રૂા. ૨,૩૩,૨૬,૬૨૯ની આયાત અને રૂા. ૩૧,૨૯,૧૨૯ ની નિકાસ હતી. ૧૯૩૩-૩૪માં ભાવનગરનો દરિયાઈ વ્યાપાર રૂા. ૬,૯૬,૦૭,૫૬૦ હતો. તેમા વિદેશ વ્યાપાર રૂા. ૩,૩૮,૦૬,૧૯૯ જેટલો હતો. ૧૯૩૯ સુધી વ્યાપારમાં વધારો થતો રહ્યો હતો. પરંતુ બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી ભાવનગર બંદરનો વિકાસ રૂંધાતો રહ્યો.^{૬૦} ભાવનગર બંદરના હક્કો મેળવવા માટે સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીએ રાઉન્ડ ટેબલ કોન્ફરન્સમાં પણ હાજરી આપી હતી.^{૬૧} બંદરના વ્યાપારની વ્યવસ્થા અને માળખાગત સુવિધા માટે વ્યાપાર ઉદ્યોગ ખાતાની ઓફિસ બાંધવામાં આવી હતી. ભાવનગર બંદર પર સંખ્યાબંધ ગોડાઉનો બાંધવામાં આવ્યા હતા. બંદરીય વ્યાપારને ઉત્તેજન આપવા માટે ભાવનગરના નગરશેઠો, અનાજના વેપારીઓ, લોખંડના વેપારીઓ, સાકર-ખાંડના વેપારીઓ, લાકડાંના વેપારીઓ, ઉપરાંત ભાવનગર બંદરીય વ્યાપાર સાથે જોડાયેલા દિલ્હી, મુંબઈ કરાંચી જેવા શહેરોના વેપારીઓની વરસમાં ત્રણેક સભાઓ મળતી હતી. બંદરીય વ્યાપારમાં અગવડતાઓ-સગવડતાઓ અંગેની ચર્ચા અને સૂચનો પ્રમાણે બંદરીય વ્યાપાર નીતિમાં સુધારા વધારા કરવામાં આવતા હતા. વેપારીઓની કોઈ મુશ્કેલીઓની રજૂઆત થતી, તો તરત જ તેના ઉપાયના હુકમ કરી દેવામાં આવતા હતા. રાજ્યની મુશ્કેલીઓની જાણ પણ વ્યાપારીઓને કરવામાં આવતી હતી.^{૬૨} વ્યાપારીઓ પણ રાજ્યના આર્થિક વિકાસમાં ભાગીદાર થાય એવી સૂઝ સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી અને અનંતરાય પટ્ટણી પાસે હતી.

ભાવનગરના રાજાઓ, નાગર દીવાનો અને નાગર પ્રજાસેવકોને લીધે ભાવનગરના બંદરીય વ્યાપારમાં પ્રગતિ થઈ હતી.

૬૦. રાજગોર, શિવપ્રસાદ, પૂર્વોક્તગ્રંથ, પૃ. ૨૭૨.

૬૧. ભાવનગર અભિલેખાગાર, ભાવનગર રાજ્ય સેક્રેટરીએટ ફાઈલ નં. ૨૨૭.

૬૨. ભાવનગર સમાચાર, ૮-૪-૧૯૬૧.

(૨) બેંક :

ઓગણીસમી સદીના છેલ્લા દસકા સુધી ભાવનગરમાં બેંકની સુવિધા ન હતી. પરંતુ શાહુકારો પાસે પૈસા જમા કરવામાં આવતા અને શાહુકાર તેનું વ્યાજ પણ આપતા હતા એમ લોકો પણ શાહુકારો પાસેથી પૈસા મેળવી તેનું વ્યાજ ભરતા હતા. ઘણી વખત રકમની સામે જમીન કે સોનાના ઘરેણા શાહુકાર પાસે ગિરવે મૂકવા પડતા હતા. શાહુકારો ધન મેળવવાની લાલસામાં લોકોનું શોષણ કરતા હતા. આ શોષિતવર્ગમાં ખેડૂતવર્ગની સંખ્યા વધારે રહેતી હતી.^{૬૩}

રાજ્ય અને લોકો બન્ને પર આ શાહુકારોનો પ્રભાવ રહેતો હતો. ભાવનગરના રાજાને વિજયશંકર ઓઝાએ રાજ્યને ૩૦ લાખ રૂપિયા લોન પેટે આપ્યા હતા, તો રાજ્યએ તેમને બે વરસ માટે દીવાનની પાઘડી પહેરાવી હતી.^{૬૪}

લોકોને શાહુકારોના શોષણમાંથી બચાવી શકાય એવી નાણાંકીય સંસ્થા—બેંક સૌ પ્રથમ ભાવનગરમાં ૧ એપ્રિલ, ૧૯૦૨માં સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીના પ્રયાસોથી શરૂ થઈ હતી. શરૂઆતમાં આ બેંક ભાવનગર દરબાર સેવિંગ્સ બેંક' તરીકે ઓળખાતી હતી.^{૬૫}

આ બેંક લોકોમાં 'ભાવસિંહજી સેવિંગ્સ બેંક' તરીકે જાણીતી થઈ હતી. લોકો આ બેંકમાં કોઈપણ પ્રકારના ભય વગર થાપણ મૂકતા હતા આ થાપણ ૭૫ લાખ રૂપિયા જેટલી થઈ હતી. આ થાપણ ઉપર લોકોને ૩.૭૫% ના દરે વ્યાજ ચૂકવવામાં આવતું હતું. આ બેંકે ૧૫ લાખના બોન્ડ બહાર પાડી રાજ્યના આર્થિક વિકાસની ઝુંબેશ શરૂ કરી હતી. બેંકની થાપણમાંથી ખેડૂત કલ્યાણની પ્રવૃત્તિઓ કરી હતી.^{૬૬}

૬૩. ડૉ. જાની, એસ.વી. પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૩૬૭.

૬૪. ભટ્ટ, રવિશંકર, "પૂર્વોક્તગ્રંથ", પૃ. ૮.

૬૫. Report on the Administration of the Bhavnagar State for the year 1902-1903, P. 32.

૬૬. ડૉ. કોરાટ, પી.જી. અને બીજા, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૨૩૮.

ભાવનગરના વ્યાપાર અને વાણિજ્યના વિકાસમાં આ બેંકનું બહુમૂલ્ય યોગદાન રહ્યું. આ બેંકે વીજળી, વહાણવટું અને શહેરી વિકાસ માટે ભંડોળ આપ્યું હતું. ૧૯૪૩માં સાવરકુંડલા અને ૧૯૪૩માં બોટાદમાં શાખાઓ ખોલવામાં આવી. ૩૦-૧૦-૧૯૪૭માં આ બેંકની થાપણ રૂ. ૨૯૯૩.૪૯ લાખ હતી.^{૬૭} ૧૯-૧-૧૯૫૦માં આ બેંકનું 'સ્ટેટ બેંક ઓફ સૌરાષ્ટ્ર' નામાભિધાન થયું. ભાવનગર અને સૌરાષ્ટ્રના વિકાસમાં પાયાનું પ્રદાન આપનાર બેંકનો બીજ વિચાર સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીનો હતો. અનંતરાય પટ્ટણી, સુરેશ બુચ જેવા ગૃહસ્થોની પ્રવૃત્તિઓએ બેંકના વિકાસને બળ આપ્યું.

(૩) સહકારી પ્રવૃત્તિઓ :

૧૯૦૪માં ભારતમાં સહકારી પ્રવૃત્તિના મૂળ નંખાયા હતા. ભારતમાં સહકારી પ્રવૃત્તિઓની ચળવળ શરૂ કરનાર ભાવનગરના લલ્લુભાઈ શામળદાસ મહેતા અને વૈકુંઠભાઈ લલ્લુભાઈ મહેતા હતા. આ નાગર ગૃહસ્થોની સહકારી પ્રવૃત્તિઓ નો પડઘો ભાવનગરમાં પણ પડ્યો હતો. ભાવનગરમાં દેવેન્દ્રભાઈ મોતીભાઈ દેસાઈ અને પ્રસન્નવદનભાઈ મહેતા ભાવનગર જિલ્લાની સહકારી પ્રવૃત્તિઓના સૂત્રધાર અને સલાહકાર રહ્યા. દેવેન્દ્રભાઈ દેસાઈ સહકારી પ્રવૃત્તિઓને માત્ર આર્થિક પ્રશ્નો માટેની પ્રવૃત્તિ ઉપરાંત પરિપૂર્ણ જીવન માટેની પ્રવૃત્તિ અને જીવન જીવવાની કળા ગણતા હતા. તેઓએ ભાવનગર જિલ્લા સહકારી બેંક, ભાવનગર ડીસ્ટ્રીક્ટ કો.ઓ. બેંક, ભાવનગર મહિલા સહકારી સંઘ, ભાવનગર જિલ્લા સહકારી ખરીદ વેચાણ સંઘની રચનામાં બહુમૂલ્ય યોગદાન આપ્યું હતું. પ્રસન્નવદનભાઈ મહેતાએ ભાવનગર જિલ્લા સહકારી બેંકમાં ઉપપ્રમુખ રહીને બેંકની પ્રગતિની પ્રવૃત્તિઓ કરી હતી. દેવેન્દ્રભાઈ દેસાઈએ ખેડૂતોના ઉત્કર્ષ માટે સહકારી મંડળીઓ સ્થાપી હતી. ખેડૂતોના ખેતરોમાં પાકતા ઉત્પાદનમાં તેમજ માલના વેચાણમાં થતું, શોષણ અટકાવવા ખરીદ વેચાણ સંઘોની સ્થાપના કરી હતી.

૬૭. Government of Saurashtra, Memorandum on state bank of Saurashtra Submitted by Government of Saurashtra to Govt. of India, 1955, p. 17.

આ ઉપરાંત હાથશાળ ઉદ્યોગનો વિકાસ, હાથશાળ વણકર મંડળીઓને આર્થિક સહાય, અદ્યતન સાધનો, રંગાટકામ, વેચાણ ભંડારો (ગાંધી સ્મૃતિ સંચાલિત) શહેર તથા ગ્રામ્ય કક્ષા સુધી સ્થાપવામાં દેવેન્દ્રભાઈ દેસાઈ અને પ્રસન્નવદનભાઈ મહેતાનો અમુલ્ય ફાળો હતો.^{૬૮}

અજીતરાય માનશંકર ઓઝાએ પણ આ પ્રવૃત્તિઓમાં સેવા આપી હતી. વૈકુંઠભાઈ લલ્લુભાઈ મહેતાએ સૌરાષ્ટ્રમાં કેડીટ સોસાયટીઓની રચનામાં રસ લીધો હતો.

દેવેન્દ્રભાઈ દેસાઈ ગુજરાત રાજ્યના પ્રધાનમંડળમાં પંચાયત, સામૂહિક વિકાસ, સર્વોદય, ઉદ્યોગ તથા વિજળી વિભાગના પ્રધાન રહ્યા હતા જ્યારે પ્રસન્નવદનભાઈ મહેતા ભાવનગર જિલ્લાના બે ટર્મ સુધી લોકસભાના સભ્ય તરીકે રહ્યા હોવાને કારણે ભાવનગર જિલ્લાના આર્થિક વિકાસની તકો વિશેષ પ્રાપ્ત થતી હતી.

૩.૪ પ્રકીર્ણ :

ભાવનગરમાં ગ્રામોદ્યોગ, કામદાર કલ્યાણ, ખાદી, દુષ્કાળ રાહત, રોજગાર, વાહન વ્યવહાર, વસવાટ, વીજળીની સુવિધાઓ અને વિકાસ પ્રવૃત્તિઓમાં નાગર જ્ઞાતિનું પ્રદાન રહ્યું હતું.

૩.૪.૧ ગ્રામ સુધારણા :

સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીના દીવાનપદે ભાવનગરમાં ગ્રામ સુધારણાની પ્રવૃત્તિઓ માટે ગ્રામ સુધારણા ફંડની ફાળવણી કરવામાં આવી હતી. ૨૭ લાખ રૂપિયા આ ફંડમાં રાખવામાં આવ્યા હતા. આ ફંડના વ્યવસ્થિતિ ઉપયોગ કરવા માટે ગામના આગેવાનો સમિતિઓ બનાવવામાં આવી હતી. આ માટે ગ્રામ પંચાયતોનો આરંભ થયો હતો.^{૬૯}

૬૮. જૂઓ, પુણ્ય સ્મૃતિ, પૂર્વોક્ત.

૬૯. Bhavnagar State Adm. Report 1924-25, P. 11.

ખેડૂતોની જરૂરીયાતો પ્રમાણે આ ફંડમાંથી વ્યાજબી દરથી નાણા આપવાની જોગવાઈ કરવામાં આવી હતી. ભાવનગરના દરેક ગામોમાં પંચાયતો સ્થાપવામાં દેવેન્દ્રભાઈ દેસાઈનો ફાળો રહ્યો હતો.

૩.૪.૨ રોજગારની તકો :

ભાવનગર શહેર અને ગામડાઓમાં રોજગારીની તકો ઉભી કરવામાં નાગર ગૃહસ્થોએ પ્રયત્નો કર્યા હતા. સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીના પ્રોત્સાહનને લીધે ભાવનગરમાં હુન્નરકલાના પ્રદર્શનો યોજવામાં આવતા હતા. શ્રેષ્ઠ કારીગરોને રાજ્ય તરફથી પ્રોત્સાહન આપવામાં આવતું હતું. ભાવનગરમાં અખિલ ભારતીય કોંગ્રેસના અધિવેશન દરમિયાન હુન્નરકલાના પ્રદર્શનની વ્યવસ્થાના મુખ્ય સંચાલક તરીકે દેવેન્દ્રભાઈ દેસાઈએ સેવા આપી હતી. ભાવનગરમાં વણાટકલા, રંગાટકલાને વિકસાવવામાં દેવેન્દ્રભાઈ દેસાઈ, નાનાભાઈ ભટ્ટ, સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી, પ્રસન્નવદન મહેતા અને હરકાન્તભાઈ દેસાઈનું પ્રદાન રહ્યું.

શ્રી મૂળશંકર છોટાલાલ ભટ્ટ સ્ત્રીઓને શિક્ષણ અને તેમની આર્થિક સ્વનિર્ભરતાના આગ્રહી હતા. આ માટે તેમણે ભાવનગરમાં ભાવનગર સ્ત્રી કેળવણી મંડળના સંચાલન હેઠળ સી.આર.ભટ્ટ અનૌપચારિક શિક્ષણ અને મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકતા વિકાસ કેન્દ્રનો વિચાર આપ્યો. આ કેન્દ્ર દ્વારા ભાવનગર શહેર અને આજુબાજુના વિસ્તારોમાંથી મહિલાઓને માટે વ્યવસાય અને હુન્નરકલાને ઉપયોગી તાલીમ અને શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી.^{૭૦}

૩.૪.૩ દુષ્કાળની સ્થિતિમાં સેવાકાર્ય :

સૌરાષ્ટ્ર અને ભાવનગરમાં ૧૯૦૦, ૧૯૧૨, ૧૯૧૮ અને ૧૯૪૮માં દુષ્કાળની સ્થિતિનું નિર્માણ થયું હતું. આ દુષ્કાળની સ્થિતિમાંથી લોકોની ઉગારી લેવા માટે

૭૦. ભટ્ટ, પારસ અને ભટ્ટ કિરીટ (સંપા), "જીવન સભર", અમદાવાદ, ૨૦૦૪ પૃ.૨૧.

ભાવનગરના દીવાનશ્રી વિઠ્ઠલદાસ મહેતા અને સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીએ રાજ્ય તેમજ ખાનગી સદાવ્રતો શરૂ કરાવી, લોકોને રાહતો આપી હતી.

દુષ્કાળને લીધે વેપારીઓના નાણાં ગામડાંમાં ડૂબી ગયા હતા. વેપારીઓ બીજા શહેરોમાં જવા લાગ્યા હતા. લોકો ગામની સીમમાંથી વૃક્ષો કાપી તે વેચીને જીવન નિર્વાહ કરતા હતા. કેટલાક લોકો લૂંટફાટ પણ કરતા હતા. આ દુષ્કાળને લીધે ગામડાંના લોકો ગરીબ અને નિરુત્સાહી બની ગયા, જ્યારે શહેરોમાં લોકોમાં દંભ, સ્વાર્થ અને વ્યસનનો પ્રવેશ થયો. શહેરમાં પણ વ્યાપારની આવક ઘટી હતી. આ સ્થિતિને દૂર કરવા માટે સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીએ ખેતી, વ્યાપાર, બેંક, બંદર, રેલ્વેના ક્ષેત્રના કેટલાક પગલાંઓ લીધા હતા.^{૭૧}

પશુઓને બચાવવા માટે ઘાસચારાનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો હતો. બોર તળાવમાં પાણીનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો હતો.^{૭૨}

૧૯૪૮માં વરસ નબળું થતા દેવેન્દ્રભાઈ દેસાઈ કે જે સૌરાષ્ટ્ર પ્રજા પરિષદના મંત્રી હતા, ખૂબ જ ઘગશ અને નિષ્ઠાભાવે ભાવનગરમાં રાહતકામો શરૂ કરાવ્યા અને દેખરેખ રાખી લોકોના દુઃખો દૂર કર્યા હતા.^{૭૩}

૩.૪.૪ ભાવનગરનું શહેરીકરણ :

ભારતમાં અંગ્રેજોના પ્રભાવ હેઠળ નગરીકરણ થયું હોવાની માન્યતા પ્રવર્તે છે. પરંતુ પ્રાચીન ભારતમાં સુવ્યવસ્થિત અને વિશાળ નગરો હતા. આ નગરોમાં ભૌતિક સુવિધાઓની સાથે આ નગરીય સભ્યતાની નૈતિકતા અને આધ્યાત્મિકતા સંપન્નતા પણ હતી.

૭૧. મહેતા, ગોરધનદાસ નાગરદાસ, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૮૮.

૭૨. મહેતા, ગોરધનદાસ, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૦૩.

૭૩. જુઓ, પુણ્ય સ્મૃતિ, દેવેન્દ્રભાઈ મોતીભાઈ દેસાઈ, ભાવનગર.

આધુનિક યુગમાં નગરજીવનની સમૃદ્ધિ અને ભૌતિક સુખ સગવડતાઓને શહેરીકરણ કે નગરીકરણનો આધાર ગણવામાં આવ્યા. આ દષ્ટિએ ઈ.સ. ૧૭૨૩માં 'વડવા' ગામમાં ભાવનગર નામકરણ દ્વારા રાજધાનીની સ્થાપના થઈ, એ સાથે જ ભાવનગરના નાગર દીવાનો કે જે ઘોઘામાં રાજકીય અને આર્થિક ક્ષેત્રમાં મોભાનું સ્થાન ભોગવતા હતા. તેમનો ભાવનગરમાં વસવાટ થતાં ભાવનગરમાં ભૌતિક સુવિધાઓનો આરંભ થયો હતો. ભાવનગરમાં ગગા ઓઝા, શામળદાસ મહેતા, વિઠ્ઠલદાસ મહેતા, વિજયશંકર ઓઝા, લલ્લુભાઈ મહેતા, સરપ્રભાશંકર પટ્ટણી, અનંતરાય, પટ્ટણી, વિરેન્દ્રરાય મહેતા, ઉપેન્દ્ર ભટ્ટની વરણી વહીવટી પ્રવૃત્તિઓ અને કૌશલ્યોનો પડઘો ભાવનગરના ભૌતિક વિકાસમાં પડ્યો હતો. શ્રી માજીરાજબા કન્યાશાળા, આલ્ફ્રેડ, હાઈસ્કૂલ, શામળદાસ કોલેજ, બાર્ટન લાયબ્રેરી દ્વારા સાક્ષરતાનો ફેલાવો કર્યો હતો એ નગરીકરણમાં મહત્ત્વનું હતું. સાર્વજનિક બાંધકામો^{૭૪} રસ્તાઓ, પાણી પૂરવઠા વ્યવસ્થા, ધર્મશાળા, બગીચો, જાહેર વૃક્ષ ઉછેર, ઉદ્યોગ, વિક્ટોરિયા પાર્ક, ભાવનગર નગરપાલિકાની પ્રવૃત્તિઓ થકી ભાવનગરની શોભામાં વધારો કર્યો હતો.

ભાવનગરમાં ૧૮૨૩ થી પ્રજાકીય સુધરાઈની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી તેના સભ્ય વિરેન્દ્રરાય ચંદ્રપ્રસાદ દેસાઈ રહ્યા. પછીથી ગુલાબરાય દેસાઈ, સાકરલાલ મહેતા અને અમરલાલ મહેતા તેના સભ્યો થયા, આ સભ્યોએ ભાવનગરમાં રસ્તાઓનું આધુનિક ઢબે બાંધકામ, રસ્તાઓની સફાઈ, શહેરમાં મકાન બાંધકામનું નિયમન, પાણી પુરવઠા, ડ્રેનેજ, કૃષ્ણનગરની રચના દ્વારા ભાવનગરની સુંદરતા વધારી હતી. દેવેન્દ્રભાઈ દેસાઈના પ્રયત્નોથી શિહોરના તળાવના પાણીનો પ્રવાહ ખોડીયાર તળાવમાં જોડી ભાવનગરમાં પાણીની સુવિધા આપી, બાલવાટિકાઓ, અદ્યતન માર્કેટ, હેલ્થ સેન્ટર,

૭૪. નગીનદાસ મંછારામ, કાઠિયાવાડના ૧૬ ભૂપતિ સાહેબના ઐતિહાસિક વૃતાંતો (ચરિત્ર માળા), પૃ. ૧૩૫.

રસ્તાઓ પર દીવાબતી, ફાયર બ્રિગેડ, સહકારી ગૃહ બાંધનારી મંડળીઓને જમીન મધ્યમ અને ગરીબ વર્ગના લોકોને મકાનો આપવામાં આવ્યા.^{૭૫} રહેઠાણ, શિક્ષણ, આરોગ્ય, બજાર, મનોરંજન, સલામતિ, ગંદકી નિવારણ જેવી શહેરીકરણની પ્રવૃત્તિઓમાં નાગર ગૃહસ્થોનો ફાળો હતો.

---

૭૫. ભાવનગર સમાચાર, ૮-૧-૧૯૬૬.

પ્રકરણ-૭
ભાવનગરના સાંસ્કૃતિક વિકાસમાં પ્રદાન
(ઈ.સ. ૧૮૮૫ થી ઈ.સ. ૧૯૮૫)

૧. ભૂમિકા

૨. ભાવનગરમાં સાંસ્કૃતિક વિકાસ માટેના પ્રેરકબળો

- ૨.૧ નાગર પરિવારના સંસ્કારો
- ૨.૨ ભાવનગરમાં સૂરત અને નડીયાદના વિદ્વાન નાગરોનો વસવાટ.
- ૨.૩ ભાવનગરના નાગર દીવાનો અને સાક્ષરોના સંબંધો.
- ૨.૪ ભાવનગરમાં પારસીઓનો વસવાટ અને પ્રવૃત્તિઓનો પ્રભાવ.
- ૨.૫ નાગર ગૃહસ્થોનો જુદાં જુદાં પ્રદેશોનો પ્રવાસ.
- ૨.૬ ઓક્લેન્ડના અધોમુખી નિસ્પંદન સિદ્ધાંતનો પ્રભાવ.

૩. ભાવનગરમાં સાંસ્કૃતિક વિકાસ.

- ૩.૧ કેળવણી.
  - ૩.૧.૧ નાગર કેળવણીકારો.
  - ૩.૧.૨ નાગર-આદર્શ શિક્ષકો અને કેળવણીકારો.

૩.૨ સાહિત્ય.

૩.૨.૧ નાગર સાહિત્યકારો.

૩.૨.૨ સાહિત્ય સંસ્થાઓ.

૩.૨.૩ પત્રકારિત્વ.

૩.૨.૪ નાટક-રંગભૂમિ.

૩.૨.૫ સંગીત અને નૃત્યકલા

૩.૨.૬ સ્થાપત્ય

૩.૨.૭ ચિત્રકલા અને છબીકલા

૩.૨.૮ રમત-ગમત

૩.૨.૯ આયુર્વેદ

૩.૨.૧૦ પ્રકીર્ણ

પ્રકરણ-૭ ભાવનગરના સાંસ્કૃતિક વિકાસમાં પ્રદાન (ઈ.સ. ૧૮૮૫ થી ઈ.સ. ૧૯૮૫)

૧. ભૂમિકા :

ભાવનગરની ભૂમિ રાજસત્તા અને સાંસ્કૃતિક ઐશ્વર્યની ભૂમિ રહી હતી. પ્રાચીન વલ્લભીએ વિદ્યા અને ધર્મનું વિશ્વ પ્રસિદ્ધ કેન્દ્ર હતું. ચીનમાંથી વિદ્વાનો આ ભૂમિમાં વિદ્યા અર્થે આવ્યા હતા. શીલાદિત્ય પહેલાથી શીલાદિત્ય સાતમાં સુધી જાહોજહાલીથી વલ્લભી પ્રસિદ્ધ હતું.^૧

પ્રાચીન સમયમાં ભાવનગરથી થોડે દૂર હસ્તવપ્ર (હાથબ), દેશના બંદરોમાં એક સમૃદ્ધ ‘બંદરીય નગર’ હતું. દેશ અને અગ્નિ એશિયા તથા દુનિયાના બીજા દેશોમાંથી ધનનો પ્રવાહ આ ભૂમિમાં ખેંચાઈને આવતો હતો. અનેક વિદેશી મુસાફરોએ ભાવનગરની ભૂમિ વલભી, મહુવા, તળાજા, શિહોર, પાલિતાણાના સાંસ્કૃતિક વૈભવની પ્રશંસા કરી હતી.

ભાવનગર રાજ્યમાં ગોહિલકૂળના શાસકો પણ સંસ્કૃતિ પ્રેમી હતા. ભાવનગરના લોકોનું સંસ્કૃતિકરણ કરવામાં નાગરોનો સાથ અને સહકાર હતો.

સૌરાષ્ટ્રના પ્રદેશમાં બ્રિટીશરોનો પ્રવેશ થતા તલવારની સત્તાનો અંત આવ્યો અને કલમની સત્તાનો આરંભ થયો હતો. પ્રજામાં સાંસ્કૃતિક ઉત્થાન માટે આ સમય ખૂબ મહત્વનો હતો. ભાવનગરમાં શાસકો, દીવાનો અને નાગર જ્ઞાતિ વિદ્યા અને સંસ્કૃતિ પ્રેમી હતા. તેઓના સામૂહિક પ્રયાસો થકી ભાવનગરમાં સંસ્કૃતિકરણ થયું હતું.

૧ સ્વામી સરિયદાનંદ, “બમીરવંતી પ્રજાનો મુલક સૌરાષ્ટ્ર”, ફૂલછાબ, ઓકટોબર, ૧૯૮૬, પૃ. ૧૭

કેળવણી, વિવિધ કલાઓ – સંગીત, નૃત્ય, સ્થાપત્ય, રમત-ગમત, પુરાતત્ત્વ-ઈતિહાસ, વિજ્ઞાન, આર્યુવેદ, જ્યોતિષ, પત્રકારિત્વ, અધ્યાત્મ જેવા ક્ષેત્રોમાં નાગર જ્ઞાતિએ પ્રગતિ કરી હતી.

૨. ભાવનગરમાં સાંસ્કૃતિક વિકાસ માટેના પ્રેરકબળો :

રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક પરિવર્તનમાં કેટલાક પ્રેરકબળો સર્વસામાન્ય હતા. પરંતુ અહીંયા સાંસ્કૃતિક વિકાસ માટેના કેટલાક વિશેષ તત્ત્વો હતા.

૨.૧ નાગર પરિવારના સંસ્કારો :

ગુજરાતમાં નાગર જ્ઞાતિનું અન્ય ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓ કરતા વિશેષ સંસ્કૃતિકરણ થયું હતું. પરિવારના સંસ્કારો આ જ્ઞાતિએ સાચવી રાખ્યા હતા.

નાગર પરિવારમાં સુરીલા કંઠે ગીતો, ભજનો અને ગરબાઓ પણ ગાવામાં આવતા હતા. નાગરનો આ પરંપરાગત વારસો જીવંત હતો. વ્યક્તિમાં સાહિત્યરસ, સંગીતરસ, નૃત્યરસ અને કલા પ્રેમ ઉત્પન્ન કરવામાં આ પ્રેરકબળ પૂરતું હતું.

આ યુગ દરમિયાન માણભટ્ટોએ સંસ્કારવાહકો તરીકેનું કાર્ય કરતા હતા, સંગીત અને ગીતોના સુર-તાલે નાગરોમાં તેની કલા લોકપ્રિય થઈ હતી.

નાગરોમાં મહાકાવ્યો રામાયણ, મહાભારત અને પુરાણકથાનો વારસો પણ હતો. ભાવિ પેઢીને પણ આ વારસો આપવામાં આવતો હતો. ગોવર્ધન રામ ત્રિપાઠી તેનું ઉત્તમ દૃષ્ટાંત ગણાય.^૨

૨.૨ ભાવનગરમાં સૂરત અને નડીયાદના વિદ્વાન નાગરોનો વસવાટ :

વિશ્વમાં કેટલીક સંસ્કૃતિનું ઘડતર પ્રદેશ ન પ્રભાવ હેઠળ થયું હતું, તો કેટલીક સંસ્કૃતિ પ્રજાના પ્રદેશમાં વસવાટને લીધે વિકસી હતી. ગુજરાતમાં નાગરોના વસવાટને

૨ કોઠારી, જયંત; “સંગમ યુગના દૃષ્ટિાની જીવન સરસ્વતી (ગોવર્ધનરામનું જીવનચરિત્ર)”, પૃ. ૨૭

લીધે વડનગર, ઘોઘા, સૂરત, અમદાવાદ, જૂનાગઢ, ભાવનગર, જામનગર, નડીયાદ, પચ્છેગામના પ્રજાજીવનમાં આ જ્ઞાતિના સંસ્કારોએ પ્રભાવ પાડ્યો હતો.

ભાવનગરમાં મણિલાલ નભુભાઈ દિવેદી, ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી અને બીજા ઘણા નાગરો નડીયાદ અને સૂરતમાંથી ભાવનગર રાજ્યની નોકરીમાં જોડાયા હતા. આ નાગરો પોતાની સાથે સાહિત્ય પ્રતિભા લઈને ભાવનગરમાં આવ્યા હતા. કેટલાક સુધારાયુગ અને પછીથી પંડિતયુગના સૂત્રધાર હતા. તેઓના બુદ્ધિવાદ અને નેતૃત્વનો પ્રભાવ પણ ભાવનગરમાં પડ્યો હતો. ભાવનગરના નાગર દીવાનો પણ સૂરત અને નડીયાદના નાગરોના સ્નેહ સંબંધોથી ખુશ હતા.

ગગા ઓઝા સૂરતમાં સાઠોદરા નાગર ગોપાલભાઈ લક્ષ્મીનારાયણને મળ્યા હતા. ઉચ્ચ ચરિત્ર અને વેદાંતાભ્યાસી આ ગૃહસ્થનો પ્રભાવ ગગા ઓઝા ઉપર પડ્યો હતો.^૩

ભાવનગર રાજ્યના દીવાન મુંબઈમાં નડીયાદના નાગર મનસુખરામ ત્રિપાઠીને મળ્યા હતા. પોતાના અંગત મંત્રી તરીકે ગોવર્ધનરામ માટેની ભલામણ સ્વીકારી, ભાવનગર રાજ્યની સેવામાં રાખ્યા હતા.^૪ ગુજરાતી ભાષાને વિશ્વ સાહિત્યમાં ‘સરસ્વતી ચંદ્ર’ને સ્થાન મળ્યું. તેમાં મનસુખરામ ત્રિપાઠી અને શામળદાસ મહેતાનો સ્નેહભાવ જોડાયો હતો.

ભારતીય દર્શનનો અમેરિકામાં જઈને સ્વામી વિવેકાનંદ ડંકો વગાડી આવ્યા, તેનો પાયો નડીયાદના નાગર મણિલાલ નભુભાઈ દિવેદીએ નાખ્યો હતો. આ વિદ્યા પુરુષોનો વસવાટ એ પણ ભાવનગરની ભૂમિ માટે મહત્ત્વનો હતો.^૫

૩ વૈદ્ય, વિજયરાય, “સૌરાષ્ટ્રના મંત્રીશ્વર”, પૃ. ૬૭

૪ કોઠારી, જયંત, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૨૭

૫ મહેતા, જયંતીલાલ મોરારજી, “જયંત જયોત”, પૃ. ૧૦

૨.૩ ભાવનગરના નાગર દીવાનો અને સાક્ષરોના સંબંધો :

ભાવનગરમાં નાગરજ્ઞાતિના દીવાનો-સંસ્કાર પ્રેમી હતા તેથી ભાવનગરમાં સાહિત્ય અને કલાની પ્રવૃત્તિઓમાં ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લેતા હતા. ભાવનગરના સમર્થ દીવાનશ્રી ગગા ઓઝાના સમયમાં નર્મદે ભાવનગરની મુલાકાત લીધી હતી. હરદેવરામ ઘોઘામાં નાગર બાળકોને શિક્ષણ આપતા હતા. મનસુખરામ ત્રિપાઠીનો શામળદાસ મહેતા સાથે મૈત્રી ભાવ હતો. રણજીતરામ વાવાભાઈ મહેતા, મણિશંકર રતનજી ભટ્ટ (કાન્ત), ને નાગર અધિકારીઓ સન્માન આપતા.^૬

ભાવનગરના નાયબ દીવાન હરિલાલ સવાઈલાલ વિદ્યોતેજક કાર્ય પર પ્રેમભાવ રાખતા હતા. આ સમયના ભાવનગર રાજ્યના સેક્રેટરી પ્રભાશંકર દલપતરામની મદદથી ઉમિયાશંકર ખુશાલરાય જોશી રચિત ‘બ્રિટીશ રાજ્યની બલિહારી’ કાવ્ય ગ્રંથ પ્રકાશિત થયો હતો.^૭

હરિપ્રસાદ સંતોકરામ દેસાઈ અને શંકરપ્રસાદ હરપ્રસાદ દેસાઈ જેવા અધિકારીઓ પણ વિદ્વાનોને ઉત્તેજન આપતા હતા.

વિજયશંકર ગૌરીશંકર ઓઝા, રતિલાલ છોટેલાલ દેસાઈએ વિદ્વાનોને પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું.^૮

૨.૪ ભાવનગરમાં પારસીઓનો વસવાટ અને પ્રવૃત્તિઓનો પ્રભાવ :

પારસીઓમાં વેપારી સાહસિકતા, દાનશીલતા, વફાદારી, વિદ્વતા અને વહીવટી સૂઝને લીધે દેશમાં લોકપ્રિય થયા, પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી. પારસીઓ જે પ્રદેશમાં વસવાટ કરતા તે પ્રદેશને વતનપ્રેમ તરીકે યાદતા હતા. તેઓના ઉચ્ચ સદ્ગુણો પ્રામાણિકતા,

૬ ડૉ. દવે, ઈશ્વરલાલ, “ભાવનગર ક્ષેત્રની અસ્મિતા”, ગ્રંથ-૪, પૃ. ૩૪

૭ જોષી, ઉમિયાશંકર ખુશાલરાય, “બ્રિટિશરાજની બલિહારી”, પૃ. ૫

૮ જોષી, ઉમિયાશંકર, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૫

ઉત્તમ રાજ્યભક્તિ અને ઉચ્ચ ચરિત્રને લીધે દેશી રાજ્યોમાં રાજ્યસેવા અર્થે જોડાયા હતા. વડોદરામાં દાદાભાઈ નવરોજી, શેઠ કેરશાસ્ત્ર દાદાયાનજી જેવા દીવાનોએ વડોદરા રાજ્યને નમૂનેદાર રાજ્ય બનાવ્યું હતું. ગોંડલ રાજ્યમાં બહાદુર બેજનજી ડમરીએ રાજ્યના ઉચ્ચ આદર્શને સિદ્ધ કરી બતાવ્યો હતો. જામનગરમાં દીવાન ખાન બહાદુર મહેરવાનજીએ અમૂલ્ય યોગદાન આપ્યું હતું.

ભાવનગર રાજ્યમાં અઢારમી સદીના આરંભકાળથી ભાવનગર રાજ્ય અને પારસીઓના સંબંધો હતા. મહારાજાશ્રી જસવંત સિંહજીના સમયમાં ભાવનગરના બંદરીય અધિકારો નાબૂદ કરવાના પ્રયત્નો થયા હતા. ત્યારે ડૉ. બરજોરજી બહેરામજી અને સર મંચેરજી ભાવનગરી એ ઈંગ્લેન્ડ સુધી લડત ચલાવી રાજ્યને આ હક્ક આપવામાં મદદ કરી હતી. આ બન્ને પારસી ગૃહસ્થોએ ભાવનગર રાજ્યનું બંધારણ ઘડી રાજ્યમાં કાયદાનું સ્વરૂપ આપ્યું હતું. રાજ્યના આધુનિકીકરણમાં આ પારસી ગૃહસ્થોનો ફાળો રહ્યો હતો.^૯

ભાવનગર રાજ્યમાં ૧૮૭૦થી અડધી સદી સુધી ન્યાયતંત્રમાં પારસીઓએ સેવા આપી હતી. આરોગ્ય ખાતામાં ૧૮૭૦થી ડૉ. બરજોરજી બહેરામજી, ડૉ. ખુરશેદજી બહેરામજી, ડૉ. પીરોજશાહ ભીખાજી મોતીવાળા, ડૉ. હોરમસશાહ બહેરામજી, ડૉ. જામાસ્પજી બહેરામજી, ડૉ. ધનજીશાહ બહેરામજી, ડૉ. રૂસ્તમજી નવરોજજી ઉનવાળાએ સેવાઓ આપી હતી.^{૧૦} પારસી ગૃહસ્થોની આ સેવાની કદરરૂપે દીવાનશ્રી સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીએ સર તખ્તસિંહજી હોસ્પિટલમાં ડૉ. બરજોરજી બહેરામજીનું સ્ટેચ્યુની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી.

ભાવનગર રાજ્યમાં ઉચ્ચ કેળવણીના ક્ષેત્રમાં પારસીઓનું યોગદાન બહુમૂલ્ય રહ્યું હતું. શેઠ જમશેદજી નવરોજી ઉનવાળા પ્રથમ હાઈસ્કૂલના હેડ માસ્ટર, પછીથી સૌરાષ્ટ્રની

૯ ગઝદર, ફરામજી મનચેરજી, “ભાવનગરના જરથોસ્તીઓનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ”, પૃ. ૫

૧૦ જુઓ, ગઝદર ફરામજી, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૫

આ યુગની એકમાત્ર વિદ્યાપીઠ શામળદાસ કોલેજના આચાર્ય થયા હતા. શેઠ ફરદુનજી કાવસજી જમશેદજી સંજાણા (વિશ્વ પ્રસિદ્ધ ગણિતશાસ્ત્રી), બરજોરજી અરદેસર એન્ટી, જહાંગીરજી ગંભીર, નરીમાન ઈચ્છા પોરીઆ, નાદીરશાહ નસરવાનજી ભરૂચા, શ્રીમતિ ટહેમીના ઈચ્છા પોરીઆ, જરબાઈ પેસ્તનજી સીનોર, આલાંમાય પેસ્તનજી સીનોર, ભીખઈજી મીરઝા, ધનબાઈ ઉમરીગર જેવા પારસીઓએ ભાવનગરમાં કેળવણી, વિદ્યા, સંસ્કાર વિકાસનું કાર્ય કર્યું હતું.^{૧૧} નાગર જ્ઞાતિ જેવી સુસંસ્કૃત જ્ઞાતિ પારસીઓના સદ્આચારો અને વિકાસના તત્વોને સ્વીકાર કરે એ સ્વાભાવિક હતું.

પારસીઓ પોતાની કોમના અને ધર્મના વિકાસ માટે પણ સતર્ક રહેતા હતા. ધર્મશાળા, અગિયારીના પંથકીનું મકાન, મુક્તાદ અને ઈબાદત માટે મકાન સખાવત પારસીઓ આપતા હતા.^{૧૨}

એમ નાગર ગૃહસ્થો પણ જ્ઞાતિ વિકાસમાં અગ્રસર રહ્યા હતા. હરિપ્રસાદ સંતોકરામ દેસાઈએ રૂવાપરી દરવાજાની બહાર ટેકરી ઉપર મોટી ધર્મશાળા બંધાવી હતી. સન્યાસીઓ માટે અન્ન ક્ષેત્ર હતું. કાશી અને બીજા ધર્મસ્થાનોમાં દાન આપ્યું હતું. ગગા ઓઝા, શામળદાસ મહેતાએ પણ ધર્મના અને જ્ઞાતિના વિકાસ માટે સખાવતો આપી હતી.^{૧૩}

શેઠ નવરોજી જમશેદજી દારૂવાળા અને સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી હાઈસ્કૂલમાં સહાધ્યાયી હતા. ભાવનગરમાં રેલ્વેનું કાર્ય તેની દેખરેખ નીચે થયું હતું. ભાવનગરની વફાદારીપૂર્વક સેવા બદલ મહારાજાશ્રીએ તેમને ‘કોરોનેશન મેડલ’ આપ્યો હતો.^{૧૪}

૧૧ ગઝદર, ફરામજી, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૬

૧૨ ગઝદર, ફરામજી, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૫

૧૩ જુઓ, જોષી, ઉમિયાશંકર, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૮૭

૧૪ ગઝદર, ફરામજી, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૦૩-૧૦૪

પારસી વિદ્વાનોના ભાષણ પ્રસંગે નાગરજ્ઞાતિના ગૃહસ્થો ઉપસ્થિત રહેતા હતા. તેના વિચારો અને પ્રવૃત્તિઓની અસરો નાગરજ્ઞાતિમાં રહેતી.^{૧૫}

પારસીઓએ રમત—ગમત અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓને માટે ભાવનગર પારસી ક્લબની ઈ.સ. ૧૮૮૬માં સ્થાપના કરી હતી. નાગર જ્ઞાતિમાં આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ માટે નાગર જીમખાનાની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી.^{૧૬}

પારસીઓએ ૧૮૮૬માં ક્રિકેટ ક્લબની રચના કરી હતી. ક્રિકેટની રમતનો પ્રભાવ ભાવનગરની નાગર જ્ઞાતિ પર પણ હતો.^{૧૭}

ભાવનગર રાજ્યમાં બે સુધરેલી પ્રજાઓના વસવાટ અને પ્રવૃત્તિઓને લીધે રાજ્ય અને પ્રજાના સંસ્કારોનું ઘડતર થયું હતું.

૨.૫ નાગર ગૃહસ્થોનો જુદાં—જુદાં પ્રદેશોનો પ્રવાસ :

ભારતમાં પ્રવાસ પરંપરા ઘણી પ્રાચીન ગણાય છે. વેદોથી શરૂ કરી આપણા સાહિત્યમાં યાત્રા—મહિમાની પ્રશંસા થતી રહી. પ્રાચીન ઋષિઓ, કવિઓ, ચિંતકો, વ્યાપારી, સન્યાસીઓ, શાસકો, રાજદૂતો, અધિકારીઓ જુદાં—જુદાં પ્રદેશોના પ્રવાસે જતાં. આ અજાણ્યા સ્થળોના સંપર્કને લીધે વિચારો, આચારો, આદર્શોનું ઘડતર થતું. દેશના ભાષા, સાહિત્ય, ધર્મ, સંગીત, સંસ્કૃતિ, સ્થાપત્ય, નૃત્ય અને લોકજીવનનો પરિચય મળતો.^{૧૮}

ભાવનગરના નાગર દીવાનો અને નાગર ગૃહસ્થો ભારતના જુદા—જુદા પ્રદેશોના પ્રવાસોથી વિવિધ સંસ્કારોથી પ્રભાવિત હતા. દીવાનશ્રી ગગા ઓઝા, શામળદાસ મહેતા

૧૫ જુઓ, ગઝદર, ફરામજી, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૦૩

૧૬ ગઝદર, ફરામજી, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૦૩

૧૭ ગઝદર, ફરામજી, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૫૮

૧૮ વાઢેર, લક્ષ્મણ, “પ્રવાસન અને રાષ્ટ્રીય અજંડિતા”, દૃષ્ટિ, પૃ. ૨૧—૨૨

પ્રવાસ દરમિયાન અનેક વિદ્યા પુરુષોના સંપર્કમાં આવ્યા હતા. ગગા ઓઝા અને શામળદાસ મહેતા સૂરતમાં ગોપાળભાઈ લક્ષ્મીનારાયણ જેવા વેદાંત અભ્યાસીને મળ્યા હતા. મનસુખરામ ત્રિપાઠી જેવા વિદ્યા પુરુષનો સંપર્ક શામળદાસ મહેતાને મુંબઈમાં થયો હતો. આ ગૃહસ્થોના સંપર્કથી પ્રદેશ અને લોકોના પ્રગતિ અને વિકાસની જાણકારી આ નાગર અગ્રસરોને પ્રાપ્ત થતી હતી. તેનો પડઘો પોતાના પ્રદેશના પ્રજા ઘડતરમાં જરૂર પડતો હતો.^{૧૯}

ભાવનગરમાં જે વિદ્વાન નાગર ગૃહસ્થો સેવારત હતા તેમાં મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, દલપતરામ એ ભારતના જુદા-જુદા પ્રદેશમાં પ્રવાસ અર્થે ગયા હતા. આ પ્રદેશનું સ્થાપત્ય, સંગીત, નૃત્ય અને આચારો જોયા હતા. તેમા ઉત્તમ સંસ્કારો નાગર જ્ઞાતિમાં સંગ્રહિત કર્યા. આગગાડીમાં સુરત, મુંબઈ, પૂના, ઉદયપુર, જયપુર, ઈંદોર, આગ્રા, ઉત્તર ભારત, દક્ષિણ ભારતના પ્રવાસ દરમિયાન નાગર ગૃહસ્થો જુદી-જુદી પ્રજાના સંપર્કોથી તેઓના ગુણો-અવગુણોથી પરિચિત થયા હતા.^{૨૦}

૨.૬ ઓકલેન્ડના અધોમુખી નિસ્પંદન સિદ્ધાંતનો પ્રભાવ :

બ્રિટીશરોએ ભારતમાં આધુનિક શિક્ષણનો પાયો નાખ્યો હતો. પરંતુ તેઓનો ઉદ્દેશ્ય એવો હતો કે આ શિક્ષણ બ્રિટીશ શાસનને ઉપયોગી થાય એવા લોકોને જ આપવાનો હતો. આ યુગમાં અગ્રવર્ગના લોકોનો સમાજ પર પ્રભાવ હતો. અગ્રવર્ગમાં વણિકો, નાગરો, બ્રાહ્મણો, પારસીઓ ગણાતા હતા. તેથી બ્રિટીશ અધિકારી ઓકલેન્ડે ‘અધોમુખી નિસ્પંદન સિદ્ધાંત’ અનુસાર આ અગ્રવર્ગને શિક્ષણ આપવાનું નક્કી કર્યું હતું. જો કે આ યુગ દરમિયાન કેળવણીના ક્ષેત્રમાં બે વિચારધારા જોવા મળતી હતી. પ્રારંભિક અને પાશ્ચાત્યવિદો, એક ભારતના પ્રાચીન વારસાની પુનઃશોધ થાય એમ

૧૯ વૈદ્ય, વિજયરાય કલ્યાણરાય, “સૌરાષ્ટ્રનો મંત્રીશ્વર”, પૃ. ૬૭

૨૦ કોઠારી, જયંત, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૨૭

ઈચ્છતાં તો બીજા ભારતનું આધુનિકીકરણ, બ્રિટીશરો આ બન્નેનો ઉપયોગ કરી પોતાના ઉદ્દેશ્યો સિદ્ધ કરવા માંગતા હતા.

અઘોમુખી નિસ્પંદન સિદ્ધાંત મુજબ એવા લોકોને ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવું કે જે બ્રિટીશરોને વફાદાર રહે, પછી તે ભલે દેશી રાજ્યોમાં નોકરી કરતા હોય, પરંતુ નિષ્ઠાભાવ તો બ્રિટીશરો પ્રત્યે જ રહે.^{૨૧}

આ સિદ્ધાંત મુજબ ભારતના જુદા-જુદા વિભાગોમાં અગ્રવર્ગના લોકો માટે વ્યવસ્થા કરી હતી. પશ્ચિમ ભારત માટે મુંબઈ કેન્દ્ર હતું.^{૨૨}

ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રના ઘણા નાગરો, બ્રાહ્મણો અને અગ્ર જ્ઞાતિઓએ મુંબઈમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ લીધું હતું.^{૨૩}

ગુજરાત કોલેજ, શામળદાસ કોલેજ, બહાઉદ્દીન કોલેજમાંથી વિદ્યાર્થીઓ મુંબઈ ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે જતાં હતાં. મોટા ભાગના વિદ્યાર્થીઓ નાગર હતા. આ લોકોએ ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવી દેશી રાજ્યોમાં ઉચ્ચ હોદ્દાઓ મેળવી લીધા હતા. બ્રિટીશ શિક્ષણનો ઉદ્દેશ્ય આ અગ્રવર્ગના ઉચ્ચ હોદ્દાઓ થકી બ્રિટીશ સત્તાને જનસાધારણ સુધી પહોંચાડવાનો હતો. પરંતુ આ અગ્રવર્ગમાં નાગરો વધારે મુત્સદ્દી હતા. તેઓએ અંગ્રેજોને રાજી રાખીને પણ દેશોદ્ધારની પ્રવૃત્તિઓ કરી હતી.^{૨૪}

૨૧ જોષી, ઉમિયાશંકર, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૬

૨૨ શુક્લ, આર. એલ. “આધુનિક ભારત કા ઇતિહાસ”, પૃ.

૨૩ શામળદાસ કોલેજ વિદ્યાર્થી રજીસ્ટર, ૧૮૮૫ થી ૧૮૯૧, ગાંધી સ્મૃતિ, ભાવનગર

૨૪ જુઓ, ત્રિપાઠી, ગોવર્ધનરામ, “સરસ્વતીચંદ્ર”, ભાગ ૧, ૨, ૩

આ લોકોના પ્રભાવ હેઠળ દેશી રાજ્યોમાં નિશાળોની સ્થાપના થઈ, ભાષા વિકાસ થયો, છાપખાના, પુસ્તકો, પત્રિકાઓ, સમાચાર પત્રો દ્વારા સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓનો વિકાસ થયો. જનસંપર્ક સુધી કેળવણીનો પ્રચાર-પ્રસાર થયો. પરંતુ તેમા પ્રાચીન ભારતના સાંસ્કૃતિક વારસાની પુનઃશોધ થાય એવા પ્રકારના પ્રયાસો આ અગ્રવર્ગ દ્વારા કરવામાં આવ્યા હતા. નાગરો તેના વાહકો તરીકે રહ્યા હતા.

૩. ભાવનગરમાં સાંસ્કૃતિક વિકાસ :

પ્રદેશના સાંસ્કૃતિક વિકાસનો માપદંડ શિક્ષણ, સાહિત્ય અને કલાના ક્ષેત્રમાં થયેલી પ્રગતિ ગણાય. ભાવનગરની નાગર જ્ઞાતિએ આ ક્ષેત્રમાં સિદ્ધિ મેળવી હતી.

૩.૧ કેળવણી :

બ્રિટીશરોના સૌરાષ્ટ્ર પ્રવેશ પહેલા દેશી રાજ્યોમાં આધુનિક શિક્ષણનો અભાવ હતો. ગામઠી નિશાળો અને પાઠશાળાઓ હતી, ધર્મ અને પ્રાચીન પરંપરા પ્રમાણેનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું.^{૨૫}

બ્રિટીશરોએ સૌરાષ્ટ્રમાં દેશી રાજ્યોમાં આધુનિક શિક્ષણ માટે ભંડોળ એકઠું કર્યું. શાસકો અને નાગર અધિકારીઓ થકી દેશી રાજ્યોમાં આધુનિક શિક્ષણનતો આરંભ અને પ્રચાર-પ્રસાર થયો હતો.^{૨૬}

ભાવનગરમાં દીવાનશ્રી ગગા ઓઝાએ કેળવણીને પ્રગતિનું પોષક માની પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું.^{૨૭}

તેમના સમયમાં ભાવનગર શહેરમાં ૧૨ શાળાઓ અને ૧૦૦ ઉપરાંત શાળાઓ ગામડાંઓમાં શરૂ થઈ હતી. આ રીતે સૌરાષ્ટ્રના દેશી રાજ્યોમાં ભાવનગર રાજ્યમાં શ્રી ગગા ઓઝા થકી કેળવણીનો સૂર્યોદય થયો હતો.

૨૫ ડૉ. કીકાણી, અનિલ, “જૂનાગઢ રાજ્યનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ”

૨૬ જુઓ, ડૉ. કીકાણી, અનિલ, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ.

૨૭ મહેતા, કૌશિકરામ વિઘ્નહરાય, “શ્રીમાન ગૌરીશંકર ઉદયશંકર ઓઝા”, પૃ. ૩૬૧

ઈ.સ. ૧૮૮૫ સુધીમાં ભાવનગરમાં ૧૧૪ ગુજરાતી શાળાઓ, ૨ સંસ્કૃત પાઠશાળા, ૧૦ કન્યાશાળા, ૫ રાત્રી શાળાઓ, ૨ એગ્લો વર્નાક્યુલર શાળાઓ, ૧ હાઈસ્કૂલ, ૧ શામળદાસ કોલેજ હતી.^{૨૮}

શિક્ષણની આ સંસ્થાઓમાં દીવાનશ્રી શાળદાસ મહેતા, દીવાનશ્રી વિઠ્ઠલદાસ શામળદાસ મહેતા અને લલ્લુભાઈ શામળદાસ મહેતાનો યશસ્વી ફાળો રહ્યો હતો.

ભાવનગરમાં કન્યા શિક્ષણનો આરંભ દીવાનશ્રી ગગા ઓઝાએ પોતાની બે દીકરીઓ અને બીજી આઠ નાગર કન્યાઓને નિશાળમાં બેસાડીને કર્યો હતો.^{૨૯}

શ્રી ગગા ઓઝાના આ ઋષિકાર્યને એ પછીના દીવાનો, નાગર અધિકારીઓ અને શિક્ષકોએ આગળ ધપાવ્યું હતું. ઈ.સ. ૧૯૧૩માં ઉમરાળામાં ૧૨૦, કોળિયાકમાં ૮૦, કુંડલા ૧૮૦, ભાવનગર (કણબીવાડ) ૮૫, ગઢડા ૧૩૫, ઘાંધળી ૬૦, ટાણા ૫૦, ડુંગર ૬૦, તળાજા ૧૫૦, ત્રાપજ ૫૦, દિહોર ૩૫, બોટાદ ૨૬૦, ભુંભલી ૪૦, ભંડારિયા ૩૫, મહુવા ૪૧૦, ભાવનગર (માજરાજ) ૪૦૦, રાજુલા ૧૪૦, લિલિયા ૪૫, ભાવનગર (વડવા) ૨૫૦, વરતેજ ૫૦, શિહોર ૨૦૦ કન્યાઓ અભ્યાસ કરતી હતી.^{૩૦}

ભાવનગરમાં કેળવણીના વિકાસમાં પ્રભાશંકર પટ્ટણીનું માર્ગદર્શન મળ્યું હતું. વિઠ્ઠલરાય મહિપતરામ મહેતા (રાજ્ય કેળવણી ખાતાના વડા), લલ્લુભાઈ શામળદાસ મહેતા (કેળવણી કમિટીના સભ્ય), મણિશંકર ભટ્ટ, છોટાલાલ ભટ્ટ, ગજાનન ભટ્ટ, રવિશંકર મહેતા, વિજયશંકર પટ્ટણી રાજ્યના કેળવણી ખાતામાં અધિકારી તરીકે કેળવણીના પ્રચાર માટેના પ્રયત્નો કર્યા હતા.^{૩૧}

૨૮ ડૉ. સત્તાસિયા પારુલ, “ઈતિહાસ મધુ”, પૃ. ૫૪

૨૯ પાઠક, રામનારયણ, “સૌરાષ્ટ્રના ઘડવૈયા દીવાન ગગા ઓઝા”, ફૂલછાબ, ૫ જુલાઈ, ૧૯૭૦

૩૦ ડૉ. સત્તાશિયા પારુલ; પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૬૫

૩૧ કાઠિયાવાડ કેળવણી ખાતું તથા સ્ટેટ તાબાના શાળા કર્મચારીઓની ડિરેક્ટરી, ૨૫-૧૨-૧૮૮૬, વઢવાણ

૩.૧.૧ નાગર કેળવણીકારો :

વિદ્યાર્થીને શિક્ષણ આપવાની કળા જાણતા હોય તે શિક્ષક, પરંતુ બૌદ્ધિક શિક્ષણની સાથે જીવનના વિશેષ દર્શનનો પરિચય આપે તે કેળવણીકાર. રાષ્ટ્રમાં તેનું વિશેષ મહત્ત્વ ગણાય.

(૧) નાનાભાઈ ભટ્ટ :

નૃસિંહપ્રસાદ કાલીદાસ ભટ્ટની જન્મભૂમિ ઝાલાવાડ (મોજીદડ) અને કર્મભૂમિ ગોહિલવાડ (ભાવનગર) રહી હતી. તેઓ પ્રશ્નોરા નાગર જ્ઞાતિના હતા. તેઓએ ભાવનગરમાં કેળવણીની સંસ્થાઓ સ્થાપી, ગુજરાતમાં શાંતિ નિકેતનના સ્થાપક તરીકેનું બહુમાન મેળવ્યું હતું.^{૩૨}

સમય અને સમાજના પ્રભાવથી તેમનું વ્યક્તિત્વ ઘડતર થયું હતું. પરછેગામનો વસવાટ, ઈશ્વરભાઈ ગૌરીભાઈ ભટ્ટની વાર્તા કહેવાની શૈલીથી મહાકાવ્યો પ્રત્યેનું આકર્ષણ વધ્યું હતું.^{૩૩}

નથુરામ શર્માનું શિષ્યપદ અને ગાંધીજીના રચનાત્મક ગુણો તકી નાનાભાઈનું વ્યક્તિત્વ કેળવણીકાર તરીકે ઉપસી આવ્યું હતું.^{૩૪}

મહુવામાં હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્ટર થયા; શામળદાસ કોલેજમાં ઇતિહાસના પ્રાધ્યાપક તરીકે જોડાયા, પરંતુ તેમનો સંકલ્પ ભારતના ગામડાંઓના વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ આપી પરિવર્તન લાવવાનો હતો. ભાવનગરમાં ‘દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી ભૂવન’ની સ્થાપના કરી હતી. આ સંસ્થા શિક્ષણ સંસ્થા બની. આ સંસ્થામાં હરિજન પ્રવેશ માટે પોતાના સનાતની ગુરૂને બદલે ગાંધીજીનો માર્ગ પકડ્યો હતો. શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં

૩૨ ભટ્ટ, તનસુખ; “અતીતના અનુસંધાનમાં”, પૃ. ૮૬

૩૩ ભટ્ટ, નાનાભાઈ; “ઘડતર અને ચણતર”, પૃ. ૨૨

૩૪ ભટ્ટ, નાનાભાઈ, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૨૬૨

નાનાભાઈ દ્વારા આ ક્રાંતિકારી પ્રયાસ થયો હતો. તેના આ કાર્યથી ભારતભરમાં પ્રસિદ્ધિ સંસ્થાને મળી હતી.^{૩૫}

ભાવનગરના દીવાનશ્રી સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી ભાવનગરમાં એક મોટા ગુરૂકૂળની સ્થાપનાનો વિચાર કરતા હતા. તેમના આ સંકલ્પને નાનાભાઈ ભટ્ટે સિદ્ધ કર્યો, આંબલામાં ગ્રામ દક્ષિણામૂર્તિ, લોકશાળા અને સણોસરામાં લોકભારતીની સ્થાપના કરી, શિક્ષણના મહાયજ્ઞમાં સિદ્ધિઓ મેળવી હતી.^{૩૬}

કેળવણીકાર તરીકે બૌદ્ધિક વિષયને બદલે શારીરિક કેળવણી, ખેતીનો વિષય એક ઉદ્યોગ તરીકે રાખવો, હુન્નર—વેપારનું મહત્ત્વ સ્વીકારવું, એ મતના હતા. વિદ્યાર્થીમાં આંતરસૂઝ જાગે એવું વાતાવરણ શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં ઈચ્છતા હતા.

શિક્ષકો માટે અધ્યાપન મંદિર, સમાજ સેવા માટે વર્ગો, ખેડૂતો માટે ખેડૂત શ્રેય — સાધક મંડળ, પશુપાલન, બાગાયત એ નાનાભાઈની સંસ્થાના વિશિષ્ટ કાર્યો અને પ્રવૃત્તિ રહી હતી.

તેઓ રાજ્ય સભાના સભ્ય થયા હતા. ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં સેવા આપી હતી. શિક્ષણના આ ભેખધારીને સરકારે પદ્મશ્રીનો ખિતાબ આપ્યો.

આપણા કેળવણીના વારસા અંગે નાનાભાઈ ભટ્ટ માનતા હતા કે, ‘વિદ્યાદાન એ ઘંઘો નથી, પરંતુ ધર્મ છે’. શિક્ષણની તેજસ્વિતા માટે ધર્મ બુદ્ધિ જાગૃત થાય તો શિક્ષણ એ પ્રકાશધ્વજ બને, લોકોને જીવતરની કેળવણી મળે એવી હિમાયત તેઓએ કરી હતી.^{૩૭}

૩૫ જોષી, ઉમાશંકર; “હૃદયમાં પડેલી છબીઓ”, ભાગ-૨, પૃ. ૩૫

૩૬ ભટ્ટ, નાનાભાઈ, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૨૯૭

૩૭ જોષી, જયકર; “કેળવણીકાર નાનાભાઈ”, પૃ. ૪૫

ભાષા શિક્ષણ, ઇતિહાસ શિક્ષણ, પાઠ્ય પુસ્તકો, પ્રવાસન અંગેના તેમના વિચારો વ્યક્તિત્વ ઘડતર અને સમાજ ઘડતરને અનુરૂપ હતા. ઇતિહાસના પાઠ્યપુસ્તક અંગેના નાનાભાઈના સૂચનો ઇતિહાસ શિક્ષણના ઉદ્દેશ્યો માટે માર્ગ સ્તંભરૂપ હતા.

- (૧) ઇતિહાસના પાઠ્યપુસ્તકમાં સત્યનો વિનાશ ન થાય એ રીતે બનાવો નોંધવા.
- (૨) નવી શોધને સામેલ કરવી.
- (૩) ખાસ હેતુ માટે સત્યને છોડવું નહીં.
- (૪) પ્રજાજીવનનું સર્વાંગી પ્રતિબિંબ મૂકવું.
- (૫) ઇતિહાસની હક્કિતો સ્થૂળ અને તેનો નિર્દેશ સ્પષ્ટ હોવો.
- (૬) ઇતિહાસની માહિતીને બદલે વિદ્યાર્થી ભૂતકાળને સજીવન થતો જૂએ એ રીતે પાઠ્યપુસ્તકનું નિર્માણ કરવું.^{૩૮}

બાળ કેળવણી, સ્ત્રી કેળવણી અને ગ્રામાભિમુખતા એ તેમના કેળવણીના વિશેષ પાસાઓ રહ્યા હતા. કેળવણીના ક્ષેત્રમાં નાનાભાઈનું વ્યક્તિત્વ સમતોલ હતું. ભાવનગર જ નહીં પરંતુ સમગ્ર ગુજરાતમાં કેળવણી દ્વારા સાંસ્કૃતિક વિકાસના કાર્યોમાં તેઓનું નેતૃત્વ અગ્રસર રહ્યું હતું.^{૩૯}

૩.૧.૨ નાગર-આદર્શ શિક્ષકો અને કેળવણીકારો :

ભાવનગરમાં આદર્શ શિક્ષકો અને કેળવણીકારોની અણમોલ ભેટ નાગર જ્ઞાતિએ આપી હતી.

શિક્ષકના આદર્શ ગુણોથી ભરપૂર ચરિત્ર મૂળશંકર મોહનલાલ ભટ્ટનું હતું. શિક્ષકની નિષ્ઠાને ધર્મ માનનારા, તેઓ નાનાભાઈ ભટ્ટની સાથે ગ્રામ દક્ષિણામૂર્તિમાં સેવારત રહ્યા હતા. જીવનના દરેક પાસાનું ઊંડું જ્ઞાન તેમની પાસે હતું.

૩૮ જોષી, જયકર, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૪૮

૩૯ દાંડીકર, મોહન; અખંડ આનંદ, ડીસે-જાન્યુ. ૯૭

ગૃહપતિ તરીકે વિદ્યાર્થીઓમાં પ્રિય થયા હતા. આશ્રમી કેળવણીને પચાવી હતી. પ્રાચીન ઋષિ પરંપરા જેવું આશ્રમી ચારિત્ર્ય તેમનું હતું.^{૪૦}

શ્રી દેવશંકર વૈકુંઠજી ભટ્ટ ભાવનગર રાજ્યના શિહોરમાં શિક્ષક હતા. તેમની શિક્ષણ શૈલીને લીધે ભાવનગર રાજ્યના શ્રેષ્ઠ શિક્ષકોમાં ગણના થતી હતી.^{૪૧}

ઈતિહાસ અને ભૂગોળના વિષયો શિશુ વયના વિદ્યાર્થીઓને સરળ રીતે શીખવતા હતા.^{૪૨}

શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ કપિલરાય પંડ્યા એક આજીવન શિક્ષક અને શિક્ષણ સંચાલક હતા. શિક્ષકથી કારકિર્દી શરૂ કરી તેઓ જિલ્લા શિક્ષણાધિકારી થયા હતા.^{૪૩}

માનવતાવાદના આદર્શને સ્વીકાર વિદ્યાર્થીઓમાં આ બોધનો સંગ્રહ થાય એવા પ્રયત્નો કર્યા હતા.^{૪૪}

વિઠ્ઠલરાય મહીપતરામ મહેતા શામળદાસ કોલેજમાં અંગ્રેજીના અધ્યાપક હતા. ભાવનગર રાજ્યના કેળવણી ખાતામાં ૧૩ વરસ સુધી વરિષ્ઠ અધિકારી તરીકે સેવા આપી હતી. તેમનામાં કામ લેવાની કુનેહ, કુશળતા, શિક્ષકોનું ગૌરવ જાળવવું અને વધારવું, શિક્ષણમાં નવા વિચારોને ઉદારતાથી અપનાવી તેનો પ્રચાર કરવો. શિક્ષકોના દુઃખમાં સહકાર આપવો એ તેના મુખ્ય ગુણો હતા. પ્રતિવર્ષ એક લાખ રૂપિયાના ખર્ચે શાળાના મકાનો બાંધવા અને ગામડામાં નવી શાળાઓ શરૂ કરવાની તેમની પ્રવૃત્તિને લીધે

૪૦ ભટ્ટ, યોગેન્દ્ર વિ.; “સોહાર્દના સાધક મૂળશંકરભાઈ”, પૃ. ૧૬૬

૪૧ અહિંચ્છત્ર, સપ્ટેમ્બર, ૧૯૮૮, પૃ. ૧૦

૪૨ અહિંચ્છત્ર, સપ્ટેમ્બર, ૧૯૮૮, પૃ. ૧૫

૪૩ અહિંચ્છત્ર, ડીસેમ્બર, ૨૦૦૨, પૃ. ૨૦

૪૪ અહિંચ્છત્ર, ડીસેમ્બર, ૨૦૦૨, પૃ. ૨૦

૧૫૦ શાળાઓથી વધી ૩૦૦ શાળાઓ શરૂ થઈ હતી. તેઓએ નાનાભાઈ ભટ્ટને શામળદાસ કોલેજમાં અધ્યાપક તરીકે રાખ્યા હતા.^{૪૫}

૧૯૧૪ સુધી ભાવનગર રાજ્યની શાળાઓમાં હરિજનોના બાળકોને ભણાવવા માટે કોઈ નાગર જ્ઞાતિના શિક્ષક તૈયાર થતા નહોતા. શિક્ષક આ બાળકોને ભણાવવા માટે ઉત્સુક હોય તો પણ જ્ઞાતિમાં ધર્મયુક્તતા અને અસ્પૃશ્યતાની ભાવનાને લીધે તેઓ પરિવાર અને જ્ઞાતિનો વિરોધ વ્હોરવા તૈયાર થતા નહોતા. આ સમયે શામળદાસ કોલેજના વિદ્યાર્થી કપિલભાઈ ઠક્કરે હરિજનોની નિશાળમાં બાળકોને ભણાવવાનું કાર્ય સ્વકાર્યું હતું. તેમની સ્થિતિ આર્થિક રીતે નબળી હતી, નબળી સ્થિતિના લોકો સુધારાનું કાર્ય કરતા તો આ સમયે તેની ઠેકડી ઊડાવવામાં આવતી હતી.^{૪૬}

આ સમય દરમિયાન નિશાળોમાં અને શામળદાસ કોલેજમાં બ્રાહ્મણો પછી નાગર જ્ઞાતિના વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધારે રહેતી હતી. નાગરોમાં છોકરા અને છોકરીઓ બન્ને ભણતા હતા.^{૪૭}

ભાવનગરમાં શામળદાસ કોલેજની સ્થાપના થઈ એ કાળમાં નાગર વિદ્યાર્થીઓ ભાવનગરી પાઘડી પહેરીને આવતા હતા. નાગર અને બ્રાહ્મણ અધ્યાપકો પણ પાઘડી પહેરતા હતા.^{૪૮}

શિક્ષકો માટે તેઓ ‘સજ્જન’ હતા. એમ આ સમય દરમિયાન અધ્યાપકો વિદ્યાર્થી અને અધ્યાપક વચ્ચે અંતર રાખતા પરંતુ વિકલરાય મહેતાએ વિદ્યાર્થી પ્રત્યે મૈત્રીભાવ

૪૫ ભાવનગર સમાચાર, ૩૧-૭-૧૯૪૪

૪૬ ભાવનગર સમાચાર, ૧૨-૨-૧૯૬૬

૪૭ ભાવનગર સમાચાર, ૨૬-૨-૧૯૬૬

૪૮ ભાવનગર સમાચાર, ૧૬-૨-૧૯૬૬

રાખી નજીક રહેતા હતા. તેમા વિદ્વતા, અભ્યાસી, સહૃદય, સ્નેહાળ, ઉદારતા, નિડરતા, સ્વતંત્ર, સૌમ્યભાવ જેવા ગુણો હતા. ભાવનગરની નાગર જ્ઞાતિમાં સહુથી વિદ્વાન શિક્ષક તરીકે તેમનું સ્થાન રહ્યું હતું.

કોલેજના વર્ગમાં અંગ્રેજી અને ફારસી ભાષામાં તેમની વક્તૃત્વ શક્તિ છટાદાર અને વિદ્વતાપૂર્ણ હતી. થિયોસોફીના તેઓ અભ્યાસી હોવાથી થિયોસોફિકલ લોજમાં વિદ્વાન શહેરીજનો તેનું ભાષણ સાંભળવાનો લ્હાવો લેતા હતા.

ભાવનગર રાજ્યમાં કેળવણીના વિકાસમાં આપેલું તેમનું યોગદાન બહુમૂલ્ય હતું.

નાગર શિક્ષકોમાં જે ખ્યાતિ પ્રાપ્ત હતા તેમા પ્રભાશંકર જટાશંકર, માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતાનો પણ સમાવેશ થતો હતો.^{૪૯}

શિવસુખરામ અમરીષરામ મહેતા આલ્ફ્રેડ હાઈસ્કૂલના વિદ્વાન શિક્ષક હતા. તેના લખેલ પુસ્તક અંગ્રેજી શાળાના પાઠ્યપુસ્તક તરીકે ચાલતા હતા.^{૫૦}

૩.૨ સાહિત્ય :

ભાવનગરની નાગર જ્ઞાતિ સાહિત્યની પોષક અને સાહિત્ય રસિક ગણાય છે. ગુજરાતમાં બોલાતી ગુજરાતી ભાષાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ ભાવનગરની નાગર જ્ઞાતિ બોલતી.

સુધારયુગ, પંડિતયુગ અને અર્વાચીન યુગમાં ભાવનગરના નાગર સાહિત્યકારોએ આગવું સ્થાન મેળવ્યું.

ભાવનગરના શાસકો સાહિત્ય પ્રેમી રહ્યા હતા, એમ તેના દીવાનો પણ સાહિત્યના ગુણગાન કરનાર હતા. નરસિંહ મહેતાથી સાહિત્યનો વારસો નાગરોને ગુજરાતમાં મળ્યો હતો. નરસિંહ મહેતા મૂળ તળાજાના હોવાનું માનવામાં આવે છે.

૪૯ ભાવનગર સમાચાર, ૧૪-૫-૧૯૬૬, પૃ. ૭

૫૦ ભાવનગર સમાચાર, ૨૮-૫-૧૯૬૬, પૃ. ૩

ભાવનગરના દીવાનશ્રી ગગા ઓઝાએ વેદાંત વિષયક ગ્રંથની રચના કરી હતી. સર પ્રભાશંર પટ્ટણીએ ‘ઉઘાડી રાખજો બારી’ જેવા કાવ્યની રચના કરી હતી.

ભાવનગરમાં વડનગરા નાગર જ્ઞાતિએ ભાવનગરને વાણીની શિષ્ટતા આપી હતી. તો પ્રશ્નોરા નાગર જ્ઞાતિએ સાહિત્ય અને કવિતાઓ આનંદ આપ્યો હતો.

૩.૨.૧ નાગર સાહિત્યકારો :

ભાવનગરના સાહિત્યકારોએ ગદ્ય અને પદ્ય બન્ને પ્રકારના સાહિત્યનું સર્જન કર્યું હતું.

ભાવનગરમાં મણિલાલ નભુભાઈ દિવેદી, ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીએ ગુજરાતી સાહિત્યની પીઠિકા બાંધી, વિશ્વ સાહિત્યમાં ગુજરાતી સાહિત્યને ગૌરવપૂર્ણ સ્થાન અપાવ્યું. આ બન્નેની કર્મભૂમિ ભાવનગર રહી જન્મ ભૂમિ નહીં. સાહિત્યકારનો યશ ભાવનગરમાં મળ્યો.

મણિશંકર રતનજી ભટ્ટે ભાવનગરમાં ગુજરાતી કવિતાને કળાનું સૌંદર્ય આપ્યું. ‘પૂર્વાલાપ’ કાવ્ય સંગ્રહમાં ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યો આપ્યા. ખંડ સ્વરૂપના કાવ્યો મણિશંકર રતનજી ભટ્ટે (કાન્ત)ના પર્યાય ગણવામાં આવ્યા હતા. નાટકી અને ‘શિક્ષણનો ઈતિહાસ’ જેવા અભ્યાસ ગ્રંથો આપ્યા.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સ્થાપક રણજીતરામ વાવાભાઈ મહેતાએ ગદ્ય સાહિત્યમાં ફાળો આપ્યો. હરસુખગૌરી મહેતા અને સુમતિબહેન મહેતાની નવલકથા અને નાટકો આ બન્ને નાગર સન્નારીઓએ આપ્યા.^{૫૧}

સુમતિબહેન મહેતાએ લખેલી નવલકથાઓ ‘સુરેશ અને યશોધરા’, ‘શાન્તિદા’, ‘પરમાર્થની પ્રતિમા અથવા આત્મભોગની પરિસીમા’, ‘કમળકુમાર’ ઉપરાંત ચાર

૫૧ ભાવનગર સમાચાર, ૨૮-૫-૧૯૬૬, પૃ. ૨

વાર્તાઓનો સંગ્રહ ‘કેટલીક નવલકથાઓ’ નામથી પ્રસિદ્ધ થયા. તેમના સાહિત્યમાં સરળતા, મધુરતા અને કોમળતાને લીધે વાચકોમાં લોકપ્રિય થયા. ‘અરવિન્દકુમાર’ અને ‘મધુરી’ જેવા નાટકો, ‘પ્રભુ પ્રસાદી’ અને ‘હૃદય ઝરણા’ કાવ્ય સંગ્રહને લીધે ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઊંચું સ્થાન મેળવ્યું.^{૫૨}

પટ્ટણી વિજયશંકરે ‘નાવિક અને શૈલૂષ’ કાવ્યકૃતિ, ‘જૂના સાક્ષીઓ અને બીજી વાતો’ વાર્તાઓ અને નિબંધો આપ્યા.

માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતા ભાવનગર રાજ્યમાં વસુલાતી અધિકારી હતા. પરંતુ સાહિત્ય અને ઇતિહાસના પુસ્તકો થકી સાહિત્યકાર તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા. તેમની સાહિત્ય કૃતિઓમાં, નીતિવિચાર, સત્ય, જનસ્વભાવ, યગદૃશ્યવિવેક, વેદાંતસાર (અનુવાદ), ઔર્ધ્વદૈહિક પ્રયોગ, નાગરી લિપિ અને નાગરો (અનુવાદ), વિવાહ સંસ્કાર, વૈદિક કાલનું ભારતીય યુદ્ધ, નાગરોત્પત્તિ, મેવાડના ગુહિલો, નાગરવીર સપ્તક જેવા ગ્રંથોની રચના કરી હતી.^{૫૩}

યશવંત પંડ્યાએ નાટ્ય લેખનના ક્ષેત્રમાં ગુજરાતી સાહિત્યની કૃતિઓ રચી ‘પડદા પાછળ’, ‘અ. સૌ. કુમારી’, ‘મનમંદિર’, ‘રસજીવન’, ‘શરતના ઘોડા’, ‘ઘરદીવડી’, ‘ત્રિવેણી’ નાટિકાઓના સંગ્રહો આપ્યા. મુંબઈમાં ‘કલામંડળ’ની સ્થાપના કરી સાંસ્કૃતિક વિકાસમાં ફાળો આપ્યો.^{૫૪}

સવાઈલાલ છોટાલાલ વોરાએ ‘ભાવવિલાસ’ અને ‘મુક્તાહાર’ જેવા કાવ્યગ્રંથો રચ્યા, તેમજ ‘ભગવંતરાયાર્ય ચરિત્ર’, ‘સમ્રાટ અકબરનું જીવનચરિત્ર’, ‘છત્રપતિ શિવાજીનું જીવન ચરિત્ર’, ‘રામાનુજચરિત્ર’, ‘વીરકેસરી નેપોલિયન બોનાપાર્ટનું

૫૨ નીલકંઠ, વિદ્યાબહેન રમણભાઈ; ‘ફોરમ’, પૃ. ૭૭-૭૮

૫૩ પારેખ, હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ, ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર, ભાગ-૨

૫૪ અહિંચ્છત્ર, સ્વ. યશવંત પંડ્યા, ડીસે.-૨૦૦૦, પૃ. ૨૦

જીવનચરિત્ર’ લખ્યા. એક ચરિત્રકાર તરીકે સફળતા મેળવી. ‘કુસુમકુમારી’ નવલકથા લખી, ‘શબ્દ ચિંતામણિ’ નામનો ગુજરાતી અને સંસ્કૃત શબ્દકોશ તૈયાર કર્યો હતો.

વોરા હિમાંશુ વ્યંકટરાવ, કવિ, વાર્તાકાર અને વિવેચક રૂપે ‘ઉચ્ચાર’ કાવ્યસંગ્રહ, ‘બંધ દિશાઓ’ નવલકથા, ‘સહુની સંગે’ અને ‘વિકલનું ચરિત્ર’ વાર્તા સંગ્રહો તેમજ વિવેચન સંગ્રહ.

દીપક ભુપતરાય મહેતા વિવેચક, અનુવાદ અને સંપાદક તરીકેની કૃતિઓ પ્રાપ્ત થઈ.

‘નવલકથા કસબ અને કલા’, ‘કથાવલોક’ જેવા સાહિત્યના અભ્યાસ માટે ઉપયોગી થાય એવા વિવેચનગ્રંથો મળ્યા. બાળકો માટે ‘સબરસ કથામાળા’ અને ‘પરીકથામાળા’માં કથાનકની પસંદગી અને બાળમાનસને ધ્યાનમાં રાખવામાં આવ્યું, બાળકો માટે તે શિષ્ટ સામગ્રી ગણાયું. કથાસંદર્ભ, માતૃવંદના, લગ્નકથા, માતૃદુષ્ટા, માતૃમંગલા જેવું સંપાદન કાર્ય કર્યું. પરિચય ટ્રસ્ટ માટે પરિચય પુસ્તિકાઓ લખી, અનુવાદો કર્યા.^{૫૫}

વિકલરાય આવસત્થીએ બાળકાવ્યમાળા, રણચંડી, બાળ સંવાદો તથા નાટકો, બાળ વિજ્ઞાન અને ભૂગોળ સિંદબાદની સાત સફરો, સાહિત્યમાં લેખનકળા, સાહિત્યદર્શનના નિબંધો આપ્યા હતા.^{૫૬}

ગજાનન ઉમિયાશંકરે ‘ભજવવા જેવા બે નાટકો’ અને ‘ભજવવા જેવા ત્રણ નાટકો’ની રચના કરી હતી.^{૫૭}

વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્યે એક સમર્થ વિવેચક તરીકે ખ્યાતિ મેળવી, આધુનિક વિવેચનકલાના આદ્યદ્રષ્ટા, ગદ્યરચનામાં પણ ઉત્તમતા જોવા મળતી, ‘સાહિત્ય દર્શન’,

૫૫ ત્રિવેદી, શ્રદ્ધા, ગુજરાતી વિશ્વકોશ, ખંડ ૧૫, પૃ. ૫૦૭

૫૬ જુઓ, શાશ્વતી, પૃ. ૫૮

૫૭ જુઓ, શાશ્વતી, પૃ. ૮૨

‘નીલમ અને પોખરાજ’, ‘પારસના સ્પર્શે’, ‘મોતી અને પરવાળા’, ‘હીરા અને પન્ના’, ‘જૂઈ અને કેતકી’માં સમીક્ષાત્મક, અવલોકનાત્મક તેમજ સૈદ્ધાંતિક વિવેચન લેખન જોવા મળ્યું.^{૫૮}

વિશ્વનાથ મ. ભટ્ટ એક સંવેદનશીલ વિવેચક તરીકે સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં સ્થાન મેળવ્યું. ‘સાહિત્ય સમીક્ષા’, ‘વિવેચન મુકુર’, ‘નિકષરેખા’, ‘પૂજા અને પરીક્ષા’, ‘વિવેચન કલા’ જેવા સંગ્રહો આપ્યા. અનુદા અને સંપાદનનું કાર્યમાં કર્મઠતા બતાવી.^{૫૯}

નાનાભાઈ ભટ્ટે શિક્ષણના નૂતનવિચારોના પ્રચાર માટે ‘કોડિયું’, ‘છાત્રાલય’, ‘દક્ષિણામૂર્તિ’ જેવી પત્રિકાઓનાં સંપાદક રહ્યા હતા. પ્રાચીન સાહિત્યમાંથી પાત્રોનું સુગ્રથન કરીને, ‘હિન્દુ ધર્મની આખ્યાયિકાઓ’ ગ્રામ સમાજ માટે ‘શ્રીમદ્ લોક ભાગવત’, ‘રામાયણ’ અને ‘મહાભારત’ના જીવંત પાત્રોનું આલેખન કર્યું, ‘ઘડતર અને ચણતર’માં કેળવણી ચિંતન, નિષ્ઠા અને શિક્ષણ સંસ્થાના સંચાલનના અનુભવોનું સરળ દર્શન આપ્યું.

મુકુંદરાય પારાશર્યએ કવિતા સંગ્રહો અર્ચન, સંસૃતિ, કંઠયાતકનો, ફૂલ ફાગણનાં, ભદ્રા, દીપમાળા, પ્રાણ પપૈયાનો, અલકાનું સર્જન કર્યું. લઘુનવલ ઉર્મિલા અને ગોરી, વાર્તા ‘દેવકુસુમ’ વિવેચનમાં ‘અવલોકનની ઓળખ’, ‘સત્યકથા’માં આપણી આધ્યાત્મિક વિરાસતને સાહિત્યિક પુરાવાઓમાં રક્ષિત કર્યા.^{૬૦}

જગદીપ વિરાણીએ ‘પૂનમની રાત’, ‘ડોલરિયા’, ‘હિમરેખા’ જેવા કાવ્ય સંગ્રહોમાં સૃષ્ટિ સૌંદર્યના ગીતોની રચના કરી.^{૬૧}

૫૮ પારેખ, હીરાલાલ, ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર, ભાગ-૧, પૃ. ૧૭૬

૫૯ દવે, ઈશ્વરલાલ અને બીજા, “ભાવનગર ક્ષેત્રની અસ્મિતા”, ગ્રંથ-૪, પૃ. ૪૭

૬૦ ડૉ. પરમાર, પથિક; “ગન્તવ્ય”,

૬૧ જુઓ, ડૉ. પરમાર, પથિક; પૂર્વોક્ત, પૃ. ૩૪

મૂળશંકર ભટ્ટ બાળસાહિત્ય અને કિશોર સાહિત્યમાં જુલે વર્નની વિજ્ઞાનકથાઓ અને સાહસકથાઓ આપી. મહાન મુસાફરો, ચંદ્રલોકમાં, ૮૦ દિવસમાં પૃથ્વી પ્રદક્ષિણા, પાતાળ પ્રવેશ, નાનસેન, ગગનરાજ, ધરતીના મથાળે રચી. શિક્ષણ અંગે ‘ઘરમાં બાલમંદિર’ લખ્યું. વિક્ટરહ્યુગો, ટોલ્સ્ટોયના સાહિત્યનો અનુવાદ કર્યો.^{૫૨}

વિરેન્દ્રરાય સ. મહેતા સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં રસ ધરાવતા હતા. લાઠીમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના અગિયારમાં અધિવેશનના તે પ્રમુખ થયા હતા. ‘કલા કૌશલ્ય’, ‘શિલ્પ સમૃદ્ધિ’, ‘ગૃહવિધાન’ને તો શ્રેષ્ઠ ટેકનિકલ પ્રકાશનનો પુરસ્કાર મળ્યો હતો. મહાત્મા ગાંધીજીએ તેમની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિને બિરદાવી હતી.^{૫૩}

ગુલાબરાય ગોવિંદરાય દેસાઈએ ભાવનગર રાજ્યના દીવાનશ્રી વિજયશંકર ગૌરીશંકર ઓઝાનું જીવનચરિત્ર લખ્યું હતું.

રામનારાયણ પાઠકે આઠ નવલકથાઓ, પાંચ પ્રવાસ વર્ણનો, જીવન ચરિત્રો લખ્યા, તેમના વિચારોમાં ગાંધીજીની પ્રવૃત્તિઓ અને વિચારોના તત્ત્વોનો સમાવેશ થતો હતો.

દક્ષાબહેન પટ્ટણી ગાંધી વિચારો અને આચારોના પ્રચારક સાહિત્યનું સર્જન કર્યું. ‘ગાંધી : ચિંતન પ્રક્રિયા’, ‘ગાંધીજીનું વ્યક્તિત્વ ઘડતર’, ‘ગાંધી ધર્મ વિચારણા’, ‘ગાંધી વિચાર અને અહિંસા’, ‘ગાંધીજીના ચિંતનમાં સત્યાગ્રહ’ જેવા ગ્રંથોનું સર્જન કર્યું.^{૫૪}

મહેશ્વરી મહેતા (ઉષ્મા) સાહિત્ય સર્જનની રૂચિને લીધે ‘અવધિ’, ‘આરત’ જેવા ગઝલ સંગ્રહો આપ્યા.

૫૨ ગુજરાત રાજ્ય સર્વસંગ્રહ, ભાવનગર જિલ્લો,

૫૩ રાણા, સુરેશ; “કૃષ્ણનગરના સ્વપ્નદૃષ્ટા શ્રી વી. સી. મહેતા”, સૌરાષ્ટ્ર

સમાચાર, ૨૩-૨-૧૯૭૭

૫૪ જુઓ, શાશ્વતી

હરિકૃષ્ણ પાઠકની કાવ્ય રચનામાં વિશેષ સિદ્ધિ રહી. ‘જળના પડઘા’ને માટે નર્મદ એવોર્ડ મળ્યો. ‘અડવા પચ્ચીસી’માં સૌમ્યતા, સૂક્ષ્મતા અને સહજ નિર્ભય વિવેક દ્વારા સ્વસ્થ હાસ્યનું સર્જન પણ કરી શક્યા. કાવ્ય લેખન, વાર્તા લેખન, વિવેચનલેખો, બાળકાવ્યો, કિશોરકથાઓ, નવલકથા, હાસ્યલેખમાં તેઓની કલમ ચાલી.^{૬૫}

ઉષાકાન્ત ચમનલાલ મહેતાએ ‘કચ્છ કલા પ્રવાસ અને પ્રલેખન’ તેમજ ‘પીબી ભોમકા’ સંશોધનાત્મક પુસ્તક લખ્યા.^{૬૬}

પ્રિયવદન નૌતમરાય પાઠકે ‘સંધ્યારાગ’ કાવ્યની રચના કરી.

જેઠાલાલ પંડયા, નાગરદાસ પંડયા, જટીલ વ્યાસ, બટુકભાઈ પંડયા, રજનીભાઈ ભટ્ટ, જયંતકુમાર, જગદીપ વિરાણી જેવા સાહિત્યકારોએ ભાવનગરમાં સાહિત્ય સર્જનની પ્રવૃત્તિઓ કરી હતી.

૩.૨.૨ સાહિત્ય સંસ્થાઓ :

ભાવનગરમાં સાહિત્ય સર્જનના પ્રચાર અને વિકાસમાં સાહિત્યિક સંસ્થાઓનું મહત્ત્વનું પ્રદાન રહ્યું હતું.

ભાવનગરમાં દીવાનશ્રી સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીના પ્રોત્સાહનને લીધે ૨૬-૮-૧૯૨૦ના દિવસે ભાવનગર સાહિત્ય સભાની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. આ સંસ્થાનો ઉદ્દેશ્ય ભાવનગરમાં સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પ્રગતિ કરવાનો હતો. લોકોમાં સાહિત્ય પ્રત્યેનો રસ પ્રગટે અને સાહિત્યકારોને પણ પ્રોત્સાહન મળે એ માટે વિદ્વાન સાહિત્યકારોના વ્યાખ્યાનો રાખવામાં આવતા હતા.^{૬૭}

એપ્રિલ, ૧૯૨૪માં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું સાતમું અધિવેશન આ સંસ્થા દ્વારા યોજવામાં આવ્યું હતું. આ અધિવેશનના આયોજકો તરીકે માનશંકર પિતામ્બર

૬૫ અહિંચ્છત્ર, ડીસેમ્બર, ૨૦૦૨, પૃ. ૧૭

૬૬ જુઓ, શાશ્વતી, પૃ. ૨૯૨

૬૭ જાની, એસ. વી. “સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ”, પૃ. ૪૧૫

મહેતા અને વિઠ્ઠલરાય મહેતા હતા.^{૬૮} સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીને લીધે રાજ્ય તરફથી આ અધિવેશનને આર્થિક મદદ મળી હતી.

આ સંસ્થા દ્વારા ‘ભાવનગર સાહિત્ય સભા પત્રિકા’ નામનું મુખપત્ર પણ કાઢવામાં આવતું હતું. તેના સંપાદક દુર્ગેશભાઈ ભટ્ટ હતા.^{૬૯}

આ સંસ્થા દ્વારા વિદ્વાન સાહિત્યકારોના વ્યાખ્યાનો યોજવામાં આવ્યા હતા. સાહિત્ય સભાના વિકાસમાં વિઠ્ઠલરાય મહેતા, માનશંકર મહેતા, મુનિકુમાર પંડ્યા, અજિતભાઈ ઓઝા, મુકુંદરાય પારાશર્ય, પીયૂષ પારાશર્ય, દુર્ગેશભાઈ ભટ્ટ, હરજીવનદાસ મહેતા જેવા નાગર ગૃહસ્થોનો બહુમૂલ્ય ફાળો રહ્યો હતો.

વિદ્યુતભાઈ દેસાઈ પોતાને ઘેર કાવ્યસભા ચલાવતા હતા. ભાવનગરના કવિઓ નિયમિત મળતા, કાવ્યપઠન કરતા હતા. ભાવનગરમાં સાહિત્યિક સંસ્થાઓની સ્થાપના અને વિકાસમાં નાગર ગૃહસ્થોનું પ્રદાન રહ્યું હતું.

૩.૨.૩ પત્રકારિત્વ :

સૌરાષ્ટ્રમાં મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી શામળદાસ કોલેજમાં અધ્યાપક તરીકે જોડાયા અને સ્ત્રીઓને લગતું ‘પ્રિયવંદા’ સામયિક શરૂ કર્યું.^{૭૦}

ભાવનગરમાં વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્યએ ‘કૌમુદી’ અને ‘માનસી’ પત્રોનું સંપાદન કર્યું હતું.

૬૮ દેવલુક, નંદલાલ, “ગોહિલવાડની અસ્મિતા”

૬૯ મહેતા, સનતભાઈ, ભાવનગરની મુલાકાતને આધારે, ૩-૩-૨૦૦૪

૭૦ દલાલ, યાસીન; “ગુજરાતી પત્રકારત્વમાં સૌરાષ્ટ્રનું પ્રદાન”, ફૂલછાબ, ઓક્ટોબર ૧૯૯૬, પૃ. ૯૭

આ પત્રો દ્વારા ભાવનગર અને ગુજરાતમાં સાહિત્યિક પત્રકારત્વનો ઉચ્ચ આદર્શ સિદ્ધ કર્યો. તેમના પત્રકારત્વમાં સમાજ, ધર્મ, રાજકારણ, ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન જેવા વિષયો રહેતા હતા.^{૭૧}

તેઓ પત્રકારત્વમાં રહેલા જોખમને દૂર કેવી રીતે કરવા. તેનું માર્ગદર્શક ‘કૌમુદી’માં આપ્યું હતું. દરેક લખાણને શિષ્ટતાના ઊંચામાં ઊંચા ધોરણે તપાસવું, સારું હોય તેને સારું કહેવું, મધ્યમને વધુ સારું કેમ કરી શકાય એવા સૂચનો કરવા, નિખાલસતા, તટસ્થતા, સ્પષ્ટતા થકી નકામી બાબતોને દૂર કરવામાં મદદરૂપ થવું. આ રીતે આદર્શ પત્રકારિત્વનું સમર્થન તેમના થકી થયું હતું.^{૭૨}

તેમણે ‘ચેતન’ માસિકનું સહતંત્રીપદ ‘હિન્દુસ્તાન’ના તંત્રી, ‘ગુજરાત’ માસિકના ઉપતંત્રી, ૧૯૩૦માં ‘કૌમુદી’માં ઉચ્ચ પ્રકારના આદર્શવાળું પત્રકારિત્વનો પરિચય આપ્યો.^{૭૩}

જયંતીલાલ મોરારજી મહેતા નડિયાદથી ‘દેશી રાજ્ય’નું પ્રકાશન કરતા હતા. ભાવનગરના દીવાનશ્રી સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી ‘દેશી રાજ્ય’ને કારણે જયંતીલાલ મોરારજી મહેતાને વધુ ઓળખતા થયા હતા. જયંતીલાલ મહેતાને ભાવનગરમાં નિમંત્રણ આપવામાં આવ્યું. ૧૫ જાન્યુઆરી, ૧૯૪૦માં ભાવનગરમાં ‘ભાવનગર સમાચાર’ શરૂ થયું હતું. આ સમાચાર પત્રમાં નાનાભાઈ ભટ્ટ, હરજીવન કાલિદાસ મહેતા, કુંવરજી વિઠ્ઠલરાય મહેતા કપિલરાય ભૂપતરાય મહેતા જેવા નાગર વિદ્વાનો ઉપરાંત બીજા નેતાઓ અને સાહિત્યકારો પણ લેખો લખતા હતા.^{૭૪}

૭૧ જોષી, ઉમાશંકર, “શબ્દની શક્તિ”

૭૨ વૈદ્ય, વિજયરામ કલ્યાણરાય; “કૌમુદી દર્શન”, પૃ. ૨૧૪

૭૩ પારેખ, હીરાલાલ; ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર, પૃ. ૧૭૬

૭૪ મહેતા, જયંતીલાલ મોરારજી; “જયંત જયોત”, પૃ. ૬૫

શરૂઆતમાં ‘ભાવનગર સમાચાર’ રાજ્યની આર્થિક સહાયથી ચાલતું હતું, છતાંય રાજ્યની વહીવટી ખામીઓ, પ્રજાનો રોષ અને માગણીઓની નોંધ ભાવનગર સમાચારમાં આવતી હતી. તટસ્થ પ્રજામત ઘડતર પત્રકારત્વ કેવું હોવું જોઈએ તેનું દૃષ્ટાંત ભાવનગર સમાચારે પુરું પાડ્યું હતું. ભાવનગર રાજ્યના સાચા ઇતિહાસ માટે ‘ભાવનગર સમાચાર’ એક ઉપયોગી દસ્તાવેજ તરીકે ગણવામાં આવ્યું.^{૭૫}

જયંતીલાલ મહેતા સાહિત્ય, ઇતિહાસ, સંસ્કૃતિ, રાજકારણના અભ્યાસુ હતા. ‘હું અને ઉઘરામ’, ‘વાતોમાં બોધ’, ‘વિદ્યાસાગરનો બોધ’, લિપિનો ઇતિહાસ, મેનકા (નવલકથા), પ્રભાત (નવલકથા) મયુરાં કિંવા બ્રહ્મસંજ્ઞા (નવલકથા) તેમની સાહિત્ય વિદ્વતાનો પરિચય આપતા.^{૭૬}

કપિલરાય મહેતા એક સારા પત્રકારની ખ્યાતિ ધરાવતા હતા. ‘ગુજરાત સમાચાર’માં તંત્રી તરીકે રહ્યા પછીથી ‘સંદેશ’માં પણ તંત્રી પદ સ્વીકાર્યું હતું. ગાંધીવાદી વિચારસરણી ધરાવનાર તે મુખ્ય પત્રકાર હતા. દૃષ્ટિ સમ્પન્ન, લોકહિતના સમર્થનમાં સમસ્યાઓનું સ્વરૂપ રજૂ કરતા હતા.

૩.૨.૪ નાટક – રંગભૂમિ :

સૌરાષ્ટ્રમાં જૂના સમયમાં રામલીલા અને કૃષ્ણલીલાના પ્રસંગો ગામડાંઓમાં ભજવવામાં આવતા હતા.

ઈ.સ. ૧૯૦૦ સુધીમાં નાટકકળાનો શોખ સૌરાષ્ટ્રના લોકમાં વધવા લાગ્યો હતો. આ સમય દરમિયાન દયાશંકર મુંબઈ ગુજરાતી નાટક મંડળી, ત્રંબકલાલની વાંકાનેર નાટક કંપની, મુળજીભાઈ ઓઝાની મોરબી નાટક કંપની. આ નાટક મંડળીઓ પૌરાણિક નાટકો દ્વારા ખૂબ લોકપ્રિય થઈ હતી.^{૭૭}

૭૫ મહેતા, જયંતીલાલ મોરારજી; પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પ્રસ્તાવનામાંથી

૭૬ મહેતા, જયંતીલાલ મોરારજી; પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૨૨

૭૭ સમાલોચક, પુ.૩૩, અંક-૬, ૭, ડીસે.-૧૯૨૮

પાલિતાણામાં પાલિતાણા ભક્તિ પ્રદર્શક નાટક મંડળી, ૧૯૨૯માં ભાવનગરમાં વિશ્વ નાટક સમાજની સ્થાપના થઈ હતી. ‘સ્વદેશ સમાજ’ દ્વારા નાટકો ભજવવામાં આવતા હતા.

ભાવનગર શામળદાસ કોલેજમાં હર્ષવદન વોરા અને દેવેન્દ્ર દેસાઈ નાટકોના સારા કલાકાર તરીકે ખ્યાતિ પામ્યા હતા.^{૭૮}

દેવેન્દ્રભાઈ દેસાઈએ ૧૯૩૬-૩૭ દરમિયાન શામળદાસ કોલેજમાં ‘લગ્નના ઉમેદવાર’ અને ‘પદ્મમીની’માં અભિનયકલાનો ઉત્કૃષ્ટ દેખાવ કર્યો હતો.^{૭૯}

ભાવનગરની ‘યંગકલબ’ દ્વારા ચિતરંજન પાઠકે સુંદરકલાના નમૂનારૂપ નાટકો, જેવા કે ‘જગતને બાંકડે’, ‘અણધાર્યા ઉતરાણ’, ‘મધરાતનો મહેમાન’, ‘આત્માના આસું’, ‘સમાધિ’ લોકપ્રિય થયા હતા. એકાંકી નાટકોમાં યશવંત પડયા એ ‘પડડા પાછળ’, ‘અ. સૌ કુમારી’, ‘મનમંદિર’ ‘રસજીવન’, ‘શરતના ઘોડા’, ‘ઘર દીવડી’, ‘ત્રિવેદી’ દ્વારા નાટ્ય પ્રવૃત્તિનો વિકાસ કર્યો.^{૮૦}

દક્ષિણા મૂર્તિ વિદ્યાર્થીભવન દ્વારા સોશયલ ગેઢરીંગ કાર્યક્રમ યોજાયો હતો. તેમા યશવંત પડયાએ ભર્તૃહરિની ભૂમિકા ભજવી હતી.^{૮૧}

શામળદાસ કોલેજથી ભાવનગરમાં નાટકના ક્ષેત્રે એક પરિવર્તન ૧૯૨૪થી શરૂ થયું હતું. આ સમયે સ્ત્રી પાત્ર ભજવવા કોઈ તૈયાર થતું નહીં. તેથી હર્ષવદન યશવંતરાય બોરાએ સ્ત્રીની ભૂમિકા ભજવી હતી. પછીથી રમણલાલ દેસાઈના ‘શક્તિ હૃદય’માં સ્ત્રી

૭૮ શાસ્ત્રી, હરિપ્રસાદ અને બીજા (સંપાદન), “ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ”, ગ્રંથ-૯, પૃ. ૪૩૧

૭૯ ડૉ. કોરાટ, પી. જી. (લેખ), “પૃથ્વી સ્મૃતિ દેવેન્દ્રભાઈ દેસાઈ”, પૃ. ૨૪

૮૦ અહિંચ્છત્ર, ડીસેમ્બર ૨૦૦૦, પૃ. ૨૦

૮૧ ભાવનગર સમાચાર, ૧-૧-૧૯૬૬, પૃ. ૩

મુખ્ય નાયિકાની ભૂમિકા ભજવી, તેની છટાદાર અદાકારી અને પરંપરાથી શરૂ રહેલી રૂઢિ માં પરિવર્તન લાવવામાં તેની ભૂમિકા ખૂબ મહત્વની હતી.

૧૯૨૫થી ભાવનગરમાં લલિતકલા સમાજની સ્થાપનામાં હર્ષવદન વ્હોરાનું યોગદાન રહ્યું હતું. જાન્યુઆરી ૧૯૨૬માં વિજયરંગ થિયેટરમાં ‘શાહજહાં’ નાટક ભજવવામાં આવ્યું હતું. આ નાટકમાં દારા શિકોહની ભૂમિકા ઝવેરચંદ મેઘાણી, ઔરંગઝેબની મંગલદાસ રાજપુરા અને જહાંનઆરાની ભૂમિકા હર્ષવદન વોરાએ ભજવી હતી.^{૮૨}

‘કાકાની શશી’ નામના નાટકમાં શશીની ભૂમિકા ચંપકલાલ મહેતાએ ભજવી હતી. ભાવનગરના નાગરોએ નાટકમાં ‘સ્ત્રી પાત્રો’ ભજવીને આ ક્ષેત્રમાં એક ક્રાંતિકારી પરિવર્તન કર્યું હતું.^{૮૩}

કાંતિલાલ જોષીએ રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈના ‘સંકીર્ત હૃદય’ નામના નાટકમાં ‘પી યારા’ નામનું સ્ત્રી પાત્ર ભજવ્યું હતું. સુંદર અભિનય માટે સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી અને શામળદાસ કોલેજના આચાર્યશ્રી શહાણીએ અભિનંદન આપ્યા હતા.^{૮૪}

રવિશંકર માસ્તર, અરવિંદ મણીલાલ મહેતા જૂની રંગભૂમિના સારા કલાકાર હતા. ભાવનગરમાં નાટક પ્રવૃત્તિઓને સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી^{૮૫} ભુપતરામ મહેતા, અનંતરાય પટ્ટણી, કપિલરાય મહેતા જેવા નાગર ગૃહસ્થાએ પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું. અરવિંદ મણીલાલ મહેતાએ નાગર યુવક મંડળની સ્થાપના કરી યુવકોને નાટક પ્રવૃત્તિઓમાં રસ લેતા કર્યા.

૮૨ ભાવનગર સમાચાર, ૧-૧-૧૯૬૬, પૃ.૪

૮૩ ભાવનગર સમાચાર, ૧-૧-૧૯૬૬,

૮૪ પ્રા. મહેતા, સનતભાઈ, ભાવનગરની મુલાકાતને આધારે, ૧૭-૨-૨૦૦૪

૮૫ ભાવનગર સમાચાર, ૮-૧-૧૯૬૬

ભાવનગરમાં નાગર સ્ત્રી અને પુરુષોમાં નાટકનો ભારે શોખ હતો. નાટક જોવું અને નાટકની ચર્ચા કરવી એ નાગરોમાં પ્રગતિના તત્ત્વ તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યું હતું.

૩.૨.૫ સંગીત અને નૃત્યકલા :

ભારતીય સંગીતના વિકાસમાં નાગરજ્ઞાતિનું પ્રદાન રહ્યું હતું. પંદરમી સદીમાં ભક્તિમાર્ગ દ્વારા સમાજજીવનનો પુનરોદ્ધાર કરનાર આદ્યકવિ ભક્ત શિરોમણિ નરસિંહ મહેતાએ સંગીતના ક્ષેત્રમાં ગુજરાતને યશ અપાવ્યો હતો. તેમના ભજનો, કીર્તનો અને પ્રભાતિયા જેવા હળવા સંગીતનો જનસમાજમાં અદ્ભૂત પ્રભાવ રહ્યો. તેમનું સંગીત મહાન મૌલિક સંગીતનો ખજાનો ગણવામાં આવ્યો. આ ક્ષેત્રમાં ગુજરાતની અસ્મિતાની અનોખી ભાત પડનાર નરસિંહ મહેતા મૂળ ભાવનગર (તળાજા)ના નાગર હતા.^{૮૬}

વૈજનાદસ ઉર્ફે બૈજુબાવરા ચાંપાનેરના નાગર હતા. મોગલ દરબારના તે લોકપ્રિય સંગીતકાર હતા. તાન સેન જેવા સંગીતકારની બરાબરી કરી હતી. દયારામ ચાણોદના સાઠોદરા નાગર હતા.^{૮૭}

જૂનાગઢના આદિત્યરામ શાસ્ત્રીય સંગીતના મહા પંડિત ગણાતા હતા.^{૮૮}

ગુજરાતમાં દેશીરાજ્યોના શાસકો અને નાગર દીવાનોના સંગીત પ્રેમ અને પ્રોત્સાહનને કારણે સંગીતનો વિકાસ થયો હતો.

સૌરાષ્ટ્રના રાજ્યોમાં ભાવનગર રાજ્યના રાજવીઓનો સંગીત પ્રેમ ખૂબ ઊંચો હતો. ભાવનગરના રાજવીશ્રી તખ્તસિંહજીના શાસનકાળ દરમિયાન ટોકરશી નાયક, ડાહ્યાલાલ શીવરામ નાયક, વિઠ્ઠલદાસ સૂર્યરામ નાયક ભાવનગરના સંગીતકારો હતાં.

૮૬ દેસાઈ, વિભુકુમાર, શિ; ‘વૈદિક સંગીત અને બીજા લેખો’, પૃ. ૧૭૦

૮૭ દેસાઈ, વિભુકુમાર, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૮૨

૮૮ દેસાઈ, વિભુકુમાર, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૮૫

ભાવનગરમાં અનંતપ્રસાદ ત્રિકમલાલ અને ભગવાનલાલ ભટ્ટે ભાવનગરમાં ‘ભજન મંડળ’ની સ્થાપના કરી હતી. આ ભજન મંડળ કણબીવાડના ઠાકુર દ્વારમાં દરરોજ રાત્રે નવ વાગ્યે મળતું અને અગિયાર વાગ્યા સુધી ભજનો અને કીર્તનો ગવાતા હતા. આ ભજન મંડળે ભાવનગરના પછાત જ્ઞાતિના લોકોમાં સંગીત દ્વારા આધ્યાત્મિક અભિરૂચી વધારવાનું અદ્ભૂત કાર્ય કર્યું હતું. પચ્ચીસ વર્ષમાં ૫૦૦૦ લોકોને આ ભજન મંડળના રસિયા બનાવી દીધા હતા.^{૮૮}

મહારાજશ્રી ભાવસિંહજી સંગીતના પોષક હતા. માજીરાજબા કન્યાશાળામાં સંગીતનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું. ખાસ પ્રસંગોએ આ શાળાની નાગર કન્યાઓ ગીત અને સંગીતનો કાર્યક્રમ રાખી લોકોનું મનોરંજન કરતી હતી. ભાવનગરમાં કોઈ બીજા રાજ્યના રાજવી કે પછી પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિના સન્માર્થે ગીત સંગીતનો કાર્યક્રમ થતો હતો. પ્રથમ વિશ્વ યુદ્ધ દરમિયાનના ઈંડ માટેના કાર્યક્રમમાં નાગર બાળાઓના સંગીત દ્વારા લોકોને સ્તબ્ધ કરી દીધા હતા.^{૮૯}

વેદાંતભૂષણ વેદાંતકવિ હીરાલાલ જાદવરાય બૂચ; મૂળશંકર, વિજયશંકર, બળવંતરાય ગુલાબરાય ભટ્ટ ભાવનગરમાં સંગીત કલાના સિતારઓ હતા.^{૯૦}

દલસુખરામ ભોજકની સંગીત પ્રવૃત્તિઓ ભાવનગરમાં ખૂબ લોકપ્રિય થઈ હતી.^{૯૧}

રાજવીશ્રી ભાવસિંહજી, કવિકાન્ત, ડાહ્યાલાલ શિવરામ નાયક, મણિલાલ નાયકને લીધે ભાવનગર રાજ્યમાં સંગીતનો ઇતિહાસ સર્જાયો હતો.^{૯૨}

૮૮ ભાવનગર સમાચાર, ૨૯-૧૧-૧૯૬૬

૮૯ ભાવનગર સમાચાર, ૨૧-૮-૧૯૬૫

૯૦ ભાવનગર સમાચાર, ૩૧-૧-૧૯૪૪

૯૧ ભોજક, જયદેવ, વડોદરાની હસ્તલિખિત પ્રત, “ભાવનગરના રાજવીઓના સંગીતકારો”,

૯૨ ભોજક જયદેવ, પૂર્વોક્ત

સંગીતનું આ વાતાવરણ સંગીતપ્રેમી નાગર જ્ઞાતિને સંગીત પ્રેમને સંતોષે અને તેના વિકાસ માટે પ્રેરે એવું હતું.

કવિ કાન્ત, રવિશંકર અને રતીશંકર જેવા નાગર સંગીતકારોએ ભાવનગરમાં શાસ્ત્રીય પ્રકારના સંગીતના વિકાસમાં ફાળો આપ્યો હતો.

ભાવનગરમાં જગદીપ વિરાણી વાયોલિન વાદનના સમ્રાટ ગણાતા. તેણે સંગીતની તાલિમ હરિહરભાઈ શર્મા પાસેથી લીધી હતી. મુંબઈ, દિલ્હી, મદ્રાસના રેડિયો સ્ટેશનના સંગીત વિભાગના વડા તરીકે રહ્યા હતા.^{૮૪}

તેણે ૧૯૫૩માં સપ્તકલા નામની સંસ્થાની સ્થાપના કરી હતી. આ સંસ્થા દ્વારા ગાયન—વાદન, નૃત્ય, ચિત્ર, શિલ્પ અને ફોટોગ્રાફીનું શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું હતું.^{૮૫} પછીથી હસમુખ વિરાણીએ આ સંસ્થાનું સંચાલન સંભાળ્યું. જગદીપ વિરાણીના પુત્ર કમલ વિરાણી મેન્ડોલીન વાદક તરીકે લોકપ્રિય થયા. સપ્તકલાની પ્રવૃત્તિઓનો પ્રચાર—પ્રસાર કર્યો.

ભાવનગરમાં પ્રથમ સંગીત વિદ્યાલય સ્થાપનાર રતીશંકર હતા.^{૮૬}

પીનાકીનભાઈ મહેતાએ સુગમ સંગીતનું શિક્ષણ રસિકભાઈ અંધારિયા પાસેથી મેળવ્યું હતું. સુગમ સંગીતના રેડિયો કાર્યક્રમો, સ્ટેજ કાર્યક્રમોમાં તે એક સારા કલાકાર તરીકેની ખ્યાતિ પામ્યા હતા. ભારતિય વિદ્યાભવન, મુંબઈ યોજિત ‘અખિલ ગુજરાત સુગમ સંગીત’ સંમેલનમાં એક શ્રેષ્ઠ સુગમ ગાયક તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા.

૮૪ ગુજરાત રાજ્ય સર્વ સંગ્રહ, ભાવનગર જિલ્લો, પૃ. ૫૨૬

૮૫ ગુજરાત રાજ્ય સર્વ સંગ્રહ, ભાવનગર જિલ્લો, પૃ. ૫૨૬

૮૬ પૂર્વોક્ત, પૃ. ૫૨૬

આકાશવાણી યોજિત સુગમ સંગીત સંમેલનોમાં સંગીત પિરસ્યું હતું. લોકસેવા મંડળના ઉપક્રમે અનેક સુગમ સંગીત શિબિરોનું સંચાલન કર્યું. નાગર જીમખાનાની સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિના ભાગરૂપ સંગીતની પ્રવૃત્તિઓમાં માર્ગદર્શકરૂપ ભૂમિકા અદા કરતા હતા.^{૯૭}

દર્શકભાઈ ઓઝાએ સંગીતગુરુ વિઠ્ઠલભાઈ બાંપોદરા પાસેથી તાલીમ મેળવી હતી. હારમોનિયમ, તબલા અને વાયોલિન વાદનનું શિક્ષણ મેળવી ભાવનગરમાં સંગીત પ્રેમને પોષક પ્રવૃત્તિઓ કરી.

તરુણકુમાર મહેતાએ વિઠ્ઠલભાઈ બાંપોદરા અને જગદીપ વિરાણી પાસેથી સંગીતની તાલીમ મેળવી. પ્રસિદ્ધ સંગીતકારો સાથે સંગીતના કાર્યક્રમોમાં ભાગ લીધો. ગૌરાંગ વ્યાસ, ક્ષેમુ દીવેટિયા જેવા સંગીતકારોએ તેમના સંગીત કૌશલ્યની પ્રશંસા કરી.

નાગર જીમખાના યોજિત દીપોત્સવી ઉત્સવમાં હારમોનિયમ અને બાંસૂરી વાદનની ખૂબ પ્રશંસા થતી.

અમુલખભાઈ ઓઝા સંગીતના સારા કલાકાર હતા. રવિશંકર મહારાજ અને અલીઅકબરખાં સાથેના સંબંધોને લીધે તેમના સંગીતના શોખને પ્રેરકબળ મળ્યું હતું. દર ગુરૂવારે પોતાને ઘરે શાસ્ત્રીય રાગમાં ભજનો ગવાતા હતા. તેમની દીકરી સુરેખા બહેન ઓઝા પણ સંગીત પ્રેમી હતા.^{૯૮}

હરબાળાબહેન મેહતા, હર્ષવીણાબહેન દેસાઈ, તૃપ્તિબહેન દેસાઈ, સરિતાબહેન ઓઝા, અર્ચિતાબહેન ઓઝા અને મહેશ્વરીબહેન મહેતાએ નાગરોના સંગીત શોખનો વારસો જાળવ્યો.^{૯૯}

૯૭ મહેતા, પિનાકીનની રૂબરૂ મુલાકાતને આધારે.

૯૮ મહેતા, મહેશ્વરીબહેન, ભાવનગરની મુલાકાતને આધારે, તા. ૩-૭-૨૦૦૩

૯૯ મહેતા, મહેશ્વરીબહેન, પૂર્વોક્ત

દિપ્તિબહેન દેસાઈએ શાસ્ત્રી સંગીતમાં સિદ્ધિઓ મેળવી, ભજન, ગઝલ, બાળગીતોની કેસેટો દ્વારા શાસ્ત્રીય સંગીતનો પ્રચાર કર્યો. ૧૫૦ થી વધારે સ્ટેજ કાર્યક્રમો કર્યા.

રસનિધી વ્હોરા, વિપુલ આચાર્ય, અંબરીષ મહેતા, સુમનબહેન દેસાઈ, કનકબહેન દેસાઈ, શકુન્તલાબહેન દેસાઈ, કુમુદબહેન દેસાઈ, તુષાર વ્હોરા, યોગેશ્વરીબહેન દેસાઈ, કમલેશ આવત્સ્થીએ ભાવનગરમાં સંગીતનો એક ભવ્ય વારસો આપ્યો.

ભાવનગરમાં નાગર સ્ત્રી અને પુરુષોમાં ગરબા અને ગરબી ગાવાનો શોખ હતો. નાગરપોળ પાસેના મહાલક્ષ્મી માતાજીના મંદિર પાસે નવરાત્રીના દિવસો દરમિયાન નાગર સ્ત્રી અને પુરુષો ગરબા અને ગરબીમાં ગીતો ગાતાં અને રમતા હતા. નાગર સ્ત્રીઓ પીતળના દીવાઓનો ગરબો માથે રાખી ખૂબ નાચતાં નાચતાં ગાતી હતી. આ દૃશ્ય જોવું એ લોકો માટે એક લ્હાવો હતો. નાગર સ્ત્રીઓના સૂરીલા કંઠે ગવાતાં ગીતો.

આજ નવ દુર્ગા રંગે રમે,

રંગે રમે, આનંદે રમે, ઉછરંગે રમે,

આજ નવદુર્ગા રંગે રમે.

લોકોને સંગીત અને નૃત્ય પીરસતા હતા. વસંતરાય મહિપતરાય ઓઝા ગીતો ગાતા અને નૃત્ય પણ કરતા હતા.^{૧૦૦}

કુંજલતાબહેન કનકરાય મહેતા નૃત્યના સારા જાણકાર હતા. ભાવનગરમાં સૌ પ્રથમવાર ‘નુપૂર ઝંકાર’ કાર્યક્રમ યોજાયો હતો.^{૧૦૧}

સોહિણીબહેન વિરાણી, તૃપ્તિબહેન દેસાઈ શાસ્ત્રીય નૃત્યના જાણકાર હતા.

૧૦૦ ભાવનગર સમાચાર, અંક-૨૨, પૃ. ૧૨૧

૧૦૧ જુઓ, વડનગરા નાગર પરિવાર પરિચય ગ્રંથ, ભાવનગર

૩.૨.૬ સ્થાપત્ય :

ભારતીય સ્થાપત્યકલાના નમૂનાઓ હરપ્પન સંસ્કૃતિના કાળથી જોવા મળ્યા હતા. અસંખ્ય રાજધાનીઓ ઉદભવી, વિકસી અને નાશ પામી, જુદી-જુદી જાતિના લોકોએ આ કલામાં પોતાના વિચાર, ભાવ, ઉદ્દેશ્ય, આદર્શ, વિશ્વાસ અને આકાંક્ષાઓ અંકિત કરી હતી.^{૧૦૨}

ભારતમાં સ્થાપત્ય શૈલીમાં નાગર, વેસર અને દ્રાવિડ મુખ્ય હતી.

ઈશાન શિવગુરુદેવ પદ્ધતિમાં નાગર શૈલીના મંદિરોનો વારંવાર ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. આ શૈલી નગરમાં બંધાયેલા મંદિરોના આધારે પ્રસિદ્ધ પામી કે પછી નાગર જ્ઞાતિને લીધે એ અંગે વિદ્વાનોમાં એકમત નથી. સાતમી સદીથી બારમી સદી સુધીમાં નાગર શૈલીનું સ્થાપત્ય ભારતમાં જોવા મળતું હતું ગુજરાત અને મધ્યપ્રદેશમાં આ શૈલીના મંદિરો સવિશેષ બંધાયા હતા.^{૧૦૩}

સ્થાપત્યમાં ‘નાગર શૈલી’નો ઉલ્લેખ એ સ્થાપત્યની શૈલીમાં સુંદરતાનો નિર્દેશ ગણવામાં આવે છે. એ રીતે નાગર જ્ઞાતિની સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓમાં સ્થાપત્યનો પણ સમાવેશ થતો હતો એવું અનુમાન કરી શકાય.

ભારતમાં બ્રિટિશકાળ દરમિયાન સૌરાષ્ટ્રના દેશી રજવાડાઓમાં જે કેટલાક સુંદરતમ બાંધકામો થયા હતા તેમાં શાસકોનો સ્થાપત્ય શોખ અને તેના દીવાનોની દૃષ્ટિ બળનેના સામુહિક પ્રયત્નોથી રાજ્યની રાજધાની અને પ્રદેશમાં આકર્ષક સ્થાપત્યનું નિર્માણ થયું હતું. ભાવનગરમાં દીવાનશ્રી ગૌરીશંકર ઓઝા, શામળદાસ મહેતા, વિજયશંકર ઓઝા, વિઠ્ઠલદાસ મહેતા અને સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીએ રાજ્યની સ્થાપત્ય નિર્માણની પ્રવૃત્તિમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવી હતી.

૧૦૨ ડૉ. સ્વામી, આનંદકુમાર, (અનુ) મુકુન્દીલાલ, “ભારતીય શિલ્પકલા કા ઉદ્દેશ્ય”, પૃ. ૧

૧૦૩ ઉપાધ્યાય, ભગવતશરણ; “ભારતીય કલા ઔર સંસ્કૃતિ કી ભૂમિકા”, પૃ. ૨૨-૨૩

વીરેન્દ્રરાય ચંદ્રશંકર મહેતાએ ભાવનગર શહેરનો કૃષ્ણનગરનો પ્લાન બનાવી આધુનિક નગર બાંધવાનો યશ મેળવ્યો હતો. તેઓમાં વાસ્તુકળાના સુંદરતમ ખ્યાલો હોવાને લીધે આ સમયમાં સૌરાષ્ટ્રના દેશી રજવાડા ગોંડલ, ઉપલેટા, ધોરાજી, રાજકોટ, મોરબી, વાંકાનેરના નગર નિર્માણમાં તેમનું મહત્ત્વનું પ્રદાન રહ્યું હતું.^{૧૦૪}

ભાવનગર કૃષ્ણનગરના રસ્તાઓની વિશાળતા, સાર્વજનિક મકાનોની વિશાળતા, મકાનોમાં હવા ઉજાસની મોકળાશ, ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ નગરનું આયોજન વિરેન્દ્રરાય સી. મહેતાએ કર્યું હતું. તેમણે લખેલ ‘ગૃહવિધાન’ નામનો ગ્રંથ એ વિશ્વના વાસ્તુકળાના નિષ્ણાંતોને ઉપયોગી થાય એ પ્રકારનો ગણાય છે. આ ગ્રંથ માટે મહાત્મા ગાંધીજીએ પણ વી. સી. મહેતાને અભિનંદન પાઠવ્યા હતા. તેમના આ કાર્ય થકી ‘નગરશિલ્પી’ તરીકેની ખ્યાતિ મેળવી.^{૧૦૫} ટાઉન પ્લાનર તરીકે ગુજરાત હાઉસીંગ બોર્ડમાં સેવાઓ આપી હતી.

ભાવનગરના દીવાનશ્રી પ્રજાના આરોગ્ય અને સુવિધા માટે નગર આયોજન કેટલું જરૂરી છે, તે કૃષ્ણનગરના પ્લાનના આધારે કહી શકાય.

ભાવનગરના નગર આયોજનમાં ઉપેન્દ્ર ભટ્ટનું ઘણું યોગદાન હતું. તે ભાવનગર રાજ્યના ચીફ એન્જિનિયર હતા. શહેરના ગંદા પાણીના નિકાલ માટે તેમણે ડીસ્પોઝલ પ્લાન્ટ કરી^{૧૦૬}, આ પાણી દરિયામાં લઈ જવાની યોજના બનાવી હતી. તેના માર્ગદર્શન હેઠળ ભાવનગરમાં રેલ્વેનો નવો રોડ બાંધવામાં આવ્યો હતો.

ભાવનગરમાં રમત-ગમત માટેના સ્ટેડિયમની યોજના પણ બનાવી હતી. તેઓ વિશ્વ પ્રસિદ્ધ એન્જિનિયર વિશ્વ સરૈયાના શિષ્ય હતા. તેમણે સૌરાષ્ટ્ર માટે ઈરિગેશન માટે પાંચ યોજનાઓ બનાવી હતી.^{૧૦૭}

104 *Architecture, Design, March-April 1993*

૧૦૫ ત્રિવેદી, જયેન્દ્ર; “જેવા નાગર શિલ્પી તેવા જ જીવન શિલ્પી”, સૌરાષ્ટ્ર

સમાચાર, ભાવનગર.

૧૦૬ ભાવનગર સમાચાર, ૨૪-૪-૧૯૬૧

૧૦૭ ભાવનગર સમાચાર, દીપોત્સવી અંક, ૧૯૬૬, પૃ. ૧૬

ભાવનગરના દીવાનશ્રી અનંતરાય પટ્ટણી ઉપેન્દ્ર ભટ્ટને આગ્રા અને ફતેહપુરમાં પોતાની સાથે લઈ ગયા હતા. ભાવનગરમાં ફતેહપુર સિકીના સ્થાપત્યને બતાવીને ભાવનગરની કાયાપલટ પણ આ પ્રકારે કરવાનું કહ્યું હતું.

ગૌરીશંકર તળાવનું બાંધકામ, નિલમ બાગમાં સુધારાઓ, ચાંચ બંગલો, આધુનિક ઢબના કોંક્રિટના રસ્તાઓ, બોર-તળાવનો વિસ્તાર, જૂના બંદરથી ખાર દરવાજા અને નીલમ બાગથી વિક્ટોરિયા પાર્ક સુધીનો રસ્તો, ભાવનગર બંદરમાં ‘લોકગેટ’નું નિર્માણ, વિક્ટોરિયા બંદરના બાંધકામમાં ઉપેન્દ્ર ભટ્ટનું માર્ગદર્શન મળ્યું હતું. સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યના ઈજનેર તરીકે અનેક ડેમ, રસ્તાઓના બાંધકામમાં તેમનો ફાળો હતો.^{૧૦૮}

હરિલાલ ગિરિજાશંકરની સારા ઓવરસીયર તરીકેની ખ્યાતિ હતી. તેમના માર્ગદર્શન હેઠળ ટી. બી. હોસ્પિટલ, અમરગઢ (જીંથરી, શિહોર) બાંધવામાં આવી હતી.^{૧૦૯}

નાગરો, સાહિત્ય, શિક્ષણ, સંગીત અને નૃત્યકલામાં પ્રતિભાવંત હતા એમ ભવનકળાના પણ સારા કલાકાર હતા. પોતાની રહેણી-કરણી, સમાજ પ્રતિષ્ઠા, સુવિધા, કુટુંબની વિશાળતાને ધ્યાનમાં રાખીને પોતાના ભવનોની બાંધણી કરતા હતા.

શુદ્ધ હવા, સૂરજનો તડકો, પાણીની સગવડતા, આરોગ્યનો ખ્યાલ અને ભવનની સુંદરતા એ નાગરોના ભવનોની વિશેષતા હતી.

નાગરોના મકાનોમાં કાષ્ટકલા એ ભવનના સૌંદર્યને વધારે એ પ્રકારે રહેતી હતી.

દેસાઈ નૈવેદ્યકુમાર વિદ્યુતરાયનું ‘હરિભુવન’ (દીવાનપરા રોડ, ભાવનગર) ૧૦૦ વરસ જૂનું, તેમાં ગૃહમુખ દરવાજો, આ દરવાજાના ચોકઠામાં પશુ, ફૂલ-પાન અને માનવ આકૃતિનું સુંદર કોતરણીકામ કરવામાં આવ્યું.^{૧૧૦}

૧૦૮ ભાવનગર સમાચાર, દીપોત્સવી અંક, ૧૯૬૬, પૃ. ૧૩ થી ૧૭

૧૦૯ ભટ્ટ, વિનુભાઈ, શિહોરની મુલાકાતને આધારે તા. ૧૦-૧-૨૦૦૪

૧૧૦ નાગર ગૃહસ્થના ભુવનની સ્થળ મુલાકાત, ભાવનગરના આધારે

દેસાઈ અમૃતરાય ચંદ્રપ્રસાદ ૨૦૦ વરસ જૂનું, (નાગરવાડા), ભવનમાં થાંભલા, દરવાજા, ચોકઠામાં પાન-દાંડી, ફૂલ-પાનની સુંદર કોતરણીથી ભુવનનું આકર્ષણ વધારવામાં આવ્યું.

મહેતા હરકિશનદાસ મગનલાલ ૨૦૦ વર્ષ જૂનું (હાટકેશ્વર મંદિર પાસે) મુખ્ય થાંભલા, ટેકા, રેલિંગમાં સુંદર આકૃતિઓ, હાથી, મોર, ફૂલ-પાન, માનવ આકૃતિઓથી સુશોભિત.

એસ. વી. દેસાઈનું મહાલક્ષ્મી નિવાસ (દીવાનપરા રોડ, ભાવનગર) ૧૦૦ વરસ જૂનું, થાંભલા, દરવાજા, ચોકઠામાં ફૂલ-પાન અને પશુ, માનવની વિવિધ આકૃતિઓ દ્વારા ભુવનની શોભા આંખને ગમી જાય એવી. સુંદર ભુવનકળા એ ભાવનગરના નાગરોના રહેણાંકી મકાનોની વિશેષતા હતી.^{૧૧૧}

ભાવનગરના નાગરોએ પોતાની જીવન પદ્ધતિને અનનુકૂળ એવા ભવનોનું નિર્માણ કર્યું હતું. નાગરોના મકાનોમાં લલિતકળાનો ભરપૂર ઉપયોગ જોવા મળતો હતો. તેમજ પાણી સંગ્રહની સગવડતા, વરસાદના પાણીને વરસ ભર ટાંકામાં સંગ્રહ કરવાની સુંદર વ્યવસ્થા, ગંદકીનો નિકાલ અને ગુપ્તતાનો ખ્યાલ રાખીને બાંધવામાં આવ્યા હતા. મકાનની સુંદરતા, ભવનનો આકાર, મકાનોની ગોઠવણ, નાગર પોળમાં જ્ઞાતિની એકતા અને વ્યક્તિત્વ ઉપર ધ્યાન રાખીને મકાનો બાંધવામાં આવ્યા હતા.

આ ભવનમાં રાચરચીલા અને રસોડા માટેની ચીજ-વસ્તુઓની સુંદરતમ ગોઠવણ કરવામાં આવતી હતી.

સાદાઈ, સ્વચ્છતા, મોકળાશ, શાંતિ, માતા, પત્ની અને વડીલ પુરુષની મોજડીઓની બનાવટ તેમજ સીડીઓની બનાવટ પણ એવી કે સીડી ઉપરથી ચાલનાર

૧૧૧ નાગર ગૃહસ્થના ભુવનની સ્થળ મુલાકાત, ભાવનગરના આધારે.

માતા છે કે પત્ની તે ઓળખી શકાતું હતું. હીંચકો એ નાગરશાહી પ્રતિષ્ઠાનું પ્રતિક ગણાતું હોવાથી દરેક ભુવનમાં જોવા મળતું હતું.^{૧૧૨}

૩.૨.૭ ચિત્રકલા અને છબીકલા :

ભારતમાં શિલ્પ, સ્થાપત્યકલા વારસાની જેમ ચિત્રકલાનો વારસો પણ ભવ્ય હતો.

ભારતમાં ચિત્રકલાની ભાવભૂમિ પ્રાચીન સમયથી આધિદૈવિક – આધ્યાત્મિક રહી હતી. પરંતુ બ્રિટિશ પ્રભાવ હેઠળ ચિત્રકલાના ક્ષેત્રમાં પરિવર્તન આવ્યું હતું.

સૌરાષ્ટ્રના દેશી રાજ્યોમાં આધુનિક ચિત્રકલાનો આરંભ ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધ પછીથી થયો હતો. પશ્ચિમી પદ્ધતિની ચિત્રકલાના ભારતીય ચિત્રકાર રવિ વર્મા ઈ.સ. ૧૮૮૨માં ભાવનગરમાં આવ્યા હતા. કેટલાક છબી ચિત્રો દોર્યા અને તેમાંથી ભાવનગરમાં ચિત્રકલા પ્રત્યેની અભિરૂચી વધવા લાગી હતી.^{૧૧૩}

ભાવનગરમાં દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી ભુવન દ્વારા ચિત્રકલાના શિક્ષણનો આરંભ કર્યો. ઉત્તમ ચિત્રકારો દ્વારા ચિત્રકલાની તાલીમ આપવામાં આવી હતી.

ભાવનગરમાં શાસકો, દીવાનો અને નાગર જ્ઞાતિમાં કલારૂચિને લીધે ચિત્રકલાને પ્રોત્સાહન મળ્યું હતું.

વિનાયક પંડ્યાએ ચિત્રકાર તરીકે ખ્યાતિ મેળવી હતી. સાર્વજનિક સ્થળોની દીવાલો પર પણ વિનાયક પંડ્યાના ચિત્રો જોવા મળતા હતા. રૂપમ ટોકિઝ (ભાવનગર) ગૃહ મુખ દિવાલ પર વિનાયક પંડ્યાના ચિત્રો હતા. ગુજરાતમાં ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કલાકાર હતા.^{૧૧૪}

૧૧૨ મહેતા, મહેશ્વરીબહેન, ભાવનગરની મુલાકાતને આધારે, પૂર્વોક્ત

૧૧૩ ઉપાધ્યાય, ભગવતશરણ, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૧૩

૧૧૪ પંડ્યા, ભરતભાઈ, ભાવનગરની મુલાકાતને આધારે, ૧૦-૧૦-૨૦૦૩

જયોતિબહેન જયંતભાઈ પંડ્યા ભાવનગરના ચિત્રકાર હતા. તેમણે પેન અને શાહીના માધ્યમથી ચિત્રકલાના ક્ષેત્રમાં એક નવી ભાત પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. ૧૯૭૯માં નેશનલ એકિઝબિશન, લલિતકલાનો એવોર્ડ મેળવ્યો હતો. ભોપાલ, દિલ્હી, ચંદીગઢમાં ચિત્ર પ્રદર્શનો યોજયા હતા. ચિત્રકલા અંગેના પુસ્તકો પણ લખ્યા.^{૧૧૫}

ઉષાકાન્ત મહેતા ચિત્રકલાના પારખું ચિત્રકાર, મહાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટીના લલિતકલા વિભાગમાં અધ્યાપક તરીકે રહ્યા. ચિત્રકલા અંગે લેખો લખ્યા.^{૧૧૬}

જગદીપ વિરાણી માજીરાજબા કન્યાશાળામાં ચિત્ર શિક્ષણ તરીકે હતા. તેમના ચિત્રો ધર્મયુગ અને ટાઈમ્સ ઑફ ઈન્ડિયામાં છપાતા હતા. તેમના ચિત્રોની કલાવિવેચકોએ નોંધ લીધી હતી.^{૧૧૭}

છબીકલાના ક્ષેત્રમાં કાંતિલાલ મગનલાલ જોષીનું મહત્ત્વનું પ્રદાન હતું. ભાવનગરમાં તસ્વીરકલાનો આરંભ અને વિકાસ પણ તેના થકી થયો હતો. કાંતિલાલ જોષીને ફોટોગ્રાફીની પ્રેરણા રવિશંકર રાવળે આપી હતી. મુંબઈમાં જઈ ફોટોગ્રાફીની સઘન તાલીમ મેળવી હતી. ઑપેરા હાઉસમાં પૃથ્વીરાજકપૂરના ‘દીવાર’ નામના નાટકની ફોટોગ્રાફી તેમણે કરી હતી. ૧૯૩૯માં ભાવનગરમાં કુમાર સ્ટુડિયો શરૂ કર્યો.

કાંતિલાલ જોષીના મિત્ર દેવેન્દ્રભાઈ દેસાઈ, કૃષ્ણકાંત દેસાઈ પણ ફોટોગ્રાફીના સારા કલાકાર હતા.^{૧૧૮} સુમનભાઈ ભટ્ટનો ફોટોગ્રાફી શોખ જાણીતો છે.

૧૯૩૮માં બેંગલોરમાં ફોટોગ્રાફી પ્રદર્શનમાં દેવેન્દ્રભાઈ દેસાઈએ કાકા કૌઆની તસ્વીર મૂકી હતી. ભાવનગરમાં સંગીતકાર ઓમકારનાથ ઠાકુર આવ્યા ત્યારે તેમનો ફોટો

૧૧૫ જુઓ, ‘કુમાર’, એપ્રિલ-૧૯૯૮

૧૧૬ મહેતા, ઉષાકાંત, વડોદરાની મુલાકાતને આધારે.

૧૧૭ મહેતા, ઉષાકાંત, પૂર્વોક્ત

૧૧૮ મહેતા, સનતભાઈ, ભાવનગર, પૂર્વોક્ત

પાડી ભેટ આપી તેમનો પ્રેમ સંપાદિત કર્યો હતો. ફોટોગ્રાફીનો શોખ અને ઊંડું ગાન તેમની પાસે હતું. જગન મહેતાની જેમ દેવેન્દ્રભાઈ દેસાઈએ રાષ્ટ્રીય ચળવળોની પ્રવૃત્તિઓને ફોટોગ્રાફીમાં જીવંત રાખવાનું કાર્ય પણ કર્યું હતું. ભાવનગરમાં ફોટોગ્રાફી કલામાં નાગર જ્ઞાતિનો ફાળો હતો.^{૧૧૯}

૩.૨.૮ રમત-ગમત :

વ્યક્તિત્વના સંપૂર્ણ વિકાસમાં રમત-ગમતની પ્રવૃત્તિઓનું મહત્ત્વ પ્રાચીન સમયમાં પણ રહ્યું હતું.

ભારતમાં યુરોપિયનોનો પ્રવેશ થતા નવી રમતો પ્રત્યે ભારતના શાસકો, અગ્રવર્ગના લોકોનું આકર્ષણ વધવા લાગ્યું હતું. ક્રિકેટ, ટેબલ ટેનિસ, ગોલ્ફ, પોલો, બેડમિન્ટન, વોલીબોલ, ફૂટબોલ, હોર્સ રેસ જેવી રમતોનો શોખ ભારતના દેશી રજવાડાઓમાં પણ જોવા મળતો હતો.

સૌરાષ્ટ્રના ઘણાં શાસકો વિલાયતી શિક્ષણ મેળવેલા હતા. તેથી ભારતની પરંપરાગત રમતોને બદલે પશ્ચિમી રમતો પ્રત્યેનું આકર્ષણ હતું.

ભાવનગરમાં શાસકો, દીવાનો, નાગર જ્ઞાતિમાં પશ્ચિમી રમતોનો શોખ હતો. ભાવનગરમાં નાગર જીમખાના અને શામળદાસ કોલેજમાં રમત-ગમત પ્રવૃત્તિઓ થતી હતી. આ પ્રવૃત્તિઓમાં નાગર વિદ્યાર્થીઓ અગ્રસર હતા.

(૧) ક્રિકેટ :

ક્રિકેટને અંગ્રેજોએ તમામ રમતોની ‘મહારાણી’ તરીકે ઓળખાવી હતી.^{૧૨૦}

^{૧૧૯} જુઓ, “પુણ્ય સ્મૃતિ-દેવેન્દ્રભાઈ દેસાઈ”, ભાવનગર, પૃ. ૧૪, ૪૮

ભાવનગરમાં નાગર જીમખાનાની સ્થાપના ઈ.સ. ૧૮૯૩માં થઈ હતી. નાગર યુવાનોની એક ક્રિકેટ ટીમ રૂવાપરી રોડ પરના ખાર વિસ્તારમાં આ રમત રમતી હતી.^{૧૨૧} શામળદાસ કોલેજ જીમખાનામાં નાગર વિદ્યાર્થીઓ ક્રિકેટની રમતમાં જોડાયેલા હતા. મુંબઈ ઈલાકાની કોલેજો વચ્ચે ક્રિકેટ મેચ યોજવામાં આવતી હતી.^{૧૨૨} ૧૯૧૩ સુધી આ કોલેજની ક્રિકેટ ટીમનો વિજય થતો રહ્યો હતો.

ભાવનગરમાં ક્રિકેટ ક્લબની સ્થાપના નસરવાજી ભરૂયાએ કરી હતી. આ ક્લબમાં ચંદ્રપ્રસાદ દેસાઈ, લાભશંકર મહેતા જેવા ઉત્તમ ખેલાડી હતા. ૧૯૦૮માં બટુકભાઈ પટ્ટણી ભાવનગર ક્રિકેટ ક્લબના સુકાની થયા હતા.^{૧૨૩}

નાગર જ્ઞાતિએ ભાવનગરને લાભશંકર મહેતા, વિષ્ણુભાઈ, સુખવંતરાય મહેતા જેવા ઉત્તમ ખેલાડીઓ આપ્યા હતા.^{૧૨૪} અજીતરાય વિકલદાસ ક્રિકેટમાં રસ ધરાવતા હતા.

ભાવનગરની ક્રિકેટ ટીમ ઉપરાંત સૌરાષ્ટ્રની ટીમમાં પણ નાગર ખેલાડીઓ ભૂપતરાય વ્યાસ, સુખવંતરાય મહેતાની પસંદગી થતી હતી. ભૂપતરાય વ્યાસ ક્રિકેટર તેમજ અંપાયર તરીકે પણ શ્રેષ્ઠ પૂરવાર થયા હતા.^{૧૨૫}

ક્રમબદ્ધતા દોલતરાય મહેતા અંપાયર હતા. સુમનરાય ચંદ્રપ્રસાદ દેસાઈ ગોહિલવાડ ક્રિકેટ ક્લબના મંત્રી વિરેન્દ્રરાય ચંદ્રપ્રસાદ દેસાઈએ સુખનાથ ક્રિકેટ ક્લબની સ્થાપના કરી હતી. ગોહિલવાડ ક્રિકેટ ક્લબના મંત્રી અને વેસ્ટર્ન ઈન્ડિયા ક્રિકેટ

૧૨૧ ભાવનગર સમાચાર, ૨૦-૧-૧૯૫૧

૧૨૨ ભાવનગર સમાચાર, ૨૦-૧-૧૯૫૧

૧૨૩ ભાવનગર સમાચાર, ૨૦-૧-૧૯૫૧

૧૨૪ ભાવનગર સમાચાર, ૧૭-૭-૧૯૬૫

૧૨૫ સૌરાષ્ટ્ર સમાચાર, ૧૨-૧૨-૨૦૦૨

એસોસીએશનના સભ્ય તરીકે સેવા આપી હતી. મહેન્દ્રરાય સુખવંતરાય મહેતા ક્રિકેટ અને ટીમના ખેલાડી હતા.^{૧૨૬}

(૨) બાસ્કેટ બોલ, ટેનીસ અને અન્ય રમતો :

ક્રિકેટની રમતની જેમજ નાગર જીમખાના દ્વારા અન્ય રમતોને પણ પ્રોત્સાહન આપવામાં આવતું હતું. સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી ટેનીસના ખેલાડી હતા. તેમની લોકપ્રિય રમત ટેનીસ હતી. પીલગાર્ડનમાં ત્રણેક ટેનીસ કોર્ટ હતી. પાઠક પ્લોટમાં પણ આ રમત રમાતી હતી. મહારાજશ્રી કૃષ્ણકુમારસિંહજીના સમયમાં ભાવનગરમાં ટેનીસ ટુર્નામેન્ટ યોજવામાં આવી હતી. ભાવનગર જીમખાનાના ખેલાડીઓ સાથે જયોતિન્દ્ર મહેતા જેવા ટેનીસ શોખીન રમતા હતા. બાસ્કેટ બોલમાં કિરીટ અનંતરાય ઓઝાએ ભાવનગરને રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે ગૌરવ અપાવ્યું હતું.^{૧૨૭}

ફુટબોલ અને ઈન્ડોર રમતોનું આયોજન પણ નાગર જીમખાના દ્વારા થતું હતું.^{૧૨૮}

અજીતરાય મહેતા ટેનીસના ખેલાડી હતા. ભાસ્કરરાય મહેતાએ અજીતરાયના સ્મણાર્થે શામળદાસ કોલેજમાં ટેનીસની રમતના વિકાસ માટે એક શિલ્ડ આપ્યો હતો.^{૧૨૯}

૩.૨.૮ આયુર્વેદ :

ઓગણીસમી સદીમાં સૌરાષ્ટ્રમાં સારા વૈદ્યો હતા. બાવાભાઈ અને ઝંડુ ભટ્ટજીના સમયમાં સૌરાષ્ટ્ર દેશી વૈદકનું કેન્દ્ર બની ગયું હતું. શંકર પ્રસાદ (જામનગર), જુગતરામ, લક્ષ્મી પ્રસાદ (મોરબી), જીવરામ કાળીદાસ (ગોંડલ), પ્રાણશંકર ભટ્ટ (પચ્છેગામ) આ સમયના સમર્થ વૈદ્યો હતા.^{૧૩૦}

૧૨૬ જુઓ, વડનગરા નાગર પરિવાર પરિચય ગ્રંથ, ભાવનગર.

૧૨૭ જુઓ, વડનગરા નાગર પરિવાર પરિચય ગ્રંથ, ભાવનગર

૧૨૮ જુઓ, વડનગરા નાગર પરિવાર પરિચય ગ્રંથ, પૂર્વોક્ત

૧૨૯ ભાવનગર દરબારી ગેઝેટ, પૃ. ૫૯, અંધ-૩, ૨૭-૧૧-૧૯૨૪, પૃ. ૬૫

૧૩૦ શાસ્ત્રી, દુર્ગાશંકર કે; ‘‘આપણી સંસ્કૃતિના વહેણ’’, પૃ. ૪૭૬

સેજકજી ગોહિલ સાથે સુભદ્રો કે ભદ્ર સૌરાષ્ટ્રના પ્રદેશોમાં આવ્યા હતા. આ પ્રદેશની આબોહવા અનુસાર તેઓએ વૈદકની પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી હતી. ભાવનગરનું પચ્છેગામ એક સમયે વૈદકના છોટાકાશી તરીકે પ્રખ્યાત થયું હતું. લક્ષ્મીશંકર, છોટાલાલ ભદ્ર, ત્રિકમરામ ભદ્ર, સમર્થ વૈદ અને રાજવૈદ હતા.^{૧૩૧}

ભાનુશંકર ભદ્ર, જટુભાઈ ભદ્ર, બાબુભાઈ ભદ્ર, દીપશંકર ભદ્ર, અનંતરાય ભદ્ર, પ્રખ્યાત વૈદો હતા. પ્રાણશંકર ભદ્ર, નટવરલાલ ભદ્ર, મનસુખલાલ ભદ્ર, રસ વૈદો હતા. નાડી વિજ્ઞાન અને રસ વિજ્ઞાનમાં આ વૈદોની વિદ્વતાને લીધે ગુજરાત અને ભારતના બીજા પ્રદેશોમાં ખ્યાતિ હતી. પચ્છેગામમાં ‘પેડલી’ પર રોગ અને દર્દીના ખોરાક અંગે વૈદો ચર્ચા કરતા હતા. દર્દીની સારવારમાં કોઈ ભેદ રાખવામાં આવતો ન હતો.^{૧૩૨}

ભાવનગરમાં ચકલી ભદ્રની એક સારા વૈદ તરીકેની ખ્યાતિ હતી. દેવેન્દ્રભાઈ દેસાઈ, મણિશંકર પોપટલાલ ભદ્ર જેવા વૈદોએ ભાવનગરમાં આયુર્વેદના વિકાસમાં મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો હતો. આ વૈદોનો ધર્મ દર્દીને સાજા કરવાનો હતો. ગરીબ દર્દીઓને મફતમાં દવાઓ આપતા. અમીર દર્દીઓએ આપેલી ભેટનું દાન કરતા હતા.

ગુજરાત વૈદ સંમેલનના પ્રમુખ તરીકે લક્ષ્મીશંકર ભદ્રે સેવા આપી, ભાવનગરમાં આયુર્વેદની પ્રતિષ્ઠા વધારી હતી.^{૧૩૩}

પ્રશ્નોરા નાગર જયોતિષ વિદ્યામાં પણ નિપુણ ગણાતા હતા.

આયુર્વેદ અને જયોતિષ વિદ્યા એ નાગરની આ શાખાની વારસાગત વિદ્યા ગણવામાં આવતી હતી.

૧૩૧ અહિંચ્છત્ર, ડીસેમ્બર-૮૭, પૃ. ૯-૧૦

૧૩૨ અહિંચ્છત્ર, જૂન, પૃ. ૨૦૦૨

૧૩૩ શાસ્ત્રી, દુર્ગાશંકર; પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૪૭૮

૩.૨.૧૦ પ્રકીર્ણ :

નાગર જ્ઞાતિએ સાંસ્કૃતિ જીવનના બધા જ પાસાઓમાં પ્રગતિ કરી હતી. સાંસ્કૃતિક જીવનના સૂત્રધાર તરીકેની ખ્યાતિ મેળવી હતી.

(૧) કથાકારો :

નાગર જ્ઞાતિમાં શાંતિભાઈ વેણીભાઈ મહેતા, હીરાલાલ જાદવરાય બૂચ, ત્રિકમલાલ ભટ્ટ જેવા કથાકારોએ ભાવનગરમાં ધર્મ સંસ્કાર સિંચનનું કાર્ય કર્યું હતું. ભાવનગરના મહારાજાશ્રી દ્વારા શ્રીમદ્ ભાગવત સપ્તાહમાં ત્રિકમલાલ ભટ્ટને કથાકાર તરીકે બેસાડયા હતા. પૂર્ણાહુતિ પ્રસંગે લોકોએ શ્રીમદ્ ભાગવતની પોથી ઉપર પાંચ હજાર રૂપિયાની ભેટ ધરી હતી, આ ભેટ તેઓએ નિલકંઠ મહાદેવના ચરણે ધરી દીધી હતી.^{૧૩૪}

હીરાલાલ બૂચે આ સમય દરમિયાન સૌથી વધારે ધાર્મિક પુસ્તકો લખી. ભાવનગર અને ગુજરાતના લોકોને પુષ્કળ ધાર્મિક સાહિત્ય પીરસ્યું હતું. શાંતિશંકર વેણીશંકર મહેતા જુદા-જુદા મંદિરોમાં શાંતિ પ્રાર્થનાઓ, આખ્યાનો દ્વારા ભાવનગરના લોકોને ભક્તિ અને ધર્મના સંસ્કારો આપ્યા હતા. ગીતાના અઢાર અધ્યાયના તમામ શ્લોકોના મૂળ પાઠોને ભક્તજનોને કંઠસ્થ કરાવી શ્રેષ્ઠ લોક શિક્ષણ આપ્યું હતું. તેઓએ ગીતા, રામચરિત માનસ અને નરસિંહ મહેતાના ભજનો દ્વારા ભાવનગરના લોકોને જ્ઞાન, ભક્તિ અને સત્સંગની દીક્ષા આપી હતી. ભાવનગરમાં ગાંધીજીની રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓનો વિકાસ થયો હતો. તેમા આ કથાકારોની પ્રવૃત્તિઓનો પ્રભાવ પણ હતો.^{૧૩૫}

(૨) પર્યાવરણ અને પ્રકૃતિ :

નાગર જ્ઞાતિ પર્યાવરણ અને પ્રકૃતિની ચાહક રહી, ભાવનગર રાજ્યનાં દીવાનોએ પર્યાવરણની જાળવણી અને સુંદરતાના ઉત્તમ પ્રયાસો કર્યા હતા. વિજયશંકર

૧૩૪ પારાશર્ય, મુકુન્દરાય. વિ; અહિંચ્છત્ર, ડીસેમ્બર-૮૭, પૃ. ૧૧

૧૩૫ જુઓ, વડનગરા નાગર પરિવાર પરિચયગ્રંથ, ભાવનગર, પૃ. ૭, ૮

ઓઝાએ મહુવા, શિહોર, ભાવનગરમાં અનેક ઘટાદાર વૃક્ષો રોપાવી ભાવનગરનું સૌદાર્ય વધારી દીધું હતું. મહુવાને સૌરાષ્ટ્રના ‘કાશ્મીર’ તરીકેની ખ્યાતિ મળી તેમાં વિજયશંકર ઓઝાનો બહુમૂલ્ય ફાળો રહ્યો હતો. ભાવનગર શહેરમાં જંગલ વિક્ટોરિયા પાર્ક એ નાગર દીવાનોના પર્યાવરણ પ્રેમ અને ભાવનગરના શાસકોની સહાયથી તૈયાર થયું હતું.

કંચનરાય દેસાઈ અને પદ્યુમ્ન દેસાઈએ ભાવનગર તેમજ ગુજરાતના પ્રકૃતિવિદ હતા. કંચનરાય દેસાઈએ કાબરને પોપટની જેમ બોલવાની તાલીમ આપી હતી. સુઓલોજિસ્ટ રૂબિન ડેવિડ પ્રદ્યુમ્ન દેસાઈના મિત્ર હતા. મહારાજાશ્રી કૃષ્ણકુમારસિંહજી પ્રકૃતિપ્રેમી હોવાથી પદ્યુમ્ન દેસાઈએ નિલમબાગ પેલેસમાં સુંદર ચિડિયાઘર વિકસાવ્યું હતું. આ ચિડિયા ઘરમાં જાત-જાતના કબૂતર, મકાઉ અને કાકા કૌવા જેવા પક્ષીઓ રાખ્યા હતા. નિલમબાગમાં માછલીઘર પણ બનાવી દીધું હતું. પદ્યુમ્નભાઈ દેસાઈએ પ્રકૃતિ વિષયક ‘એ વન્ડરફુલ ફોલ્કનરી’, ‘ગુજરાતના પક્ષીઓ’, ‘પંખીજગત’, ‘વનવગડાનાં વસનારાં’, ‘ગીરની ભીતરમાં’, ‘કુદરતની કેડીએ’ ભાગ-૧ અને ભાગ-૨, ‘શ્રેષ્ઠ શિકાર કથાઓ’ લખ્યા. તેમાં ‘કુદરતની કેડીએ’ અને ‘શ્રેષ્ઠ શિકારકથાઓ’ને ગુજરાત સરકાર તેમજ ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી દ્વારા એવોર્ડ પણ આપવામાં આવ્યો હતો. તેઓ ‘પ્રકૃતિ’ નામના સામયિકમાં પ્રાણીઓના ‘પરિચય’ અંગેના લેખો લખતા હતા.^{૧૩૬}

દેવેન્દ્રભાઈ દેસાઈએ પણ પ્રકૃતિપ્રેમી હતા. પ્રકૃતિના સુંદર ફોટોગ્રાફનો સંગ્રહ કરતા. પ્રાણી વિષયક ફોટો પ્રદર્શનમાં ભાગ પણ લેતા હતા.^{૧૩૭}

પ્રકૃતિએ માનવજીવનનું એક અભિન્ન અંગ ગણી, પ્રકૃતિ અને પર્યાવરણના રક્ષણ અને સુંદરતાના પ્રયાસોમાં નાગર જ્ઞાતિનું એ યોગદાન આપ્યું હતું.

૧૩૬ રાવલ, ઉપેન્દ્ર; ગુજરાતી વિશ્વકોશ, ખંડ-૯, પૃ. ૪૩૦

૧૩૭ જુઓ, “પુણ્ય સ્મૃતિ, દેવેન્દ્રભાઈ દેસાઈ”, ભાવનગર, પૂર્વોક્ત

(૩) પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ :

સૌરાષ્ટ્રમાં બ્રિટિશ પ્રભાવ હેઠળ આધુનિક ઢબે પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિઓનો આરંભ થયો હતો. રાજકોટમાં લેંગ લાયબ્રેરી, અમરેલીમાં વોકર લાયબ્રેરી, ભાવનગરમાં બાર્ટન લાયબ્રેરી શરૂ થઈ હતી.

ભાવનગરમાં શાસકો, દીવાનો અને નાગર વિદ્યાપ્રેમીઓને લીધે વિદ્યા અને સંસ્કાર ધામ સમાન પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિનો વિકાસ થયો. પ્રથમ આ પુસ્તક લયને છગનભાઈ દેસાઈએ ૫૦૦૦ પુસ્તકો ભેટ આપ્યા હતા. આ પુસ્તકાલયના વિકાસમાં ઈન્દુલાલ બુચ, હેમેન્દ્ર વૈદનો મોટો ફાળો રહ્યો હતો. આ પુસ્તકાલય અંગે લોકકિત એમ હતી કે, ‘બાર ટન લાયબ્રેરીને તેર ટન અંધારું’ પરંતુ, ભાવનગરમાં ૧૯મી સદીમાં તેર ટન જેવડા અંધારાને દૂર કરવામાં આ બાર્ટન લાયબ્રેરીનો ફાળો રહ્યો હતો. ગાંધી સ્મૃતિ ટ્રસ્ટ સંચાલિત ગાંધી સ્મૃતિ પુસ્તકાલયના વિકાસમાં પ્રસન્નવદનભાઈ મહેતાનું માર્ગદર્શન ઉપયોગી રહ્યું. તેમના પ્રયત્નો થકી આ ગ્રંથાલયમાં ઇતિહાસ, સમાજ અને સાહિત્યના હજારો સંદર્ભગ્રંથ સહિત પુસ્તકોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો. આ ક્ષેત્રના સંશોધન કેન્દ્રરૂપ માહિતી પૂરી પાડતું રહ્યું.

(૪) પુરાતત્ત્વ – ઇતિહાસ :

ઈ.સ. ૧૮૮૧માં કર્નલ વોટસનની પ્રેરણાથી ભાવનગરમાં પુરાતત્ત્વના અભ્યાસુ એવા વિજયશંકર ઓઝાની આ ખાતાના વડા તરીકે નિમણૂક કરવામાં આવી હતી. તેઓએ ભાવનગર અને બીજા પ્રદેશોમાંથી પ્રાપ્ત થયેલા જૂના શિલાલેખો, તામ્રપત્રો, તાડપત્રોમાં લખાયેલી હસ્તપ્રતો અને સિક્કાઓનો સંગ્રહ કર્યો હતો. તેમણે સંસ્કૃતના વિદ્વાન મણિલાલ નભુભાઈ દિવેદી પાસે ‘*Bhavnagar Antiquarian Collection*’ તૈયાર કરાવ્યું હતું.^{૧૩૮} રતિલાલ માણેકલાલે આ ખાતાની સંભાળ લીધી હતી.

હરિભાઈ વિજયશંકર ઓઝા પણ ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વના રસજ્ઞ હતા. તેમણે જૂના પુસ્તકોનો ભંડાર ફાર્બસ સભા, જૂના શિલાલેખો, તામ્રલેખો, સિક્કાઓ બાર્ટન મ્યુઝિયમ અને વોટસન મ્યુઝિયમને ભેટ આપ્યા હતા. પુરાતત્ત્વ અને ઇતિહાસના ક્ષેત્રમાં નાના ભાઈ ભટ્ટ અને અર્પણા મહેતા (દિલ્હી યુનિવર્સિટી)એ ભાવનગરની ખ્યાતિમાં વધારો કર્યો હતો.^{૧૩૯}

(૫) વિજ્ઞાન :

ભારતમાં ટેકનોલોજી અને વિજ્ઞાનનો ઇતિહાસ સિંધુખીણ સંસ્કૃતિથી આરંભ થયો. ધાતુને ઠંડી પાડી પાણી ચડાવવાનું અદ્ભૂત જ્ઞાન ભારતના લોકો પાસે હતું. વૈદિક યુગમાં પંચભૂત (પૃથ્વી, જળ, વાયુ, અગ્નિ અને આકાશ) સજીવ અને નિર્જીવ જગતની ક્રિયાને વર્ણવવામાં આવી હતી. બૌદ્ધ અને જૈન શાખાઓ દ્વારા ‘દૃવ્યશુક’ અને ‘ત્રયશુક’માં અણુઓની રચનાનું તાર્કિક વર્ણન આપવામાં આવ્યું હતું.^{૧૪૦}

ભાવનગરના નાગરોએ વિજ્ઞાનમાં પણ શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત કરી હતી. ડૉ. નૌતમ ભટ્ટ ભારતના ઉત્તમ કોટિના વૈજ્ઞાનિક તરીકેની સિદ્ધિ મેળવી, ઇલેક્ટ્રોનિક્સમાં નવી શોધ દ્વારા રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાએ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી, પદમશ્રીના ઈલ્કાબથી વિભૂષિત થયા.^{૧૪૧} ભાતની સંરક્ષણ પ્રયોગશાળામાં ૧૯૪૭થી સેવારત રહ્યા, ભાવનગરને તેમના થકી વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં ગૌરવ મળ્યું.

(૬) હિન્દુ—મુસ્લિમ એકતા :

ભાવનગરના શાસકોએ પોતાના પ્રદેશમાં તમામ સંપ્રદાય અને ધર્મના લોકોને વસવાટ, વ્યવસાય અને સંસ્કૃતિ આચાર ધર્મની સગવડતાઓ આપી હતી. ભાવનગરમાં

૧૩૯ ઓઝા, રક્ષેશ, ભાવનગરની મુલાકાતને આધારે ૨૦-૫-૨૦૦૫

૧૪૦ બોઝ, ડી. એમ. (અનુ) દવે, શંભુપ્રસાદ, સોમનાથ; “ભારતમાં વિજ્ઞાનનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ”, પૃ. ૮૧૯

૧૪૧ ભાવનગર સમાચાર, ૨૧-૩-૧૯૫૯

મુસ્લિમ ધર્મના લોકોના વસવાટો હતા. રાજ્ય વહીવટમાં પણ તેઓ સેવારત હતા. ભાવનગરની રાજ્ય વ્યવસ્થામાં નાગર અધિકારીઓ સાથે મુસ્લિમ કર્મચારીઓ પણ સેવારત રહેતા હતા. ભાવનગરના નાગર દીવાનો મુસ્લિમોના ધાર્મિક ઉત્સવોમાં ભાગ લેતા હતા. ભાવનગરમાં હઝરત ઈમામ હુસૈનના તેરમી શતાબ્દી ઉત્સવના પ્રમુખ ભાવનગરના દીવાનશ્રી અનંતરાય પટ્ટણી હતા. હિન્દુ-મુસ્લિમ એકતાની આ પ્રવૃત્તિમાં તેઓનું મહત્ત્વનું યોગદાન રહ્યું હતું. ગુલાબરાય દેસાઈ, દેવેન્દ્રભાઈ દેસાઈ, પ્રસન્નવદનભાઈ મહેતાએ હિન્દુ-મુસ્લિમ એકતા માટેની રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ કરી હતી.

નાગર જ્ઞાતિની આ પ્રવૃત્તિને લીધે ભાવનગરને હિન્દુ મુસ્લિમ એકતાનો સમૃદ્ધ વારસો મળ્યો.

(૭) સ્કાઉટ પ્રવૃત્તિ :

ભાવનગરમાં વ્યાયામવીર સ્વામીરાવના માર્ગદર્શન હેઠળ સ્કાઉટીંગ પ્રવૃત્તિઓ ચાલતી હતી. આ પ્રવૃત્તિઓમાં નાગર યુવાનો જોડાય હતા. કુદરતી અને આકસ્મિક આફતોમાં આ યુવાનોની પ્રવૃત્તિઓ મહત્ત્વની ગણાતી હતી. અરવિંદભાઈ મણીલાલ મહેતા આ પ્રવૃત્તિમાં અગ્રસર હતા. માર્કન્ટભાઈ બાપુલાલ પણ આ પ્રવૃત્તિમાં સક્રિય હતા. અરવિંદભાઈ મણીલાલ મહેતાને હોમગાર્ડ કમાન્ડન્ટ તરીકે શ્રેષ્ઠ સેવા બદલ રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા એવોર્ડ આપી સન્માનવામાં આવ્યા હતા. ભાવનગરના યુવાનોમાં સેવાપ્રવૃત્તિ અને નિઃસ્વાર્થભાવ જાગૃત થાય એવી પ્રેરણા આ નાગર ગૃહસ્થો પાસેથી મળતી હતી.^{૧૪૨}

૧૪૨ ભાવનગર સ્થિત વડનગરા નાગર પરિવાર પરિચય ગ્રંથ, ભાવનગર.

પ્રકરણ-૮
ભાવનગરના વિકાસમાં અન્ય નાગરો
(ભાવનગર બહારના)નું પ્રદાન

૧. ભૂમિડા
૨. ભાવનગરમાં અન્ય નાગરોનો પ્રવેશ અને તેમનો પ્રભાવ.
૩. ભાવનગરના વિકાસમાં ફાળો.
૪. ભાવનગરના નાગરો અને ભાવનગર બહારના નાગરોની પ્રવૃત્તિઓની વિશેષતાઓ અને પ્રભાવ

પ્રકરણ-૮

ભાવનગરના વિકાસમાં અન્ય નાગરો (ભાવનગર બહારના)નું પ્રદાન

૧. ભૂમિકા :

ગુજરાતની સામાજિક, આર્થિક, સાંસ્કૃતિક અને રાજકીય પ્રતિષ્ઠાને ભારતભરમાં ફેલાવવાનું ગૌરવ નાગર જ્ઞાતિને આપી શકાય.

હોંબહાઉસ નામના સમાજ વિજ્ઞાનીએ વિકાસ માટે ચાર માપ દર્શાવ્યા, માત્રામાં વૃદ્ધિ, કાર્યદક્ષતા, સામુદાયિક સહયોગ અને સ્વતંત્રતા. આ સ્થિતિનું સર્જન જે પ્રદેશમાં થયા હોય તે પ્રદેશને ‘વિકાસ’નું બિરુદ મળે. કોઈપણ પ્રદેશને આ બિરુદ આપો આપ મળી જતું નથી. જે પ્રદેશમાં કેટલીક સુધરેલી પ્રજાઓનો વસવાટ અને સંપર્ક થયો, તે પ્રદેશમાં પ્રગતિ થઈ હતી. ભાવનગરમાં આ યુગ દરમિયાન નાગરજ્ઞાતિ સુધરેલી અને આગળ પડતી જ્ઞાતિ ગણાતી હતી. આ જ્ઞાતિ સમાજમાં નવસંસારને રૂંધતા રોગને પારખનારી હતી. ભાવનગરમાં રોગને પારખનાર અને આ અંગેના ઔષધ (ઉપાય) આપનાર એમ બન્ને વિચાર—પ્રવૃત્તિઓ નાગર જ્ઞાતિ થકી થવા લાગી હતી. ભાવનગરમાં ભાવનગર બહારના નાગરોએ રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક વિકાસ પ્રવૃત્તિઓમાં ફાળો આપ્યો હતો.

આ પહેલાં ભાવનગર, જૂનાગઢ, સૂરત, કચ્છ, જામનગર, નડિયાદ, અમદાવાદના નાગરોમાં સામાજિક સંબંધો અંગે કેટલાક પ્રતિબંધો મૂકાયેલા હતા. એમ તેઓના નગર અને પ્રદેશ અનુસાર રિત—રિવાજોમાં પણ ભિન્નતા હતી.^૧

૧ ડૉ. કીકાણી, અનિલ, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૩૦૩

જૂનાગઢના નાગરોના સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતના નાગરો કરતા સગાઈ-લગ્ન વગેરેમાં જુદાં રિવાજો હતા. જૂનાગઢના નાગર સંતાનોને જૂનાગઢની બહાર પરણવાનું પસંદ કરતા ન હતા.^૨ જૂનાગઢમાં આર્થિક ક્ષેત્રે સમૃદ્ધ હોય એવા સમકક્ષ નાગર કુટુંબ સાથે સંબંધો બાંધવામાં આવતાં હતાં.^૩ જૂનાગઢની જેમ ભાવનગરની નાગર જ્ઞાતિમાં પણ પોતાના ગામ સિવાય બીજા ગામમાં નાગર કન્યા કે યુવકના લગ્ન કરવા નહીં એવો રિવાજ હતો.^૪ એમ ભાવનગરમાં કોઈ બહારના નાગરને અધિકારીનું પદ મળે એ પણ કેટલાક નાગર ગૃહસ્થોને પસંદ ન હતું. ગોવર્ધનરામ ભાવનગર આવ્યા હતા ત્યારે કેટલાક નાગરો દ્વારા તેમની હલકા પ્રકારની ટીકાઓ કરવામાં આવતી હતી.^૫ નડિયાદના નાગરોમાં પણ દિકરીના લગ્ન પોતાના ગામમાં જ થતા હતા. પરંતુ ગોવર્ધનરામે પોતાની દિકરી બીજા ગામના નાગરને પરણાવી હતી. આ યુવકની આર્થિક સ્થિતિ પણ સારી ન હતી.^૬ એમ ભાવનગરમાં શામળદાસ મહેતાએ પોતાના મોટા પુત્ર વિઠ્ઠલદાસની પત્નીનું અવસાન થતાં બીજા લગ્ન સૂરતના પ્રતિષ્ઠિત નાગર વિદ્યારામ મોતીરામની દિકરી સાથે કર્યા હતા. લલ્લુભાઈની પ્રથમ પત્નીનું અવસાન થતાં બીજું લગ્ન અમદાવાદના પ્રખર સુધારક ભોળાભાઈ સારાભાઈની પૌત્રી સાથે કર્યું હતું.

ભાવનગરમાં દીવાનશ્રી ગગા ઓઝા અને શામળદાસ મહેતાએ રાજ્યમાં કેટલાક અધિકારી પદ અને કેળવણી ખાતામાં ભાવનગર બહારના નાગરોને બોલવ્યા હતા. ભાવનગરમાં બહારના નાગરોનો વસવાટ—કર્મભૂમિ, સંપર્ક અને પ્રવૃત્તિઓને લીધે ગુજરાતમાં સૂરત, જામનગર, અમદાવાદ, જૂનાગઢ અને ભાવનગર સાંસ્કૃતિક નગર તરીકે વિકસ્યા હતા.

૨ ડૉ. કીકાણી, અતિલ, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૩૦૩

૩ ડૉ. કીકાણી, અતિલ, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૩૦૩

૪ મહેતા, ધનસુખરામ, “સર લલ્લુભાઈ શામળદાસ”, પૃ. ૨૭

૫ મહેતા, ધનસુખરામ, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૭૬

૬ કોઠારી, જયંત “સંગમ યુગના દૃષ્ટાંતની જીવન સરસ્વતી”, પૃ. ૪૧

૨. ભાવનગરમાં અન્ય નાગરોનો પ્રવેશ અને તેમનો પ્રભાવ :

ભાવનગરમાં દીવાનશ્રી શામળદાસ મહેતાના સમયમાં ઘણા બહારના નાગરો રાજ્યના ઊંચા પદ માટે પસંદ થયા હતા.^૭ વળી શામળદાસ મહેતાને જૂનાગઢના ગોકુળજી ઝાલાનો ગાઢ પરિચય હતો. મનસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી સાથે સંબંધો હતા. જૂનાગઢના અગ્રગણ્ય સુધારક મણિશંકર કીકાણી સાથે મૈત્રી ભાવ હતો.^૮ શામળદાસ મહેતા અને ભાવનગરના બીજા નાગરોમાં વિદ્વાતાના ગુણો હતા, તેથી અન્ય વિદ્વાન નાગરો સાથે તેઓ મૈત્રીભાવ રાખતા હતા.^૯ ભાવનગરમાં અન્ય નાગરોના પ્રવેશ માટેનું એક કારણ બ્રિટીશ અધિકારીઓ પણ હતા. તેઓ પોતાના પસંદગીના અધિકારીઓની નિમણૂંકના આગ્રહી હતા.^{૧૦}

ભાવનગરમાં સુરત, નડિયાદ, જૂનાગઢ, જામનગર, અમદાવાદ, મોરબી જેવા નગરોમાંથી નાગરોએ ભાવનગરને કર્મભૂમિ બનાવી હતી આ નગરોમાંથી તેઓએ ભવ્ય સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રના મહાપુરુષોનો વારસો તેઓને મળ્યો હતો. સૂરતમાં મહિપતરામ સુધારક, નવલરામ લક્ષ્મીરામ સુધારક અને સાહિત્યકાર, નર્મદાશંકર લાલશંકર સુધારક, સ્વદેશ ઉન્નતિના સાહિત્ય સર્જક, મહેતા દુર્ગારામ મંછારામ સુધારક, નંદશંકર તુળજશંકર ઉત્તમ ગ્રંથકાર, કવિ નર્મદ સાહિત્યકાર અને ક્રાંતિકારી સુધારક હતા.^{૧૧} નડિયાદમાં ઝવેરીલાલ ઉમીયાશંકર, મુત્સદ્દી પુરુષ અને સુધારાના હિમાયતી હતા. મનસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી, લેખક અને ઉત્તમ રાજદ્વારી હતા.^{૧૨} જૂનાગઢમાં અમરજી

૭ મહેતા, ધનસુખરામ, “સર લલ્લુભાઈ શામળદાસ”, પૃ. ૨૮

૮ મહેતા, ધનસુખરામ, “સર લલ્લુભાઈ શામળદાસ”, પૃ. ૨૭

૯ મહેતા, ધનસુખરામ, “સર લલ્લુભાઈ શામળદાસ”, પૃ. ૧૧૪

૧૦ મહેતા, ધનસુખરામ, “સર લલ્લુભાઈ શામળદાસ”, પૃ. ૧૧૩

૧૧ જોષી, ઉમિયાશંકર ખુશાલરામ, “બ્રિટીશ રાજ્યની બલિહારી”, પૃ. ૭૭-૭૮

૧૨ જોષી, ઉમિયાશંકર, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૮૧

રૂદરજી મુત્સદ્દી, ગોવિંદજી ઈંદરજી, સુંદરજી ઝાલા, ગોકુળજી ઝાલા, પુરુષોત્તમ ઝાલા વહીવટી ક્ષેત્રના નિષ્ણાંતો હતા. નૃસિંહપ્રસાદ હરિપ્રસાદ વિદ્વાન પંડિત અને ઉત્તમ સુલેહકાર હતા. મણીશંકર કીકાણી વિદ્વાન લેખન અને સમાજ સુધારણાના અગ્રણી હતા. ભગવાનલાલ ઈન્દ્રજી ઈતિહાસ અને પુરાતત્ત્વના ક્ષેત્રના વિદ્વાન હતા.^{૧૩} મોરબીમાં શંકરલાલ મહેશ્વર સાહિત્યકાર હતા. જામનગરમાં કર્ણાશંકર ભટ્ટ (ઝંડુ ભટ્ટ) આયુર્વેદાચાર્ય, મણિશંકર વિઠ્ઠલજી ભટ્ટ ધર્મશાસ્ત્રના વિદ્વાન હતા. અમદાવાદમાં યુનીલાલ સારાભાઈ રાજકીય મુત્સદ્દી પુરુષ, નરસિંહરાવ ભોળાનાથ સાહિત્યકાર અને સુધારક, હીરાલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ સાહિત્યકાર, રણછોડલાલ છોટાલાલ ઉદ્યોગપતિ, ભોળાનાથ સારાભાઈ સાહિત્યકાર અને સમાજ સુધારક, મોતીલાલ લાલભાઈ ન્યાય વિષયક વિદ્વાન હતા.^{૧૪}

૩. ભાવનગરના વિકાસમાં ફાળો :

ભાવનગરમાં દીવાનશ્રી ગગા ઓઝાના સમયથી રાજકીય ક્ષેત્રમાં પરિવર્તનનો પ્રવાહ શરૂ થયો હતો. આ નવા પરિવર્તન અનુકૂળ વહીવટી માળખું જરૂરી હતું. સૂરતમાં નાગરો અને પારસીઓ આ નવા જ્ઞાનથી પરિચિત હતા. ભાવનગરના નાગરોની એક વિશેષતા એ પણ રહી હતી કે જે ખાતાઓમાં ભાવનગરના નાગરોની સૂઝ નહોતી એવા ખાતાઓમાં બહારના નાગરો અને બીજી જ્ઞાતિના લોકોને નોકરી આપવામાં આવતી હતી. આરોગ્ય, ઈજનેરી, શિક્ષણ, ન્યાયના ક્ષેત્રમાં ઘણા બહારના અધિકારીઓ ભાવનગરમાં હતા.^{૧૫} સર ન્યાયાધીશ તરીકે વિદ્યારામ મોતીરામ હતા.^{૧૬}

૧૩ જોષી, ઉમિયાશંકર, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૮૧

૧૪ જોષી, ઉમિયાશંકર, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૮૬-૮૭

૧૫ મહેતા, ધનસુખરામ, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૬૩

૧૬ ભાવનગર દરબારી ગેઝેટ, અંક-૨, પૃ. ૨૮-૧૧-૧૮૭૫

ભાવનગરમાં મહારાજાશ્રી ભાવસિંહજી બીજાના શાસનકાળથી અન્ય નાગરોને વહીવટના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ આપવાની પરંપરા શરૂ થઈ હતી.^{૧૭} ઈ.સ. ૧૯૦૨ વિજયશંકર ગૌરીશંકર ઓઝાએ દીવાનપદેથી રાજનામું આપી દેતા, ભાવનગરમાં દીવાન પરંપરા ભાવનગરના વડનગરા નાગરને મળતી હતી, એ પછીથી ભાવનગરના મહારાજાશ્રી ભાવસિંહજીએ ભાવનગર બહારના પ્રક્ષોરા નાગર પ્રભાશંકર પટ્ટણીને દીવાનનું પદ આપ્યું હતું. પ્રભાશંકર પટ્ટણીએ રાજકીય કુનેહ, સામાજિક પરોપકાર, કૃષિ વિકાસ, ઉદ્યોગ અને વ્યાપારમાં પ્રગતિ અને સાંસ્કૃતિક પ્રોત્સાહન દ્વારા ભાવનગરના વિકાસમાં મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવી હતી.^{૧૮} તેઓએ પોતાની કર્મભૂમિની ઉત્તમ સેવા કરી હતી.

ભાવનગરના દીવાનશ્રી શામળદાસ મહેતા મુંબઈમાં મનસુખરામ ત્રિપાઠીને મળ્યા, ત્યારે મનસુખરામ ત્રિપાઠીએ શામળદાસ મહેતાને ગોવર્ધનરામની ભલામણ કરી હતી. શામળદાસ મહેતાએ તેમને પોતાના અંગતમંત્રી તરીકે રાખ્યા હતા. ભાવનગરમાં રહીને દેશી રજવાડાઓની સ્થિતિ, મુત્સદ્દી દીવાન પરંપરાની જાણકારી મળી હતી અને તેના ચિંતનપ્રવાહમાં પ્રાચીન ભારતના બ્રાહ્મતત્ત્વનો આદર્શ, રાજ્ય અને સાર્વભૌમત્વના ભારતીય આદર્શો, પ્રજાના પિતા તરીકે હિન્દુ રાજાનું સ્થાન, રાજકીય બાબતોમાં સાત્વીકતાની આવશ્યકતા, હિન્દુ અર્થશાસ્ત્રનો પાયો, સ્મૃતિવિહિન લગ્ન પ્રકારો, આપણી ગૃહ સંસ્થાઓ અને સમાજ સંસ્થાનાં ઐતિહાસિક પાસાંઓ, આપણી જીવન ભાવનાના વ્યવહારમાં જણાતાં સ્વરૂપ, અંગ્રેજો અને હિન્દીઓની વિભિન્ન જીવન રીતિઓ, આગેવાન જ્ઞાતિઓના કર્તવ્યો, દેશના ઉદ્યોગ, ખેતી વિકાસના સૂચનો, પોલિસ તંત્ર અને ગુજરાતના પ્રાચીન સાહિત્યના દિગ્દર્શનનો ધોધ વહેવા લાગ્યો હતો. ભાવનગરમાં રહીને ગુજરાતી સાહિત્યનાં અણમોલ ગ્રંથનું તત્ત્વસંગ્રહ, ‘સરસ્વતીચંદ્ર’નું કથા માળખું ભાવનગરમાં તૈયાર કરી લીધું હતું.^{૧૯} ભાવનગરની ભૂમિમાં ગુજરાતી

૧૭ મકવાણા, નરેન્દ્ર, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૮૪

૧૮ પારાશર્ય મુકુન્દરાય, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૯

૧૯ કોઠારી, જયંત, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૩૬

સાહિત્યની અસ્મિતાને વિશ્વ સાહિત્યની ઉચ્ચકક્ષા સુધી પહોંચવાનું ગૌરવ મળ્યું. ૧૮૮૫માં મણિલાલ દ્વિવેદીએ ભાવનગરમાં ‘પ્રિયવંદા’ શરૂ કર્યું હતું. નારી પ્રતિષ્ઠાનો ઉમદા પ્રયાસ કર્યો એ જ વરસમાં ગોવર્ધનરામે ‘હિન્દુ યુનિયન કલબ’માં ‘સંસાર સુધારો’ વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. હિન્દુ ધર્મનું ઊંડાણ અને પાશ્વ્યાત્ય સમાજનો અભ્યાસને લીધે હિન્દુ સમાજમાં સુધારા અંગેની પ્રેરણા આપી શકે એટલી ક્ષમતા એમની હતી.^{૨૦} પ્રાચીન ભારતીય આદર્શના આધારે ભારતના સમાજમાં આધુનિક નવનિર્માણ થાય એવો ઉદ્દેશ્ય આ બન્ને વિદ્વાનોનો હતો.

ગોવર્ધનરામ દેશની લોક સંસ્થાઓમાં પરિવર્તન થાય એમ ઈચ્છતા હતા. સતી પ્રથાને જંગલી માનતા હતા. જ્ઞાતિ ભોજનનો વિરોધ કરતા હતા. બાળ લગ્નોનો વિરોધ કર્યો હતો. સાહિત્ય દ્વારા માનવ બંધુઓને ભાવનામય ઉચ્ચ જીવનની પ્રેરણા આપવા માંગતા હતા. ૧૮૮૮માં સરસ્વતીચંદ્રનો ત્રીજો ભાગ લખ્યો આ ભાગમાં રાજકીય ચિંતન અને વ્યવસ્થાની સુંદર ગૂંથણી તેઓએ કરી. તેમને ભાવનગરના દીવાનશ્રી ગૌરીશંકર ઓઝાના જીવનચરિત્ર લખવાનું નિમંત્રણ મળ્યું પરંતુ રૂપિયાનો લાભ ન હોવાથી આ કાર્ય તેઓ કરી શક્યા નહીં. ગોવર્ધનરામ અને મણિલાલ બન્ને વિદ્વાન સાહિત્યકાર ઉપરાંત આ સમયની કોંગ્રેસની પ્રવૃત્તિથી પણ પ્રભાવિત થયા હતા. ૧૯૦૨માં કોંગ્રેસનું અધિવેશન અમદાવાદમાં ભરાયું ત્યારે ગોવર્ધનરામ સ્વાગત સમિતિના સભ્ય હતા.^{૨૧} ૧૯૦૫માં સ્વદેશી ચળવળ દરમિયાન નડીયાદમાં સહકારી મંડળી સ્થાપી હતી.^{૨૨} આ બન્ને સાક્ષરોની પ્રવૃત્તિઓનો પિંડ ભાવનગરમાં બંધાયો હતો. કેળવણીના ક્ષેત્રમાં મણિલાલ દ્વિવેદી, મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ, રણજિતરામ વાવાભાઈ મહેતાનો અમૂલ્ય ફાળો હતો. મણિલાલ દ્વિવેદી ૧૮૮૫માં શામળદાસ કોલેજમાં સંસ્કૃતના અધ્યાપક થયા એ જ વરસે

૨૦ કોઠારી, જયંત, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૬૩

૨૧ કોઠારી, જયંત, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૭૦

૨૨ કોઠારી, જયંત, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૭૬

‘પ્રિયવંદા’ માસિક શરૂ કર્યું હતું. તેમણે સુધારાના સ્વરૂપને સમજાવતા લખ્યું હતું કે લોકોમાં ઐક્યભાવ, સંપ, તેઓના મન અને વિચારમાં ઉતરવા જોઈએ, તો જ લોકોમાં કર્તવ્ય ભાવના જાગે અને સુધારાની પ્રવૃત્તિમાં સફળતા મળે. તેઓએ જ્ઞાતિ બંધનોનો વિરોધ કર્યો હતો. સ્ત્રી કેળવણીની હિમાયત કરી હતી સ્ત્રીઓને ભાષા, ગણિત, ઇતિહાસ, શરીર વિદ્યા, ઔષધવિદ્યા, માનસશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર જેવા વિષયોનો અભ્યાસ કરવો. તેઓ શિક્ષિત સ્ત્રીના લગ્ન શિક્ષિત યુવક સાથે થાય એમ માનતા હતા.^{૨૩} પ્રાચીન વહેમો અને રૂઢિઓની ટીકા કરી હતી. પશ્ચિમનું અનુકરણ તે પસંદ કરતા હતા, પરંતુ ભારતની પ્રાચીન પરંપરાને ભોગે નહીં. બ્રાહ્મણ જમાડવાથી પાપ દૂર થાય એ વાતને તેઓ ખોટી માનતા હતા. હિન્દુ લગ્નને કરારને બદલે સ્નેહ બંધન તરીકે ગણાવ્યા હતા.^{૨૪} સ્ત્રી શિક્ષણના મહત્ત્વ અંગે તેમણે લખ્યું હતું કે, સ્ત્રીઓને પ્રેમાળ, માયાળુ માતાઓ અને તેજસ્વી સ્ત્રી તરીકેનો આદર મળે એ માટે શિક્ષણ આપવું.^{૨૫} ભાવનગરમાં નારી શિક્ષણના ઉદ્દેશ્યથી જ તેમણે ‘પ્રિયવંદા’ માસિકનો આરંભ કર્યો હતો.

સામાજિક સુધારા ઉપરાંત રાજકીય વિચારો પણ લખતાં હતાં. ‘સુદર્શન’ નામના સામયિકમાં ૧૮૮૦ થી ૧૮૮૬ સુધી ‘પૂર્વ અને પશ્ચિમ’ નામની લેખમાળામાં મણિલાલના રાજકીય વિચારો સળંગ સૂત્ર રીતે વ્યક્ત થયા હતા. તેમના રાજકીય વિચારોમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમની સરખામણી કરવામાં આવી હતી. તેઓ એમ માનતા હતા કે પ્રાચીન ભારતીય આર્યો ધર્મ ને જ મુખ્ય ગણી તે પ્રમાણે બધા જ વ્યવહારો કરતા હતા. મણિલાલના આ વિચારોમાં વ્યવહાર અને ધર્મના સ્વરૂપમાં અભેદ મુખ્ય હતો. તેથી એકતાને બદલે સર્વમયતાનું ધોરણ બધી જ બાબતોમાં સ્વીકારતા હતા. તેઓ પ્રાચીન ભારતીય આર્યોની સમગ્ર રાજકીય વ્યવસ્થા ધર્મ સાથે ગાઢ સંકળાયેલી હતી, તેમાં કશી

૨૩ ઠાકર, ધીરુભાઈ, “મણિલાલ નામુ ભાઈ જીવનરંગ”, પૃ. ૧૬૦-૧૬૧

૨૪ ઠાકર, ધીરુભાઈ, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ.

૨૫ પ્રિયવંદા, સપ્ટેમ્બર-૧૮૮૫

શંકા જોતાં નહોતા. પરંતુ ધર્મ નિરપેક્ષ રાજકીય વ્યવસ્થા કરતા ધર્મ આધારિત વ્યવસ્થા વધારે ઊંચી બતાવવાનો તેમનો ઈરાદો ન હતો.^{૨૬}

૧૮૮૦માં ખેડા અને પંચમહાલ તાલુકા અને જિલ્લાની કોંગ્રેસ સમિતિઓની સ્થાપના કરી તેમજ ખેડા અને પંચમહાલ જિલ્લા સમિતિના મંત્રી થયા હતા. ૧૮૮૧માં ‘ગુપ્ત અધ્યાત્મ મંડળ’ની સ્થાપના કરી હતી.

૧૮૮૬માં વિયેનામાં યોજાયેલ ઓરિએન્ટલ કોંગ્રેસમાં નિમંત્રણ મળ્યું હતું. ૧૮૮૮માં સ્વીડનમાં આઠમી ઓરિએન્ટલ કોન્ફરન્સમાં જવાનું નિમંત્રણ મળ્યું હતું. ૧૮૮૨માં સ્વામી વિવેકાનંદ સાથે મુલાકાત થઈ હતી, ૧૮૮૩માં શિકાગો વિશ્વધર્મ પરિષદની સલાહકાર સમિતિમાં નિમણૂક થઈ હતી. આ પરિષદમાં હિન્દુ ધર્મ ઉપર એક લેખ અને ૧૦ પ્રશ્નોના જવાબ મોકલ્યા હતા.

ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યના ઇતિહાસમાં મણિલાલ દ્વિવેદીનું સ્થાન અગ્રસર રહ્યું. ભાવનગર તેમજ સમગ્ર પશ્ચિમ ભારતની સંસ્કાર પ્રવૃત્તિઓમાં તેમનું કાર્ય અદ્વિતીય હતું. તેઓ ગુજરાતની જ્ઞાનપીઠ હતા, ગુજરાતમાં સાહિત્ય દ્વારા એક મોટું સાંસ્કૃતિક આંદોલન ઊભું કર્યું હતું. તેઓ પંડિત યુગના તેજસ્વી, શિષ્ટ અને ઓજસ્વી ગદ્યસાહિત્યના ઘડવૈયાં હતા.

ભાવનગરમાં શામળદાસ કોલેજમાં તેમના આ ઓજસ્વી વ્યક્તિત્વથી માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતા, લલ્લુભાઈ શામળદાસ મહેતા, નવિનધરાય વજેશંકર, વસંતરાય મહીપ્રસાદ ઓઝા, ચંપકલાલ મણિલાલ દેસાઈ, લક્ષ્મીશંકર જે. વોરા જેવા વિદ્યાર્થીઓ પ્રભાવિત થયા હતા. તેમના આ વિદ્યાર્થીઓનું ભાવનગર અને દેશના વિકાસમાં બહુમૂલ્ય યોગદાન રહ્યું હતું.^{૨૭}

૨૬ પારેખ, પ્રવિણચંદ્ર, “અર્વાચીન ગુજરાતનું રાજકીય ઘડતર”, પૃ. ૭૧

૨૭ જુઓ, શાશ્વતી, શામળદાસ કોલેજ – ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થીઓની નિર્દેશિકા, ભાવનગર-૨૦૦૫

ભાવનગરના કેળવણી ખાતાના અધિકારી તરીકે મણિશંકર રતનજી ભટ્ટે (કાન્ત) સેવા આપી હતી. તેમણે ભાવનગરમાં શિક્ષણ, સાહિત્ય અને સંગીતની પ્રવૃત્તિઓ કરી હતી. તેઓ અસાધારણ કોટિના કવિ હતા. ‘પૂર્વલાપ’થી કવિ તરીકે ખ્યાતિ મેળવી, પછી ‘વસંત વિજય’, ‘અતિજ્ઞાન’, ‘ચક્રવાક મિથુન’, ‘દેવયાની’ જેવા ખંડ કાવ્યો, ‘સાગરને શશી’, ‘ઉપહાર’, ‘ઉદ્ગાર’ ઉર્મિકાવ્યો ‘ગુરુ ગોવિંદસિંહ’, ‘રોમન સ્વરાજ્ય’ નાટકો ‘સિદ્ધાંત સારનું અવલોકન’, ‘શિક્ષણનો ઈતિહાસ’ અભ્યાસગ્રંથો આપી સાહિત્યકાર તરીકેની ખ્યાતિ મેળવી. ભાવનગરના સંગીતકાર ડાહ્યાલાલ શિવલાલ નાયકની મદદથી **Raval Bhavsinhji Takh Tsihi (R.B.T.)** નામે સંગીત તૈયાર કર્યું.^{૨૮} ભાવનગર અને સમગ્ર ગુજરાતમાં ધાર્મિક સાહિત્ય આપનાર વેદાંતકવિ હિરાલાલ બુચનો ભાવનગરના સાંસ્કૃતિક વારસામાં ફાળો રહ્યો હતો. તેઓ સંસ્કૃત ભાષાના વિદ્વાન હતા. અંગ્રેજી પણ સારું જાણતા હતા. મહાશિવપુરાણ, અષ્ટાવક્રગીતા, ગર્ગ સંહિતા, વેદ તાત્પર્ય બોધિની, ગીતા મીમાંસા, ભગવતી ભાગવત, સ્તુતિ હાટકેશ્વરમ જેવા ૩૦ જેટલા ધાર્મિક પુસ્તકો પ્રગટ કર્યા હતા. દોઢ લાખ આધ્યાત્મિક પદો લખ્યા હતા. ૨૯ પુસ્તકો અપ્રકાશિત રહ્યા, આ ધર્મ સંસ્કાર અને સાહિત્ય, સંગીતનો વારસો એમની પેઢીમાં ઉતર્યો હતો. ૧૯૭૦ દરમિયાન ‘બુચ બ્રધર્સ ચેલેન્જર ઓરકેસ્ટ્રા’ એ ભાવનગરમાં વિશાળ શ્રોતાવર્ગ ઊભો કર્યો હતો. વેદાંતકવિ હિરાલાલ બુચને ભાવનગર રાજ્યએ વેદાંત કવિની પદવી આપી, દ્વારકા શારદાપીઠના શંકરાચાર્યશ્રી દ્વારા આ પદવી આપવામાં આવી હતી.^{૨૯} પટ્ટણી વિજયશંકર ભાવનગરમાં ‘ઈન્ડિયન કાઉન્સિલ ઓફ વર્લ્ડ અફેર્સ’ના ભાવનગર શાખાના મંત્રી હતા. આ ઉપરાંત તે કવિ, વાર્તાકાર અને નિબંધકાર તરીકે નામના મેળવી હતી. તેમણે ‘નાવિક અને શૈલૂષ’ ચિંતનાત્મક દીર્ઘકાવ્યો રચ્યા, ‘જૂના સાથીઓ અને બીજી વાતો’, ‘અનુભાબાની વાતો’, ‘હિન્દની કેળવણી’ પુસ્તક લખ્યું. આ

૨૮ મહેતા, રણજિતરામ વાવાભાઈ, “રણજિતરામ ગદ્યસંચય-૨”, ૧૯૮૨,

પૃ.૩૮

૨૯ અંધારિયા, કિશોર “વેદાંતકવિ હિરાલાલ બુચ”, સૌરાષ્ટ્ર સમાચાર, ૨૦૦૪

પુસ્તકની પ્રસ્તાવના ડૉ. સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણએ લખી હતી. તેમણે સૌરાષ્ટ્ર ફિલ્મ કંપનીની સ્થાપના કરી હતી, અવાફ ફિલ્મો બનાવી હતી.^{૩૦} મકરંદ ચંદ્રશંકર દેસાઈએ ‘મંદાકિની’, ‘સંતગુજન’, ‘કવન’, ‘ભાવાંજલિ’ જેવા કાવ્ય સંગ્રહો પ્રગટ કર્યા. ઈન્સ્યુરન્સ કંપની, બેંક અને ભાવનગરની બોબીન ફેક્ટરીમાં કામ કર્યું. ભાવનગર નગર પાલિકાના સભ્ય તરીકે રહ્યા હતા.^{૩૧} ભાવનગરમાં રણજિતરામ વાવાભાઈ મહેતાએ શિક્ષણ વિભાગમાં સેવા આપી હતી. તેઓ ભાવનગરમાં શિક્ષણની સાથે સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓમાં રસ લેતા હતા. આપણા સાહિત્યને સમૃદ્ધ બનાવવાની તેમની ખેવના હતી. દરેક લેખકોને ગુજરાતની સાહિત્યની પ્રગતિ માટે એકતા સ્થાપવા ઈચ્છતા હતા.^{૩૨} ગુજરાતની અસ્મિતાના વાહક એવા રણજિતરામના ગદ્યસાહિત્યનો પ્રભાવ ભાવનગરમાં પડ્યો હતો. બાલકૃષ્ણ પટ્ટણીએ ભાવનગરમાં આંકડા અધિકારી હતા. તેમણે ‘ખંડના ફૂલ’ બાળ કાવ્ય સંગ્રહ આપ્યો. ભાવનગરમાં પત્રકારિત્વના ક્ષેત્રમાં ઊંચું સ્થાન મેળવનાર જયંતીલાલ મોરારજી મહેતા હતા. તેમણે ભાવનગરમાં લોકોને સાચા સમાચાર આપવા માટે ભાવનગર રાજ્ય દ્વારા પ્રગટ થતા ‘ભાવનગર સમાચાર’ના તંત્રી તરીકે ૧૯૭૨ સુધી સેવા આપી હતી. ભાવનગરમાં તટસ્થ પ્રજામત ઘડવામાં પત્રકારત્વની શું ભૂમિકા હોય તેનું ઉત્તમ દૃષ્ટાંત આ સમાચાર પત્ર દ્વારા તેમણે પૂરું પાડ્યું હતું. તેઓ ભાવનગરમાં વસુલાતી ખાતાના કામોની વિગતો જેવી કે ખેડૂતનું કરજ નિવારણ, ગ્રામ પંચાયત, જૂના નવા કૂવાઓનું બાંધકામ, ગ્રામ ઉદ્યોગના સર્વેમાં સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીની સાથે ગામડે ગામડે ફર્યા હતા. ભાવનગરના લોકોને તેમજ રાજ્ય અને પ્રજાને લગતા સમાચાર આપવાનો ઉદ્દેશ્ય હતો.^{૩૩} રાજ્યને લગતી ધાર્મિક તેમજ સામાજિક હિતની સાચી જાણકારી મેળવી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવતી હતી. ‘ભાવનગર સમાચાર’નું પ્રકાશન ૧૫-૧-૧૯૪૦માં શરૂ થયું હતું.^{૩૪}

૩૦ જુઓ, શાશ્વતી, પૃ. ૭૫

૩૧ જુઓ, શાશ્વતી, પૃ. ૧૮૨

૩૨ મહેતા, રણજિતરામ, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ., મુનશી કનૈયાલાલની પ્રસ્તાવનામાંથી

૩૩ મહેતા, જયંતીલાલ મોરારજી, ‘જયંત જયોત’, પૃ. ૬૨

૩૪ મહેતા, જયંતીલાલ મોરારજી, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૬૪

ભાવનગર સમાચારમાં ગાંધીજી સાથેની મુસાફરી અંગેની મનુબહેન ગાંધી લિખિત ડાયરી પ્રગટ થતી હતી. આ સમાચારપત્રમાં શામળદાસ કોલેજના વિદ્વાન પ્રાધ્યાપકો કપિલરાય ભૂપતરાય મહેતા, રવિશંકર મહાશંકર જોષી, નાદિરશાહ ભટ્ટચા લેખો લખતા હતા. કપિલ ઠક્કર, હરજીવન કાલિદાસ મહેતા, સોમાલાલ શાહ (ચિત્રકાર), હારિતકુમાર પંડ્યા, લાભશંકર અવસ્થી અને બીજા અનેક વિદ્વાનોના લેખો પ્રગટ થતાં હતાં. શામળદાસ કોલેજના પ્રિન્સીપાલ ટી. કે. શહાણી, વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્ય, ચકલી ભટ્ટ, શંભુપ્રસાદ હરિપ્રસાદ દેસાઈ જેવા જુદા-જુદા વિષયના અભ્યાસુ ભાવનગર સમાચારમાં લેખ મોકલવાનું પસંદ કરતા હતાં.^{૩૫} પત્રકારિત્વની સાથે લેખકો માટેનું સુંદર પ્લેટ ફોર્મ આ સમાચારપત્ર આપતું હતું. ભાવનગર સમાચારમાં ફિલ્મોની જાહેરાત આપવામાં આવતી નહોતી. લોકો એવી જાહેરાતો ઈચ્છતા પણ નહોતા.^{૩૬} જયંતીલાલ મોરારજી મહેતાએ કેટલાક પુસ્તકો લખ્યા અને કેટલાકનું સંપાદન પણ કર્યું હતું. તેમાં ‘હું અને ઉઘમરામ’, ‘વિદ્યાસાગરનો બોધ’ ઉપદેશાત્મક પુસ્તકો હતા, પ્રભાત, મેનકા, રાજ્યભક્તિ અને વફાદારી જેવી નવલકથાઓ પણ લખી હતી.^{૩૭}

૪. ભાવનગરના નાગરો અને ભાવનગર બહારના

નાગરોની પ્રવૃત્તિઓની વિશેષતાઓ અને પ્રભાવ :

નાગર રાજપૂત, સલ્તનત, મોગલ, મરાઠા અને બ્રિટીશ સત્તામાં વંશપરંપરાગત રાજકારભારની કલાને કારણે હોદ્દાઓ મેળવતા હતા. આ ક્ષેત્રની તેમની નિપુણતા, કુશળતા અને મુત્સદ્દીગીરીને લીધે રાજવીઓના આદરપાત્ર અધિકારીઓ બની રહ્યા હતા.

ભાવનગર અને ઘોઘામાં પોતાના શૌર્ય અને સ્વામી ભક્તિને લીધે દેસાઈગીરી, કે જાગીરોનો ભોગવટો કરતા હતા. ભાવનગરના નાગરોમાં મુત્સદ્દીગીરી, કાર્યદક્ષતા, અપ્રિતમ બુદ્ધિ, કુશળતા, કુનેહ, શક્તિશાળી, નિર્ભય, શાણા, કડકાઈ, સૂઝ,

૩૫ મહેતા, જયંતીલાલ મોરારજી, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૬૭

૩૬ મહેતા, જયંતીલાલ મોરારજી, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૬૮

પ્રમાણિકતા, વફાદારી રાજભક્ત, દૃઢ નિર્ણય શક્તિ, સત્યનિષ્ઠ, દીર્ઘદૃષ્ટા, દૂરંદેશીય, વિવેકી, સાહસિક જેવા નેતૃત્વ ગુણો હતા. આ ગુણોને લીધે તે ભાવનગરમાં ઘણાં લાંબા સમય સુધી સત્તાના ક્ષેત્રમાં ટકી શક્યા હતા.

ભાવનગરમાં નાગર જ્ઞાતિ પાસે સત્તાનું મોભાદાર સ્થાન હતું તેથી ભાવનગરમાં અન્ય નાગર જ્ઞાતિઓ અને ઈત્તર જ્ઞાતિઓ પ્રત્યે તેનો વ્યવહાર અતડાપણું અને અલગપણું જોવા મળતું હતું.

ભાવનગરમાં સત્તા અને તેના દ્વારા પ્રાપ્ત થતી સમૃદ્ધિનો ભરપૂર ફાયદો મળ્યો હતો. આ સમૃદ્ધિનો તેઓએ સદ્ઉપયોગ કર્યો હતો.

રાજ્યકારભારમાં ભાવનગરના નાગર મુત્સદ્દી તરીકે ઓળખાતા હતા રાજ્યવહીવટ ચલાવવાનું કાર્ય તો ભાવનગરના નાગરો કરી શકે. એમ અભિમાન સાથે નાગરો તેની આવડતને લીધે કહી શકતા હતા. ભાવનગરને મુત્સદ્દી પુરુષોનું પારણું કહેવામાં આવતું હતું. દીવાનપરાના દરવાજામાં જોવા મળતા કોઈપણ ગૃહસ્થ ભાવનગરની નાગરશાહી પાઘડી પહેરેલો ગૃહસ્થ એ કાઠિયાવાડના કોઈપણ પ્રદેશનો વહીવટ ચલાવી શકે એટલા સક્ષમ હોય જ એવી માન્યતા પ્રવર્તતી હતી.^{૩૭} ભાવનગરના નાગરોના વહીવટી ગુણોનું આ જમા પાસું હતું. ભાવનગરમાં નાગરોની વહીવટી ખૂબીઓ ઈશ્વર દ્વારા પ્રાપ્ત થઈ હતી એમ માનવાને બદલે નાગરોની આવડત, હોશિયારી એ શિક્ષણને કારણે તેઓએ સત્તામાં સફળતા મેળવી હતી અને સુખી પણ થયા હતા.

કાઠિયાવાડની બધી જ રિયાસતો કરતા ભાવનગરમાં નાગરોનો પ્રભાવ વધારે હતો, તેની લાંબા સમય સુધી સેવાઓ ભાવનગરને મળી હતી. ૧૯૦૪ થી ૧૯૨૮

૩૭ મહેતા, જયંતીલાલ મોરારજી, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૧૨

દરમિયાન ભાવનગરમાં વડનગરા નાગર પાસેથી પ્રશ્નોરા શાખાના નાગરો પાસે દીવાનપદ આવ્યું હતું, પરંતુ મોટા ભાગના વહીવટી હોદ્દા પર વડનગરા નાગર હતા. અને તેઓની સમૃદ્ધિ અને વૈભવમાં કોઈ ઓટ નાવી નહોતી.^{૩૮} આ સમય દરિયાન નાગર ગરીબ ન હતા. ઘણાં તો ધનપતિ હતા.^{૩૯}

ભાવનગરમાં ભાવનગર રાજ્યના સ્થાપના કાળથી નાગરોએ પોતાની જ્ઞાતિના વૈભવને સાચવી રાખવા જ્ઞાતિભાવના અને ઐક્યભાવની માવજત માટે અનેક પ્રવૃત્તિઓ કરી હતી. વ્યક્તિગત અને સંસ્થાગત પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા નાગરજ્ઞાતિના સંગઠનની શક્તિને સાચવી હતી. આ જ્ઞાતિગત એકતા અને સંગઠનની પ્રવૃત્તિઓને લીધે અન્ય જ્ઞાતિઓથી અલગપણું દેખાતું હતું. પરંતુ પ્રદેશને તેનો લાભ પણ મળ્યો હતી. જેમકે ભાવનગર અને ઘોઘાના નાગરોની મુંબઈમાં શરાફી પેઢી ચાલતી હતી. ભાવનગર થી જે નાગર વિદ્યાર્થી મુંબઈમાં અભ્યાસ અર્થે જતાં તેઓને રહેવાની અને આર્થિક સગવડતા આ પેઢી આપતી હતી. આ આધુનિક કેળવણી પ્રાપ્ત નાગરને ભાવનગરમાં રાજકારભારમાં સ્થાન મળતું હતું અને તેનો ફાયદો રાજ્યને આધુનિક તંત્ર ઊભું કરવામાં થતો હતો. સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીએ નાનાભાઈ ભટ્ટને ભાવનગરમાં કેળવણીના વિકાસમાં રાજ્ય તરફથી પ્રોત્સાહન આપવામાં સહાયક ભૂમિકા અદા કરી હતી. નાગરોમાં જ્ઞાતિભાવ, જ્ઞાતિ સંગઠન એ નાગરજ્ઞાતિ અને ભાવનગરના વિકાસમાં લાભપ્રદ રહેતું હતું. તેમ છતાં કાળક્રમે નાગરોમાં કેટલાકની સ્થિતિમાં પડતી પણ શરૂ થઈ હતી. કેટલાક નાગર કુટુંબો ગરીબ પણ થવા લાગ્યા હતા. જ્ઞાતિ કે પછી કોઈની સખાવત ઉપર જીવન નિર્વાહ થતો હોય એવી વ્યક્તિઓ પણ નાગરોમાં જોવા મળતી હતી.

જે નાગરો સામાન્ય સ્થિતિમાં હતા તેઓને ત્યાં પણ એકાદ નોકર રાખીને મોભાનું સ્થાન જાળવવામાં આવતું હતું. ધનવાન નાગર કુટુંબ વધારે નોકર રાખતા હતા.

૩૮ ઠક્કર, રામુ પરમાણંદ, “ભાવનગરનો ભવ્ય ભૂતકાળ – ભાવનગરના નાગરો”, ભાવનગર સમાચાર, ૨૬-૧-૧૯૬૬

૩૯ ઠક્કર, રામુ પરમાણંદ, પૂર્વોક્ત

ભાવનગરના રાજ્ય વહીવટમાં બીજા કોઈ બહારના નાગર કે ઈત્તર જ્ઞાતિ ભાવનગરની નાગર જ્ઞાતિના પેગડામાં પગ નાખી શક્તી નહોતી, કારણ કે, ભાવનગરના રાજવીઓના તે ખૂબ વિશ્વાસુ હતા. ભાવનગરના રાજાઓએ તેમની વફાદારી અને નિષ્ઠાભાવ પ્રત્યે ગાઢ શ્રદ્ધા હતી. ભાવનગરના અને રાજવીઓની પ્રતિષ્ઠાને વધારવામાં ભાવનગરના નાગરોનો ફાળો હતો. રાજવીઓને ભાવનગરના નાગરો અન્ય જ્ઞાતિઓ કરતા ચડિયાતા હોવાની પ્રતિતી થઈ હતી. એટલે ભાવનગરમાં રાજ્ય રાજવીનું અને સત્તા નાગરોની એમ કહેવાતું હતું. ભાવનગરમાં રણછોડદાસ મહેતાની ચાર પેઢીએ દીવાનગીરી વંશપરંપરાગત સાચવી રાખી હતી. ભાવનગરના નાગરોમાંથી ગોંડલ, જામનગર, વઢવાણ, માંગરોળ અને બીજા રજવાડાઓમાં દીવાનો અને નાયબ દીવાનો થયા હતા.

ભાવનગરના નાગરોની એક મહત્વની વિશેષતા એ રહી હતી કે જે પ્રદેશમાં તેઓ સત્તા ભોગવતા હતા એ પ્રદેશની પ્રગતિ માટે અથાક પ્રયત્ન કરતા હતા. આ માટે જ્ઞાતિભાવને ત્યાગીને પણ રાજ્યની પ્રગતિ ઈચ્છતા હતા. એકાદ અપવાદને બાદ કરતા અન્ય જ્ઞાતિ પ્રત્યે મૈત્રી ભાવ બતાવ્યો હતો. જે ક્ષેત્રમાં પોતાની શક્તિ અને સૂઝ ન હોય એવા ક્ષેત્રમાં બીજી જ્ઞાતિના લોકોને રાજ્ય વહીવટમાં સ્થાન આપ્યું હતું. શિક્ષણ, ન્યાય, આરોગ્ય, બાંધકામ, ઈજનેરી, વ્યાપાર, વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં સુરત, નડિયાદ, મોરબી, અમદાવાદના નાગર અને પારસીઓને રાજ્યમાં ઉચ્ચ હોદ્દાઓ આપવામાં આવ્યા હતા. એમ અપમાનને ભગે પણ હોદ્દા સાચવવાના આગ્રહી ભાવનગરના નાગર ન હતા. ભાવનગરના મહારાજાશ્રી અને લલ્લુભાઈ વચ્ચે વહીવટી ચર્ચામાં લલ્લુભાઈ શામળદાસ મહેતાને પોતાનું અપમાન થાય છે, એમ લાગતાં તેમણે ભાવનગરના મહારાજાશ્રીને વસુલાતી અધિકારી પટેથી રાજનામું આપી મુંબઈની વાટ પકડી લીધી હતી. જો કે દાસ કુટુંબના બીજા ગૃહસ્થો વહીવટમાં હતા.^{૪૦}

૪૦ ભાવનગર સમાચાર, પૂર્વોક્ત, ૫-૩-૧૯૬૬

ભાવનગરમાં નાગરોની વહીવટી વ્યવસ્થાથી અંગ્રેજ અધિકારીઓ પણ પ્રભાવિત થયા હતા. પોલિટિકલ એજન્ટ હેન્કોકે ભાવનગરના વ્યવસ્થાતંત્ર અંગે કહ્યું હતું કે, હિન્દુસ્તાનમાં દેશી રાજ્યોમાં ભાવનગરનો રાજ્યકારભાર ઉત્તમ પ્રકારનો છે, એમ હું માનું છું “ભાવનગરમાં નાગરો રાજ્ય સત્તાના ક્ષેત્રમાં યુગ પારખું હતા. રાજ્યમાં રાજા, પ્રજા અને પોતાનું પણ ભલું થાય અને બ્રિટીશરોને ખુશ પણ રાખી શકાય એવી કુશળતા અને મુત્સદ્દીગીરી બતાવી હતી.”^{૪૧} કાઠિયાવાડના પોલિટીકલ એજન્ટ કર્નલ હંટરે એમ કહ્યું હતું કે, નાગરો બ્રિટીશ સરકારના એટલા બધા નિકટના સંબંધમાં આવેલા છે કે તેને લીધે તેઓની બ્રિટીશ રાજ્ય તરફની રાજ્ય ભક્તિ તદ્દન અડગ જ રહી છે. અને બ્રિટીશ સરકારના આશ્રય નીચે હિન્દુસ્તાનની અભિવૃદ્ધિ અને ઉન્નતિ કરવામાં તેઓ પોતાનાથી બનતું કર્યા વિના રહેશે નહીં.”^{૪૨} ભારતમાં જ્યારે ગાંધીજીના નેતૃત્વ નીચે સ્વતંત્રતા માટેના આંદોલનો શરૂ થયા ત્યારે ભાવનગરના નાગરો કે જે રાજ્યના વ્યવસ્થાતંત્રમાં હોવા છતાંય સ્વતંત્રતા માટેની પ્રવૃત્તિમાં સકારાત્મક દૃષ્ટિકોણ અપનાવ્યો હતો. ઘણા નાગર યુવાનો ગાંધીજીની અહિંસા અને સત્યાગ્રહના આંદોલનોના અગ્રગણ્ય સ્વાતંત્ર્યવીરો હતા.

ભાવનગરના નાગરોના વૈભવી ઠાઠમાઠ દરમિયાન નાગર સ્ત્રી માથે બેડું લઈને શહેરના કૂવેથી કે પાણીના મથકેથી પાણી ભરીને આવતી હોય એવું જોવા મળતું ન હતું. અન્ય જ્ઞાતિની સ્ત્રીઓની જેમ નાગર જ્ઞાતિની સ્ત્રીઓ કપડાંનું પોટલું બાંધીને તળાવે કપડાં ધોવા જતી હોય એવું જોવા મળતું ન હતું. ભાવનગરના નાગરો નાગરજ્ઞાતિની સ્ત્રીઓ જાહેરમાં પાણી ભરવા જવું, કે કપડાં ધોવા જવું, એ કાર્યને પોતાની જ્ઞાતિ માટે શરમજનક માનતા હતા. ભાવનગરના નાગરોમાં સ્ત્રીઓને શિક્ષણ આપવું એ ઉત્તમ કાર્ય ગણવામાં આવતું હતું. કોઈ નાગર કન્યા અભણ હોય એવું ભાવનગરમાં શોધવું મુશ્કેલ

૪૧ દરબકારી ગેઝેટ, પુ. ૨૫, અંક-૭, ૮-૫-૧૮૮૧

૪૨ *Journal of Society of Arts, No. 3145, Vol. LXI, Feb. 1913, P. 402*

હતું. ભાવનગરના નાગર એમ માનતા હતા કે વિદ્યા એ અક્કલની માતા છે, તેથી નાગરો શિક્ષણને મહત્ત્વનું ગણતા હતા. ભાવનગરમાં સૂરત, નડિયાદના નાગર શિક્ષકો, પારસી શિક્ષકોને ભાવનગરમાં નોકરીઓ આપી હતી. ભાવનગરમાં નાગરોનો શિક્ષણ પ્રેમ અને શિક્ષણના મહત્ત્વની જાણકારીનેલીધે ભાવનગરમાં સૌરાષ્ટ્રની આ યુગની પ્રથમ વિદ્યાપીઠની સ્થાપના થઈ હતી. આ વિદ્યાપીઠની સ્થાપનામાં નાગરોનું માર્ગદર્શન હતું. એમ શરૂઆતના વરસમાં ૧૮૮૫માં સૌથી વધારે નાગર જ્ઞાતિના વિદ્યાર્થીઓએ પ્રવેશ મેળવ્યો હતો.^{૪૩} નાગરો પોતાની સૂઝ, કુશળતાને સાચવવા અને વધારવા માટે ઉચ્ચ શિક્ષણને મહત્ત્વનું ગણતા હતા.

ભાવનગરમાં વડનગરા નાગર કરતા પ્રશ્નોરા નાગરોની વિશેષતામાં થોડી ભિન્નતા જોવા મળતી હતી. તેઓમાં નગરીય સંસ્કારોની સાથે ગ્રામ્ય સંસ્કારોને પણ અપનાવ્યા હતા. તેઓ ગરીબાઈમાં પણ સુંદર રીતે કેમ જીવી શકાય, એ જીવન પદ્ધતિમાં માનતા હતા. જમવામાં સાદો અને પોષ્ટિક આહાર, સ્વચ્છતાનું ચૂસ્ત પાલન કરવું, વૈદાથી અને કથાવાર્તાથી દેહ નિર્વાહ કરવો, યજમાને કરેલા દાનથી સંતોષ માનવો, પ્રશ્નોરા સ્ત્રીઓ ખેતરોમાં ઘાસ વાઢવા કે છાણાં વીણવામાં પણ શરમ અનુભવતી નહોતી. પ્રશ્નોરા પુરુષો ફળિયામાં નાના ફાળિયા પહેરીને ઉઘાડે શરીરે ફરતા સંકોચ અનુભવતા ન હતા, વૈદુ કરનાર પછાત જાતિઓનો હાથ પકડીને નાડી તપાસતા અને ઔષધ આપતા હતા.^{૪૪}

પ્રશ્નોરા નાગરોમાં પોતાના અભિમાનને ઓગાળી રાખવાની કળા હોવાથી, અશક્ય ગણાતી કામગીરીમાં તેમને સફળતા મળતી હતી. ભાવનગરમાં મહારાજાશ્રી ભાવસિંહજી અને વડનગરા નાગર વચ્ચેના સંઘર્ષને સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીએ સુલેહપૂર્વક ઉકેલ્યો હતો. ભાવનગરમાં ઉચ્ચ હોદ્દા ઉપર સારી કામગીરી કરનારની કદર પણ નાગરો

૪૩ જુઓ, શાશ્વતી, શામળદાસ કોલેજ

૪૪ જોષી, જયકર, “કેળવણીકાર નાનાભાઈ”, પૃ. ૫

કરતા હતા. કેટલાક બહારના નાગરોની ટીકા પણ કરતા હતા. નડિયાદના ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીને શરૂઆતમાં હલકા ગણી મશ્કરી કરવામાં આવી હતી. પરંતુ પછીથી તેમના કામની ખૂબ પ્રશંસા કરી હતી. આ સામે નડિયાદના નાગરોમાં સહનશીલતાના ગુણોવાળા વધારે હતા. પરોપકારના કાર્યમાં અપમાનને સહન કરવું અને ધન લોભ માટે કોઈ પ્રતિષ્ઠાભર્યું કામ પણ ન કરવું, એ નડિયાદના નાગરોના ગુણો હતા. નડિયાદના નાગરોએ પોતાની પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિત્વ અને પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા ભાવનગરના નાગરોને આકર્ષિત કર્યા હતા. આ નાગરોની પ્રવૃત્તિઓમાં ભાવનગરના નાગરો પણ સહભાગી થવા લાગ્યા હતા. મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદીની થિયોસોફિકલ સોસાયટીની પ્રવૃત્તિમાં ભાવનગરના ગુલાબરાય દેસાઈ અને બીજા નાગરો રસ લેતા થયા હતા. તેમના જાહેર પ્રવચનો ગોઠવી તેમની વિદ્વતાનો લાભ લેતા હતા.

જૂનાગઢ અને સૂરતના નાગરોનો નવાબી ઠાઠ—માઠ હતો. બન્ને નવાબોની રાજ્ય વ્યવસ્થામાં રાજ્યકારભારની પરંપરાથી પ્રભાવિત હતા. જૂનાગઢના નાગર પુરુષો સ્વામિમાન અને કુનેહના ઉચ્ચ ગુણોવાળા હતા. તેઓમાં પરિવર્તનની સાથે ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિઓની હિંમત હતી. જૂનાગઢ અને સૂરતના સુધારકોની પ્રવૃત્તિઓનો પડઘો માત્ર કાઠિયાવાડમાં જ નહીં પૂરા પશ્ચિમ ભારતમાં પડતો હતો. ભાવનગરમાં પણ તેના પ્રત્યાઘાતો પડ્યા હતા. ભાવનગરના શામળદાસ મહેતા જૂનાગઢના મણિશંકર કીકાણીની સુધારા પ્રવૃત્તિથી પ્રભાવિત થયા હતા. શામળદાસ મહેતા, લલ્લુભાઈ મહેતાએ સામાજિક સુધારાની પ્રવૃત્તિની પ્રશંસા કરી ભાવનગરમાં તેનો પ્રારંભ થાય એવા પ્રયત્નો કર્યા હતા. વહીવટી સુધારણામાં ભાવનગરના નેતૃત્વ ગુણો અને સમાજ સુધારણામાં જૂનાગઢ, સૂરતના ગુણો, સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રમાં નડિયાદના નાગરો, આમ ભાવનગરમાં પ્રજાજીવનના વિવિધ નેતૃત્વ ગુણોનો સમન્વય થયો હતો. ભાવનગરના રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક વિકાસમાં આ નેતૃત્વ ગુણોનો બહુમૂલ્ય ફાળો રહ્યો હતો.

પ્રકરણ - ૯
રાષ્ટ્રીય અને આંતર રાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે ભાવનગરની
નાગર પ્રતિભાઓ

૧. ભૂમિકા

૨. રાષ્ટ્રીય અને આંતર રાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે જ્ઞાનો

૨.૧ રાજકીય ક્ષેત્ર

૨.૨ સામાજિક ક્ષેત્ર

૨.૩ આર્થિક ક્ષેત્ર

૨.૩.૧ સહકાર અને બેંક

૨.૩.૨ ઉદ્યોગ અને વ્યાપાર

૨.૪ સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્ર.

૨.૪.૧ સંગીત

૨.૪.૨ ચિત્રકલા

૨.૪.૩ સ્થાપત્ય

૨.૪.૪ પ્રકીર્ણ

પ્રકરણ - ૯

રાષ્ટ્રીય અને આંતર રાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે ભાવનગરની નાગર પ્રતિભાઓ

૧. ભૂમિકા :

ભાવનગરના નાગર સંતાનો જ્યાં-જ્યાં ગયા હતા, ત્યાં ભાવનગરના નામને ગજવ્યું હતું. મુંબઈમાં ગુજરાતીઓની ઘણી જ્ઞાતિઓનો વસવાટ રહ્યો, પરંતુ આ બધામાં કોઈ ડહાપણભરી વાતો કરતો કોઈ ગુજરાતી જોવા મળે, ત્યારે એ નાગર સમજવા એમ માનવામાં આવતું હતું. આવું જ બીજા પ્રદેશોમાં પણ ભાવનગરના નાગરો પોતાની પરંપરાગત વહીવટી આવડત અને સંસ્કાર ગુણોને લીધે પ્રવૃત્તિઓમાં અલગ તરી આવતા હતા. તેઓની પ્રવૃત્તિઓ દેશના વિકાસના સંદર્ભમાં અર્થપૂર્ણ રહેતી હતી. ભારતનો ઉદ્ધાર કેમ થઈ શકે એવા વિચારો અને પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા ભારતના રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક વિકાસમાં ફાળો આપ્યો હતો.

ભાવનગરના નાગર સતાશીલ વર્ગમાંથી આવતા હોવાથી તેઓનું રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક જીવન પર આધિપત્ય રહ્યું હતું, પરંતુ આઝાદી પછી પણ પ્રજા ઘડતરમાં તેમનો સમાજવાદી અભિગમ લોકોના કલ્યાણમાં ઉપયોગી થયો હતો. આ પાયો ભાવનગરના લલ્લુભાઈ શામળદાસ મહેતા, વૈકુંઠભાઈ લલ્લુભાઈ મહેતા, નાનાભાઈ ભટ્ટ, દેવેન્દ્ર દેસાઈ, માર્કડ મહેતા અને બીજા નાગરોની પ્રવૃત્તિમાં નંખાયો હતો. રવિશંકર સંતોષરામ ભટ્ટ, મૂળશંકર છોટાલાલ ભટ્ટ, પ્રસન્નવદનભાઈ મહેતાએ આ પ્રવૃત્તિઓનો પ્રચાર પ્રસાર કર્યો. સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રમાં બળવંતરાય ભટ્ટ, જયોતિબેન પંડ્યા, વીરેન્દ્રરાય મહેતાનું બહુમૂલ્ય યોગદાન રહ્યું.

૨. રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે જ્ઞાનો :

ભાવનગરના નાગરોએ રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક અને સંગીત, ચિત્રકલા, સ્થાપત્ય, સાહિત્ય, વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી, ફિલ્મ, પત્રકારિત્વ અને રમત-ગમતના ક્ષેત્રમાં રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે ખ્યાતિ મેળવી હતી.

૨.૧ રાજકીય ક્ષેત્ર :

રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ રાજકીય ક્ષેત્રમાં લલ્લુભાઈ શામળદાસ મહેતાએ પ્રવેશ કરી સફળતા મેળવી હતી. તેમની પ્રતિભા ભાવનગર છોડ્યા પછી ખૂબ તેજસ્વી બની હતી. ભાવનગર છોડ્યા પછી અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં તેમની શક્તિની કદર થવા લાગી હતી. ૧૯૧૫માં તેઓ મુંબઈમાં લેજેસ્લેટિવ કાઉન્સિલના સભ્ય થયા હતા. આ હોદ્દા ઉપર તેઓ ૧૧ વરસ રહ્યા હતા. મુંબઈ સરકારના મહેસૂલ મંત્રી તરીકે સેવાઓ આપી હતી. મુંબઈમાં આ ખાતામાં ઉત્તમ સેવા આપવાને લીધે સરકારે તેમને ‘સર’નો ઈલ્કાબ આપ્યો હતો.^૧ તેમની રાજકીય વિચારસરણી મવાળ હતી, કોંગ્રેસના અધિવેશનો સમયે સ્વદેશી હુન્નર ઉદ્યોગોના પ્રદર્શનની વ્યવસ્થાની જવાબદારી અદા કરતા હતા. ૧૯૩૦ની સવિનય કાનૂન ભંગની લડત સમયે બારડોલીમાં ગયા હતા. આ વિસ્તારના લોકોના અસંતોષનું કારણ તેમના ઉપરનું કરભારણ ગણાવી, આ બોજાઓ કેવી રીતે દૂર કરી શકાય એ અંગેના સૂચનો સરકારને કર્યા હતા.^૨ વૈકુંઠભાઈ લલ્લુભાઈ મહેતાએ મુંબઈ સરકારમાં નાણાં ખાતું સંભાળ્યું હતું. તેમનામાં એક સારા વહીવટકર્તાના ગુણો હોવાને લીધે આ ખાતા દ્વારા શ્રેષ્ઠ સેવાઓમાં સફળતા મેળવી હતી.^૩ ગગનવિહારી લલ્લુભાઈ મહેતાએ ૧૯૪૭-૫૦ દરમિયાન ભારતીય સીમા શુલ્ક બોર્ડના નિયામક થયા હતા. આ પહેલા ૧૯૪૭માં ભારતની બંધારણ સમિતિના સભ્ય થયા હતા. ૧૯૫૦-૫૨ સુધી ભારતના યોજના આયોગના સભ્ય તરીકે સેવાઓ આપી હતી.

૧. ડૉ. શુક્લ, જયકુમાર, “લલ્લુભાઈ શામળદાસ મહેતા”, પથિક, ઓકટો-નવે. ૧૯૯૪, પૃ. ૫.

૨. ડૉ. શુક્લ, જયકુમાર, પૂર્વોક્ત, પૃ. ૪.

૩. ભટ્ટ, રવિશંકર, વિશેષ રૈખા ચિત્રો, પૃ. ૩૫-૩૬.

ગગનવિહારી મહેતાની ભારત સરકારે ૧૯૫૨માં યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકામાં ભારતના રાજદૂત તરીકે પસંદગી કરી હતી. ૧૯૫૨-૧૯૫૮ દરમિયાન ભારત અને અમેરિકાની વચ્ચે રાજદ્વારી સંબંધો જાળવણી રાખવામાં ખૂબ જ મહત્વની ભૂમિકા ભજવી હતી. આ સમય દરમિયાન રશિયા અને અમેરિકા મહાસત્તાની સ્પર્ધામાં ગળાડૂબ હતા. ભારતના વડાપ્રધાન પંડિત જવાહરલાલ નહેરુ, યુ.એસ.એસ.આર.ના પંચવર્ષીય કાર્યક્રમોથી પ્રભાવિત હતા. રશિયન સામ્યવાદ અમેરિકાને આંખના કણાની જેમ ખૂંચતો હતો એવા સમયે ભારત અને રશિયા વચ્ચેના સંબંધોથી અમેરિકા પોતા વલણમાં ફેરફાર કરી ભારતથી અલગતાની નીતિનું અનુસરણ કરે એ જોખમ વધુ હતું. પરંતુ આ રાજદ્વારી કસોટીમાં ખૂબ જ કુનેહ અને સુલેહ બનાવી ગગનવિહારી મહેતાએ અમેરિકાનો સહકાર મેળવ્યો હતો. તેમની આ ઉત્તમ સેવા માટે અમેરિકાના પ્રતિષ્ઠિત નાગરિકોએ તેમનું બહુમાન કર્યું હતું. ભારત સરકારે પણ તેમની આ વિશિષ્ટ સેવા બદલ ૧૯૫૮માં ‘પદ્મભુષણ’નો ઈલ્કાબ આપી સન્માનિત કર્યા હતા.^૪

ભારતની બંધારણસભામાં કચ્છ અને કાઠિયાવાડના દેશી રાજ્યોમાંથી અનંતરાય પટ્ટણી, ગગનવિહારી મહેતાની ચૂંટણી દ્વારા પસંદગી કરવામાં આવી હતી. રાષ્ટ્રીય ફલક પર સ્વતંત્ર ભારતની બંધારણ સભામાં ભાવનગરમાંથી બે નાગર ગૃહસ્થો રહ્યા હતા.^૫ ભાવનગરમાંથી લોકસભાના સભ્ય તરીકે બે ટર્મ સુધી પ્રસન્નવદનભાઈ મહેતા ચૂંટાયા હતા. અજિતરાય માનશંકર ઓઝા મુંબઈ વિધાન પરિષદના સભ્ય તરીકે ચૂંટાયા હતા. ભાવનગરના ઈન્દ્રવદનભાઈ ઓઝા મુંબઈમાં લોકપ્રતિનિધિ તરીકે ચૂંટાયા હતા.^૬ નાનાભાઈ ભટ્ટ સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યના શિક્ષણ વિભાગના મંત્રી તરીકે રહી શિક્ષણના વિકાસમાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો હતો. દેવેન્દ્રભાઈ દેસાઈ ગુજરાત રાજ્યના સહકાર, પંચાયત, શહેરી વિકાસ અને માર્ગ પરિવહન મંત્રી તરીકે ઉત્કૃષ્ટ સેવાઓ કરી હતી.^૭

૪. જુઓ, ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર, પુસ્તક-૩.

૫. જુઓ, ડૉ. પી. જી. કોરાટ, અભિવાદન ગ્રંથ, પૃ. ૬૫

૬. ઓઝા, રક્ષેશભાઈની મુલાકાતને આધારે, ભાવનગર, તા. ૧૦-૪-૦૫

૭. જુઓ, પુણ્ય સ્મૃતિ, દેવેન્દ્રભાઈ મોતીભાઈ દેસાઈ, ભાવનગર.

સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીનું કાર્યક્ષેત્ર ભાવનગર ઉપરાંત રાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે પણ રહ્યું હતું. મુંબઈના ગવર્નરની કાઉન્સિલમાં જસ્ટિસ ખાર્પેડની જગ્યા ખાલી થતા મુંબઈના ગવર્નરે સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીની કાઉન્સિલના સભ્ય તરીકે નિમણૂંક આપી હતી. આ નિમણૂંક થતા મુંબઈના ઘણા લોકોને આશ્ચર્ય થયું હતું, કારણ કે આ સમય દરમિયાન મુંબઈમાં સર ચીમનલાલ સેતલવડ, ચુનીલાલ મહેતા જેવા નામાંકિત લોકો હોવા છતાંય દેશી રાજ્યના દીવાનને કાઉન્સિલના સભ્ય બનાવ્યા હતા. સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીની વહીવટી આવડત અને દેશી રાજ્યોની સ્થિતિનું ઊંડું જ્ઞાનને લીધે તેમને આ પદ આપવામાં આવ્યું હતું. જો કે આ કાઉન્સિલમાં ગવર્નર જે કોઈ કામ સોંપે એ જ કરવાનું રહેતું હતું. સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીએ મુંબઈ મ્યુનિસિપાલિટી, કર્ણાટકના ધારવાડ અને હુબલીના કામો, ખૂબજ કુનેહપૂર્વક કર્યા હતા. ૧૯૧૭માં તેમની લંડનમાં ઈન્ડિયા કાઉન્સિલના સભ્ય તરીકે નિમણૂંક આપવામાં આવી હતી. તેમને ‘નાઈટ હૂડ’નો ઈલકાબ આ સમય દરમિયાન આપવામાં આવ્યો હતો.^૮ ભારતના સ્વાધીનતા માટેના આંદોલનોમાં ગાંધીજી અને સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી વચ્ચેનો પત્રવ્યવહાર એ બતાવે છે કે, આ સમય દરમિયાન સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી ગાંધીજીની પ્રવૃત્તિની શક્તિથી વાકેફ હતા. ગાંધીજીની પ્રવૃત્તિઓમાં તેઓને રસ હતો કારણ કે, આ પ્રવૃત્તિઓ દેશના લોકોના કલ્યાણ અને મુક્તિ માટેની હતી. તેથી ભાવનગરમાં આ પ્રવૃત્તિ કોઈપણ પ્રકારના સંઘર્ષ વગર થાય એવું સમાધાન સાધી પ્રવૃત્તિઓને મોકળાશ આપી હતી.^૯

૨.૨ સામાજિક ક્ષેત્ર :

ઓગણીસમી સદીના છેલ્લા દશકાના સમાજ જીવનમાં ગુજરાત અને ભારતમાં પરિવર્તનનો પ્રવાહ શરૂ થયો હતો. ગુજરાતમાં સૂરત, અમદાવાદ, જૂનાગઢ, નડિયાદના નાગર સુધારકો સાહિત્યમાં સુધારાની જોરદાર તરફેણ કરતા હતા. બીજી તરફ બ્રિટીશ

૮. ભટ્ટ, રવિશંકર સંતોષરામ, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૫

૯. ભટ્ટ, રવિશંકર, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૨૯

ઉદારવાદી અધિકારીઓ ભારતની સુધારાની ચળવળને ટેકો આપતા હતા. કેળવણી પામેલા નાગરો આ પ્રવૃત્તિના સૂત્રધાર થયા હતા. તેમના વિચારો અને પ્રવૃત્તિઓને વીસમી સદીમાં બળ મળ્યું હતું. ભાવનગર છોડીને મુંબઈમાં સ્થાયી રહેલા લલ્લુભાઈ શામળદાસ મહેતા સામાજિક વિકાસ માટે સુધારાને મહત્વના ગણતા હતા. જ્ઞાતિ ભેદ દૂર થાય, નારી પ્રતિષ્ઠા માટે શિક્ષણ, પરદેશગમનનું સમર્થન, આંતરજ્ઞાતિય લગ્નોની પ્રશંસા. આ પ્રવૃત્તિઓ ભાવનગરમાં પણ કરી હતી. મુંબઈમાં તેમની પ્રવૃત્તિઓને વધુ ગતિ મળી હતી.^{૧૦} મુંબઈમાં વૈકુંઠભાઈ લલ્લુભાઈ મહેતા સમાજ સેવાના અગ્રણી હતા. ઊંચ-નીચના ભેદભાવોને દૂર કરવાની હિમાયત કરી હતી.^{૧૧} હરિજન ઉદ્ધારની પ્રવૃત્તિઓ કરતા હતા. હરિજન સેવક સંઘ સાથે જોડાયેલા હતા. આદિવાસી લોકોની પ્રગતિ માટે ગોંડવાના કેન્દ્રના પ્રમુખ તરીકે રહી સેવાઓ આપી હતી. આદિવાસીઓ અને હરિજનો સાથે મિત્રતાનો ભાવ કેળવ્યો હતો. દલિતોદ્ધારની પ્રવૃત્તિઓ કરતી અનેક સંસ્થાઓમાં, સમિતિઓ અને પંચોમાં સભ્ય તરીકે રહ્યા હતા.^{૧૨} પિતાના પગલે વૈકુંઠભાઈએ પણ સમાજ સેવાનો ભેખ લીધો હતો. સમાજ સેવાના બધા જ ગુણો તેનામાં હતા.^{૧૩} કાંતિલાલ માધવલાલ દેસાઈએ રંગૂનમાં ગુજરાતી સમાજની સેવા પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લીધો હતો. રંગૂનથી ભારત આવેલા નિર્વાસિતો માટે પુનઃ વસવાટની કામગીરી કરી હતી.^{૧૪} મુંબઈમાં માર્કેડરાય મહેતાએ સામાજિક ક્ષેત્રમાં જ્ઞાતિઓની વાડાબંધી દૂર થાય એવા પ્રયાસો કર્યા હતા. સ્ત્રી ઉત્કર્ષની પ્રવૃત્તિઓ સાથે જોડાયેલી ‘ભગિની સેવા

૧૦. શુક્લ, જયકુમાર “ગુજરાતી વિશ્વકોશ”, ખંડ ૧૫, પૃ. ૫૩૪-૫૩૫.

૧૧. ઘટ્ટ, રવિશંકર, “વિશેષ રેખા ચિત્રો”, પૃ. ૩૨

૧૨. ભટ્ટ, રવિશંકર, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૩૭

૧૩. ચાંપાનેરી, કિરણ, “સહકારી પ્રવૃત્તિના આજીવન ચિંતક : વૈકુંઠભાઈ મહેતા”, યોજના, નવે-૨૦૦૨, પૃ. ૧૪.

૧૪. જુઓ, ભાવનગર સ્થિત વડનગરા નાગર પરિવાર પરિચય ગ્રંથ, ભાવનગર, પૃ. ૮૦.

મંદિર કુમારિકા સ્ત્રી મંડળ—વિલે પારલે’ના તેઓ ટ્રસ્ટી હતા.^{૧૫} શોષણ વિહીન અને વર્ગવિહીન સમાજ રચના થાય એવો ઉચ્ચ ધ્યેય ધરાવતા હતા.^{૧૬} ગાંધીજીના હરિજન ઉદ્ધારના કાર્યક્રમોમાં રસ લીધો હતો.^{૧૭} ચમાર, વણકર અને બીજી નીચલી જ્ઞાતિઓ પ્રત્યેની ભેદભાવની દિવાલો તોડાવા માટે મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાતના ગામડાઓમાં સભાઓ અને રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ કરતા હતા.^{૧૮} સામાજિક સમાનતા માટે રોટી, કપડાં, મકાન, શિક્ષણ, આરોગ્યની વ્યવસ્થા માટે સતત પ્રયત્નશીલ રહ્યા હતા.^{૧૯} ભારતમાં સામાજિક ઉત્થાનની પ્રવૃત્તિઓ મુંબઈમાં ‘કોરા કેન્દ્ર’ની સ્થાપના થકી અને માર્કંડરાય મહેતાના નેતૃત્વ હેઠળ થતી હતી.^{૨૦}

૨.૩ આર્થિક ક્ષેત્ર :

ભારતના આર્થિક ઉત્થાનમાં ભાવનગરના લલ્લુભાઈ શામળદાસ મહેતા, વૈકુંઠભાઈ લલ્લુભાઈ મહેતા, ગગનવિહારી લલ્લુભાઈ મહેતા, રવિશંકર સંતોષરામ ભટ્ટ, મૂળશંકર છોટાલાલ ભટ્ટ, માર્કંડરાય મહેતા જેવા નાગર ગૃહસ્થોનું પ્રદાન રહ્યું હતું.

૨.૩.૧ સહકાર અને બેંક :

ભારતમાં ૧૯૦૪થી સહકારી પ્રવૃત્તિઓના મહત્ત્વનો આરંભ થયો હતો. ભારતમાં અંગ્રેજોનું ખેતી પ્રત્યેની ઉપેક્ષા અને શોષણ ભર્યા વલણને કારણે ભારતના ગામડાંઓમાં ખેતીનો વિનાશ થવા લાગ્યો હતો. ખેતી માટે સિંચાઈના પાણીની

૧૫. ભટ્ટ, ગોકુળભાઈ અને બીજા; “સ્મરણાં જલિ સ્વ. માર્કંડરાય બ. મહેતા સ્મૃતિ ગ્રંથ, પૃ. ૫૧.

૧૬. ભટ્ટ, ગોકુળભાઈ અને બીજા; પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૦૩

૧૭. ભટ્ટ, ગોકુળભાઈ અને બીજા, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૦૮

૧૮. ખાદી પત્રિકા, એપ્રિલ-૧૯૭૧, પૃ. ૪૨.

૧૯. ખાદી પત્રિકા, ઓક્ટોબર-૧૯૭૦, પૃ. ૨૧.

૨૦. ખાદી પત્રિકા, નવેમ્બર-૧૯૭૪, પૃ. ૧૮

જોગવાઈનો અભાવ, પરંપરાગત ઢબની ખેતી પદ્ધતિ, ઉત્પાદનના ક્ષેત્રમાં શાહુકારો, વેપારીઓ અને જમીનદારો દ્વારા ખેડૂતોનું શોષણ, ગ્રામ્ય સમાજમાં કુરિવાજોને લીધે આર્થિક બોજાઓને લીધે ખેડૂતો ગરીબાઈથી પીડાતા હતા.^{૨૧} ૧૮૭૬માં સરકારે ‘ડેક્કન ખેડૂત રાહતધારો’ (*Deccan Agriculturist Relief Act*), પછીથી ૧૮૮૨માં સર વિલિયમ વેડરબર્ને ખેડૂતોના દેવાની મોજણી કરી હતી. ખેતીવાડી બેંકોની સ્થાપના કરી હતી, પરંતુ સરકારે આ ભલામણ સ્વીકારી નહોતી. ૧૮૮૪માં સરકારે ‘ખેડૂત ધિરાણકાયદો’ (*Agriculturist Loans Act, 1884*) ઘડ્યો.^{૨૨} આ કાયદા અનુસાર ખેડૂતોને તગાવી લોન આપવામાં આવતી હતી. સરકારે ખેડૂતોને માટે ઋણ રાહત અંગેના કાયદાઓમાં વારંવાર સુધારા કર્યા, દેવાની ચૂકવણી અને અને વ્યાજખોરોને ડામવા માટે કાયદાઓ ઘડવામાં આવ્યા. આમ છતાંય સરકારને આ પગલાંઓમાં સફળતા મળી ન હતી. જર્મનીમાં રેફીઝન નામના એક વિચારકે ખેડૂતો માટે સહકારી પ્રવૃત્તિઓના સૂચનો કર્યા હતા. ભારતમાં પણ આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ અને સહકારી નેતાઓની જરૂર હતી. ભારતમાં આ સહકારી પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરવા માટે મેકલેગન સમિતિની રચના કરવામાં આવી હતી. આ સમિતિમાં સર લલ્લુભાઈ શામળદાસ મહેતા અને વૈકુંઠભાઈ લલ્લુભાઈ મહેતાને સભ્ય તરીકે નિમણૂક આપવામાં આવી હતી.^{૨૩} લલ્લુભાઈ મહેતાને ભાવનગર રાજ્યના મહેસૂલ વિભાગનું સારું એવું જ્ઞાન હોવાથી સહકારી પ્રવૃત્તિઓ કેવી રીતે ખેડૂતોને ઉપયોગી થઈ શકે એ અંગેની મહત્ત્વની ભલામણો આ સમિતિમાં કરી શક્યા હતા. ૧૯૨૧માં મૈસૂર રાજ્યની સહકારી પ્રવૃત્તિઓની તપાસ કરવા માટે રાજ્યએ સ્થાપેલી સમિતિના અધ્યક્ષ થયા હતા.^{૨૪} ગુજરાતના દરેક જિલ્લામાં સહકારી બેંકો

૨૧. *Hongh, E.M. "Oxford University Press", London, 1966, P. 25*

૨૨. *Hongh, E.M. પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૨૭*

૨૩. શુક્લ, જયકુમાર, ગુજરાતી વિશ્વકોશ, ખંડ-૧૫, પૃ. ૫૩૦

૨૪. શુક્લ, જયકુમાર, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૫૩૦

સ્થાપવામાં રસ લીધો હતો. ૧૯૧૪માં અખિલ ભારતીય સહકારી બેંક સ્થાપવામાં ‘સી.આઈ.આઈ.’નો ઈલકાબ આપવામાં આવ્યો હતો.^{૨૫}

ઈન્ડિયન કો.—ઓપરેટિવ ઈન્સ્ટિટ્યુટના અધ્યક્ષ થયા હતા. ૧૯૩૬માં ‘બોમ્બે પ્રોવિન્શિયલ કો—ઓપરેટિવ લેન્ડ મોર્ટગેજ બેંકના પ્રમુખ થયા હતા. સર લલ્લુભાઈ મહેતાએ અનેક સહકારી બેંકો અને મંડળીઓ સ્થાપી હોવાથી સહકારી પ્રવૃત્તિઓના ઇતિહાસમાં તેમને ‘સહકારી પ્રવૃત્તિના પિતા’ તરીકે ઓળખવામાં આવ્યા. સર લલ્લુભાઈ મહેતાની જેમ વૈકુંઠભાઈ મહેતાની પ્રવૃત્તિઓ સહકારી ક્ષેત્રની રહી હતી. આ સમયની મૈસૂર રાજ્યની સહકાર સમિતિ (૧૯૩૫)ના તેઓ સભ્ય હતા. ગ્વાલિયર રાજ્યની સહકારી મંડળીઓ અને બેંકો (૧૯૩૭)ના અહેવાલ અંગેની સમિતિના સભ્ય હતા. બોમ્બે સહકારી પ્રવૃત્તિની પુનઃરચના વિશેના અહેવાલના સભ્ય હતા. સિંધની પ્રાંતિક સહકારી બેંકની કામગીરી અને સંગઠન અંગેની તપાસ અંગેના અહેવાલ માટે ચેરમેન હતા. આ બધી જ સમિતિઓમાં જુદા—જુદા પ્રાંતોમાં સહકારી પ્રવૃત્તિની પુનઃરચના માટે વૈકુંઠભાઈ મહેતાએ ખૂબજ મહત્ત્વની ભલામણ કરી હતી.^{૨૬} વૈકુંઠભાઈ મહેતાએ જંગલની પેદાશો એકત્ર કરવા, મજૂરો પૂરો પાડવા માટે કરાર કરવા, ગામડાં અને શહેરોમાં રહેઠાણો બાંધવા, ગ્રામોદ્યોગ માટે સહકારી સંસ્થાઓ રચવી, સહકારી ધોરણે કુટિર ઉદ્યોગો સ્થાપવા અંગેની ભલામણો કરી હતી.^{૨૭} સહકારી પ્રવૃત્તિઓના કેટલાક સિદ્ધાંતો દર્શાવ્યા હતા. સમાનતાની ભૂમિકા પર સ્વેચ્છાપૂર્વકનું જોડાણ, લોકશાહી વ્યવસ્થાતંત્ર, વ્યક્તિગત નફા માટેના અવકાશનું નિર્મૂલીકરણ, વધારાની આવકની વહેંચણી મૂડીના પ્રમાણમાં નહીં પણ ઘરાકીના પ્રમાણમાં થાય, કરકસરની ટેવ અને સમાન ધ્યેય માટે કામ કરવાની તૈયારી કરવી.^{૨૮} વૈકુંઠભાઈ મહેતાએ ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રમાં જુદા—જુદા

૨૫. શુક્લ, જયકુમાર, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૫૩૦

૨૬. રાઠોડ, ચંદુલાલ એસ., “સહકાર અને રાજ્ય”, પૃ. ૫૩

૨૭. ભટ્ટ, રવિશંકર સંતોષરામ; વિશેષ રેખાચિત્રો, પૃ. ૫૪

૨૮. ભટ્ટ રવિશંકર સંતોષરામ, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૩૯

ગામોનો પ્રવાસ કરી ક્રેડિટ સોસાયટીઓ સ્થાપી હતી, સહકારી મંડળીઓ સ્થાપી હતી. જો કે આ સમયની મોટા ભાગની સહકારી પ્રવૃત્તિ ખેતી આધારિત પ્રવૃત્તિઓ સાથે વધારે પ્રમાણમાં જોડવામાં આવી હતી.^{૨૯} ખાદી ગ્રામોદ્યોગ અને સહકાર આ બે ક્ષેત્રમાં વૈકુંઠભાઈ મહેતાનું મહત્વનું પ્રદાન રહ્યું હતું. સહકારી ક્ષેત્રની પ્રવૃત્તિઓના તેઓ પિતામહ જેવા હતા. ભારતના વિકાસમાં મહત્વનું પ્રદાન આપનાર આઈ.સી.આઈ.સી.આઈ. લિ.,ની ૧૯૫૮માં સ્થાપના કરવામાં આવી. આ બેંકમાં વધુમાં વધુ ભંડોળ ડોલર, પાઉન્ડ, યેન, ફ્રેન્ક, ડુશમાર્કમાં હતું. ભારતના આર્થિક વિકાસ માટે આ બેંક ઘણી ઉપયોગી હોવાથી તેના ચેરમેન તરીકે ગગનવિહારી લલ્લુભાઈ મહેતાની નિમણૂંક કરવામાં આવી હતી. ૧૯૭૧ સુધી આ બેંકનું સફળ સંચાલન કર્યું હતું.^{૩૦}

ભારતના આર્થિક વિકાસમાં સહકારી પ્રવૃત્તિઓનો પાયો નાખી તેની વ્યવસ્થા અને પ્રસારમાં લલ્લુભાઈ, વૈકુંઠભાઈ અને ગગનવિહારી મહેતાનું ઉપયોગી પ્રદાન રહ્યું હતું.^{૩૧}

ભાવનગર રાજ્યના નાયબ દીવાનપદે રહી ભાવનગરના આર્થિક વિકાસમાં ફળદાયી સેવા આપનાર રવિશંકર સંતોષરામ ભટ્ટનું ભારતના આર્થિક વિકાસમાં પ્રદાન રહ્યું હતું. બોમ્બે સ્ટેટ ફાયનાન્શીયલ કોર્પોરેશન, ઈન્ડિયન ઈન્વેસ્ટમેન્ટ સેન્ટર, યુનિટ ટ્રસ્ટ ઓફ ઈન્ડિયા, સ્ટેટ બેંક ઈન્ડિયા જેવી મહત્વની સંસ્થાઓની સ્થાપના અને સંચાલનમાં તેઓ અગ્રસર રહ્યા હતા. આ ઉપરાંત નેશનલ રિસર્ચ ડેવલપમેન્ટ કોર્પોરેશન, સેઈલ ઈન્ટરનેશનલ — અમદાવાદ, યુનાઈટેડ નેશન્સના કમિશન ઓફ ટ્રાન્સનેશનલ કોર્પોરેશનમાં ભારત સરકાર તરફથી નેતૃત્વ કર્યું હતું. ભારતની સોળ જેટલી કંપનીના

૨૯. રાઠોડ, ચંદુલાલ એસ. પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૫૪

૩૦. ડગલી, વાડીલાલ ‘થોડાં નોખા જીવચરિત્ર નિબંધો’, પૃ. ૧૪૧

૩૧. દવે, રોહિત, અનુ. મહેતા રતિલાલ, ‘વૈકુંઠભાઈ’, પૃ. ૨૦

ડાયરેક્ટર તરીકે સેવાઓ આપી ભારતના આર્થિક વિકાસમાં ફાળો આપ્યો હતો.^{૩૨} મૂળશંકર છોટાલાલ ભટ્ટએ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના અંતરંગ સચિવ રહ્યા હતા. તેઓએ મીનીસ્ટ્રી ઓફ ફાયનાન્સમાં સેવાઓ આપી હતી. ઈન્ડિયન ઈન્વેસ્ટમેન્ટ સેન્ટર – દિલ્હીના ચીફ એક્ઝીક્યુટીવ તરીકે ખૂબજ ઘગશપૂર્વક કાર્ય કરી, વિદેશી રોકાણને ભારતમાં ખેંચી લાવવામાં મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવી હતી. ફેરા, ઈન્વેસ્ટમેન્ટ, ટેકનોલોજી ટ્રાન્સફર જેવા વિભાગોનું સંચાલન કર્યું હતું. આઈ.સી.આઈ.સી.આઈ. અને બેંક ઓફ બરોડાના સલાહકાર તરીકે સેવાઓ આપી હતી. ભારત ઉપરાંત વિદેશમાં પણ તેઓએ આર્થિક સલાહકાર તરીકે નેતૃત્વ કર્યું હતું. સોમાલિયામાં ઉદ્યોગોનો વિકાસ કેવી રીતે થઈ શકે, આ અંગેના કાયદાઓ ઘડવામાં તેમણે માર્ગદર્શન આપ્યું હતું. ૧૯૮૦માં સેન્ટર ફોર ટેકનોલોજી ટ્રાન્સફરની સ્થાપના કરવામાં આવી તેમા તેમનો ફાળો રહ્યો હતો. ૧૯૭૬માં ‘નોન એલાઈન’ દેશોની **UNCTAO** સમિતિના તેઓ ચેરમેન થયા હતા.^{૩૩} મરચન્ટ બેંકર ટીમના મુખ્ય સભ્ય હતા. જી.એન.એફ.સી.ના રૂ. ૮.૫ કરોડનું ભંડોળ બિનનિવાસી ભારતીયો પાસેથી ભેગું કરવામાં તેમનો મોટો ફાળો હતો.^{૩૪}

૨.૩.૨ ઉદ્યોગ અને વ્યાપાર :

ઉદ્યોગ અને વ્યાપારના ક્ષેત્રમાં ભાવનગરના નાગરોનું પ્રદાન રહ્યું હતું. ઘોઘાના નાગર મહાજનોની મુંબઈમાં શરાફી પેઢીઓ ચાલતી હતી. આ નાગર મહાજન દેશી રાજ્યોને સંકટના સમયમાં નાણાંનું ધીરાણ કરતા હતા. સર લલ્લુભાઈ શામળદાસ મહેતા ભારતના સિમેન્ટ, ખાંડ, કાગળ, વહાણવટુ, વીજળી પૂરવઠો, ડેરી ઉત્પાદન જેવા નવા ઉત્પાદનના સાહસો સાથે જોડાયેલા. ૧૯૧૮માં ગ્વાલિયરના મહારાજા પાસેથી

૩૨. જુઓ, શાશ્વતી, શામળદાસ કોલેજ વિદ્યાર્થી ડિરેક્ટરી-૨૦૦૫, ભાવનગર પૃ.૧૩૦

૩૩. ભટ્ટ, પારસ અને ભટ્ટ કિરીટ (સંપા.), ‘જીવનસભર’ પૃ. ૫

૩૪. ભટ્ટ, પારસ, પૂર્વોક્તગ્રંથ, પૃ. ૫

‘એસ.એસ. લોયલ્ટી’ નામનું વહાણ રૂ. ૨૫ લાખમાં ખરીદી વહાણવટાના વ્યાપારમાં જોડાયા હતા. ભાગીદારીમાં સિંધિયા સ્ટીમ નેવિગેશન કંપની સ્થાપી હતી. પશ્ચિમ ભારતના નવા વ્યાપારી સાહસમાં તેમની સલાહ જરૂરી ગણાતી હતી. તેઓએ ભારતમાં ઉદ્યોગોનું સંગઠન કરી તેને વિકસાવવામાં ઊંડો રસ લીધો હતો. લલ્લુભાઈ મહેતા ઔદ્યોગિક વિકાસને નાણાં કમાવાના સાધન તરીકે નહીં, પરંતુ દેશની સમૃદ્ધિ વધારવાના સાધન તરીકે જોતા હતા.^{૩૫} લલ્લુભાઈની પ્રવૃત્તિઓ ભારતના રાષ્ટ્રવાદનું સોપાન હોવાથી ગાંધીજીએ તેમની પ્રવૃત્તિઓની પ્રશંસા કરી હતી.^{૩૬} વૈકુંઠભાઈ ગ્રામોદ્યોગને મહત્વના ગણતા હતા. આ માટે ખાદીને મહત્વ આપ્યું અને ‘ખાદી એન્ડ વિલેજ ઈન્ડસ્ટ્રીઝ’ની સ્થાપના થઈ. ભારતમાં ખાદીને ટકાવવા માટે ‘ખાદી ગ્રામોદ્યોગ પંચ’ની સ્થાપના કરવામાં રસ લીધો હતો. દેશના હરિજનો, આદિવાસીઓ અને બીજી પછાત જાતિઓના ગરીબ લોકોના ઉદ્ધાર માટે ખાદી અને ગ્રામોદ્યોગનો પ્રસાર કર્યો હતો.^{૩૭} તેઓ એમ માનતા હતા કે ખાદી એન્ડ વિલેજ ઈન્ડસ્ટ્રીઝ માત્ર મોટા ઉદ્યોગને માટેની ઝાલર નથી પરંતુ એક ઉદ્યોગ છે અને તે ઉદ્યોગ ગ્રામોદ્યોગ છે. આ પ્રવૃત્તિઓમાં તેઓ એવા લોકોની જ પસંદગી કરતા હતા કે જે ગ્રામોદ્યોગને સમર્પિત થયા હોય.^{૩૮} ભારતના ઉદ્યોગ અને વ્યાપારની પ્રગતિમાં ગગનવિહારી લલ્લુભાઈ મહેતાનો ફાળો હતો. ૧૯૨૬માં સ્વદેશી સાહસ સિંધિયા સ્ટીમશીપ નેવિગેટ કંપનીના જનરલ મેનેજર તરીકે ૨૨ વરસ સુધી સંચાલન કર્યું હતું. ભારતના વહાટવણાને પ્રોત્સાહન અને દેશનું ધન વિદેશમાં તણાઈ ન જાય એવા પ્રયત્નો કર્યા હતા. ભારતની જળસીમા ભારતને માટે અનામત રાખવામાં આવે એવા ઉત્તમ પ્રયાસો તેમણે કર્યા હતા.^{૩૯} ૧૯૩૭માં આંતરરાષ્ટ્રીય મજૂર સંમેલનમાં ભાગ

૩૫. શુક્લ, જયકુમાર, લલ્લુભાઈ શામળદાસ મહેતા, ‘પથિક’, ઓકટો-નવે. ૧૯૮૪, પૃ. ૫

૩૬. શુક્લ, જયકુમાર, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૫

૩૭. ભટ્ટ, રવિશંકર સંતોષરામ, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૩૭

૩૮. ભટ્ટ, રવિશંકર સંતોષરામ, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૩૮

૩૯. ડગલી, વાડીલાલ, ‘થોડાં નોખા જીવ’, પૃ. ૩૦

લીધો હતો. ૧૯૩૯-૪૦માં ઈન્ડિયન ચેમ્બર ઓફ કોમર્સના પ્રમુખ તરીકે નિમણૂક થઈ હતી. ૧૯૪૨-૪૩માં ફેડરેશન ઓફ ઈન્ડિયન ચેમ્બર્સ એન્ડ ઈન્ડસ્ટ્રીઝના પ્રમુખ થયા, ૧૯૪૪માં ન્યૂયોર્કમાં યોજાયેલ આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદના મહત્વના પ્રતિનિધિ હતા. ૧૯૪૭માં જિનીવામાં આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપાર રોજગાર પરિષદમાં નિમણૂક થઈ હતી. મોન્ટ્રિયલમાં યોજાયેલ આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારી મહામંડળની સભામાં ભારતનું પ્રતિનિધિત્વ કર્યું હતું.^{૪૦} આ રીતે ભારતના વ્યાપાર અને ઉદ્યોગના તેઓ અગ્ર નેતા તરીકે ઉપસી આવ્યા હતા. ૧૯૫૮માં હિન્દુસ્તાન શીપયાર્ડના ચેરમેન થયા હતા. ૧૯૫૯-૬૩માં નેશનલ શીપિંગ બોર્ડના ચેરમેન રહ્યા હતા. ૧૯૬૫માં એર ઈન્ડિયા અને ઈન્ડિયન એરલાઈન્સના ચેરમેન રહ્યા હતા. ભારતમાં ઝડપી ઉદ્યોગીકરણ માટે વિદેશી હૂંડિયામણની જરૂર હતી. આ હૂંડિયામણ મેળવવામાં પણ તેમનો મહત્તમ ફાળો રહ્યો હતો.^{૪૦}

૨.૪ સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્ર :

ભાવનગર, ગુજરાત ઉપરાંત ભારતના સાંસ્કૃતિક વિકાસમાં ભાવનગરની નાગર જ્ઞાતિનું યોગદાન રહ્યું હતું.

૨.૪.૧ સંગીત :

ભાવનગરમાં નાગરોમાં સંગીત શોખ અને કદરદાનીને લીધે તેઓ અખિલ ભારતીય કક્ષાએ પણ લોકપ્રિય થયા હતા. ભાવનગરના ઘણાં નાગરો સંગીતના ઊંડા અભ્યાસી પણ હતા. ભાવનગરના પંડિત બલવંતરાય ભટ્ટની ખ્યાતિ ભારતભરમાં હતી. બલવંતરાયે બચપણમાં આંખો ગુમાવી દીધી હતી, પરંતુ તેમની સમગ્ર ચેતના સંગીતમાં ભરપૂર રહી હતી. તેઓ ગાયકીના ઉચ્ચ શિખર સુધી પહોંચ્યા હતા. તેમણે શાસ્ત્રીય સંગીત પર આધારિત ૧૫૦૦ જેટલી બંદિશો રચી, તેઓ ગ્વાલિયર ઘરાનાની ખ્યાલ

૪૦. જુઓ, ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર, પૃ. ૩

ગાયકીના ગાયક હતા, પરંતુ ગાયકોના બધાજ પ્રકારો ધ્રુપદ, ખ્યાલ, તરાના, ચતરંગ, ત્રિપટ અને બીજા પ્રકારોની બંદિશો રચી તેમની ૫૦૦ બંદિશો પ્રસિદ્ધ થઈ. તેમની રચેલી બંદિશો ‘ભાવરંગ લહરી’ નામથી ત્રણ ભાગમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી. ‘સંગીતાજલિ’ નામના ગ્રંથનું સંપાદન કર્યું. ભારતીય સંગીતના ૬૫ જેટલા રાગોનું સંગીત શિક્ષણનું ધ્વનિમુદ્રણ અમેરિકાની પેન્સિલવેનિયા યુનિવર્સિટીને ભેટ આપ્યું.^{૪૧} પ્રખ્યાત બનારસ વિશ્વવિદ્યાલયના સંગીત વિભાગના અધ્યાપક પદ પર રહીને વિશ્વ અને દેશના અનેક વિદ્યાર્થીઓને સંગીતનું શિક્ષણ આપ્યું. સંગીતનો આ સુંદરતમ વારસો તેમના સંતાનોને પણ આપ્યો. સ્વરવંદના, લયલીના, ગીત સુધા, ભૈરવી, રાહુલ અને વિભાસ સંગીતના આરાધકો થયા. બળવંતરાય ભટ્ટ સંગીત શીખવું અને શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો આ બે જ મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ ગણતા. તેમની સંગીત સિદ્ધિઓને અનેક સન્માનોથી વિભૂષિત કરવામાં આવી. બ્રેઈલ લિપિ માટે આંતરરાષ્ટ્રીય પારિતોષિક, ઉત્તર પ્રદેશ સંગીત નાટક અકાદમીનો એવોર્ડ, ગુજરાત સંગીત નાટક અકાદમીનો એવોર્ડ, ભાવપ્રભ પદ્મસંસ્થાન દ્વારા ‘નાદ મહર્ષિ’ ઈલ્કાબ, ‘સંગીત માનસ હંસ’નો ઈલ્કાબ, ભારત સરકારનો ‘પદ્મશ્રી’ એવોર્ડ પ્રાપ્ત થયો.^{૪૨} આ સંગીતાચાર્યનો સંગીત વારસો નાગર પરંપરાના સંગીત શોખમાંથી ભવ્યતાને પામી શક્યો હતો. ભટ્ટ નૌતમલાલ ભગવાનલાલ ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીતમાં અભિરૂચિ રાખતા હતા. ઓલ ઈન્ડિયા રેડિયો, દિલ્હીમાં શાસ્ત્રીય સલાહકાર બોર્ડના તેઓ સભ્ય હતા.

૨.૪.૨ ચિત્રકલા :

ભાવનગરના નાગરોમાં ચિત્રકલાના સિતારાઓએ દેશ અને વિદેશમાં પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી. વિનાયક પંડ્યા ચિત્રકલાના અભ્યાસુ કલાકાર હતા. જ્યોતિબહેન જયંત પંડ્યાએ રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ મેળવી હતી. ચિત્રના અનેક પ્રદર્શનો

૪૧. અહિંચ્છત્ર, જૂન-૮૮, પૃ. ૯

૪૨. અહિંચ્છત્ર, જૂન-૮૮, પૃ. ૧૦

યોજયા. તેમણે પેન અને ઈન્ક દ્વારા કલાનું સૌંદર્યયુક્ત સામ્રાજ્ય સર્જી દીધું હતું. તેમના ચિત્રોમાં સૂકાં વૃક્ષો, છાપરાં, જમીન, ઘર, ઘરની બારીઓની બહાર દેખાતાં ઢૂંઢાં ચિત્રોની વાસ્તવિકતાનું આકર્ષણ અદ્ભૂત સર્જી શકતા. ગુજરાત અને નેશનલ એકિઝિબિશન, દિલ્હી દ્વારા એવોર્ડ આપવામાં આવ્યા.^{૪૩}

૨.૪.૩ સ્થાપત્ય :

ભારતમાં સ્થાપત્ય કલા દિવ્ય, ભવ્ય અને નૈસર્ગિક રૂપમાં વિકાસ પામી. ભારતીય કલાનો જાણકાર દરેક કલાકાર ધર્માત્મભાવે કલાની સુંદરતાનું ઘડતર કરતો હતો. પથ્થર કે પ્રાસાદની ભવ્યકૃતિનું સર્જન એ તેની મહત્ત્વાકાંક્ષા રહેતી હતી. ભાવનગરના વિરેન્દ્રરાય મહેતા એક વિદ્વાન ઈજનેર, નિષ્ણાંત શિલ્પશાસ્ત્રી અને ગૃહવિધાનના અનુભવી સ્થપતિ હતા.^{૪૪} તેઓએ ગોંડલ રાજ્યમાં રાજધાનીનું નગર આયોજન, ગ્રામ પુનઃસંગઠન અને ગૃહવિધાનનું આદર્શ અને દૃષ્ટાંતરૂપ કાર્ય કર્યું હતું. વિરેન્દ્રરાય મહેતાએ પ્રદેશ અને દેશની આબોહવા, સામાજિક, રહેણીકરણી અને પ્રાચીન ભારતના શિલ્પ-સ્થાપત્યનું અધ્યયન અને પશ્ચિમના શિલ્પ-વિધાનના ઉત્તમ તત્ત્વોને સમન્વય કરી, રાજાથી શરૂ કરીને ગરીબ લોકોના વસવાટની સુવિધાઓ અને પદ્ધતિસરના ગૃહનિર્માણના કાર્યો કર્યા હતા. ગોંડલ, ઉપલેટા, ધોરાજી, ભાવનગર, નાગપુર, કાનપુર, કટક, ભુવનેશ્વરના ટાઉન પ્લાનર તરીકે ઉત્તમ કાર્યો દ્વારા ખ્યાતિ મેળવી હતી. ગુજરાત હાઉસીંગ બોર્ડમાં ૧૯૫૪-૧૯૭૦ સુધી સેવાઓ આપી હતી.

તેમણે ‘કલા કૌશલ્ય’, ‘શિલ્પ સમૃદ્ધિ’ અને ‘ગૃહવિધાન’ નામના સ્થાપત્ય કલાના ઉત્તમ ગ્રંથોની રચના કરી હતી. તેમના આ કાર્યની ગાંધીજીએ પણ ખૂબ પ્રશંસા કરી હતી. તેમના ‘ગૃહ વિધાન’ નામના પુસ્તકને અખિલ ભારતીય સ્પર્ધામાં શ્રેષ્ઠ

૪૩. જુઓ, કુમાર, એપ્રિલ-૯૮

૪૪. જુઓ, ‘સયાજીવિજય’ મે-૧૯૩૮

૪૫. જુઓ, ભાવનગર સ્થિત વડનગરાનાગર પરિવાર પરિચય ગ્રંથ, ભાવનગર, પૃ.૩૧

ટેકનીકલ પ્રકાશનનો પુરસ્કાર ઉત્તરપ્રદેશ સરકારે આપ્યો હતો.^{૪૫} વી.સી. મહેતા નગર આયોજનના કુશળ શિલ્પી હતા. ઉપેન્દ્ર જીવણરામ ભટ્ટ સ્થાપત્ય અને સેનીટરીની વિશેષ યોગ્યતા અને જ્ઞાન ધરાવતા હતા. તેમણે નગર અને મહાનગરોની પાણી પૂરવઠાની વ્યવસ્થાનું સુંદર કાર્ય કર્યું હતું. વડોદરા, અમદાવાદ, ન્યુ દિલ્હી, સૂરત, આસનલોન બર્દવાન જેવા સ્થળોના વોટર સપ્લાયના પ્રોજેક્ટનું સંચાલન કર્યું હતું. ગુજરાત રિફાઈનરી, જી.ઈ.બી., જી.એસ.એફ.સી., બેલાપુર પેપર મિલ્સ (મહારાષ્ટ્ર), ઈન્ડિયન પેટ્રોકેમિકલ્સ, ટેક્સમેકો (આંધ્રપ્રદેશ), હિન્દુસ્તાન ઝીન્ક (રાજસ્થાન), ન્યુ ઓખલા ડેવલપમેન્ટ (ઉત્તરપ્રદેશ), યુ.પી. ઈલેક્ટ્રીક સીટી બોર્ડ, ઋષિકલ્ચ (ઓરિસ્સા) જેવા વિશાળ ઔદ્યોગિક સંકુલમાં પાણી પૂરવઠાની સુંદર વ્યવસ્થાનું કાર્ય કર્યું હતું. મુંબઈ રાજ્ય અને ગુજરાત રાજ્યના ચીફ એન્જિનિયર તરીકે અનેક બાંધકામોમાં તેમનું માર્ગદર્શન રહ્યું હતું. સેનીટરી, સ્થાપત્ય અને ગૃહનિર્માણ અંગેના ૨૫ જેટલા લેખો પ્રકાશિત કર્યા હતા.^{૪૬}

૨.૪.૪ પ્રકીર્ણ :

સાહિત્ય, વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી, નાટક, ફિલ્મ, પત્રકારિત્વ, રમત-ગમતમાં પણ ભાવનગરની નાગર પ્રતિભાઓએ ભાવનગરની પ્રતિષ્ઠા વધારી હતી. ગગનવિહારી મહેતાએ ‘બોમ્બે કોનિકલ’નું તંત્રીપદ સંભાળ્યું હતું. ગુજરાતી અને અંગ્રેજી ભાષામાં લેખન કર્યું હતું. ગુજરાતીમાં ‘આકાશના પુષ્પો’ અને ‘અવળી ગંગા’, અંગ્રેજીમાં ‘ધ કોન્શિયન્સ ઓફ એ નેશન’, ‘સ્ટડીઝ ઈન ગાંધીઝમ’, ‘ફોમ રોંગ એંગલ્સ’, ‘પરવર્સિટીઝ’, ‘અન્ડર સ્ટેન્ડિંગ ઈન્ડિયા’ જેવી મહત્ત્વની કૃતિઓનું સર્જન કર્યું.^{૪૭} પત્રકારિત્વમાં કપિલરાય મહેતા, વિજયરાજ કલ્યાણરાય વૈદ્યના લેખનથી ઉચ્ચઆદર્શની છાપ પાડી હતી. રમત-ગમતમાં કિરીટ અનંતરાય ઓઝા બાસ્કેટ બોલના રાષ્ટ્રીય અને

૪૬. જુઓ, શાશ્વતી. ભાવનગર, પૃ. ૧૨૮

૪૭. ડગલી, વાડીલાલ. પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૪૨

આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાના ખેલાડી તરીકે નામના મેળવી હતી. વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીમાં નૌતમલાલ ભગવાનલાલ ભટ્ટે, ધ્વની શાસ્ત્રમાં ડોક્ટર ઓફ સાયન્સની પદવી મેળવી, દિલ્હીમાં સિનિયર વૈજ્ઞાનિક તરીકે સેવાઓ આપી હતી. નેશનલ ફિઝિકલ લેબોરેટરીના ડાયરેક્ટર થયા હતા. પિલાની ઈન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ ઇલેક્ટ્રોનિક્સ, કોમ્યુનિકેશન ટેકનોલોજીના અમૂલ્ય પ્રદાન માટે ભારત સરકારે તેમને ‘પદ્મશ્રી’નો ઈલ્કાબ આપ્યો હતો.^{૪૮} ગગનવિહારી મહેતા પણ કાઉન્સિલ ઓફ સાયન્ટિફિક એન્ડ ઈન્ડ સ્ટ્રીક્સ રિસર્ચ, ઈન્ડિયન ઈન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ સાયન્સ, બેંગલોર ‘નફીલ્ડ ફાઉન્ડેશન એડવાઈઝરી કમિટી’ના નિયામક મંડળના સભ્ય રહ્યા હતા. ઈન્ડો-અમેરિકા સોસાયટી, ઈન્ડિયન કાઉન્સિલ ઓફ વર્લ્ડ એફર્સ, કન્ઝયુમર ગાઈડન્સ સોસાયટી, સોયલ સર્વિસ લીગ જેવી સંસ્થાઓના પ્રમુખ તરીકે સેવાઓ આપી હતી.^{૪૯} ભાસ્કરરાય રમણીકરાય વ્હોરાએ રમત-ગમત અને સુમધુર ગીતોના રચયિતા તરીકે સિદ્ધિઓ મેળવી હતી. સુપ્રસિદ્ધ ગુજરાતી ફિલ્મો, ‘મેના ગુર્જરી’, ‘પાનેતર’ અને ‘સત્યપાન સાવિત્રી’ના ગીતો તેમણે રચ્યા, આ ગીતો સ્વર સામ્રાજી લતા મંગેશકર અને બીજા પ્રખ્યાત ગાયકોના કંઠે ગુંજતા થયા.^{૫૦}

૪૮. જુઓ, શાશ્વતી. ભાવનગર, પૃ. ૧૨૯

૪૯. ડગલી, વાડીલાલ. પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૪૨

૫૦. જુઓ, શાશ્વતી. ભાવનગર, પૃ. ૧૩૬

પ્રકરણ - ૧૦
સમીક્ષાત્મક તારતમ્ય

પ્રકરણ - ૧૦

સમીક્ષાત્મક તારતમ્ય

ઠાકોરશ્રી ભાવસિંહજી પહેલાએ સિહોરમાંથી રાજધાનીનું સ્થળાંતર કરી દરિયાકાંઠા નજીક ‘વડવા’ ગામમાં રાજધાની સ્થાપી. આ રાજધાનીનું ‘ભાવનગર’ નામકરણ કર્યું. ઠાકોરશ્રી ભાવસિંહજી પહેલાનું આ પગલું તત્કાલિન સમયની સ્થિતિને માટે શાંતિ, સલામતિ અને પ્રગતિને માટે જરૂરી હતું. આ સમયે શાસકે દરિયાઈ માર્ગની સુવિધા મેળવવી એ સમૃદ્ધિ મેળવવા સમાન હતું. જગતના મોટા સામ્રાજ્યોનું સર્જન દરિયાઈ માર્ગોની શોધ અને સાહસને લીધે થયું હતું. શ્રી ભાવસિંહજી પહેલાની રાજધાની સ્થળાંતરની પ્રવૃત્તિ સૂઝપૂર્વકની હતી. પોતાના પ્રદેશની પ્રજાની સુખાકારી, શાંતિ અને રાજાની સલામતિ માટે આ પગલું ઉત્તમ હતું. રાજકીય મુત્સદીમાં ઈતિહાસમાં અનોખું સ્થાન મેળવનાર નાગરજ્ઞાતિ આ સમયે ભાવનગર નજીક ઘોઘામાં વસવાટ કરતી હતી. ઠાકોરશ્રી ભાવસિંહજી અને એ પછીના શાસકોએ આ જ્ઞાતિના ઉચ્ચ આદર્શો અને ઉચ્ચ સંસ્કારોનો લાભ આ પ્રદેશના પ્રજાજનોને પણ મળે એવી વ્યવસ્થા કરી હતી. નાગરોને ભાવનગરના વહીવટીતંત્રમાં ઉચ્ચ સ્થાન અને આદર આપી, ભાવનગરની પ્રજાના કલ્યાણમાં તેઓની સૂઝ અને પ્રવૃત્તિઓનો સુંદર ઉપયોગ કરી, વિકાસ પ્રવૃત્તિઓમાં સફળતાઓ મેળવી હતી.

ભાવનગરની નાગર જ્ઞાતિની ઉત્પત્તિ અને આ પ્રદેશમાં પ્રવેશ એ પણ ખૂબ રસપ્રદ ઈતિહાસ ઘટના ગણવામાં આવી છે. નાગરોની ઉત્પત્તિનો એક મત ગ્રીક ભારતીય હોવાનો છે. યુરોપના દેશોમાં રોમનો અને ગ્રીકો પ્રાચીન સમયમાં સુધરેલા ગણાતા હતા. યુરોપની મોટા ભાગની પ્રજામાં આ લોકોએ સંસ્કાર સિંચન કર્યું હતું. એવી જ રીતે ભારતમાં પ્રાચીન સમયથી નાગરોએ શિષ્ટજનો તરીકે ખ્યાતિ મેળવી હતી. નગરનો

વસવાટ કરતા હોવાને કારણે ‘નાગર’ કહેવાયા એવો મત મોટા ભાગના વિદ્વાનોએ સ્વીકારી લીધો છે. આમ છતાંય નાગરોના મૂળ અને કૂળનો પ્રશ્ન વધુ સ્પષ્ટતા માંગે છે.

એક હકિકત તો સ્પષ્ટ છે કે ગ્રીકોએ સમગ્ર યુરોપને પોતાની પ્રવૃત્તિ દ્વારા પોતાનું ઋણી બનાવી દીધું. એમ ગુજરાતમાં નાગરોએ અનેક રાજ્યો અને પ્રદેશોમાં પોતાની પ્રભાવશાળી પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા ‘ભારતીય ગ્રીક’ તરીકેનું ગૌરવ મેળવ્યું એમ કહી શકાય. ભાવનગરમાં નાગરોએ વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ થકી સમગ્ર પશ્ચિમ ભારતમાં અનોખી છાપ પાડી.

ભાવનગરમાં પ્રશ્નોરા શાખાના નાગરોએ તેરમી સદીમાં પચ્છેગામમાં વસવાટ કર્યો, જ્યારે વડનગરા શાખાના નાગરોએ હસ્તવપ્ર (હાથબ) અને પછીથી ઘોઘામાં વસાહત સ્થાપી. ઈ.સ. ૧૭૨૩માં ‘ભાવનગર’ રાજધાનીની સ્થાપના થતા ઘોઘા, હાથબ અને પચ્છેગામમાંથી નાગર કુટુંબો ભાવનગર આવી વસ્યા. ઈ.સ. ૧૮૮૭ સુધીમાં ભાવનગરમાં નાગર ગૃહસ્થોના ૭૦૦ જેટલા ઘર હતા. યજમાનવૃત્તિ કરનારના ૬૦૦ ઘર હતા. આ પ્રદેશમાં પ્રાકૃતિક સંપન્નતા અને નાગરોની વહીવટી સર્જનશીલ પ્રવૃત્તિઓના સુમેળને લીધે પ્રદેશના સમાજ જીવન, આર્થિક જીવન અને સાંસ્કૃતિક જીવનમાં પ્રગતિ થઈ હતી.

ભાવનગરના વિકાસમાં બુદ્ધિજીવી, નિષ્ઠાવાન અને કર્તવ્યભાવનાના સમર્થક એવા નાગરોનો પ્રભાવ ભાવનગરના નગરો અને ગામડાંમાં બદલાયેલી સમાજ સ્થિતિ, વ્યાપાર, વાણિજ્ય, કલા, સાહિત્ય, સ્થાપત્ય, ધર્મ અને ચિંતનની પ્રવૃત્તિઓની ગતિશીલતામાં જોવા મળતો હતો. ભાવનગરના ઈતિહાસમાં નાગરોની પ્રવૃત્તિઓમાંથી તેના પુરૂષાર્થને સ્પષ્ટ તારવી શકાય છે. આ પુરૂષાર્થ હૃદય અને મન પર ઝીલીને બીજા લોકોએ બોધ લીધો હતો.

દેશ અને સૌરાષ્ટ્રના દેશી રાજ્યોમાં વહીવટી વ્યવસ્થામાં પ્રજાના નિયંત્રણની જોગવાઈઓનો અભાવ અને રાજાઓના નિર્ણયો એ જ કાયદા સ્વરૂપે આખરી ગણવામાં

આવતા હતા. પરંતુ ભાવનગર રાજ્યમાં વહીવટી વ્યવસ્થામાં નાગર ગૃહસ્થોનો પ્રભાવ રહ્યો હતો. ભાવનગરમાં વહીવટી તંત્રના ઉચ્ચત્તમ પદ પર નાગર જ્ઞાતિના દીવાનો હતા. દેશાઈ રૂપજી (૧૮૦૬ થી ૧૮૧૭), સેવકરામ રાજારામ (૧૮૧૭ થી ૧૮૨૮), પરમાણંદદાસ રણછોડદાસ મહેતા (૧૮૪૪ થી ૧૮૭૯), શામળદાસ પરમાણંદદાસ મહેતા (૧૮૭૯-૧૯૦૨) પછી પ્રશ્નોરા નાગર પ્રભાશંકર પટ્ટણી અને અનંતરાય પટ્ટણી દીવાન રહ્યા હતા. નાયબ દીવાનોનું પદ પણ નાગરોને મળતું હતું. આ દીવાનો રાજસેવકો તરીકે બુદ્ધિશાળી, નિષ્ઠાભાવ, રાજ્ય પ્રત્યે વફાદાર, કાર્ય પ્રત્યેની દક્ષતા. આ ઉપરાંત પ્રજા સેવકો તરીકે પણ તેના કાર્યો થકી લોકપ્રિય થયા હતા. જ્યારે સમગ્ર દેશના દેશી રાજ્યોમાં બ્રિટીશ અધિકારીઓની ખામીઓ શોધી, આ રાજ્યોને દંડ આપવા કે બદનામ કરવાનો ઈરાદાઓ રાખતા હતા. એવા સમયે ભાવનગરના નાગર વહીવટકર્તાઓએ અંગ્રેજોના સ્વભાવ, નીતિ અને ઈરાદાઓને પારખી જઈને ભાવનગર રાજ્યમાં બ્રિટીશ અધિકારીઓની ઈચ્છા મુજબના તેમ છતાંય પોતાના પ્રદેશના લોકો અને રાજાઓના હિતમાં વહીવટી સુધારાઓ અપનાવી લીધા હતા. બ્રિટીશ અધિકારીઓએ ભાવનગરના નાગર દીવાનોના ઘણા સુધારાઓની પ્રશંસા કરી હતી. બ્રિટીશ અધિકારીઓ ભાવનગરના રાજાઓ અને દીવાનોને બ્રિટીશ ભક્ત સમજ્યા હતા. પરંતુ આ દીવાનોએ રાજ સેવકો તરીકે સેવાઓને એવી રીતે ફેલાવી હતી કે તેઓ રાજા અને પ્રજા વચ્ચેના સંબંધોમાં એક કડી સમાન કાર્ય કર્યું હતું. બ્રિટીશ સરકારે સોંપેલી ફરજો, રાજા પ્રત્યેની ફરજો અને પ્રજાના કલ્યાણની ભાવનામાં નાગર દીવાનોએ સફળતા મેળવી હતી. સૌરાષ્ટ્રમાં દેશી રાજ્યોમાં ભાવનગર રાજ્યને ‘પ્રગતિશીલ રાજ્ય’નું બિરુદ મળ્યું હતું. ભાવનગરની આ પ્રતિષ્ઠામાં ભાવનગરના નાગર દીવાનોની વહીવટી સૂઝ, વહીવટમાં નવીનતાના તત્ત્વોનો સમાવેશ કરવાની આવડત, વહીવટમાં પ્રજાની શ્રદ્ધા અને લાગણીઓને જોડવાનો ઈરાદો હોવાને કારણે ભાવનગરના લોકો રાજ્ય પ્રત્યે વફાદાર રહ્યા હતા. રાજ્યમાં આ નાગર સેવકોની વફાદારી, ન્યાય, સત્યતા અને પ્રામાણિકતાને લીધે લોકો રાજ્યના વહીવટથી સંતુષ્ટ રહેતા હતા. ભાવનગર રાજ્યમાં નાગર દીવાનોએ લોકોના જીવન અને માલ-મિલકતનું રક્ષણ, કેળવણી દ્વારા સુસંસ્કારો

અને પ્રજાકીય અધિકારોની સગવડતાઓ આપવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો. વિજયશંકર ઓઝાના સમયની સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ, વિઠ્ઠલદાસ મહેતાએ વેઠપ્રથા અને નજરાણા પ્રથાની નાબૂદી, સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીની ખેડૂતોના કરજ નિવારણ યોજના અને રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓને પ્રોત્સાહનને લીધે, પ્રજામાં આ વહીવટકર્તાઓ પ્રત્યે પોતાના હિતેચ્છુ હોવાની લાગણી જાગી હતી. નાગરોના વહીવટનો ભાવનગરના લોકો ઉપર સારો પ્રભાવ પડ્યો હતો. લોકોમાં રાજકીય વિચારો અને પ્રવૃત્તિઓ અંગે વિસ્તૃત સંબંધો અંગેની જાગૃતિ આવી હતી. લોકોમાં રાજ્યપ્રેમ અને પ્રદેશની અસ્મિતાની સ્થાપના પ્રત્યે સજાગતા પ્રગટી હતી. ભાવનગર રાજ્યમાં નોકરીઓ નાગરોને પેઢી દર પેઢી આપવામાં આવી હતી, પરંતુ લાયકાતના ધોરણનું ધ્યાન રાખવામાં આવતું હતું. આ અંગે નાગર વહીવટકર્તાઓએ રાજ્ય દ્વારા નિયમોનું નિર્ધારણ કરવામાં ચીવટ રાખી હતી. તેથી બીજા લોકોને પદવી મળતી અને તેની કાર્યપદ્ધતિને આધારે નોકરીમાં આ કર્મચારીઓને બઢતી પણ મળતી હતી. ભાવનગરમાં પારસીઓને પદવી અને મહત્ત્વ નાગર વહીવટકર્તાઓના સહકારથી પ્રાપ્ત થયું હતું. જો કે વહીવટીતંત્રમાં નાગરેતર અધિકારીઓ દ્વારા કાબેલિયતભર્યા કાર્યો થયા ત્યારે કેટલાક નાગરોનો અસહકાર પણ જોવા મળ્યો હતો. પરંતુ ભાવનગરમાં આવી એકાદ અપવાદ રૂપ ઘટનાઓને એક તરફ રાખતા, નાગરેતર અધિકારીઓ સાથે નાગરોએ વહીવટીતંત્રમાં સુમેળભર્યા સંબંધો સ્થાપ્યા હતા. નાગર દીવાનોએ નાગર જ્ઞાતિના લોકોની સાથે બીજી જ્ઞાતિના લોકોમાં વહીવટી ઉચ્ચજ્ઞાન જોવા મળ્યું, તેઓને ઉત્સાહપૂર્વક સ્વીકારી લીધા હતા.

❀ ભાવનગરના દીવાનોની પ્રવૃત્તિઓનો પ્રભાવ :

દેશના મોટા ભાગના રાજ્યોમાં આર્થિકતંત્રના વિકાસ અને વ્યવસ્થા માટે પ્રજા પાસેથી શ્રમ અને કરવેરાનું ભારણ રહેતું હતું પરંતુ ભાવનગરમાં આ પ્રમાણ ઓછું રહેતું.

ચુલાવેરો, માથાવેરો, ઊભડવેરો, જકાત વેરો, નઝરાણું અને વેઠપ્રથા ભાવનગરમાંથી નાબૂદ થયા હતા. કેળવણીની સગવડતાઓ આપવી અને તે મફત આપવી. લોકોને માટે સાર્વજનિક બગીચાઓ અને મકાનો બાંધવા. ભાવનગરમાં

શામળદાસ કોલેજ, શ્રીતપ્તસિંહજી દવાખાનું, વિક્ટોરિયા પાર્ક, મોતીબાગ, ટાઉનહોલ, ગંગાદેરી, તપ્તેશ્વર મંદિર, ગૌરીશંકર તળાવ વગેરે ઉપયોગિતા અને સુંદરતાની દૃષ્ટિનો ખ્યાલ રાખીને બાંધવામાં આવ્યા છે.

લોકો માટે પર્યાવરણની ઉપયોગિતા કેટલી મહત્ત્વની છે એ વિચાર નાગરો સારી રીતે સમજતા હતા. મહુવા, ભાવનગર, શિહોરમાં લાખો વૃક્ષો વિજયશંકર ઓઝાના સમયમાં ઉછેરવામાં આવ્યા. આ વૃક્ષો ભાવનગરના પર્યાવરણનો અમૂલ્યો હિસ્સો બની ગયા. પ્રજાના આરોગ્યના રક્ષણનો આ ઉત્તમ પ્રયત્ન થયો.

ગામ અને નગર રસ્તાઓથી જોડી લોકોને સગવડતાઓ આપવામાં આવી. ખેડૂતો માટે સિંચાઈને મહત્ત્વ આપ્યું, નહેરો અને તળાવો બાંધ્યા, ખેડૂતોના કરજ નિવારણના ઉપાયો કર્યા, વ્યાપાર અને હુન્નરકલાને ઉત્તેજન આપ્યું, બેન્ક અને પ્રદર્શનોની પ્રવૃત્તિઓ કરવામાં આવી. શહેરની ટાઉન પ્લાનીંગ થયું. સુંદર રસ્તાઓ અને પાણીની સગવડતાઓ આપી.

ભાવનગરમાં સ્વતંત્રતા માટેની પ્રવૃત્તિઓની સુવિધાઓ પ્રાપ્ત થઈ. શામળદાસ કોલેજમાંથી અનેક વિદ્વાનો, સમાજસેવકો અને રાષ્ટ્રપ્રેમીઓએ દેશોદ્ધારમાં યોગદાન આપ્યું. સ્વદેશી વૈદકમાં પ્રશ્નોરા નાગરોની પ્રવૃત્તિઓ પ્રશંસા પામી. પરદેશગમનને ઉત્તેજન આપવામાં આવ્યું. વિજયશંકર ઓઝાની પ્રાચીન વસ્તુઓના સંગ્રહની પ્રવૃત્તિઓ ભાવનગરના લોકોમાં દીર્ઘજીવી રહી.

❀ સામાજિક સુધારાઓ અને વિકાસમાં નાગરોની સફળતાઓ :

સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશમાં જૂની સામાજિક પરંપરાઓ, માન્યતાઓ અને પ્રથાઓમાં પરિવર્તન કરવું એ ખૂબ કઠિન કાર્ય ગણાતું.

અખા ભગતે કહ્યું છે એમ;

ગામ વચ્ચે ખોદાવો કૂવો, સૌના મનની મરજી જુઓ;

કોઈ ઊંડો કે પહોળો કહે, સૌનું મન રાજી નવ રહે.

આ પ્રદેશની અનેક જ્ઞાતિઓ પોતાની જ્ઞાતિની કૂપમંડૂપ દશામાં સુરક્ષિત હોવાનો દાવો કરતી હતી. સુધારાના નાના સૂના પ્રવાહો આ મજબૂત રૂઢિઓને તોડી શકતા નહીં. પરંતુ નાગરોએ સુધારાની પ્રવૃત્તિઓમાં સફળતાઓ મેળવી હતી. કારણે ભાવનગરથી શરૂ કરીને જૂનાગઢ, જામનગર, કચ્છ, ખેડા, નડિયાદ, સૂરત, અમદાવાદ, મોરબીમાં નાગર જ્ઞાતિ સુધરેલી જ્ઞાતિ તરીકેનો પ્રાચીન વારસો ધરાવતી હતી. આ પ્રદેશોના શાસકોને સુધારવાનું, કેળવણીનું કાર્ય આ જ્ઞાતિ થકી થયું હતું એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. રાજા ઉપર પણ સંસ્કારોનો પ્રભાવ પાડી શકે એવી ક્ષમતા આ જ્ઞાતિના સંસ્કારોમાં હતી. પ્રજામાં આ જ્ઞાતિના સંસ્કારોનો, સુધારાઓનો પ્રભાવ પડે એ સ્વાભાવિક હતું. શિક્ષણ કે કેળવણી એ નાગરોમાં આત્મસાત થયું હતું. તેના લીધે તેમનું ચરિત્ર પણ તેજસ્વી ગણાતું. યુરોપિયન અધિકારીઓ અને વિદ્વાનો પણ તેમની તેજસ્વીતાની પ્રશંસા કરવાનું રોકી શક્યા નહીં.

વિકાસમાં અને પરિવર્તનમાં હંમેશા સુધરેલી પ્રજા, જ્ઞાતિના વિચારો અને પ્રવૃત્તિઓનું મોટું યોગદાન રહેતું હોય છે. વિકાસના જે પરિબળો છે તેમા આવી સુધરેલી જ્ઞાતિને પણ એક પ્રેરક તત્ત્વ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે. હોબહાઉસે વિકાસ અને પરિવર્તનના જે ચાર માટદંડ બતાવેલ છે તેમાં માત્રામાં વૃદ્ધિ, કાર્યક્ષમતામાં વધારો, સામુદાયિક સહયોગ અને સ્વતંત્રતા એ માપદંડ મુજબના સુધારાઓ અને વિકાસનું પ્રમાણમાપ ભલે ઓછું રહ્યું હોય, પરંતુ નાગરોની પ્રવૃત્તિ થકી આ માપદંડો માટેની ભૂમિકા નાગરોએ જરૂર બાંધી.

લોકો સ્વતંત્રતા માટે સંગઠિત થવા લાગ્યા એ મોટી સફળતા ગણાય. પરંતુ સુધારા વગર સમાજનું સંગઠન મુશ્કેલ બને છે. સામાજિક પ્રગતિ માટે જાગૃતિ જરૂરી છે. આ કાર્ય નાગરોએ વહીવટીતંત્ર અને સેવાકીય પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા કર્યું.

આ જ્ઞાતિએ પરંપરાગત સદ્ગુણોને જાળવી રાખી પરિવર્તનનો સ્વીકાર કર્યો. પ્રાચીન સમયમાં દહેજનું દૂષણ નહોતું. આ દહેજ પ્રથાનું દૂષણ નાગરોમાં નથી. સ્ત્રીના ગૌરવ, સ્વતંત્રતા અને સુરક્ષાના ક્ષેત્રનું આ મોટું યોગદાન નાગરોનું રહ્યું છે. માનહાનિ, શારીરિક—માનસિક પીડાઓ, ગરીબાઈ અને બળજબરી કે ધાકધમકીથી સ્ત્રી હત્યાના પાપથી સમાજને બચાવવાના ઉમદા સુધારા નગરજ્ઞાતિમાં છે.

લગ્ન અને જનોઈના સંસ્કાર—પ્રસંગોમાં ભપકાને બદલે ખૂબ સાદાઈ, લેતી દેતીના પ્રસંગો માત્ર આનંદ માટે, ભપકાને બદલે સંસ્કારપૂર્ણ પ્રવૃત્તિઓને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવે છે નાગર જ્ઞાતિમાં જ્ઞાતિ બંધનો પણ ધીમે—ધીમે દૂર થયા, બીજી જ્ઞાતિઓ સાથેના સંબંધોને પણ આવકારવામાં આવ્યા.

નાગરોમાં વાણી, વર્તન અને વ્યવહારમાં પણ સંસ્કારી છલોછલ હોવાથી, નાગરના મોઢેથી અપશબ્દો, અઘટિત વાણી કે બીજાને દુઃખ પહોંચે, માનહાનિ થાય એવા વર્તનનો ત્યાગ. શિષ્ટાચારનો ગુણ નાગરોએ આત્મસાત કર્યો હોવાથી સુધારાઓની પ્રવૃત્તિઓમાં તેઓ અવ્વલ રહ્યા. આ ક્ષેત્રના ડહાપણમાં ભાવનગરની નાગરજ્ઞાતિ ચડિયાતી રહી. મૃદુષભાષા, નર્મ—મર્મ, હાસ્ય, કટાક્ષ યુક્ત. સ્ત્રી અને પુરુષોના દેહની સુડોળતા, રૂપ, પ્રસંગને અનુરૂપ પહેરવેશ. લાલિત્યભરી છતાં દમ્ભામભરી ચાલ અને વાકછટા એવી કે અન્ય લોકોથી અલગ તરી આવે. માંગલિક પ્રસંગો અને ઉત્સવોમાં નાગરોનો જોટો જડે નહીં.

ભાવનગરમાં સ્ત્રીઓ શ્રદ્ધાપૂર્વક પતિને અનુસરતી નથી, પરંતુ વિચારપૂર્વક અને ડહાપણભર્યો પરામર્શ કરે, પોતાના અનુભવને જોડે, પ્રસંગની સફળતાનો માર્ગ શોધે સામાજિક વિકાસ અને સુધારાના ક્ષેત્રમાં સ્ત્રી અને પુરુષ બન્નેના પ્રયત્નો રહે.

નાગરોએ પ્રાચીન સમયથી ઉપાસનાના મહિમાને સ્વીકાર્યો હોવાથી નાગર ભવનમાં હરિમંદિર અને તેના ઈષ્ટદેવ એવા હાટકેશ્વરનું મંદિર તેની આસ્થાના પ્રતિક રહ્યા. ભાવનગરના નાગરોના ઈષ્ટદેવનું મૂળ મંદિર ઘોઘામાં આવેલું છે.

ભાવનગરમાં નાગરોની વિકાસ પ્રવૃત્તિઓમાં જે સફળતાઓ મળી છે તેનું એક કારણ ભાવનગરના નાગરોમાં પદ્ધતિસરનું શિક્ષણ હતું. વળી વહીવટી તંત્રમાં ઘણાં લાંબા સમયથી સંકળાયેલા હતા. ઘણા નાગરો કેળવણી અધિકારીઓ, શિક્ષકો અને ન્યાયખાતામાં હતા. ભાવનગરના નાગરોને ભાવનગરની વિકાસ પ્રવૃત્તિઓમાં બીજા પ્રદેશોના નાગરોનો સહકાર મળ્યો હતો. નાગર અધિકારીઓ રાજ્યના શાસકો પાસે કાયદાઓ કરાવી શકે એવું પ્રભુત્વ ધરાવતા હતા. ઉચ્ચજ્ઞાતિ અને શહેરી વિસ્તારમાં રહેતા હોવાથી અધિકારીઓ, વેપારીઓ, પારસીઓ અને બ્રિટિશ વિદ્વાનો અને અધિકારીઓના સંપર્કમાં રહેવાને લીધે બૌદ્ધિક માર્ગદર્શન પણ મળ્યું હતું. નાગરોમાં એક નવા બૌદ્ધિક વર્ગનો ઉદય થયો. આ વર્ગના લોકો સમાજમાં જોવા મળતી રૂઢિઓ અને પ્રથાઓમાં દેખાતા અનિષ્ટોને જોય શક્યા હતા. આ સમયના અંગ્રેજ વિદ્વાનો જેવા કે સર ટી.સી. હોપ, એ. કે. ફાર્બસ, પ્રો. ગ્રીન, પ્રિ. ગનિઅન જેવાના વિચારોથી નાગરો પ્રભાવિત થયા હતા. નાગરોમાં ઉમદા વિચારો વધુ સમૃદ્ધ થયા. કુટુંબ કલ્યાણ, જ્ઞાતિ કલ્યાણ અને સમાજકલ્યાણની પ્રવૃત્તિઓના ક્ષેત્રમાં ઉચ્ચ પ્રકારનું નેતૃત્વ પુરું પાડ્યું. તેઓએ સ્વદેશ પ્રેમ, સ્વધર્મ અને સ્વજ્ઞાતિના વિકાસમાં પ્રદાન આપ્યું.

❀ નાગર સ્ત્રી :

સમાજમાં નાગર સ્ત્રીનું અનોખું સ્થાન રહ્યું છે. કુટુંબમાં ગૌરવવંતું સ્થાન ભોગવે છે. કોઈની દેખાદેખી કરીને વર્તમાન ફેશનથી તે અંજાઈ જતી નથી. પ્રાચીન પરંપરા અને અર્વાચીન ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિ એ જે મહત્ત્વનું છે તેનો સ્વીકાર કર્યો છે.

દૃઢતા અને મક્કમતા એ નાગર સ્ત્રીના વિશેષ ગુણો છે. લાચારીથી દૂર રહેવું, સત્યને વળગી રહેવું, સ્ત્રી ધર્મનું પાલન કરવું, લજ્જા, મર્યાદાઓનું પૂરતું ભાન, વાતચીતમાં ઉપયોગી માર્ગદર્શન આપવાની શક્તિ, બુદ્ધિ, ચાતુર્યમાં પણ અવ્વલ, નાગર સ્ત્રીઓ કોમળ, સદાચારી ગૃહિણીઓ તરીકેના ઉચ્ચ ગુણો ધરાવે છે. કાવ્ય, લગ્ન પ્રસંગે ગીતો, માંગલિક પ્રસંગોના ગીતો, આખ્યાનો સુમધુર રીતે ગાઈ શકે અને રચી પણ શકે

છે. ભક્તિગીતોની રચના કરે છે. ભાવનગરમાં મહેશ્વરી બહેન મહેતાએ માંગલિક પ્રસંગો અંગેના સુંદર ગીતોની રચના કરી છે.

ભાવનગરના નાગરોમાં એકપત્નીત્વના રિવાજનું પાલન કરવામાં આવતું હતું. સ્ત્રીના દરજ્જાને ઉચ્ચું સ્થાન આપ્યું છે.

પ્રશ્નોરા જ્ઞાતિ અને વડનગરા જ્ઞાતિએ ભાવનગરના નાગરોના જ્ઞાતિ વિકાસમાં પણ રસ લીધો.

❀ અનાજ રાહત સમિતિ :

પ્રશ્નોરા નાગરોએ જ્ઞાતિના જરૂરિયાતમંદ લોકોને મદદ કરવા માટે અનાજ રાહત સમિતિની રચના કરી. જે લોકોની આવક ખૂબજ મર્યાદિત હોય, એવા લોકોને આ સંસ્થા મદદ કરે છે.

આ ઉપરાંત જ્ઞાતિના લોકોમાં સંસ્કાર સિંચન થાય એવી પ્રવૃત્તિઓ પણ કરવામાં આવે છે.

❀ અહિંચ્છત્ર મહિલા સત્સંગ મંડળ :

પ્રશ્નોરા નાગરોનું આ મંડળ ધાર્મિક ક્રિયાઓ, ભજન, ધૂન, લઘુરુદ્રની પ્રવૃત્તિઓ કરે છે. આર્થિક રીતે જે કુટુંબો નબળા હોય એવા લોકોને વિદ્યાભ્યાસમાં સહાય કરે છે. આરોગ્યની જાળવણી અને શ્રેષ્ઠ પ્રવૃત્તિઓ માટે પારિતોષિક વિતરણ કરવામાં આવે છે.

❀ નાગરજ્ઞાતિ નેતૃત્વ :

આ જ્ઞાતિએ આમ વર્ગને સામાજિક પ્રભુત્વ, કે સામાજિક મોભો, બૌદ્ધિક શક્તિ, વહીવટી આવડત, રાજકીય કુનેહ, શૈક્ષણિક ઉચ્ચતા અને સંગઠન શક્તિ દ્વારા નેતૃત્વ પુરું પાડ્યું. નાગર જ્ઞાતિ પાસે બીજા લોકોને માટે નીતિ ઘડવાની પોતાની ક્ષમતા બતાવી. સામાજિક દૃષ્ટિએ જોતા આ વર્ગમાં સામાજિક નિષ્ણાંતોનો એક મોટો વર્ગ રહ્યો. આ લોકો રાજ્યના જુદા-જુદા વિભાગો પોલિટિકલ એજન્ટ જે. ડબલ્યુ. વોટસનને નાગરો પ્રત્યે

માન હતું. કાઠિયાવાડના રજવાડાઓના પ્રતિનિધિ મંડળને તેણે કહ્યું હતું કે, ભાવનગરના દીવાનપરામાં વહેલી સવારે રૂવાપરી રોડ ઉપરથી જે નીકળે તે સારો દીવાન, સોનેરી કોરવાળી રાત્રી પાઘડી, અણીયાળી મૂછો, પીરમજી રંગનો ડગલો, સોનેરી કોરનો સફેદ ખેસ, પગમાં ચાંચવાળી મોજડી એવો નાગર વહેલી સવારે રૂવાપરી રોડ ઉપર જતો જોવા મળે, તો એ દીવાનપદના બધા જ ગુણો ધરાવતા ગૃહસ્થ માનવા. અને સમાજના અંગરૂપ વિભાગોમાં ચાવી રૂપ સ્થાન મેળવ્યું અને સમાજમાં પ્રત્યેક કક્ષાએ નેતૃત્વ પુરું પાડ્યું.

નાગરો નવા યુગના પારખું હોવાથી તત્કાલીન યુરોપિયન વિચારસરણીના છેલ્લા પ્રવાહોથી વાકેફ હતા. સમાજના ક્ષેત્રને ધ્યાનમાં રાખીને વ્યવહારું અને ઉપયોગી માર્ગોની શોધ તેઓ કરી શક્યા હતા. જેમકે રાજ્યની સત્તાઓ અને સંચાલનમાં વધુ સત્તા મેળવવા માટે શું કરવું, લોકોની પીડાઓ કે મુશ્કેલીઓમાંથી બહાર આવવા શું પ્રવૃત્તિઓ કરવી, આ જ્ઞાતિ બુદ્ધિશાળી હોવા છતાંય હકુમત ચલાવવાને બદલે સામુહિક કલ્યાણની ભાવનાથી પ્રવૃત્તિઓ કરી હતી. પોતાની જ્ઞાતિના કલ્યાણની સાથે બીજી જ્ઞાતિનું કલ્યાણ થાય એવી પ્રવૃત્તિઓ કરી હતી. એક પ્રગતિશીલ જ્ઞાતિએ બીજી પછાત જ્ઞાતિના ઉત્કર્ષના પ્રયાસો કરવા, જો એમ ન કરવામાં આવે તો સમગ્ર રાજ્યને નુકશાન થાય એ વિચારને નાગરો ખૂબ સંપર્ક અને પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા સમૂહ ભાવના જગાડી રાજ્યનો વિકાસ કર્યો. બીજી જ્ઞાતિઓના જ્ઞાન અને ચારિત્ર્યની ખીલવણી થાય તેમાં સહાયક માર્ગદર્શન, સહાય પૂરા પાડ્યા. જ્ઞાતિનું ગૌરવ વધારવા માટે હુન્નરને ઉત્તેજન, ચારિત્ર્ય સિંચન, પરોપકારની ભાવનાના ગુણોને આત્મસાત કરી જ્ઞાતિની પ્રતિષ્ઠા વધારી.

❀ **કલમ, કડછી અને બરછી :**

નાગરોનો મુદ્રાલેખ ‘કલમ, કડછી અને બરછી’ એ ભાવનગરના નાગરોએ ચરિતાર્થ કર્યો હતો.

ભાવનગરના નાગરોએ ભાવનગરના રાજકર્તાઓના સહકારથી વિદ્વાનો અને કલાકારોને આશ્રય અને પોષણ માટેની ઉત્તમ સુવિધાઓ ઊભી કરી હતી. ભાવનગરમાં

વહીવટી કાર્યોમાં નાગરો વધુ હતા. તેઓએ બ્રિટીશકાળના આધુનિક પ્રવાહોને પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે જીવંત રાખવાના પ્રયત્નો કર્યા હતા.

નાગરો પોતે જ કલા અને સંસ્કૃતિના વાહકો અને સેવકો રહ્યા હતા. તેઓએ વિકસાવેલી સાંસ્કૃતિક પરંપરા ભાવનગરમાં જીવંત રહી છે. નાગરોએ કલા અને સંસ્કારોને માત્ર મનોરંજન માટે જ નહીં, પરંતુ પ્રજા સુધી ફેલાવી. ભાવનગરમાં ભાવનગરની સાંસ્કૃતિક અસ્મિતા સ્થાપવાનો પ્રયત્ન નાગરો થકી થયો. ગુજરાતના અન્ય પ્રદેશ ઉપર અર્થલક્ષી આરોપો મૂકવામાં આવતા, પરંતુ ભાવનગર તેમાં અપવાદ હતું. ભાવનગરના નાગરોની પ્રવૃત્તિઓ સંસ્કારલક્ષી હતી. ગુજરાતમાં જો ‘નાગર મહોત્સવ’ ઊજવવામાં આવે તો આ જ્ઞાતિનો વૈભવ અને વારસો સમગ્ર પ્રદેશના લોકો નિહાળી ધન્યતા અનુભવે.

તેના સંસ્કારો, જીવન પ્રત્યેનું પ્રમાણ ભાન, સૌંદર્ય માણવાની તાલાવેલી, માણસ પ્રત્યે પ્રેમભાવના, કળા પ્રત્યે સહજ સ્નેહ, મનને ખુશ કરી દે એવી રીતભાતો, અદમ્ય વાયન ભૂખ, પોતાની જાત પ્રત્યે હસી શકવાની વિનોદ વૃત્તિ, વિરોધીઓના મતમાં પણ સત્ય જોવાની તૈયારી, ભાનવગરના નાગરોમાં હતી, તેથી તેઓ ઉત્તમ બૌદ્ધિક નિષ્પક્ષ સંસ્કાર સેવકો થઈ શક્યા.

નાગરોએ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં ઉચ્ચપદ પ્રાપ્ત કર્યું, અનેક સાહિત્યકારો, વિદ્વાનોનું આશ્રય સ્થાન ભાવનગરને બનાવ્યું.

જો કે ભારતમાં બ્રિટીશરોનો પ્રવેશ થતા બરછીનો યુગ આથમી ગયો હતો. તેમ છતાંય રાજ્યમાં થતાં બહારવટિયાઓના બંડ સામે કુનેહપૂર્વક પગલાઓ લીધાં, રાજ્યમાં શાંતિ અને સલામતિની સ્થાપનામાં મહત્ત્વની ભૂમિકા અદા કરી હતી.

❁ ગાંધી યુગના નાગર ઘડવૈયાઓ :

ભાવનગરમાં પદ્ધતિસરની પ્રજાકીય જાગૃતિ લાવનાર વ્યક્તિઓમાં ગુલાબરાય ગોવિંદરાય દેસાઈ તથા તેમના સહકાર્યકર દોલતરાય દેસાઈ ગાંધીયુગની વિકાસ પ્રવૃત્તિઓમાં સત્યાગ્રહ, રચનાત્મક કાર્યક્રમો, હરિજન ઉદ્ધાર, ગ્રામ સુધારણા, રાષ્ટ્રીય કેળવણી, મહિલા કેળવણી, હિન્દી પ્રચાર જેવી પ્રવૃત્તિઓમાં આ નેતાઓએ યોગદાન આપ્યું.

નવયુગની ક્રાંતિકારી મનોદશાની હવા પ્રજાના વિશાળ સમુદાયમાં તેમણે સફળતાથી ફેલાવી. સૌરાષ્ટ્રમાં ભાવનગર કેટલીક રાજકીય, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, પ્રવૃત્તિઓમાં સમય તેમજ સિદ્ધિની દૃષ્ટિએ મોખરે રહ્યું. નાનાભાઈ ભટ્ટ, હરજીવનદાસ કા. મહેતા, ભૂપતરાય વિકલરાય મહેતા, ગિરજાપ્રસાદ હરિપ્રસાદ દેસાઈ, ભાવનગર સાહિત્ય સભાના આદ્યમંત્રી માનશંકર પીતાંબર મહેતા, ભાવનગરનો સારસ્વત ઈતિહાસ લખાઈ તો આ સમયે અનેક સાહિત્યકારો થયા તેની માહિતી મળે.

ભાવનગરનું ઘડતર સાચા અને નીડર માણસોએ કર્યું. આ લોકો નિષ્ઠાભાવ અને કર્તવ્યભાવથી ઓતપ્રોત હતા. આ પ્રકારનું નેતૃત્વ એ સસ્તુ નથી. નેતૃત્વ હંમેશા સત્ય અને અભય એ બે ગુણોથી સંભવે છે.

નાગરજ્ઞાતિએ વિચારશીલ વધારે હોવાથી તેણે સામુહિક જીવનમાં સાહિત્ય, સંગીત, કલા, જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, સંસ્કાર, સહકાર, અર્થકારણ, રાજ્યકારણને ભાવનગરમાં સુંદર અને ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ વિકસાવ્યા.

આ ગુણોથી પ્રભાવિત થઈ પોલિટિકલ એજન્ટ હેન્કોકે ભાવનગરના વહીવટની પ્રશંસા કરી હતી.

કાઠિયાવાડના પોલિટિકલ એજન્ટ કર્નલ હંટરે નાગરોની પ્રવૃત્તિઓ ભાવનગર અને હિન્દુસ્તાનના વિકાસમાં ઉપયોગી નીવડશે એવી આશા સેવી હતી.

❁ ખાદી પ્રચાર અને નાગરો :

ભાવનગરમાં જે નાગરો ગાંધી ભક્તિમાં તલ્લીન થયા તેઓ સાચા અર્થમાં સક્રિય રહ્યા હતા. ગાંધીજી ખાદીને ભારતમાં સ્વદેશની મહામૂલી સંપત્તિ સમાન સમજતા હતા. આ સંપત્તિને સાચવવાનું અને તેનો ફેલાવો કરી દેશના લોકોને રોજી રોટી આપવાનું મહામૂલું કાર્ય ભાવનગરના હરજીવનદાસ કાળીદાસ મહેતા, વૈકુંઠભાઈ લલ્લુભાઈ મહેતા, માર્કડભાઈ મહેતા, નાનાભાઈ ભટ્ટ, દેવેન્દ્રભાઈ દેસાઈ, મૂળશંકરભાઈ ભટ્ટ, પ્રસન્નવદનભાઈ મહેતા, હરકાન્તભાઈ દેસાઈ જેવા ગાંધી વિચાર અને પ્રવૃત્તિઓના પ્રચારકો દ્વારા થયું. રમા બહેન મહેતા અને અખિલેશ્વરીબહેન મહેતા સામાજિક સુધારાઓની પ્રવૃત્તિઓની સાથે રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતા માટેની પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લીધો હતો.

❁ રાષ્ટ્રીય ફલક પર નાગરો :

નાગરો ભાવનગરમાં અગ્રગણ્ય નેતાઓ અને સુધારકો, વહીવટકર્તા તરીકે રહ્યા હતા. ગૌરવશાળી સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. ભાવનગર ઉપરાંત કાઠિયાવાડના બીજા રાજ્યોમાં ભાવનગરના નાગરોએ વહીવટીતંત્રમાં નેતૃત્વ પુરું પાડ્યું હતું. બીજા રાજ્યોના નાગરો સાથે વહીવટી ગુણોમાં સ્પર્ધા કરી શકે એટલા કાર્યક્ષમ અને કાર્યદક્ષ હતા. બીજા ઘણા રાજ્યોમાં નાગરો વ્યાપારના ક્ષેત્રમાં વણિકોથી પાછળ રહ્યા હતા. પરંતુ ભાવનગરના નાગરો વ્યાપારના ક્ષેત્રમાં અને સહકારી ક્ષેત્રમાં ઘણું ઊંચું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શક્યા હતા. ભાવનગરના દેસાઈ કુટુંબની પેઢીઓ મુંબઈમાં હતી. ગુજરાતભરના વણિકો અને દેશી શાસકો આ પેઢીની સાથે આર્થિક વ્યવહાર કરતા હતા. દુષ્કાળના સમયમાં ભાવનગરના શાસકે નાગર પેઢી પાસેથી ઋણ લીધું હતું. ભારત ભરમાં અને વિશ્વભરમાં શીપીંગ ઉદ્યોગ અને બેકીંગ (આઈ.સી.આઈ.સી.આઈ.) ના પાયામાં લલ્લુભાઈ મહેતા અને વૈકુંઠભાઈનું યોગદાન રહ્યું હતું. ભારતમાં સહકારી પ્રવૃત્તિઓના પ્રણેતાઓ તરીકે લલ્લુભાઈ મહેતા અને વૈકુંઠભાઈ મહેતા હતા. ભારત સરકારે સહકારી પ્રવૃત્તિઓ માટે "પાયોનિયર ઓફ ધ કો-ઓપરેટીવ મૂવમેન્ટ" નો એવોર્ડ આપી સન્માનિત કર્યા છે. એવી જ રીતે યુનિટ ટ્રસ્ટ ઓફ ઈન્ડિયામાં રવિશંકર ભટ્ટનું પ્રદાન રહ્યું છે. આર્થિક ક્ષેત્રમાં

પણ નાગરોની કુનેહ અજોડ હતી. તેઓની સૂઝ અને પ્રવૃત્તિઓની વિશાળતાને લીધે ભાવનગરનો પ્રદેશ તેઓને માટે નાનકડો દેખાતો હતો, તેથી તેઓએ મુંબઈની વાટ પકડી સમગ્ર ભારતના આર્થિક ક્ષેત્રમાં પ્રભાવ પાડ્યો. ગગનવિહારી મહેતા અમેરિકામાં ભારતના રાજદૂત તરીકે રહી નાગરોની ચતુરાઈ અને બુદ્ધિ પ્રતિભાથી અમેરિકાના રાજકીય મુત્સદીઓને ભારતની વિદેશનીતિથી પ્રભાવિત કર્યા. અમેરિકન રાજકીય પુરુષોએ આ નાગર વિરલાની પ્રવૃત્તિઓની પ્રશંસા કરી હતી.

❀ સુધારાઓની પ્રવૃત્તિઓ અને નાગરો :

ગુજરાતમાં સમાજ સુધારણા અને ધર્મસુધારણાની પ્રવૃત્તિઓમાં સુરત, નડીયાદ, અમદાવાદ, જૂનાગઢ, અને બીજા પ્રદેશોના નાગર સુધારકોએ ખૂબ મહત્વનું યોગદાન આપ્યું હતું. સાહિત્ય સંસ્થાઓ, સભાઓ દ્વારા સુધારાઓ માટેની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ કરવામાં આવી હતી.

ભાવનગરના ભક્તકવિ નરસિંહ મહેતાએ સુધાર માટે નિર્ભય અને નિષ્કામ ગુણવાળી પ્રવૃત્તિઓ કરી એવી પ્રવૃત્તિઓનો ભાવનગરના નાગરો પર પડ્યો હતો. એક પત્ની વ્રત, વિધવા વિવાહ, બાળલગ્ન નિષેધ, વિદેશગમન, આંતરજાતિય લગ્ન અંગે ઘણા સુધારકોએ સામયિકો અને ગ્રંથોમાં વિચારો પ્રગટ કર્યા હતા. પરંતુ પોતાની થકી તેનો અમલ કરવામાં નિષ્ફળ રહ્યા હતા. ઘણા નાગર સુધારકો પોતાના સાહિત્યમાં વિધવા નાયિકાના લગ્ન કરાવી શક્યા નહીં, વિદેશ જવાનું સાહસ કરી શક્યા નહીં પરંતુ ભાવનગરના નાગરોએ ઘણી સામાજિક પ્રથાઓને તોડી અને જ્ઞાતિની લાગણી ન દુભાય એટલા માટે પ્રાયશ્ચિત પણ કર્યું હતું. લલ્લુભાઈ શામળદાસ મહેતા વિદેશ ગયા હતા અને પ્રાયશ્ચિત પણ કર્યું હતું. પોતાના સંતાનોને પણ વિદેશ મોકલ્યા હતા. લલ્લુભાઈ મહેતા અને ચમનલાલ મહેતા તેમજ દેવીબહેન દેસાઈ આંતરજાતિય લગ્ન કરનાર નાગર યુવક-યુવતિઓને શુભકામના પાઠવવા માટે ઉત્સુક રહેતા હતા. લાજપ્રથા અને બીજી જ્ઞાતિના માટલાનું પાણી પીવાના નિષેધને લલ્લુભાઈ મહેતાએ ફગાવી દીધો હતો. ગુલાબરાય દેસાઈ, નાનાભાઈ ભટ્ટ, જયંતિલાલ મોરારજી મહેતા, પ્રસન્નવદનભાઈ

મહેતા જેવા નાગરોએ સમાજના કલંક સમાન અસ્પૃશ્યતા જડમૂળમાંથી નાબૂદ થાય એવી પ્રવૃત્તિઓને ઉત્તેજન આપ્યું.

❁ ભાવનગરની પ્રગતિમાં નાગર ગૃહસ્થો પ્રેરિત ઉપાયો :

ભાવનગરની પ્રગતિમાં નાગર ગૃહસ્થોની સૂઝ અને પ્રવૃત્તિઓ પ્રશંસાને યોગ્ય રહી હતી. કોઈપણ રાજ્યના કે પ્રદેશના વિકાસમાં બુદ્ધિજીવીઓ અને નિષ્ઠાવાન લોકોની સૂઝ અને પ્રવૃત્તિઓને પ્રભાવ પડે છે. ભાવનગરના નાગર ગૃહસ્થોમાં આ પ્રકારના ગુણો જોવા મળતા હતા. તેઓએ આ પ્રદેશના નગરો અને ગામડાંની વ્યાપાર, વાણિજ્ય, કલા, હુન્નર, સંસ્કારો અને ધર્મના ક્ષેત્રની પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રગતિ થાય એવા ઉપાયો યોજ્યા હતા. ઉપાયો અને પુરુષાર્થ આ બન્નેના સુમેળને લીધે ભાવનગરના શાસકો અને પ્રજા બન્ને ખુશીનો અનુભવ કરી શક્યા હતા.

ભાવનગરના નાગરોએ પ્રગતિ માટે કેળવણીને અનિવાર્ય ગણાવી હતી. ભાવનગરના નગરો અને ગામડાંઓ સુધી બધા જ લોકોને કેળવણીનો લાભ આપવા માટેનો ઉમદા પ્રયાસ નાગરો થકી થયો હતો. ભાવનગરના શાસકોએ નાગરોના આ ઋષિકાર્યનો પ્રચાર—પ્રસાર થાય એવી તમામ સગવડતાઓ આપી હતી.

પ્રગતિ માટે જુદાં—જુદાં ક્ષેત્રનું જ્ઞાન ધરાવતા હોય એવા બીજી જ્ઞાતિના લોકોને ભાવનગરમાં વસવાટ અને સેવા માટે પસંદ કરવામાં મદદ કરી હતી. ભાવનગરમાં ન્યાય અને કાયદાના ક્ષેત્રમાં પારસીઓ હતા. આરોગ્ય અને ઈજનેરી ક્ષેત્રમાં પારસીઓ, અંગ્રેજોની સેવા અને માર્ગદર્શન લીધું હતું. કેળવણીમાં પારસીઓ, અંગ્રેજો, બ્રાહ્મણો હતા. કલાના ક્ષેત્રમાં ભોજક, મુસ્લિમ પણ હતા.

આ પ્રદેશના વિકાસ માટે આંતરરાજ્ય સંબંધોની પહેલ કરી હતી. બ્રિટીશરોની નીતિઓનો આ પ્રદેશના હિતમાં ઉપયોગ કર્યો હતો. જેમકે ભારતમાં અંગ્રેજોની નીતિઓનો વિરોધ કરતું સાહિત્ય ભાવનગરમાં પ્રતિબંધિત કરવામાં આવ્યું હતું. 'બ્રિટીશ

રાજ્યની બલિહારી' જેવા ગ્રંથોને આર્થિક સહાય આપીને અંગ્રેજ અધિકારીઓને ખુશ કર્યા હતા.

ભારતની સ્વતંત્રતા માટેની લડતોમાં ભાવનગર રાજ્ય પોતાના પ્રદેશની હદમાં બ્રિટીશ-ભાવનગર સંબંધોને આંચ ન આવે એવી પ્રવૃત્તિઓને માન્યતા આપી હતી. ગાંધીજીની રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓમાં ભાવનગર રાજ્યના નાગર વહીવટકર્તાઓ સહભાગી થયા હતા. ગાંધીજીની અસ્પૃશ્યતા નિવારણની પ્રવૃત્તિઓમાં રાજ્યમાં ઘણી અશિક્ષિત જ્ઞાતિઓનો વિરોધ હોવા છતાંય રાજ્યના અધિકારીઓએ સહકાર આપ્યો હતો. આ સમયના દીવાન સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી હતા.

રાજ્યના વિકાસ માટે આર્થિક પ્રગતિ જરૂરી ગણાય. આ માટે આર્થિક અસમાનતાને દૂર કરવી, રાજ્યમાં ખર્ચનું પ્રમાણ ઘટાડવું જે લોકો પાસે આવકનું પ્રમાણ વધારે હોય એવા લોકો પાસેથી વધારે કરવેરા લેવા અને ચીજ-વસ્તુઓના ભાવ દર ત્રણ માસે પરિવર્તન થતા રહે કે જેથી વ્યાપારીઓ ખેડૂતો પાસેથી સસ્તા ભાવે અનાજ ખરીદે અને સંગ્રહ કરી મોંઘા ભાવે વેચી શકે નહીં. આ પ્રકારની વહીવટી સૂત્ર નાગર અધિકારીઓ પાસે હતી. નિયમો ઘડી શકતા અને પાલન પણ કરાવવાની આવડત હતી.

સામાજિક કલ્યાણ માટે સામાજિક ન્યાય જરૂરી ગણાય અને સામાજિક ન્યાય માટે આર્થિક પ્રગતિ અનિવાર્ય ગણાય. આ પ્રકારના વિચારો દેશી રજવાડાઓમાં બહુ પ્રચલિત નહોતા. પરંતુ ભાવનગરના નાગર અધિકારીઓએ આ અંગેના ઉપાયો યોજયા હતા. આ અધિકારીઓ આધુનિકતા અને પ્રગતિના પારખું હતું.

નવી પેઢીના માનસ અને તેની પ્રવૃત્તિઓને ઓળખીને ઘડતર કાર્ય કર્યું હતું. નાનાભાઈ ભટ્ટને દીવાનશ્રી સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીનો સહકાર મળ્યો હતો. કેળવણીના ક્ષેત્રનું તેમનું કાર્ય અદ્વિતીય રહ્યું.

ભાવનગરની ભૌગોલિક સુવિધાઓનો ફાળો વ્યાપાર અને ઉદ્યોગના વિકાસમાં રહ્યો હતો. પરંતુ આવી સુવિધાઓ ઓળખવી અને પ્રગતિ માટેની સગવડતાઓ સ્થાપવી એ પણ એક નવી સૂઝ હોવી જરૂરી હતી. ભાવનગરના દીવાનોશ્રી ગગા ઓઝા, શામળદાસ મહેતા અને સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી પાસે આ દષ્ટિ હતી. ભાવનગરના પ્રદેશમાં બંદરીય વ્યાપારની તકો ઊભી કરવામાં તેઓનો ફાળો રહ્યો હતો. ભાવનગરના ઘણા વડનગરા નાગર ગૃહસ્થો મુંબઈમાં જઈને વ્યાપાર અને સહકારના ક્ષેત્રના માર્ગ સ્તંભો તરીકે ખ્યાતિ પામ્યા. પ્રશ્નોરા નાગર કેળવણી અને કલા-સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં અવ્વલ રહ્યા.

❁ ભાવનગરના નાગરોની મર્યાદાઓ :

ભાવનગરના વિકાસમાં નાગરજ્ઞાતિઓનો ફાળો અનન્ય હતો, તેમ છતાંય એમની કેટલીક મર્યાદાઓ પણ રહી હતી.

ભાવનગર રાજ્યની વહીવટી વ્યવસ્થામાં ઉપલા અધિકારીઓ મોટા ભાગે નાગરો રહેતા હતા. તેઓ પોતાની જ્ઞાતિમાંથી વહીવટી જગ્યાઓ માટે ઉમેદવારોની પસંદગી કરતા હતા. જે નાગર કર્મચારી ક્યારેય ભૂલો કરે તો પણ તેને રૂખસદ આપવામાં આવતી નહોતી, તેમનું પ્રમોશન અટકાવવામાં આવતું નહોતું. કેટલાક કારકુન હતા, તેમાંથી નાગર હોવાને કારણે ઉપરી અધિકારી થયા હતા. જો કે પછીથી ઉચ્ચ હોદ્દાઓ નાગરેતર જ્ઞાતિઓને મળવા લાગ્યા હતા. આધુનિકયુગની સુવિધાઓનો લાભ ભાવનગર અને બીજા પ્રદેશોમાં બીજી જ્ઞાતિઓને મળતા, આ જ્ઞાતિના લોકો અભ્યાસ, પરિશ્રમ, ખંત, ઉદ્યોગને લીધે શિક્ષિત થતા તેઓ ભાવનગરમાં વહીવટી અને બીજી જગ્યાઓ માટે પસંદ થવા લાગ્યા હતા. આ સામે નાગરોની થોડી પીછેહઠ પણ થવા લાગી હતી. જેમકે ભાવનગરમાં જે નાગરો સુખી સંપન્ન હતા તેમના સંતાનો વધારે શિક્ષણ લેવાનું ટાળતા હતા. વેપાર-ધંધામાં તેઓ સફળ થઈ શકે એવા સાહસનો અભાવ હતો. જોકે ઘણા વડનગરા નાગર મુંબઈ અને બીજા પ્રદેશોમાં વ્યાપારના ક્ષેત્રમાં જંપલાવ્યું હતું. પરંતુ વ્યાપારની વૃત્તિના અભાવે નાગરેતર જ્ઞાતિઓ સામે સફળ થઈ શક્યા નહીં.

ભાવનગરના નાગરોને ભાવનગરમાં જ નોકરી કે વ્યવસાયની તક મળી જતાં બીજા પ્રદેશોમાં જવાનું ટાળતા હતા. આમ છતાંય ઉચ્ચહોદ્દો મળતા તેઓ બીજા રાજ્યોમાં જતા હતા. મણિલાલ ગોવિંદરામ દેસાઈ, બળવંતરાય હરજીવનદાસ મહેતા, મગનલાલ બાપુભાઈ વૈદ્ય જેવા વહીવટકર્તાઓ ગોંડલ, વઢવાણ, માંગરોળમાં દીવાન અને નાયબ દીવાન તરીકે રહ્યા હતા.

❁ ભાવનગરના રાજા પ્રત્યે નાગરોનો અસંતોષ :

ભાવનગરના નાગરો ભાવનગરમાં રાજધાનીના સ્થાપનાકાળથી નેતૃત્વ ધરાવતા હતા. શાસકોની વહીવટી પ્રતિષ્ઠામાં વહીવટી નાગરોનો બહુમૂલ્ય ફાળો રહ્યો હતો. આ બન્ને વચ્ચે વહીવટી મતભેદો ટાળવામાં આવતા હતા. પરંતુ રાજા વિરૂદ્ધ નાગરોએ બ્રિટીશ સરકારને ફરિયાદો પણ કરી હતી. પ્રતાપરાય ગોવિંદરામ, દોલતરાય ગવરીશંકર, જમનાદાસ પરમાણંદદાસ જેવા નાગર ગૃહસ્થોએ ભાવનગરના રાજા વિરૂદ્ધ બ્રિટીશ સરકારને ફરિયાદ કરી હતી.

પરંતુ શ્રી ગવરીશંકરે મહારાજાને સમગ્ર હકીકતની સાચી રજૂઆત કરી, વજેશંકર ગવરીશંકર, પ્રભાશંકર ગવરીશંકર, સારાભાઈ વજેશંકરે માફી પત્ર લખી આપતા મહારાજાશ્રીએ આ બધા જ નાગરોને માફી આપી હતી. આ મતભેદ અંગે સંતોકરામ સેવકરામ દેસાઈના પુત્ર અને પૌત્રોએ પણ પશ્ચાત્તાપ કર્યો હતો.

નાગરોની રાજા વિરૂદ્ધની ફરિયાદને આ સમયના પોલિટિકલ એજન્ટ હેન્કોકે અયોગ્ય ગણાવી આ નાગરોની પ્રવૃત્તિની નીંદા કરી હતી.

ભાવનગરમાં નાગરેતર જ્ઞાતિઓને વહીવટી ક્ષેત્રના ઉચ્ચ હોદ્દાઓ ભાવનગરના મહારાજાશ્રી ભાવસિંહજી બીજાના સમયથી શરૂ થયા હતા. જેમ કે ન્યાય વિભાગના ઉચ્ચ હોદ્દાઓ પારસીઓને મળવા લાગ્યા હતા. રાજા વિરૂદ્ધ અસંતોષનું આ પણ એક કારણ ગણવામાં આવ્યું હતું.

જોકે બ્રિટીશરો આ સમયના દેશી રજવાડાઓમાં સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશમાં નાગર વહીવટકર્તાઓની પ્રવૃત્તિઓને સૂક્ષ્મ નજરથી જોતા હતા. બ્રિટીશનીતિ કરતા પ્રદેશના શાસકો અને પ્રજાના લાભમાં આ વહીવટકર્તાઓની સિદ્ધિઓ જોવા મળતા તેઓએ દેશી રજવાડાઓમાં નાગરેતર જ્ઞાતિઓને અવકાશ મળે એવા પ્રયત્નો શરૂ કર્યા હતા. જૂનાગઢ અને ભાવનગરમાં પણ તેની આ પ્રવૃત્તિઓનો પ્રભાવ પડ્યો હતો. ભાવનગરમાં વહીવટીતંત્રમાંથી નાગરોની પીછેહઠ થવા લાગી હતી. ઘણાની કોલેજ સુધી ભણી શિક્ષકના પદનો સ્વીકાર કરી લેવા લાગ્યા હતા. કેટલાક વડીલો ઉપાર્જિત સંપત્તિ ઉપર જીવન જીવવા લાગ્યા, નોકરીઓની શોધમાં ભાવનગર છોડી મુંબઈ, અમદાવાદ અને બીજા શહેરોમાં જવા લાગ્યા, એક સમયે ભાવનગરમાં જે નાગર કુટુંબો ઘનાઢય ગણાતા હતા તેઓના વસવાટ પણ ભાવનગરમાં રહ્યા નહીં. કેટલાક દૂષણો પણ નાગરોમાં પ્રવેશ્યા હતા તેને કારણે નાગરોની અમીરાઈ અને તેની વિશિષ્ટ પ્રતિભા પણ જીર્ણ થવા લાગી.

નાગરોમાં ધર્મ અને સંસ્કારની પવિત્રતા જાળવણીના આચરણોમાં ઓછા દેખાવા લાગી, આ પ્રદેશને નાગરોની આધ્યાત્મિક—સાંસ્કૃતિક અને રાજકીય વારસો મળ્યો છે, તેના ગૌરવના અધિકારી નાગરો છે એ વર્તમાન પેઢીના નાગરોમાં આત્મસાત થઈ શક્યો નહીં. સ્વતંત્રતા પછી આવું નેતૃત્વ ખૂબ ઓછા નાગરો ભાવનગરને પૂરું પાડી શક્યા. આઝાદી પહેલા ભાવનગરમાં નાગરોની પ્રવૃત્તિ થકી ગુજરાતના ગામડાંઓ અને નગરોમાં ભાવનગરના વિકાસની જે છાપ હતી, તે સ્વતંત્રતા બાદ ઘસાતી ગઈ, ભાવનગર કરતા બીજા પ્રદેશો વિકાસના ક્ષેત્રોમાં આગળ નીકળી ગયા.

ભાવનગરનો ઇતિહાસ એ નાગરોની પ્રવૃત્તિઓમાંથી પુરૂષાર્થને સ્પષ્ટ વાંચી શકાય હૃદય અને મનમાં ઝીલી શકાય એવો છે.

તેઓએ ભાવનગરમાં જે વિકાસ પ્રવૃત્તિઓ કરી હતી, તેમાં ક્યાંક ભૂલો સંતાયેલી છે. પરંતુ માનવ સ્વભાવની ઘણી નબળાઈઓ છે, સ્વમાન, સ્વાર્થ અને પ્રતિષ્ઠા મેળવવા

માટે આવી ભૂલો થઈ જાય છે. પરંતુ ભાવનગરમાં નાગર જ્ઞાતિની નબળાઈઓ એટલી ગંભીર નથી કે ભાવનગરના વિકાસના ગૌરવને કલંક લગાડે. પરંતુ આ ભૂલોમાંથી વિકાસ માટેના માર્ગો શોધી શકાય છે. જો આ મંથનમાંથી નવનીત તારવવાની તાલાવેલી આ પ્રદેશના નેતાઓ અને લોકોમાં જાગે.

આ સંશોધન એ અંતિમ તારણને બદલે ભાવનગરના પ્રદેશમાં હજુ વધુ સંશોધનને અવકાશ છે. પ્રસ્તુત વિષયના સંશોધન કાર્યમાં આ છેલ્લામાં છેલ્લુ શોધકાર્ય છે એવો દાવો કરવો વ્યાજબી પણ નથી. ભાવનગરની વિકાસ પ્રવૃત્તિઓમાં નાગરજ્ઞાતિએ જે યોગદાન આપ્યું હતું. તેની આ પ્રવૃત્તિઓનો પડઘો બીજા પ્રદેશોમાં પણ પડ્યો હતો. આધુનિકીકરણ, લોકતાંત્રીકરણ, બેંક, સહકાર, કેળવણી, સ્વતંત્રતા માટેની પ્રવૃત્તિઓ, ખેડૂત કલ્યાણ માટેની પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા ભાવનગરમાં પ્રગતિ થઈ હતી. આ પ્રવૃત્તિઓમાં નાગરજ્ઞાતિનું યોગદાન રહ્યું હતું.

આ શોધકાર્યમાંથી વધારે દિશાસૂચનરૂપ સંશોધન કાર્યની દિશાઓ મળી શકે એમ છે.

૧. પ્રસ્તુત સંશોધનમાં ભાવનગરના રાજકીય સામાજિક, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક વિકાસમાં નાગરજ્ઞાતિના પ્રદાનનું મૂલ્યાંકન થયું છે. એમ સૌરાષ્ટ્રના બીજા દેશી રજવાડાઓમાં નાગર જ્ઞાતિના પ્રદાનનું મૂલ્યાંકન થઈ શકે.
૨. ભાવનગરના સંદર્ભમાં ભાવનગર નાગરો અને ભાવનગરના પારસીઓની પ્રવૃત્તિઓનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરી શકાય.
૩. ભાવનગરની નાગરજ્ઞાતિ અને જૂનાગઢની નાગરજ્ઞાતિની રાજકીય અને સામાજિક પ્રવૃત્તિઓનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરી શકાય.
૪. ભાવનગરના નાગરોની વડનગરા શાખા અને પ્રશ્નોરાશાખાની રાજકીય, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓનો તુલનાત્મક અભ્યાસ થઈ શકે.

૫. ભાવનગરના નાગરોનું કેળવણીના ક્ષેત્રમાં પ્રદાનનો અભ્યાસ કરી શકાય.
૬. શ્રી નાનાભાઈ ભટ્ટ, જીવન અને પ્રવૃત્તિઓનો અભ્યાસ થઈ શકે.
૭. શ્રી વૈકુંઠભાઈ મહેતાનું ભારતની સહકારી પ્રવૃત્તિઓમાં યોગદાનનો અભ્યાસ કરી શકાય.
૮. શ્રી લલ્લુભાઈ મહેતાનું ભારતના આર્થિક વિકાસમાં પ્રદાનનો અભ્યાસ થઈ શકે.
૯. ભાવનગરના નાગર સાહિત્યકારો અંગેનો અભ્યાસ થઈ શકે.
૧૦. ભારતના સ્વતંત્રતા માટેના આંદોલનોમાં નાગરોનું યોગદાનનો અભ્યાસ કરી શકાય.
૧૧. રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે વિકાસ પ્રવૃત્તિઓમાં નાગરોનું પ્રદાનનો અભ્યાસ કરી શકાય.
૧૨. ભાવનગરમાં ગાંધીયુગીન રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓમાં નાગરોનું પ્રદાનનું મૂલ્યાંકન થઈ શકે.

પ્રસ્તુત સંશોધન અભ્યાસમાં પ્રગતિ અને વિકાસમાં જ્ઞાતિઓ શું યોગદાન આપી શકે છે. તે ઇતિહાસકારો, ઇતિહાસ પ્રેમીઓ, ઇતિહાસના અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓ માટે ખૂબ ઉપયોગી નીવડશે. એમ જ્ઞાતિના મહત્ત્વ અને જ્ઞાતિના પ્રદાન અંગે સંશોધન કાર્ય કરતા અભ્યાસુઓને પણ ઉપયોગી માર્ગદર્શન આ સંશોધન કાર્યમાંથી મળશે.

ભાવનગરની વિકાસ પ્રવૃત્તિઓમાં નાગર જ્ઞાતિનું યોગદાન હંમેશા ભાવનગરના ઇતિહાસના પૃષ્ઠમાં અગ્રસર રહેશે.

परिशिष्ट

398

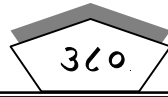
395

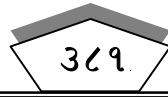

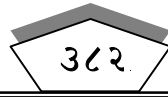
396

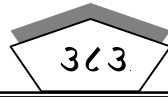
360

369.

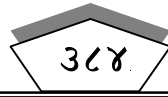

362

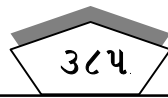

363

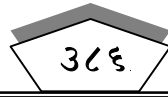

368

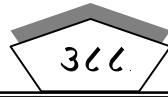

324

365

366

366

સંદર્ભ સૂચિ

(૧) હસ્તપ્રતોની ફાઈલો

1. શામળદાસ કોલેજ વિદ્યાર્થી રજીસ્ટર, ૧૮૮૫ થી ૧૮૯૧, ગાંધી સ્મૃતિ પુસ્તકાલય, ભાવનગર.
2. હજુર ઠરાવ-૨૪, ૧૮-૫-૧૯૩૯, દફતર ભંડાર કચેરી, ભાવનગર.
3. રાજ્ય સેક્રેટરીએટ ફાઈલ નં. ૨૨૭, દફતર ભંડાર કચેરી, ભાવનગર.
4. Department of Archives, File No. 44, 56 (1933).
Archives of India, New Delhi.
5. Department of Archives, File No. 3, 90 (1942).
Archives of India, New Delhi.

(૨) વહીવટી અહેવાલો :

6. Report of the Administration of the Bhavnagar State, 1902-1903, Bhavnagar.
7. Report of the Administration of the Bhavnagar State, 1904-05. Bhavnagar.
8. Report of the Administration of the Bhavnagar State, 27-12-1920, Bhavnagar.
9. Report of the Administration of the Bhavnagar State, 1926-27, Bhavnagar.
10. Report of the Administration of the Bhavnagar State, 1924-25.

11. ભાવનગર સંસ્થાન, ભાવનગર રાજ્યના વસુલાત ખાતાને લગતા સરકયુલરો તથા હુકમોનો સંગ્રહ, દફતર ભંડાર કચેરી, ભાવનગર.

(૩) દરબારી ગેઝેટો :

12. ભાવનગર દરબારી ગેઝેટ, અંક-૨, ૨૮-૧૧-૧૮૭૫.
 13. ભાવનગર દરબારી ગેઝેટ, અંક-૧, પુ. ૨૨, ૧૭-૧૦-૧૮૮૭.
 14. ભાવનગર દરબારી ગેઝેટ, અંક-૩, ૧૨-૧-૧૮૮૦.
 15. ભાવનગર દરબારી ગેઝેટ, અંક-૧૦, ૧૩-૭-૧૮૮૫.
 16. ભાવનગર દરબારી ગેઝેટ, પુ. ૧૬, અંક-૧, ૨૪-૧૦-૧૮૮૧.
 17. ભાવનગર દરબારી ગેઝેટ, અંક-૪, ૨૭-૧-૧૮૭૬.
 18. ભાવનગર દરબારી ગેઝેટ, અંક-૩, ૨૮-૧૨-૧૮૭૫.
 19. ભાવનગર દરબારી ગેઝેટ, ૫-૧-૧૮૮૮.
 20. ભાવનગર દરબારી ગેઝેટ, અંક-૪, પૃ. ૨૨, ૧૪-૧-૧૮૮૮.
 21. ભાવનગર દરબારી ગેઝેટ, અંક-૧૧, પુ. ૨૨, ૮-૮-૧૮૮૮.
 22. ભાવનગર દરબારી ગેઝેટ, અંક-૫, પુ. ૨૨, ૧૨-૨-૧૮૮૮.
 23. ભાવનગર દરબારી ગેઝેટ, ૫-૧૦-૧૮૭૧.
 24. ભાવનગર દરબારી ગેઝેટ, અંક-૩, પુ. ૪૫, ૧-૧-૧૮૧૧.
 25. ભાવનગર દરબારી ગેઝેટ, ૮-૧૧-૧૮૧૮.
 26. ભાવનગર દરબારી ગેઝેટ, ૧૩-૩-૧૮૧૮.
 27. ભાવનગર દરબારી ગેઝેટ, અંક-૭, ૧-૫-૧૮૧૮.
 28. ભાવનગર દરબારી ગેઝેટ, અંક-૧, પુ. ૫૬, ૧૮૧૮.
 29. ભાવનગર દરબારી ગેઝેટ, ૨૬-૨-૧૮૨૦.
 30. ભાવનગર દરબારી ગેઝેટ, અંક-૭૭, પુ. ૫૫, ૧૮-૮-૧૮૨૧.
 31. ભાવનગર દરબારી ગેઝેટ, ૧૫-૧૦-૧૮૧૮.
 32. ભાવનગર દરબારી ગેઝેટ, ૧૫-૧૨-૧૮૨૧.

33. ભાવનગર દરબારી ગેઝેટ, ૧૫-૧૨-૧૯૨૪.
34. ભાવનગર દરબારી ગેઝેટ, અંક-૩, પુ. ૫૯, ૨૭-૧૧-૧૯૨૪.
35. ભાવનગર દરબારી ગેઝેટ, અંક-૭, પુ. ૨૫, ૯-૫-૧૯૯૧.
36. ભાવનગર દરબારી ગેઝેટ, અંક-૧, પૃ. ૨૫, ૧૩-૧૧-૧૯૯૦.
37. ૨૬. ભાવનગર દરબારી ગેઝેટ, પુ. ૨૫, ૧-૨-૧૯૯૧.
38. ભાવનગર દરબારી ગેઝેટ, અંક-૩, પુ. ૫૯, ૨૭-૧૧-૧૯૨૪.

(૪) અભિલેખ-સંગ્રહો :

39. Bhavnagar Inscription, ત્રિમાસિક, અંક-૪.
40. મોટા તળાવનો શિલાલેખ, ઊના. જિ. જૂનાગઢ.

(૫) મહાશોધ નિબંધો અને લઘુશોધ નિબંધો.

41. કોરાટ, પી.જી. - "ભાવનગર રાજ્યના ઘડતરમાં શ્રી ગૌરીશંકર ઉદયશંકર ઓઝાનું પ્રદાન", ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ, ૧૯૮૦.
42. સતાસિયા, પારુલ એ. "ભાવનગર રાજ્યના દીવાન શામળદાસ મહેતાનું જીવન અને સમય" સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ, ૨૦૦૧.
43. મકવાણા, નરેન્દ્ર ડી. "ભાવનગર રાજ્યની લોકતંત્રીકરણની પ્રક્રિયાના વિકાસમાં સર પ્રભાશંકર દ. પટ્ટણીનું પ્રદાન" ભાવનગર યુનિવર્સિટી, ભાવનગર, ૧૯૯૫.
44. દેસાઈ, મહેબૂબ "ભારતની આઝાદી માટેની લડતના સંદર્ભમાં ભાવનગર રાજ્ય પ્રજા પરિષદ અને રાજકીય ચળવળો", ભાવનગર યુનિવર્સિટી, ભાવનગર, ૧૯૯૦.
45. ઝાલા, ધર્મેન્દ્રસિંહ ડી. "બળવંતરાય મહેતા : રાજકીય નેતૃત્વનો અભ્યાસ" સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી, વલ્લભવિદ્યાનગર, ૧૯૮૫.
46. પટેલ, નાનજીભાઈ, "ભાવનગર રાજ્યના ૧૯૪૭ પહેલાના શિક્ષણ પ્રબંધનું સર્વેક્ષણ" સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ.

47. પટેલ, લલિત એમ. "આઝાદીની રાષ્ટ્રીય લડતના સંદર્ભમાં કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદ—એક અધ્યયન" ભાવનગર યુનિવર્સિટી, ભાવનગર, ૧૯૮૮.
48. પટેલ, મંગુભાઈ રામદાસ "રાવ બહાદુર બેચરદાસ અંબાઈદાસ લશ્કરી—ગુજરાતના સામાજિક અને ઔદ્યોગિક નેતાના જીવનવૃંતાતોનો અભ્યાસ (ઈ.સ. ૧૮૧૮ થી ઈ.સ. ૧૮૮૯)" ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
49. ત્રિપાઠી, સમીક્ષા "ગુજરાતના નાગરો : એક ઐતિહાસિક અધ્યયન (ઈ.સ. ૧૮૨૦ થી ઈ.સ. ૧૯૪૭)" ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ.
50. કીકાણી, અનિલ એમ. "જૂનાગઢ રાજ્યનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ" સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ, ૧૯૯૦.
51. મારૂ ગીતાબહેન લઘુશોધ નિબંધ, "ગુજરાતમાં અસ્પૃશ્યતા નિવારણ માટેના ગાંધીજીના પ્રયાસો (ઈ.સ. ૧૯૧૫—ઈ.સ. ૧૯૩૨) ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ.

(૬) વિશ્વકોશ—શબ્દકોશ :

52. ઠાકર, ધીરુભાઈ (સંપા.) ગુજરાતી વિશ્વકોશ ખંડ—૩, ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ.
53. ઠાકર, ધીરુભાઈ, ગુજરાતી વિશ્વકોશ ખંડ—૧૫, ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ.
54. પટેલ બેચરભાઈ, ભગવદ્ગોમંડળ, ભાગ—૩, પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ.
55. પટેલ, બેચરભાઈ ભગવદ્ગોમંડળ ભાગ—૭, પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ.
56. બોમ્બેવાલા, મોહિયુદ્દીન, શાસ્ત્રી, કે.કા. (સંપા.) "ઉર્દૂ—ગુજરાતી શબ્દકોશ", ઉર્દૂ સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, ૧૯૯૯.

57. દેશ પાંડે, પાડુરંગ ગણેશ, ગુજરાતી અંગ્રેજી શબ્દકોશ.
58. Max Radin. "Encyclopaedia of Social Sciences" Dowry, Vol. V. London.
59. ઠાકર, ધીરુભાઈ (સંપા.) ગુજરાતી વિશ્વકોશ, ખંડ-૯, ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ.

(૭) ડીરેક્ટરી અને પરિચય ગ્રંથો.

60. ભટ્ટ, કિરીટ અને બીજા (સંપા.)
"શાશ્વતી" શામળદાસ આર્ટસ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓની ડીરેક્ટરી,
શામળદાસ કોલેજ પરિવાર, ભાવનગર, ૨૦૦૪.
61. ભાવનગર સ્થિત વડનગરા નાગર
પરિવારનો પરિચય ગ્રંથ, ભાવનગર.
62. પ્રશ્નોરા નાગર જ્ઞાતિ "કોણ કયાં?" પ્રકાશક
ડૉ. મહેશકુમાર, શ્રી પ્રસાદ ભટ્ટ,
અમરેલી, ૧૯૮૩.
63. કાઠિયાવાડ કેળવણીખાતું તથા સ્ટેટ તાબાના શાળા કર્મચારીઓની
ડીરેક્ટરી, વઢવાણ, ૧૯૮૬.
64. અહિંચ્છત્ર નિર્દેશિક, અહિંચ્છત્ર નાગર બ્રાહ્મણ વસ્તી પત્રક કમિટી,
ભાવનગર ૧૯૭૭.

(૮) સર્વસંગ્રહ :

65. વોટરસન, જે. ડબલ્યુ (અનુ) નર્મદાશંકર લાલશંકર, "કાઠિયાવાડ
સર્વસંગ્રહ", મુંબઈ ૧૯૮૬.
66. સર્વસંગ્રહ (ભાવનગર જિલ્લો) અમદાવાદ ૧૯૬૯.
67. પાઠક, મુકુન્દરાય હરિદત્ત, નાગર સર્વસંગ્રહ, ભાગ-૧-૨-૩,
ધોળકા, મે-૧૯૮૮.
68. Gazatteer of the Bombay, Vol. 8, Khathiwar, 1884.

(૯) વર્તમાન પત્રો :

69. ભાવનગર સમાચાર, ૨૬-૩-૧૯૬૬.
70. ભાવનગર સમાચાર, ૨૮-૩-૧૯૬૪.
71. ભાવનગર સમાચાર, ૨૩-૪-૧૯૬૬.
72. ભાવનગર સમાચાર, ૨-૪-૧૯૬૬.
73. ભાવનગર સમાચાર, ૪-૬-૧૯૬૬.
74. ભાવનગર સમાચાર, ૩-૫-૧૯૪૭.
75. ભાવનગર સમાચાર, ૧૦-૫-૧૯૪૭.
76. ભાવનગર સમાચાર, ૧૫-૬-૧૯૪૦.
77. ભાવનગર સમાચાર, ૧૫-૧૨-૧૯૪૧.
78. ભાવનગર સમાચાર, ૧૪-૯-૧૯૪૬.
79. ભાવનગર સમાચાર, ૧૬-૧૦-૧૯૪૬.
80. ભાવનગર સમાચાર, ૨૪-૧-૧૯૪૮.
81. ભાવનગર સમાચાર, ૨૪-૪-૧૯૬૫.
82. ભાવનગર સમાચાર, દીપોત્સવી અંક-૧૯૬૬.
83. ભાવનગર સમાચાર, ૨૨-૪-૧૯૬૧.
84. ભાવનગર સમાચાર, ૨૬-૧-૧૯૬૬.
85. ભાવનગર સમાચાર, ૮-૧-૧૯૬૬.
86. ભાવનગર સમાચાર, ૧-૧-૧૯૬૬.
87. ભાવનગર સમાચાર, ૭-૫-૧૯૬૬.
88. ભાવનગર સમાચાર, ૧૫-૩-૧૯૪૦.
89. ભાવનગર સમાચાર, ૩૦-૧૧-૧૯૪૦.
90. ભાવનગર સમાચાર, ૮-૨-૧૯૪૭.
91. ભાવનગર સમાચાર, ૧૭-૫-૧૯૪૭.
92. ભાવનગર સમાચાર, ૧૯-૪-૧૯૬૯.

93. ભાવનગર સમાચાર, ૩૧-૧-૧૯૪૦.
94. ભાવનગર સમાચાર, ૧૪-૪-૧૯૬૧.
95. ભાવનગર સમાચાર, ૮-૪-૧૯૬૧.
96. ભાવનગર સમાચાર, ૮-૧-૧૯૬૧.
97. ભાવનગર સમાચાર, ૧૮-૭-૧૯૫૩.
98. ભાવનગર સમાચાર, ૩૧-૭-૧૯૪૪.
99. ભાવનગર સમાચાર, ૧૨-૧-૧૯૬૬.
100. ભાવનગર સમાચાર, ૨૬-૨-૧૯૬૬.
101. ભાવનગર સમાચાર, ૧૬-૪-૧૯૬૬.
102. ભાવનગર સમાચાર, ૨૮-૫-૧૯૬૬.
103. ભાવનગર સમાચાર, ૨૧-૮-૧૯૬૫.
104. ભાવનગર સમાચાર, ૩૧-૧-૧૯૪૪.
105. ભાવનગર સમાચાર, ૨૦-૧-૧૯૫૧.
106. ભાવનગર સમાચાર, ૧૭-૭-૧૯૬૫.
107. ભાવનગર સમાચાર, ૨૧-૩-૧૯૫૯.
108. ભાવનગર સમાચાર, ૨૧-૩-૧૯૫૯.
109. ભાવનગર સમાચાર, ૩૦-૪-૧૯૬૬.
110. સૌરાષ્ટ્ર સમાચાર, ૨૩-૨-૧૯૯૭.
111. સૌરાષ્ટ્ર સમાચાર, ૬-૫-૧૯૯૦.
112. ફૂલછાબ (વિશેષાંક) ઓકટો-૧૯૯૬.
113. ફૂલછાબ, ૫-૭-૧૯૭૦.
114. દિવ્ય ભાસ્કર, ૨૪-૬-૨૦૦૬.
115. ફૂલછાબ, ૧-૧૨-૧૯૩૯.
116. સૌરાષ્ટ્ર, ૨૬-૧૧-૧૯૨૧.
117. સૌરાષ્ટ્ર, ૨૫-૧૧-૧૯૨૨.

118. સૌરાષ્ટ્ર, ૨૬-૧૨-૧૯૨૫.
119. સૌરાષ્ટ્ર, ૧-૧-૧૯૨૭.
120. સૌરાષ્ટ્ર, ૧૮-૧-૧૯૨૪.
121. સૌરાષ્ટ્ર, ૩-૧-૧૯૨૮.
122. લોકસત્તા, ૧૮-૧-૧૯૮૧.
123. સૌરાષ્ટ્ર, ૩-૧૦-૧૯૨૩.
124. The Times of India, 9-1-1961.
125. સૌરાષ્ટ્ર, સમાચાર, ૧૨-૧૨-૨૦૦૨.

(૧૦) સામયિકો :

126. બુદ્ધિપ્રકાશ નવેબર, ૧૮૮૧, અમદાવાદ.
127. બુદ્ધિપ્રકાશ અંક-૧૫.
128. દેશી રાજ્ય, ઓગસ્ટ, ૧૯૨૮.
129. દેશી રાજ્ય, ઓક્ટો-નવે ૧૯૨૮.
130. દેશી રાજ્ય, માર્ચ-એપ્રિલ, ૧૯૩૧.
131. સૌરાષ્ટ્ર દર્પણ, એપ્રિલ, ૧૮૬૮.
132. સૌરાષ્ટ્ર દર્પણ, મે-જૂન, ૧૮૭૨.
133. પથિક, જાન્યુ-જૂન, ૨૦૦૫.
134. અહિંચ્છત્ર, જૂન-૨૦૦૦.
135. અહિંચ્છત્ર, ડીસેબર, ૨૦૦૨.
136. અહિંચ્છત્ર, સપ્ટેબર, ૧૯૮૮.
137. સમાલોચક, સપ્ટેમ્બર, ૧૯૮૮.
138. કુમાર, એપ્રિલ, ૧૯૮૮.
139. અહિંચ્છત્ર, ડીસે-૧૯૮૭.
140. અહિંચ્છત્ર, જૂન, ૨૦૦૨.

141. પ્રિયંવદા, સપ્ટેમ્બર, ૧૮૮૫.
142. પથિક, ઓક્ટો-નવે, ૧૯૯૪.
143. યોજના, નવે, ૨૦૦૨.
144. ખાદી પત્રિકા, એપ્રિલ, ૧૯૭૧, મુંબઈ.
145. ખાદી પત્રિકા, ઓક્ટો-૧૯૭૦.
146. ખાદી પત્રિકા, નવે - ૧૯૭૪.
147. અહિંચ્છત્ર, જૂન, ૧૯૯૮.
148. સયાજી વિજય, એપ્રિલ, ૧૯૯૮.
149. કુમાર, જાન્યુ, ૧૯૮૧.
150. ત્રિમાસિક, અંક-૧, પૃ. ૪.
151. ત્રિમાસિક, અંક-૩.
152. ત્રિમાસિક, અંક-૨.
153. મુસ્લિમ બુલેટિન, અંક-૯, પૃ. ૭, ૩-૬-૧૯૩૯.
154. દષ્ટિ જાન્યુ. ૨૦૦૪.
155. નાગરી પ્રચારણી પત્રિકા, અંક-૩, ભાગ-૨.
156. Architecture, Design, March, April, 1993.
157. Epigraphia India, Vol. VIII.
158. Seminar, Vol. 364.
159. Indian Antiquary, Vol. VII, 1877.
160. Epigraphia India, Vol. VIII.
161. Indian Antiquary.
162. Journal of Asiatic Society of Arts, February, 1913.

(૧૧) હસ્તલિખિત પત્રિકાઓ પ્રતો અને પત્રો.

163. મહાત્મા ગાંધીજીનો વી.સી. મહેતા પર પત્ર.

164. ગુજરાત સત્યાગ્રહ સમાચાર, અંક-૫, પુ-૧, ૧૯-૧૦-૧૯૩૨.
165. જંગે આઝાદી, પત્રિકા-૧૪, ૨૯-૮-૧૯૪૨.
166. જંગે આઝાદી, પત્રિકા-૧૨, ૬-૯-૧૯૪૨.
167. મહાત્મા ગાંધીજીનો જયંતિલાલ મોરારજી મહેતા પર પત્ર.
168. ભોજક, જયદેવ, વડોદરા દ્વારા હસ્તલિખિત પ્રત,
"ભાવનગરના રાજવીઓના સંગીતકારો"

(૧૨) વિશેષાંકો અને સ્મરણાંકો :

169. ભટ્ટ, ગોકુળભાઈ અને બીજા, "સ્મરણાંજલિ માર્કડરાય, બ. મહેતા"
મુંબઈ.
170. ડૉ. પી.જી. કોરાટ અભિવાદન ગ્રંથ, ૨૦૦૫.
171. ફૂલછાબ ગૌરવગાથા, ૧૯૯૬.
172. સંભરણા સ્વાતંત્ર્ય પર્વ સુવર્ણ જયંતિ વિશેષાંક.
173. "પુણ્ય સ્મૃતિશ્રી દેવેન્દ્રભાઈ દેસાઈ" ભાવનગર.
174. ભાવનગર સમાચાર, દીપેત્સવી અંક-૧૯૬૬.

(૧૩) ગ્રંથો :

ગુજરાતી :

175. અંતાણી, દિલસુખરાય "કચ્છ નાગર જ્ઞાતિ દર્શન" ભૂજ, ૧૯૭૭.
176. કાકા કાલેલકર, "કાલેલકર ગ્રંથાવલિ, સમાજ અને સંસ્કૃતિ", ગ્રંથ-૫,
નવજીવન પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૧૯૮૫.
- 177 કાકા કાલેલકર, "સંધ્યા છાયા" એન.એમ. ત્રિપાઠી, મુંબઈ, ૧૯૭૯.
178. કામદાર, કેશવલાલ હિંમતરામ, "સ્વાધ્યાય", ખંડ-૨, મુંબઈ, ૧૯૪૦.
179. કોરાટ, પી.જી. અને બીજા "ભાવનગર રાજ્યનો ઇતિહાસ" પાર્શ્વ
પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૧૯૮૫.

180. કોઠારી, જયંત, "સંગમ યુગના દૃષ્ટાંતી જીવન સરસ્વતી (ગોવર્ધન રામનું જીવન ચરિત્ર)", ઈમેજ પબ્લીકેશન્સ, અમદાવાદ, નવે. ૨૦૦૧.
181. ગઝદર, ફરામજી મનચેરજી, "ભાવનગરના જરથોસ્તીઓનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ-૧૮૮૧, ૧૮૪૨" ભાવનગર પારસી જરથોસ્તી અંજુમન, ભાવનગર-૧૮૪૨.
182. ગાંધી, મોહનદાસ કરમચંદ, "દેશી રાજ્યોનો પ્રશ્ન" અમદાવાદ, ૧૯૪૧.
183. ગાંધી, રાજમોહન (અનુ) સંઘવી, નગીનદાસ. "સરદાર પટેલ એક સમર્પિત જીવન" નવજીવન પ્રકાશન મંદિર અમદાવાદ, જુલાઈ, ૧૯૮૪.
184. ગાંધી, મોહનલાલ વિકલદાસ (અનુ.) "હિન્દુ રાજ્ય તંત્ર" ઓલ ઈન્ડિયા હોમરુલ લીગ, મુંબઈ, ૧૯૧૮.
185. પારેખ હીરાલાલ ત્રિ. ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર, ગ્રંથ-૩, અમદાવાદ.
186. ચિમનલાલ મગનલાલ "ભારતીય સમાજશાસ્ત્ર"
મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી પ્રકાશન, વડોદરા, ૧૯૫૧.
187. છટ્ટી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ, ૧૯૨૦.
188. જોષી, ઉમિયાશંકર ખુશાલરાય, "બ્રિટીશ રાજ્યની બલિહારી", દરબારી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, ભાવનગર, ૧૯૦૦.
189. જાની, એસ.વી. "સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ" (ઈ.સ. ૧૮૦૭, ઈ.સ. ૧૯૪૮)" દર્શક ઇતિહાસ નિધિ, અમદાવાદ, ૨૦૦૩.
190. જોષીપુરા, જયસુખરામ "મણિશંકર કીકાણી", વડોદરા, ૧૯૨૦.
191. જોટે, રત્નમણિરાવ ભીમરાવ "ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ" ૧૯૨૮.
192. જોટે, રત્ન મણિરાવ ભી. "ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ" ખંડ-૧, ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદ, ૧૯૬૮.

193. જોષી, ઉમાશંકર, "હૃદયમાં પડેલી છબીઓ" ભાગ-૨.
194. જોષી, જયકર, "કેળવણીકર નાનાભાઈ" અમદાવાદ.
195. જોષી, ઉમાશંકર "શબ્દની શક્તિ" અમદાવાદ.
196. જેમ્સ મેકમર્ડો (અનુ) ગાલા મણિલાલ, "પ્રારંભિક ક્ષિતિજો ૧૯મી સદી દરમિયાન કચ્છમાં જ્ઞાન સંશોધન"
197. ત્રિપાઠી, ગોવર્ધનરામ "સરસ્વતી ચંદ્ર" મુંબઈ.
198. ત્રિવેદી, મહેન્દ્ર, "આવો ઓળખીએ આપણો જિલ્લો ભાવનગર" ગુર્જર ગ્રંથરત્ન, અમદાવાદ, જૂન-૧૯૮૧.
199. ત્રિવેદી, નવલરામ જગન્નાથ, "સમાજ સુધારાનું રેખાદર્શન" ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદ, ૧૯૭૪.
200. ઠાકર, ધીરુભાઈ "મણિલાલ નભુભાઈ જીવનરંગ" ગુર્જર ગ્રંથરત્ન, અમદાવાદ, ૧૯૫૭.
201. ઠાકર, ધીરુભાઈ "મણિભાઈ નભુભાઈ સાહિત્ય સાધના" ગુર્જર ગ્રંથરત્ન, અમદાવાદ.
202. ડગલી, વાડીલાલ, "થોડાં નોખા જીવ" ચરિત્ર નિબંધો, આર.આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ, નવે.૧૯૮૫.
203. દેસાઈ, રમણલાલ વસંતલાલ "જીવન અને સાહિત્ય" ભાગ-૨, આર.આર.શેઠની કંપની, મુંબઈ.
204. દેસાઈ, શંભુપ્રસાદ હરપ્રસાદ "સૌરાષ્ટ્રના નાગરો" પ્રભાસ પ્રકાશન, જૂનાગઢ, ૧૯૮૦.
205. દેસાઈ, રમણિક શ્રીપતરાય "પ્રાચીન કવિઓ અને તેમની કૃતિઓ" પ્રાચ્ય વિદ્યા મંદિર, વડોદરા, ૧૯૭૭.
206. દત્ત, રોમેશચંદ્ર (અનુ) દીવેટિયા, સત્યેન્દ્ર ભીમરાવ, "ઈંગ્લેન્ડ અને ભારત".

207. દેસાઈ, યોગેશ્વરી બહેન શ. "ઘોઘા ભાવનગર નાગર જ્ઞાતિના વડનગરા જ્ઞાતિના લગ્નગીતો" ભાવનગર, ૧૯૬૮.
208. દેસાઈ, નીરા "ગુજરાતમાં ઓગણીસમી સદીમાં સામાજિક પરિવર્તન" યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ, ૧૯૮૩.
209. દેસાઈ, શંભુપ્રસાદ હરપ્રસાદ "સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ" જૂનાગઢ, ૧૯૬૮.
210. દેવલૂક, નંદલાલ, "ગોહિલવાડની અસ્મિતા" ભાગ-૨, અમદાવાદ.
211. દેસાઈ, વિભુકુમાર "વૈદિક સંગીત અને બીજા લેખો" અમદાવાદ.
212. દવે, ઈશ્વરલાલ અને બીજા "ભાવનગર ક્ષેત્રની અસ્મિતા" ગ્રંથ-૪, ભાવનગર યુનિવર્સિટી પ્રકાશન, ભાવનગર.
213. દવે, રોહિત (અનુ.) મહેતા, રતિલાલ, "વૈકુંઠભાઈ" નવજીવન ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ.
214. દીવેટિયા, સત્યેન્દ્રરાવ ભીમરાવ, (ભાષા) ઈંગ્લેન્ડ અને હિન્દુસ્તાન" વડોદરા, ૧૯૨૭.
215. લેકી, વિલિયમ હાર્ટપોલ (અનુ.) દુર્ગાશંકર પ્રાણજીવન "યુરોપમાં બુદ્ધિ સ્વાતંત્ર્યનો ઇતિહાસ" ગુજરાત વર્નક્યુલર સોસાયટી, અમદાવાદ, ૧૯૧૧.
216. નર્મદ, "જૂનું નર્મગદ્ય"
217. નર્મદ, "મારી હકીકત"
218. નગીનદાસ મંછારામ "કાઠિયાવાડના ૧૬ ભૂપતિ સાહેબના ઐતિહાસિક વૃતાંતો (ચરિત્ર માળા)", સૂરત, ૧૮૮૦.
219. પરીખ, રામલાલ (સંપા.) "ગુજરાત એક પરિચય" અમદાવાદ.
220. પંડ્યા, કાંતિલાલ, "શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ એમના જીવનની ટુંકી કથા અને તુલના", મુંબઈ, ૧૯૧૦.
221. પાઠક, રામનાયરાણ, "કર્મવીર ફૂલચંદભાઈ".

222. પ્યારેલાલ (અનુ.) દેસાઈ, મણિભાઈ "મહાત્મા ગાંધી પૂર્ણાહુતિ", પુસ્તક પહેલું, નવજીવન પ્રેસ, અમદાવાદ, ૧૯૭૧.
223. પારેખ, હીરાલાલ, "અર્વાચીન ગુજરાત રેખાદર્શન" ભાગ-૧, અમદાવાદ, ૧૯૭૬.
224. પરીખ, પ્રવીણ સી. "ભારતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ, ૧૯૭૪.
225. પેન્ડસે યાજ્ઞિક અને ટાગોર "ખેડૂતોની સમસ્યા" અમદાવાદ, ૧૯૩૭.
226. પારેખ, હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ "ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર" ગ્રંથ-૨, અમદાવાદ.
227. પરમાર, પથિક "ગન્તવ્ય" ભાવનગર.
228. પારેખ, પ્રવીણચંદ્ર, "અર્વાચીન ગુજરાતનું રાજકીય ઘડતર", અમદાવાદ, ૧૯૭૧.
229. પ્રભુ આર.કે. અને રાવ. યુ.આર. "મહાત્મા ગાંધીના વિચારો" નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ, દિલ્હી, ૧૯૬૭.
230. બક્ષી, ચંદ્રકાન્ત "સંસ્કાર અને સાહિત્ય" નવભારત સાહિત્ય મંદિર, મુંબઈ.
231. બક્ષી, કિરીટ યાદવેન્દ્ર, "નાગર નવલું નજરાણું" વડોદરા, ૧૯૮૬.
232. બક્ષી, ચંદ્રકાન્ત, "શિક્ષણ" નવભારત સાહિત્ય મંદિર, મુંબઈ.
233. બક્ષી, ચંદ્રકાન્ત, "મહાજાતિ ગુજરાતી", નવભારત સાહિત્ય મંદિર, મુંબઈ.
234. બિપીનચંદ્ર અને બીજા (અનુ.) સરલા જગમોહન, "સ્વાધીનતા સંગ્રામ", નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ, નવી દિલ્હી, ૧૯૭૨.
235. બક્ષી, રામપ્રસાદ અને જોષી રમણલાલ "ઉત્તમલાલ ત્રિવેદીની ગદ્યસિદ્ધિ" ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ, માર્ચ, ૧૯૭૧.

236. બોઝ, ડી.એમ. (અનુ.) દવે શંભુપ્રસાદ સોમનાથ, "ભારતમાં વિજ્ઞાનની સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ" યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ.
237. ભટ્ટ, તનસુખલાલ "અતીતના અનુસંધાનમાં" નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, ૧૯૭૬.
238. ભટ્ટ, રવિશંકર સં. "વિશેષ રેખા ચિત્રો" પરિચય ટ્રસ્ટ, મુંબઈ, ૧૯૮૦.
239. ભટ્ટ, પારસ અને ભટ્ટ, કિરીટ "જીવન સભર" અમદાવાદ, ૨૦૦૪.
240. ભટ્ટ, યોગેન્દ્ર વિ. "સોહાર્દના સાધક મૂળશંકરભાઈ" સણોસરા.
241. મહીપતરામ રૂપરામ "વનરાજ ચાવડો" સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ, ૧૯૮૦.
242. મહેતા, મનસુખલાલ રવજીભાઈ "દેશી રાજ્યોનો પ્રશ્ન", અમદાવાદ, ૧૯૨૦.
243. મહેતા, શિશિર "મારું જીવ્યું થયું અભિરામ"
244. મહીપતરામ રૂપરામ "દુર્ગારામ ચરિત્ર" અમદાવાદ.
245. મહુવાકર, વલ્લભદાસ પી. "સૌરાષ્ટ્ર ચિંતામણી અથવા સાઠ વર્ષનું કાઠિયાવાડ"
246. મહેતા, ગોરધનદાસ નાગરદાસ "સૌરાષ્ટ્ર ઇતિહાસ દર્શન—ભાવનગર રાજ્યના સામાજિક અને આર્થિક પરિચય સહિત" સિહોર, ૧૯૩૭.
247. મહેતા, ધનસુખલાલ "સ્વ. સર લલ્લુભાઈ શામળદાસ માનવતાની મૂર્તિ (પહેલાં સાડત્રીસ વર્ષ) એન.એમ. ત્રિપાઠી કંપની, મુંબઈ, ૧૯૫૪.
248. મહેતા, મકરંદ, "સાંસ્થાનિક ભારતનો આર્થિક ઇતિહાસ" યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ, ૧૯૮૫.
249. મહેતા, મકરંદ, "મહાજનોની યશગાથા" આર.આર.શેઠની કંપની, મુંબઈ, ઓગસ્ટ, ૧૯૮૪.
250. મહેતા, જયંતીલાલ મોરારજી, "જયંત જ્યોત" ભાવનગર, ૨૦૦૫.

251. મહેતા, રણજિતરામ વાવાભાઈ "રણજિતરામ ગદ્ય સંચય-૨" ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ, ૧૯૮૨.
252. રાજગોર, શિવપ્રસાદ "બ્રાહ્મણોનો ઇતિહાસ" અમદાવાદ.
253. રૂક્મણી સામલજી "નાગરી ગીતાવળી ગોધા ભાવનગર નાગર જ્ઞાતિમાં ગવાતા ગીતો" ભાવનગર, ૧૯૨૬.
254. રાજગોર, શિવપ્રસાદ "અર્વાચીન ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ" અમદાવાદ.
255. રામલાલ નવનીતલાલ "દી.બ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીના સંસ્મરણો અર્વાચીન ગુજરાતી શિક્ષણના સવાસો વર્ષ, સૂરત.
256. રાજગોર, શિવપ્રસાદ "ગુજરાત એક દર્શન" પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર, વડોદરા, ૧૯૬૯.
257. વૈદ્ય, વિજયરાય કલ્યાણરાય, "અર્વાચીન ગુજરાતનું સાંસ્કૃતિક દિગ્દર્શન" ભાવનગર.
258. વૈદ્ય, વિજયરાય કલ્યાણરાય "કૌમુદી દર્શન" રોહિણી પ્રતિષ્ઠાન, ભાવનગર, ૧૯૮૭.
259. શાહ, જયાબહેન વજુભાઈ (સંપા.) સૌરાષ્ટ્રનો સ્વાતંત્ર્ય સૈનિકો" સૌરાષ્ટ્ર રચનાત્મક સમિતિ, રાજકોટ, જાન્યુ. ૧૯૮૮.
260. શાસ્ત્રી, હરિપ્રસાદ અને બીજા (સંપા.) "ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ" ગ્રંથ-૯, ભો.જે. વિદ્યાભાગ, અમદાવાદ.
261. શુક્લ, જયકુમાર "ગુજરાતમાં સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ" અમદાવાદ.
262. શાસ્ત્રી, દુર્ગાશંકર કેશવરામ "આપણી સંસ્કૃતિના કેટલાક વહેણો" વિલે પારલે સાહિત્ય સાચા, મુંબઈ, ૧૯૫૩.
263. શાહ, કાન્તિલાલ, "ઠક્કર બાપા" ઠક્કર બાપા સ્મારક સમિતિ.
264. સુગંધી, કિશનદાસ જી "નાગરો અને નાગર વણિકોનો ઇતિહાસ".

265. सौराष्ट्र रेल्वे प्रकाशन "सौराष्ट्र रेल्वेना बे वर्धना कार्यनो परिचय",
राजकोट, १८५०.
266. मुनशी, कनैयालाल, "यक्षवर्ती गुर्जरो" मुनशी ग्रंथावली-१४, गुर्जर
प्रकाशन, अमदावाड.

हिन्दी :

267. झा, द्विजेंद्रनाथयणश्च "शाचीन भाश्च - सामाजिक आर्थिक औश्च
सांस्कृतिक विकास की पडताल", ग्रंथशिल्पी, दिल्ली, २०००
268. थापश्च श्वेमिलाश्च "आदिकालीन भाश्च की व्याख्या",
ग्रंथशिल्पी, दिल्ली, १९९८
269. कोसंबी, दामोदश्च धर्मानंदश्च "शाचीन भाश्च की संस्कृति औश्च
सभ्यता", श्वजकमल श्वकाशन, नयी दिल्ली, १९९८
270. उदयनाथयण श्वयश्च "शाचीन भाश्च में नगश्च तथा नगश्चजीवन",
लोकभाश्चती श्वकाशन, इलाहाबाद, १९९८
271. यौली (संपाश्च "कौटिल्य अर्थशास्त्र", मोतीलाल
बनाश्चसीदास, बनाश्चस, १९२३
272. झा, गंगानाथ (संपाश्च "मनुस्मृति", इन्डियन श्वेस, श्वयाग,
१९३२
273. नाथयण अवधकिशोश्च (अनुश्च नाथयण उषाश्च "ग्रीक भाश्चतीय
अथवा यवन", आईश्चसीश्चएचश्चआश्चनयी दिल्ली, १९९६
274. सश्चक्राश्च सुमितश्च "आधुनिक भाश्च", श्वजकमल श्वकाशन, नयी
दिल्ली, १९९६
275. उपाध्याय, भगवतशश्चणश्च "भाश्चतीय कला औश्च संस्कृति की
भूमिका", भूमिका श्वकाशन, नयी दिल्ली, १९९१

276. शर्मा, सीताश्रमश्च “उन्नीसवी शती में भाश्त्रीय धार्मिक तथा सामाजिक जागश्चा”श्च मध्यश्चदेश हिन्दी ग्रंथ अकादमी, भोपाल, १९७७
277. श्रणा, उदयश्चसाद सिंह, “श्चाचीन भाश्त्र में श्रम”, जानकी श्रकाशन, पटना, १९९८
278. व्यास, शांतिकुमाश्च नानुश्चमश्च “श्चमायण कालिन समाज”, सस्ता साहित्य मंडल, दिल्ली, १९६४
279. ताश्चकान्त, काव्यतीर्थश्च “कृषि संग्रह”, कलकता, १९१५
280. शुक्ल आश्च एलश्च (संपाश्च “आधुनिक भाश्त्र का इतिहास”, दिल्ली विश्वविद्यालय, दिल्ली, २००२
281. थापश्च श्रेमिला (अनुश्च आदित्यनाश्चयण सिंहश्च “श्चाचीन भाश्त्र का सामाजिक इतिहास”, ग्रंथ शिल्पी, नयी दिल्ली
282. मूले गुणाकश्च “अक्षश्च कथा”, सूचना एवम् श्रसाश्चा विभाग, भाश्त्र सश्चक्राश्च नयी दिल्ली, १९७२
283. श्रमशास्त्री, आश्च “कौटिल्य अर्थशास्त्र”, बेंगलेश्च १९२५
284. मत्स्यपुश्चण - खंड-२, १९१७
285. पंश्च विद्यालंकाश्च सत्यकाम, त्रिपाठी शांति स्वरूप, “चाणक्य जीवनी एवम् विचाश्च”, दिल्ली, १९९८

English :

286. Commissariat, M.S. "History of Gujarat" Vol. 3, Ahmedabad, 1980.
287. Malabari, Behramji, M. "Gujarat and Gujarati", Fort, Printing Press, Bombay, 1889.

288. Mehta, S.S. "A Biographical Sketch of Vijayshkar Gaorishankar Oza."
289. Ghosh, Shankar (Edited), "Congress Presidential Speech of M.K. Gandhi" Vol. I, ICHR, Belgaon.
290. Hurd, (Edited) Dharmakumar "Cambrige Economic History of India" Vol. II, Orient Logman, London, 1984.
291. Egaling, J.N.S.B.S. "Shatapath Brahmin" Vol. 12, London, 1882.
292. Habib, Irfan "The Agrarian System of Mughul India (1556-1707) Mubai, 1963.
293. Bipinchndra, "Rise and Growth of Economic Nationalism In India" New Delhi.
294. Shrivastva, Harishankar, "The History of Indian Famines", New Delhi.
295. Patel, J.M. Framjee "Stray Thoughts Indian Cricket", Time Press, Bombay, 1905.
296. Sir Resley H. "The people of India" oxford press, London.
297. Smith Vencent, "Early History of India" Oxford Press, London.
298. Jayswal K.P. "Hindu Polity" Bombay.
299. Altekhar A.S. "Education In Ancient India" Nand Kishor Brother, 1948.
300. Habibullah, A.B.M. "The foundatin of Muslim Rule in India" New Delhi.

-
301. Asharf, K.M. "Lite and Condition of the people of Hindustan" New Delhi.
  302. Sangar, S.P. "Ornaments of Hindu Women in Mughal India" New Delhi.
  303. Dbey, Dubwa, "People of India" Oxford Press", London.

રૂબરૂ મુલાકાત લીધી છે એ સ્થળો અને વ્યક્તિઓની યાદી

૧. મહેતા, ઉષાકાન્ત, ભાવનગર (પ્રાધ્યાપક)
૨. મહેતા, પ્રસન્નવદનભાઈ, ભાવનગર (રાજકીય, સામાજિક પ્રવૃત્તિ)
૩. મહેતા, જયકરભાઈ, ભાવનગર (પ્રાધ્યાપક)
૪. ઓઝા, રક્ષેશભાઈ, ભાવનગર. (પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ)
૫. પરમાર, તખ્તસિંહજી, ભાવનગર. (આચાર્ય)
૬. ભટ્ટ, કિરીટભાઈ, ભાવનગર. (પ્રાધ્યાપક)
૭. દેસાઈ, હરકાન્તભાઈ, ભાવનગર. (સામાજિક પ્રવૃત્તિ)
૮. મહેતા, પીનાકિનભાઈ, ભાવનગર (ગાયક)
૯. પરમાર, ખોડીદાસભાઈ, ભાવનગર (ચિત્રકાર)
૧૦. બગડા, બચુભાઈ, સણોસરા. (શિક્ષક)
૧૧. ભટ્ટ, વિનાયકભાઈ, શિહોર. (આચાર્ય)
૧૨. મહેતા, મહેશ્વરીબહેન, ભાવનગર. (ગાયક, કવિયત્રી)
૧૩. રાણા, દીપાલીબહેન, અમદાવાદ.
૧૪. પંડયા, ભરતભાઈ, ભાવનગર (ચિત્રકાર)
૧૫. મહેતા, સનતભાઈ, ભાવનગર (પ્રાધ્યાપક)
૧૬. ગુજરાતની વિવિધ પાઠશાળાઓનું પ્રદર્શન, સંગ્રહાલય, ઉદયપુર. (રાજસ્થાન)
૧૭. શિહોર દરબારગઢના ભીંત ચિત્રો, શિહોર.
૧૮. નાગર ભુવન, દિવાનપરા, ભાવનગર.
૧૯. હાટકેશ્વર મંદિર, ઘોઘા.

